

સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી

૧. પ્રકાશનાં પગલાં : (સચિત્ર) જગતના બિજ-
બિજ ધર્મોની પ્રેરક કથાઓ ... ૦-૧૦
૨. રાખની ઢગલી : (સચિત્ર) વાતોના સ્વરૂપમાં
સંસારની સજગતી સમસ્યાઓ ... ૦-૧૦
૩. હાસ્યતરંગ : (સચિત્ર) જીવનમાં દરરોજ દેખાતા
પ્રસંગો ઉપરના કટાક્ષ-લેખો. નવી આવૃત્તિ ... ૦-૧૨
૪. જીવનની કલા : જીવનની સફળતા માટેનું
વ્યવહારુ માર્ગદર્શન ... ૦-૧૦
૫. જગતમાં બાળપણ જેવું : (સચિત્ર) જગતની
અદ્વિતીયતા અને ઉપયોગિતાનો રસમય પરિચય ... ૦-૧૨
૬. જીવન-પરિવર્તન : (સચિત્ર) જીવનપદ્ધતિની એક
કરુણ-મંગળ સળંગ વાતો ... ૦-૧૦
૭. પ્રતિહાસને અજવાળે : (સચિત્ર) પ્રતિહાસની
પરાક્રમી વ્યક્તિઓની જીવનરેખા ... ૦-૧૨
૮. ગામડું ખોલે છે : (સચિત્ર) હિંદના નમૂનારૂપ
એક ગામડાનું સાચું દર્શન ... ૦-૧૦
૯. ગૃહજીવનની કલા : (સચિત્ર) ... ૦-૧૦
૧૦. ગૃહજીવનનાં દર્શનો : (સચિત્ર) આપણા ગૃહ-
કુટુંબનાં સાચાં શબ્દચિત્રો ... ૦-૧૦
૧૧. મારો ભારત દેશ : (સચિત્ર) ભારતવર્ષનાં સૌંદર્ય
અને વૈવિધ્યનો પરિચય ... ૦-૧૦
૧૨. આરોગ્યસાધના : (ખજાસ થયું છે.)
૧૩. ભગવાનનાં છારુ : (સચિત્ર) હરિજનોનાં જીવન-
પ્રસંગોનો દૃગ્દર્શન મિતાર ... ૦-૧૦

૧૪. સાહસકથાઓ : લોકકથાઓ અર્થે સાહસ કર
નાર વીરોની કથાઓ -૧૨
૧૫. ગુજરાતના સેવકો : ૪ મૂક સેવકોનાં જીવનચરિત્રો ૦-૧૨
૧૬. પટલાઈના પેચ લા. ૧લો : સામાજિક કુરૂદિઓ
પર વેધક દષ્ટિપાત ૦-૧૦
૧૭. પટલાઈના પેચ લા. ૨જો : સામાજિક કુરૂદિઓ
પર વેધક દષ્ટિપાત ૦-૧૦
૧૮. ગીતહોરી અને ઘીજાં નાટકો : (ખલાસ યયું છે.)
- ૧૯-૨૦. આમરચના : (સચિત્ર) આમડાના પ્રશ્નો સંબંધી
રવિશંકર મહારાજનાં વ્યાખ્યાનો ... ૧-૪
- ૨૧-૨૨. કંકુ ને કન્યા : લમો સંબંધી ખેલાતા કાવાદાવાનો
વાર્તારૂપે ચિતાર ૧-૪
૨૩. પરમપૂજ્ય બાપુ : મહાત્માજીના વિરાટ જીવનનું
તેજસ્વી દર્શન ૧-૦
૨૪. બાળકોની માવજત : બાળકો પ્રત્યેની માબાપની
ફરજ અંગે માર્ગદર્શન ૦-૧૦
૨૫. ખેળાનો ખૂંદનાર : વહેમ અને અજ્ઞાનનો
વાતીઓરૂપે તાદશ ચિતાર ૦-૧૦
- ૨૬-૨૭. પ્રકૃતિનાં લાડકવાયાં પંખીઓ : જુહાંજુહાં
૧૪૦ પક્ષીઓનો સચિત્ર પરિચય ૧-૪
- ૨૮-૨૯. ગૃહ, ગૃહિણી અને ગૃહસ્થ : ગૃહજીવનના કૂટ
પ્રશ્નોનો સરળ ઉકેલ ૧-૪
- ૩૦-૩૧. મહાત્મા ટોલસ્ટોય : મહાન રશિયન સંતનું
પ્રેરક જીવનચરિત્ર ૧-૪
- ૩૨-૩૩. બાળક : બાળજીવનનાં વિવિધ પાસાંઓ ઉપર
માર્ગદર્શન આપતા ૧૩ નિબંધો ૧-૪

‘સસ્તું’ સાહિત્ય એટલે ઊંચામાં ઊંચું સાહિત્ય

આપણો ધર્મ

સ્વામી પ્રકાશાનંદજી

લિલ્લુ અખડાનંદ ની પ્રસાદી
સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય
ટે. ભા. પાસે, અમદાવાદ અને કાલબાદેવી રોડ મુબઈ ૨

બે રૂપિયા

[સર્વ હક પ્રકાશક સંસ્થાને સ્વાધીન છે.]

...	પૃષ્ઠ
નવાન	૧૨૭
ન પ્રમાણે	
જાવાતી વસ્તુ	૧૨૮
સિવચત્ર	૧૩૧
હાબિમાનથી ચતા અનયો	૧૩૩
દેહ ઉપરના વૈરાગ્યની	
આવશ્યકતા... ..	૧૩૭
દેહની અનિત્યતા	૧૩૮
મૃત્યુના વિચારથી વિષયપદાર્થના	
ભોગ ઉપર અરુચિ	૧૩૯
અજ્ઞાપેતાનાં લક્ષણ	૧૪૧
શ્રવણ-મનનાદિ સાધનો	૧૪૨
આત્મતત્ત્વપ્રાપ્તિ માટે યુક્ત ને	
સાધનોની જરૂર	૧૪૨
અજ્ઞાનની સાત ભૂમિકાઓ	૧૪૬
જ્ઞાનની સાત ભૂમિકા...	૧૪૭
પ્રસંગ ૫ મો	૧૫૯
બક્તિનાં લક્ષણ... ..	૧૬૨
નવ પ્રકારની બક્તિ	૧૬૪
સાત્ત્વિક પ્રતિમા	૧૬૫
રાજસી પ્રતિમા	૧૬૬
તામસી પ્રતિમા	૧૬૬
ગીતાપંચાનું આરિતક	
શુદ્ધિનું દર્શાવ	૧૬૮
સર્વોત્તમાવના ચિંતનની	
આવશ્યકતા	૧૭૦

વિષય	પૃષ્ઠ
અર્થહીન મતમતાંતર	૧૭૨
બેદશ્ચરિત્ર મહાપાતક	૧૭૩
નિર્ગુણ અજ્ઞાની ઉપાસનાથી	
મળતો મોક્ષ	૧૭૩
અન્નમયકોશ'	૧૮૦
પ્રાણમયકોશ	૧૮૧
મનોમયકોશ	૧૮૩
વિજ્ઞાનમયકોશ	"
આત્મમયકોશ	૧૮૪
પ્રસંગ ૬ કો	૧૮૪
અદ્વિસાનું સ્વરૂપ	૧૮૫
હિસાનાં લક્ષણ	૧૮૬
સત્ય	૧૮૮
શૌચનું સ્વરૂપ	૨૦૦
બાહ્યશૌચ અને અંતઃશૌચ	
કરવાનું કળ શું ?... ..	૨૦૩
દયાનાં લક્ષણ	૨૦૪
આસ્તિકતા	૨૦૬
જ્ઞાનના પ્રકાર	૨૧૨
રજેયુલથી હિંમવતો	
અનર્થકારી લોભ	૨૧૪
મૃત્યુ સમ પ્રમાદ	"
મદિરારૂપ મોહ	૨૧૫
સર્વ દુઃખનું કારણમૂળ	
અજ્ઞાન	૨૧૬

વિષય	પૃષ્ઠ
સર્વ ભક્ષણુહારી માયા	૨૧૭
મનન	૨૨૦
નિદિધાસન	૨૨૨
સિદ્ધાંતો વિવેક ...	૨૨૩
પ્રસંગ ૭ મો	૨૨૬
કર્મ=યજ્ઞ, દાન, તપ ...	૨૩૩
વૈરાગ્યનાં લક્ષણ ...	૨૩૬
પ્રસંગ ૮ મો	૨૪૧
નિર્વિકલ્પ સમાધિ ...	૨૪૫
યાગવલ્ક્યે મૈત્રેયીને કરેલો	
ઉપદેશ	૨૭૦
બાઈબલમાં ઉપદેશો	
ધનનો નિર્બંધ	૨૮૦
ચોગક્ષેમ... ..	૨૮૧

વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રસંગ ૯ મો	૨૮૬
વાસના	૨૮૭
મલિન વાસનાના વિભાગ ,	
તત્ત્વજ્ઞાન અને વાસનાક્ષયનો	
કાર્યકારણભાવ ...	૨૯૪
તત્ત્વજ્ઞાન, મનોનાશ તથા	
વાસનાક્ષયની ઐકી-	
સાથે થતી સિદ્ધિ...	૨૯૭
પ્રારબ્ધના ત્રણ પ્રકાર	૩૦૫
સ્વેચ્છાચારરહિત	
સમાધિનિષ્ઠ	૩૦૭
યથેષ્ટાચરણરહિત મુમુક્ષુ ,	
જ્ઞાનની ભૂમિકાઓ ...	૩૧૨
ઉપસંહાર	૩૧૭

આપણો ધર્મ

યો બ્રહ્માણં વિદધાતિ પૂર્વં યો ધૈ વેદાંશ્ચ પ્રહિણોતિ તસ્મૈ ।
ત ૫૬ દેવમાત્મબુદ્ધિપ્રકાશં મુમુક્ષુર્વે શરણમહં પ્રપદ્યે ॥
(શ્લો. ૬. ૧-૮)

જે (પરમાત્મા સૃષ્ટિની) આદિમાં બ્રહ્માને પ્રાપ્ત કરે છે,
અને જે તેમને પ્રસિદ્ધ વેદો આપે છે, તે સ્વબુદ્ધિના સાક્ષી
દેવનું જ હું મોક્ષાર્થી (થયો છો) જ શરણ પામ્યો છું.

પ્રસંગ ૧લો

સ્વામી પ્રકાશાનંદજી પહેલીવાર ન્યારે વાંસદા પધાર્યા ત્યારે ગામની બહાર મહાદેવમાં ઊતર્યા હતા. ત્યાં દશ દિવસ રોકાવાનો તેમનો વિચાર હતો. નવમે દિવસે સવારે લગભગ નવ વાગ્યાના સુમારે એક શાસ્ત્રી મહાદેવમાં દર્શન કરવા આવ્યા. સ્વામીજીને એક ખૂણામાં બેઠેલા બેઈ તેમને થયું કે આ કોણ બેઠું હશે ? તેઓ સ્વામીજીની પાસે ગયા, બેઠા, થોડી વાતચીત કરી અને પાછા ગયા. તેમણે સાંજે ખાનગી મંત્રી રામચંદ્રભાઈને સ્વાભાવિક વાત કરી, કે ‘મહાદેવમાં કોઈ આવ્યું છે. એમણે કાટેલાં ચીંથરાંનાં કપડાં પહેર્યાં છે અને સાથે એક હાંડલી રાખી છે. મારે એમની સાથે ધર્મ સંબંધી થોડી વાતચીત પણ થઈ. કોઈ મહાત્મા હોય તેમ લાગે છે !’ રામચંદ્રભાઈએ અનુમાન કર્યું, કે ‘વિજય-રામભાઈ અને ડૉ. જમિયતરામભાઈ વગેરેએ મને ખારડોલીમાં કહેલું, કે પ્રકાશાનંદજી આવા વેશમાં રહે છે. એટલે કદાચ એઓ તો નહિ હોય ?’ તેઓ તુરત જ સ્વામીજી પાસે આવ્યા, બેઠા અને કહેવા લાગ્યા : ‘આપને વિષે પૂછું તો અવિવેક તો નહિ થાય ને ?’

સ્વામીજીએ કહ્યું : ‘ના.’

તેમણે તુરત જ પૂછ્યું, કે ‘આપનું નામ શું ?’

‘ પ્રકાશાનંદ. ’

આ સાંભળી તેમની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં અને પૂછવા લાગ્યા, કે ‘ આપ ક્યારે પધાર્યા અને ક્યાં સુધી રોકાવાના છો ? ’

‘ મને આવ્યે નવેક દિવસ થયા અને કાલે બપોરે જવાનો છું. ’

‘ આપ થોડા દિવસ રોકાઈ નહિ જાઓ ? ’

‘ મારો દશ દિવસ રોકાવાનો સંકલ્પ છે, એટલે હું તો આવતી કાલે બપોરે જઈશ. ’

‘ મારે મહારાજ સાહેબને બખર આપવી પડશે ! ’

‘ આપ મને વરઘોડે ચઢાવવા માગો છો ? ’

‘ મહારાજ સાહેબ ઘણા જ ભાવિક છે અને સંતસમાગમની ઇચ્છવાળા છે. તેઓ જાણશે કે આપ અહીં આવ્યા છો અને યાછ આવ્યા જનાર છો તો મને કપકો આપશે અને હું ગુનેગાર ઠરીશ. જો આપની આજ્ઞા હોય તો હું તેઓશ્રીને બખર આપું. ’

સ્વામીજીએ કહ્યું : ‘ ભલે. ’

ખીજે દિવસે સવારમાં મહાદેવના મંદિર નજીક લગભગ આઠ વાગ્યાના સુમારે મોટરનો અવાજ સંભળાયો. સ્વામી પ્રકાશાનંદે અનુમાન કર્યું કે મહારાજ સાહેબ હશે ! એટલામાં સ્વામીજી બેઠા હતા ત્યાં મહારાજ સાહેબ પધાર્યા. સાદા પોશાકમાં હતા. આવીને ખાડાટેકરા તથા ધૂળવાળી જમીન ઉપર જ બેસી ગયા.

ત્યારે સ્વામીજીએ કહ્યું : ‘ આપને આવી ધૂળમાં બેસવું પડે છે ! ’.

એ સાંભળી મહારાજ સાહેબ બોલ્યા : ‘ એક દિવસ તો મારે એમાં જ જવાનું છે ને ? ’

સ્વામી પ્રકાશાનંદજી : આપ કહો છો, કે એક દિવસ તો એમાં જ જવું પડશે ને ? ભારે પુણ્ય હોય ત્યારે જ રાજાના મુખ માંથી આવા ઉદ્ગાર નીકળે છે !

મહારાજ સાહેબ : રામચંદ્રે મને કહ્યું, સ્વામીજીને આગ્રહ કર્યો નહિ. એટલા માટે હું આપને આગ્રહ કરી શકતો નથી. અને તેઓ એમ પણ કહેતા હતા કે પહેલાં તો આપ ભગવાં કપડાં પહેરતા હતા, પરંતુ હાલમાં તો આપ આવા વેશમાં જ રહો છો અને જ્યાં ત્યાં અન્નપ્રયા સ્થળે પડી રહો છો, તો આપને ખાનપાનાદિમાં તકલીફ નથી પડતી ? કારણકે ભગવાં પહેર્યાં હોય તો સંન્યાસી તરીકે પણ ઓળખાઈ જવાય.

સ્વામી પ્રકાશાનંદજી : તકલીફ માનતો હોઉં તો ઘર છોડીને ન આવું. પહેલાં ચૈત્ર વર્ષ સુધી મેં ભગવાં પહેર્યાં હતાં, પણ પછી એ ભગવો વેશ પણ ઉપાધિ સમજી કાઢી નાખ્યો.

મહારાજ સાહેબ : ગીતામાં ભગવાન કહે છે કે યોગક્ષેમં વહામ્યહં । અનન્યભાવે જે મારું ચિંતન કરે છે, તેઓનો યોગક્ષેમ હું વહન કરું છું. એ પ્રમાણે પ્રભુ આપની રક્ષા કરે છે. તેથી આપને કંઈ હરકત આવતી નહિ હોય !

સ્વામી પ્રકાશાનંદજી : હું પ્રભુપરાયણ થાઉં અને મારા યોગક્ષેમનું પ્રભુ વહન કરે, એવી ધરજા રાખવી એ પણ વૈરાગ્યમાં ખામી ગણાય; કારણકે સુખદુઃખ સહન કરવાં એ અમારો ધર્મ છે. અને પછી ભગવાન અમને સહાય કરશે, અથવા બીજા કોઈ સહાય કરશે, એમ મનમાં આશા રાખવી એ તો વૈરાગ્યમાં ન્યૂનતા કહેવાય. ‘સર્વસિદ્ધાંતસારસંગ્રહ’માં શંકર ભગવાન કહે છે, કે—

સાધનેષ્વપિ સર્વેષુ તિતિક્ષોત્તમસાધનમ્ ।

યત્ર વિદ્વાઃ પલાયન્તે દૈવિકા અપિ ભૌતિકાઃ ॥

સર્વ સાધનોમાં તિતિક્ષા ઉત્તમ સાધન છે. તે સાધન પ્રાપ્ત કરવાથી દૈવી અને આધિભૌતિક વિદ્વો દૂર થાય છે.

એક વખત ભર્તૃહરિ મહારાજને પાંચ દિવસ સુધી ખાવાનું મળ્યું નહિ. તેમણે રાજપાટ બધાંનો ત્યાગ કર્યો હતો, છતાં દીનતા સેવી

નહિ. આમ પાંચ દિવસ ગયા. છોક્રે દિવસે સાંજે તેઓ ફરતા ફરતા શ્મશાનમાં ગયા. ત્યાં એક મડદું બળ્યું હતું માત્ર ચિતાનો અગ્નિ અંગારરૂપે ઝગતો હતો. ત્યાં ત્રણ પિંડ પડ્યા હતા. ભર્તૃહરિએ એ ત્રણ પિંડ લઈને તે અગ્નિના ભાઠામાં મૂકી બાટી તૈયાર કરી. આમ અગ્નિમાં બાટી શેકતા હતા, ત્યારે આકાશમાર્ગે શંકર-ભગવાન તથા પાર્વતીજી વિમાનમાં બેસીને જતાં હતાં. ત્યારે શંકર-ભગવાને ભર્તૃહરિને બોલ્યા અને ‘તમારા ત્યાગને ધન્ય છે,’ એમ કહી તેમને પ્રણામ કર્યાં. આથી પાર્વતીજીએ કહ્યું: ‘મહારાજ ! આપ સરખા આમને પ્રણામ કરો છો તો આપથી અધિક એ કોણ છે ?’ શંકરભગવાને કહ્યું: ‘રાજપાટ મૂકીને, ત્યાગ લઈને, પ્રજ્ઞસ્થિતિને પ્રાપ્ત કરનાર, ભર્તૃહરિ છે. હું એમને પ્રણામ કરું છું.’

એ સાંભળી પાર્વતીજીએ પણ એમના દર્શનની ઇચ્છા કરી. બન્ને વિમાનમાંથી, ઊતરી ભર્તૃહરિ મહારાજ બાટી શેકતા હતા તે સ્થળે આવ્યાં. શંકરભગવાને પાછળ બિલા રહીને કહ્યું, ‘મિશ્રાં દેહિ ।’ આ શબ્દો સાંભળતાં જ ભર્તૃહરિ મહારાજે એ બાટી તેમને આપી દીધી. આપી તો આપી, પણ મોઢું ફેરવીને બેયું પણ નહિ—પાછળ હાથ કરીને આપી.

એ વખતે પાર્વતીજીએ કહ્યું: ‘શંકરભગવાન પોતે પધાર્યા છે, માટે આપની જે ઇચ્છા હોય તે વરદાન માગો.’ ભર્તૃહરિએ કહ્યું: ‘વચનનો અનાદર ન કરાય માટે આટલું જ માગું છું, કે માતાજી ! આપ લોકો આહીથી પધારો. , ભર્તૃહરિએ શંકરભગવાનની ય અપેક્ષા ન કરી. આમ પોતાની ઉપેક્ષા થયેલી બોધને ભગવાન પ્રસન્નતાથી હસવા લાગ્યા.

મહારાજ સાહેબ : જગતમાં બધા હુઃખી બોવામાં આવે છે, તો સુખનું સાધન શું ?

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : આશુક્યસૂત્રમાં કહ્યું છે કે—સુલ્લસ્ય મૂલં ધર્મઃ । સુખનું મૂળ ધર્મ છે. અને સુખ (૧) સાર્વિક, (૨) રાજસ

અને (૩) તામસ એમ ત્રણ પ્રકારનું છે.

યત્તદગ્રે વિષમિવ પરિણામેऽમૃતોપમમ્ ।

તત્સુખં સાત્ત્વિકં પ્રોક્તમાત્મબુદ્ધિપ્રસાદજમ્ ॥

(ગીતા અ. ૧૮, શ્લોક ૩૭)

જે આરંભમાં વિષ જેવું હોય છે અને અંતમાં અમૃત તુલ્ય હોય છે; વળી જે આત્મવિષયક બુદ્ધિના પ્રસાદ વડે ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે, તે સુખને સાત્ત્વિક સુખ કહે છે.

શમદ્વિમાહિ સાધનોનો અભ્યાસ કરીએ ત્યારે અત્યંત પરિશ્રમ થાય. તેથી શરૂઆતમાં વિષ જેવું દુઃખરૂપ થાય, આ સંબંધમાં યોગવાસિષ્ઠમાં ભગવાન વસિષ્ઠ શ્રીરામચંદ્રભંને કહે છે કે—

અપ્યવિધવાનાન્મદતઃ સુમેઘન્મૂલનાદપિ ।

અપિ વદ્વ્યથનાત્ સાધો વિષમઃ ચિત્તનિગ્રહઃ ॥

હે સાધો (રામ) ! મહાસાગરને પી જવો એ સહેલું છે, સુમેઢ પર્વતને ઉખેડી નાખવો એ સહેલું છે, અને ભડભડતાં અંગારા ફાડી જવા એ સહેલું છે; પણ ચિત્તનો નિગ્રહ કરવો ભારે વિષમ છે.

છતાં તે અંતે ‘અમૃતોપમમ્’ છે. એટલે નિર્વિકલ્પ સમાધિ-કાળમાં જે અવર્ણનીય સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તે ‘અમૃત તુલ્ય’ કહેવાય છે. તે સ્વકાર્ય રજ તથા તમથી રહિત, સત્સ્વરૂપ સ્વચ્છ સલીલવત્ વિશુદ્ધાવસ્થાને મળે છે. આમ વિશુદ્ધાવસ્થાથી સુખ મળે છે. તે સુખ ‘આત્મબુદ્ધિપ્રસાદજ’ કહેવાય છે. એટલે એ સુખ આત્મબુદ્ધિની પ્રસાદીરૂપ છે.

શ્રુતિ કહે છે કે—

સમાધિનિર્ઘૂતમલસ્ય ચેતસો નિવેશિતસ્યાત્મનિ યત્ સુખં મવેત્ ।

ન શક્યતે વર્ણયિતું ગિરા તદ્વા સ્વયં તદન્તઃકરણેન ગૃહ્યતે ॥

જેના (રજેશુષ્ણ અને તમોશુષ્ણરૂપી) મળ સમાધિ વડે ઘોવાઈ ગયા છે અને જેનું મન આત્મામાં પ્રવેશેલું છે, તે

પુરુષને (સમાધિ સમયમાં) જે સુખ થાય છે, તેનું (સુખનું) તે સમયે વાણીથી વર્ણન થઈ શકે એમ નથી; (પણ) તે (તે) પોતાની મેળે અંતઃકરણ વડે જ શ્રદ્ધા કરાય છે.

અર્થાત્ ધ્યાનયોગ કરતાં કરતાં જીવ બ્રહ્મ વચ્ચે આવરણ-ભંગ પછી શુદ્ધ, સત્ત્વપ્રધાન બ્રહ્માકારવૃત્તિમાં બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ પડે છે, ત્યારે જે સુખનો અનુભવ થાય છે તે જ ‘ સાત્ત્વિક સુખ ’ કહેવાય છે. આ સાત્ત્વિક સુખ નિર્વિકલ્પ સમાધિ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે.

નિર્વિકલ્પ સમાધિ બે પ્રકારની છે: અદ્વૈતભાવનારૂપ તથા અદ્વૈતાવસ્થાનરૂપ. ત્રિપુટીના અભાવ સહિત કેવળ બ્રહ્માકારવૃત્તિ હોય તે અદ્વૈતભાવનારૂપ સમાધિ છે, ત્યાં સુધી સત્ત્વગુણની સત્તા રહે છે. પણ જ્યારે સત્ત્વગુણનો પણ સ્વસ્વરૂપાવસ્થામાં લય થાય છે ત્યારે અદ્વૈતાવસ્થાનરૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિ કહેવાય છે. એને જ શુણ્યાતીત અવસ્થા કહે છે. આ શુણ્યાતીત અવસ્થામાં આદિ અંતના પરિચ્છેદથી રહિત ત્રૈકાલિક સુખ હોય છે.

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदमेऽमृतोपमम् ।

परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥

(ગીતા અ. ૧૮, શ્લોક ૩૮)

જે સુખ વિષય ને ઇન્દ્રિયના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે, જે પ્રથમ આરંભમાં અમૃત સમાન છે અને પરિણામે વિષતુલ્ય છે, તે સુખને રાજસ કહ્યું છે.

વિષય અને ઇન્દ્રિયના સંયોગથી જે સુખ મળે છે, તે આરંભમાં એટલે પ્રથમ ક્ષણે અમૃતના જેવું લાગે છે. પરંતુ તે બળ, વીર્ય, રૂપ, પ્રજ્ઞા, મેઘા અને ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ એ ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થમાં ઉત્સાહની હાનિ કરનારું હોય છે. વળી તે અધર્મ તથા એનાથી ઉત્પન્ન થનાર નરકાદિની પ્રાપ્તિના હેતુરૂપ છે. તેથી પરિણામે એટલે તેના ઉપલોગની સમાપ્તિ સમયે તે વિષ

જેવું છે. આ સુખ રાજસ કહેવાયું છે.

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।

निद्राऽऽलस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥

(ગીતા અ. ૧૮, શ્લોક ૩૬)

જે સુખ પ્રથમ આરંભમાં તથા પરિણામે બુદ્ધિને (અંતઃકરણનો) મોહ કરવાવાળું છે તથા જે નિદ્રાથી, આળસથી અને પ્રમાદથી ઉત્પન્ન થયું છે તે સુખને તામસ કહ્યું છે.

અપેયના પાનથી, અલક્ષ્યના લક્ષણથી તથા અન્યનો આઘાત કરીને, અન્યનું સર્વસ્વ હરણ કરીને જે સુખ ભોગવાય છે, વળી જે નિદ્રા દ્વારા અનુભવાય છે, અને જેના આરંભમાં તથા અંતમાં મનુષ્ય આત્મલાલનો માર્ગ ભૂલી જાય છે, તે સુખ તામસ કહેવાય છે.

મહારાજ સાહેબ : સાત્ત્વિક સુખનું સાધન શું ?

સ્વામી પ્રકાશાનંદજી : દરેક અંતઃકરણમાં મલદોષ, વિક્ષેપ- (ચંચળતા) દોષ અને આવરણદોષ હોય છે.

મલદોષ એટલે પાપ

મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે—

ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।

महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥

બ્રહ્મહત્યા, સુરાપાન, ચોરી, ગુરુપત્ની સાથે ગમન અને ઉપર કહેલાં મહાપાપ કરનારાઓની સાથે સંસર્ગ આ પાંચને મહાપાપ કહ્યાં છે, આ ઉપરાંત વિશેષ અર્થ—

બ્રહ્મહત્યા—એટલે વિદ્વાન, નૈષ્ઠિક બ્રાહ્મણ તથા બ્રહ્મવેત્તાની હત્યા કરવી તે.

સુરાપાનમ્—એટલે મદિરા પીવી. આને મહાપાપ કહ્યું છે. કારણકે દારૂનો નશો ભાંગ, ગાંજો, અફીણ વગેરે પદાર્થના નશા કરતાં વધારે ખરાબ છે. તે મનને ઉશ્કેરે છે અને તેથી નહિ કર-

વાનાં બધાં કર્મોં કરાવે છે. દારૂ પીનારને પોતાની પાસે બેસનાર પોતાની માતા છે, બહેન છે, દીકરી છે કે પત્ની છે તેનું ભાન રહેતું નથી, તેથી તે બધા કરતાં નિકૃષ્ટ છે અને એટલે જ તેને મહાપાપ કહ્યું છે.

સ્તેય—ચોરીને, છપી રીતે અગર જબરદસ્તીથી, ખીજની પાસેથી કંઈ લઈ લેવું તે સ્તેય કહેવાય છે.

ગુર્વંગનાગમઃ—શુરુપત્ની એટલે કાકા, મામા, રાજા વગેરેની પત્નીઓ પણ ઉપલક્ષણથી સમજવી અર્થાત્ તેઓનો પણ તેમાં સમાવેશ થાય છે. આ વડીલોની પત્ની સાથે ગમન કરવું એ મહાપાપ છે.

સંસર્ગાધ્યાપિ તૈઃ સહ—આ મહાપાપ કરનારાઓની સાથે સંસર્ગ રાખવો એટલે કે તેને મદદ કરવી. આ પાંચને મહાપાપ કહ્યાં છે.

ગાયનો વધ કરવો, કન્યાવિક્રય કરવો, પરસ્ત્રીગમન કરવું, શુરુ, માતાપિતાનો ત્યાગ કરવો, શાસ્ત્રે બાંધેલા નિયમ કરતાં વધારે વ્યાજ લેવું, વગેરે અલ્પ પાપ કહેવાય છે. આ મહાપાપ તથા અલ્પ પાપ તે રાક્ષસી પ્રકૃતિ કહેવાય છે. તેના નિવારણ માટે વેદમાં યજ્ઞ, દાન અને તપ આ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ લખેલાં છે.

વિક્ષેપ (ચંચળતા) દોષ એટલે લોગાવિલાસની ઇચ્છા

શાસ્ત્રોમાં લોગ શબ્દનું આ પ્રમાણે નિર્ણય કર્યું છે :

સુગન્ધિ વનિતા ઘઘ્નં ગીતં પાનં ચ મોજનમ્ ।

૧. શય્યા ચ ભૂષણં ક્રેયો મોગોઽપ્યવિધો બુધૈઃ ॥

તેલ, અત્તર, ફૂલ વગેરે સુગંધી દ્રવ્યો, સ્ત્રી, વસ્ત્ર, ગાયન, ખાન, ભોજન, શય્યા અને અલંકાર આ આઠ પ્રકારનો લોગ છે, એમ ડાહ્યા પુરુષોએ જાણવું.

વિવેચન : સ્ત્રીનો સંસર્ગ, શય્યા, ઉત્તમ આસન, વસ્ત્ર અને

ધનાદિ વિડંબનારૂપ છે. પાન, ઉત્તમ ખાદ્ય પદાર્થો, વાહનો, રાન્ય, ઐશ્વર્યની વિભૂતિરૂપ સર્વ પ્રકારના લોગ; સોનું, ચાંદી, તાંબું, કિંમતી રત્નો, અગર, અંદન, ગાયો વગેરે પશુધન; વેદશાસ્ત્રનું પાંડિત્ય એટલે શાસ્ત્રવાસના; નાચ, ગાયન, આભૂષણ, વાંસળી, વીણા, ઢોલ-મૃદંગાદિ વાજિંત્રો હાથી, घोडा આદિની સવારી તથા સ્ત્રીપુત્ર, લોગવિલાસની ઇચ્છા એ વિશેષદોષ કહેવાય છે.

આવરણદોષ

આવરણ એટલે પોતાના (જીવાત્માના) સ્વરૂપનું તથા પરમાત્માના સ્વરૂપનું અજ્ઞાન. એ અજ્ઞાનના નિવારણ માટે વેદમાં જ્ઞાન કહ્યું (જ્ઞાનકાંડ એટલે ઉપનિષદભાગ) છે. તેના શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનથી સમાધિ દ્વારા બ્રહ્મનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે.

આ ત્રણે દોષના નિવારણ માટે ઇશ્વરે વેદમાં અનુક્રમે કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન કહ્યાં છે. મલદોષના નિવારણ માટે કર્મવિધાન કહેલું છે. કર્મના બે પ્રકાર છે: (૧) વિહિત કર્મ અને (૨) નિષિદ્ધ કર્મ. (આ નિષિદ્ધ કર્મ આગળ ત્રણ પ્રકારના દોષોમાં જણાવેલાં છે.)

(૧) વિહિત કર્મ : નિત્ય, નૈમિત્તિક, કામ્ય અને પ્રાયશ્ચિત્ત એવાં ચાર પ્રકારનાં વિહિત કર્મ છે.

નિત્યકર્મ : સંધ્યાવંદનાદિ નિત્ય કર્મ છે.

નૈમિત્તિક કર્મ : પુત્ર ઉત્પત્તિ વળતે જાતકર્મ આદિ સંસ્કાર એ નૈમિત્તિક કર્મ છે.

કામ્ય કર્મ : સંસારના પદાર્થોની કે સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિ માટે જે કર્મ થાય છે તે કામ્ય કર્મ કહેવાય છે.

ખીજી રીતે પણ અધ્યાત્મ, અધિદેવ અને અધિભૂત એમ કર્મના ત્રણ પ્રકાર છે. કોઈ દુઃખી મનુષ્ય ઉપર અથવા દીન ઉપર ઉપકાર કરવો એ આધ્યાત્મિક કર્મ કહેવાય છે. ઇદ્રાદિ દેવોની પ્રસન્નતા માટે જે કર્મ થાય છે તે આધિદેવિક કર્મ કહેવાય છે.

બ્રાહ્મણ-સોજન અથવા ગાયોને ઘાસ નાખવું આદિ જે કર્મ છે તે આધિભૌતિક કર્મ કહેવાય છે.

પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મ : પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મ પાપ દૂર કરવા માટે હોય છે. પાપ જ્ઞાત અને અજ્ઞાત એવાં બે જાતનાં હોય છે. જ્ઞાત પાપો એટલે જે પાપો આ જન્મમાં કરેલાં હોય અને જે સ્મરણમાં હોય; અને અજ્ઞાત એટલે જે આ જન્મમાં અથવા જન્મોત્તરમાં કરેલાં હોય અને જેમનું સ્મરણ ન હોય. આ બંને પાપો દૂર કરવા માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મ હોય છે. તે પણ અસાધારણ અને સાધારણ એમ બે પ્રકારનાં છે. અસાધારણ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મ એટલે જે પાપ દૂર કરવા માટે ધર્મશાસ્ત્રોમાં વિશેષરૂપે જે કર્મ કહેલાં છે તે. સાધારણ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મ એટલે જે જ્ઞાત અને અજ્ઞાત બંને પાપોને દૂર કરે છે તે. જેમકે ચાંદ્રાયણાદિ ઋતો, ગંગાસ્નાન, લગવસ્ત્રામ-સ્મરણાદિ.

નિત્યકર્મ છ પ્રકારનાં છે :

સંધ્યા સ્નાનં જપચૈવ દેવતાનાં ચ પૂજનમ્ ।

વૈશ્વદેવસ્તથાતિથ્યં ષટ્કર્માણિ દિને દિને ॥

સ્નાન, સંધ્યા, જપ, દેવપૂજન, વૈશ્વદેવ અને અતિથિપૂજન એ છ દરરોજ કરવાનાં કર્મ છે.

ષટ્કર્મ તથા તેનું ફળ

સ્નાન : ધૈર્યપ્રીત્યર્થે સ્નાન-સંધ્યાદિ નિયમિત કરવામાં આવે તો તેથી શુદ્ધિ થાય છે અને પરમાત્માની ભક્તિ અને આત્મજ્ઞાન મેળવવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. વિવિધ પ્રકારનાં સકામ કર્મોથી જેઓ સંસારમાં બંધાયેલા છે, તેમનો છુટકારો નિષ્કામ કર્મથી જ થાય છે. માટે સંધ્યાદિ અવશ્ય કરવાની શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. સંધ્યા કરવી તે ઠીક, પણ તેમાં સ્નાનની શી જરૂર છે, એમ સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થાય; તો તેનો ઉત્તર એ છે કે સ્નાન

કર્મો વગર જપ, હોમાદિ કાંઈ પણ કર્મ કરવું ન જોઈએ. કેમકે નિદ્રામાં ઊંચે-નીચેના અંગનો સ્પર્શ થાય છે તેથી શરીર મલિન થાય છે. શરીર સ્વભાવે મલિન છે અને એ સહસ્ર છિદ્રવાળું શરીર દિનરાત સવર્ન જ રહે છે, પ્રાતઃકાળનું સ્નાન જ તેને શુદ્ધ કરે છે. એટલા માટે પ્રભુ તથા દેવતાઓ પણ સ્નાનની પ્રશંસા કરે છે. સ્નાનથી ઉત્સાહ, વૃત્તિ, ચિત્તની શાંતિ, શક્તિની વૃદ્ધિ, ક્રાંતિ, દેહની પુષ્ટિ, સૌભાગ્ય, આયુષ્યની વૃદ્ધિ આદિ શુભ સાંપડે છે, એમ પરાશરાદિ ઋષિઓએ ધર્મશાસ્ત્રમાં બતાવ્યું છે.

સંધ્યા : ઋષિ લોકો લાંબા સમય સુધી સંધ્યાવંદન સહિત જપ કરવાથી લાંબું આયુષ્ય પામ્યા હતા. અને બુદ્ધિ, યશ, કીર્તિ તથા અધ્યયન આદિ નિમિત્તે તેમને પ્રાપ્ત થયેલાં પણ સાંપડ્યું હતું. માટે આયુષ્ય આદિની કામનાવાળાએ લાંબા સમય સુધી સંધ્યા-પાસના કરવી જોઈએ. જે દ્વિજાતિ તેમાં પણ વિશેષ કરીને પ્રાદ્યુભ સંધ્યા-ઉપાસના કરતો નથી, તે જીવતો છતાં શૂદ્ર જ છે અને મર્યા પછી કૂતરાના જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે. સંધ્યા નહિ કરનાર મનુષ્ય હંમેશાં અપવિત્ર રહે છે અને સર્વ કર્મમાં અનધિકારી રહે છે. સંધ્યાવંદનને છોડીને અન્ય જો કોઈ કર્મ કરવામાં આવે છે, તો તે કળ તેને મળતું નથી. સંધ્યાવંદન અને ગાયત્રીજપથી સહિત પ્રાદ્યુભ શૂદ્ર કરતાં પણ વધારે અપવિત્ર છે. ગાયત્રીના તત્ત્વને જાણનારા પ્રાદ્યુભ લોકપૂજ્ય થાય છે. તેથી સંધ્યાવંદન અને ગાયત્રી-જપ અવશ્ય કરવાં જોઈએ.

દેવપૂજન : જપ આદિની પેઠે દેવપૂજન પણ કરવું યોગ્ય છે. પંચદેવતાઓનાં નામ વડે દેવતાઓ (શિવ, વિષ્ણુ, સૂર્ય, ગણેશ અને દેવી)નું પંચોપચાર, ઘોડશોપચાર તથા રાજોપચાર પૂજન કરવું જોઈએ.

પંચોપચાર : ગંધ, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ, નેવેદ્ય.

ઘોડશોપચાર : આવાહન, આસન, પાદ, અર્ચ્ય, આચમન,

સ્નાન, વસ્ત્ર-ઉપવસ્ત્ર, યજ્ઞોપવીત, ગંધ, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય, આરતીકર્મ, નમસ્કાર, મંત્રપુષ્પાંજલિ.

રાજોપચાર : છત્ર, છડી, ચામર, વ્યજન, આદર્શ, ચત્તર, તેલ, જલ, અગ્નિ, હૃદય, સૂર્ય, વેદી અને પાપાણાદિ પ્રતિમાઓની ઈશ્વરબુદ્ધિથી પૂજા થાય છે. સૂર્યાદિ નવ ગ્રહો અને ગ્રામદેવતા આદિ સર્વ જનોની પૂજા કરી શકાય છે.

વૈશ્વદેવ : દિવ્યતિના લોકોએ ગૃહ્યસૂત્રમાં કહેલા વિધિથી વૈશ્વદેવ કરવો જોઈએ. જો હોમવા યોગ્ય વસ્તુ ન મળે તો દૂધ આદિ પકાવેલી જે પ્રકારની વસ્તુ મળે તેનાથી અથવા ફળફૂલ, ઘાસ વગેરે જે કંઈ મળી આવે તેનાથી દિવ્યતિએ વિધિપૂર્વક હવન કરવો જોઈએ. વૈશ્વદેવ કર્યા વગર જે ભોજન કરે છે તે નરકને પામે છે. એ પ્રમાણે પરાશર ઋષિએ કહ્યું છે તથા આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં કહેલું છે. તેથી મીઠાવાળાં શાક આદિને છોડીને બાકી બીજાં હવ્યાન્ન(ચોખા, ઘઉં, ઘી આદિ)નો અગ્નિમાં હોમ કરવો.

કળ્દની પેપળી ચુલ્હી ઉદકુમ્ભી ચ માર્જની ।

પશ્વસુના ગૃહસ્થસ્ય તામિઃ સ્વર્ગે ન ગચ્છતિ ॥

ગૃહસ્થના ઘરમાં સાંજેલું, ઘંટી, ચૂલો, પાણિયારું અને સાવરણી વગેરેના વપરાશથી જીવની હિંસા થાય છે.

આ પાંચ હિંસા-સ્થાનોમાં પાપો ઉત્પન્ન થાય છે તે પાંચ પ્રકારના યજ્ઞ વડે નિવૃત્ત થાય છે, આ પાંચ યજ્ઞ આ પ્રમાણે છે :

ઋષિયજ્ઞં દેવયજ્ઞં ભૂતયજ્ઞં ચ સર્વદા ।

નૃયજ્ઞં પિતૃયજ્ઞં ચ યથાશક્તિં ચ હ્રાપયેત ॥

ગ્રાહાણાદિ ગૃહસ્થ પુરુષે સર્વદા ઋષિયજ્ઞ, દેવયજ્ઞ, ભૂતયજ્ઞ, મનુષ્યયજ્ઞ અને પિતૃયજ્ઞ આ પાંચ યજ્ઞ યથાશક્તિ કરવા.

વિશેષાર્થ : વેદનું પઠન કરવું તથા સંધ્યોપાસન કરવું તે ઋષિયજ્ઞ કહેવાય છે. અગ્નિહોત્રાદિ કરવાં તે દેવયજ્ઞ કહેવાય છે. બલિ-વૈશ્વદેવ કરવાં તે ભૂતયજ્ઞ કહેવાય છે. ઘેર આવેલા અતિથિ-

ને અન્નાદિ વડે સંતુષ્ટ કરવો તે મનુષ્યયજ્ઞ કહેવાય છે અને શ્રાદ્ધ, તર્પણ કરવાં તે પિતૃયજ્ઞ કહેવાય છે.

અતિથિપૂજન : લોજનસમયે જે કોઈ અસાત અતિથિ આવે તેનો સત્કાર કરવો. જેને કદાપિ દીઠો ન હોય, જેનું ગોત્ર અને શાખા કદાપિ જાણમાં ન હોય, અને જેના આચાર તથા વિદ્યા પણ આપણને અજાણ્યાં હોય અને જે રાત્રિ માત્ર વાસ કરે, તેને અતિથિ કહે છે. તિથિ એક દિવસની કહેવાય છે. એક દિવસથી વધુ રહે નહિ તેથી તેનું નામ અતિથિ કહેવાય છે. કોઈ ગામમાં વિચિત્ર હાસ્યકથા અર્થાત્ સંગીત આદિ વડે શુભરો ચલાવતો હોય, ગૃહસ્થી હોય, પત્ની તથા અગ્નિયુક્ત હોય અને લોજનસમયે આવ્યો હોય તોપણ તે અતિથિ ગણાય નહિ. પરંતુ પરગામથી આવ્યો હોય અને વૈશ્વ-દેવ વખતે અર્થાત્ લોજનસમયે આવ્યો હોય તેને અતિથિ જાણવો. જે આમંત્રણ દેવાથી આવેલો હોય તે અતિથિ ગણાતો નથી. મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે-

चौरो वा यदि चाण्डालो शत्रुर्वा पितृघातकः ।

वैश्वदेवे तु सम्प्राप्ते सोऽतिथिः सर्वसम्मतः ॥

ચોર હોય કે ચાંડાલ હોય, શત્રુ કે પિતાનો નાશ કરનાર હોય, પણ જે કોઈ વૈશ્વદેવ (સમયે) આવી ચડે તે અતિથિ સર્વમાન્ય છે.

વળી મિત્ર હોય કે શત્રુ હોય, મૂર્ખ હોય કે પંડિત હોય, પણ જે લોજનસમયે આવ્યો હોય તેવા અતિથિની સેવાથી સ્વર્ગ મળે છે. જે મનુષ્ય ગરીબ હોય અને જેના ઘરમાં અન્નાદિ ન હોય, તોપણ જે પાથરવાનું ઘાસ, પૃથ્વી, જળ અને મધુર વાણી એટલું, તો તેના ઘરમાં હોય જ. તેથી તેણે એટલી વસ્તુથી જે અતિથિનો સત્કાર કરવો જોઈએ. અતિથિ વિષ્ણુરૂપ છે, તે મને તારવા માટે આવ્યો છે, એવું સમજીને તેની ભક્તિપૂર્વક લોજનને માટે પ્રાર્થના કરવી જોઈએ. જેને ઘરથી અતિથિ નિરાશ થઈને પાછો ચાલ્યો જાય

છે, તે ગૃહસ્થને અતિથિ પોતાનું પાપ આપીને તેના પુણ્યને લઈ લાય છે.

કર્મ વિધિતંત્ર છે, એટલે કે વિધિને અધીન છે. ભગવતી શ્રુતિએ વિધાન કરેલું છે : અહરહઃ સંધ્યામુપાસીત । આ પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં જે જે કર્મોનું જેવી રીતે વિધાન કરવામાં આવ્યું હોય તેવી રીતે જ તે કરવાં જોઈએ, અને તે જ એટલે વિધિ પ્રમાણે કરેલાં કર્મ જ ફળ આપે છે; જેમકે અમુક સમયે જ સંધ્યા કરવી એ કાલપરક વિધિ કહેવાય છે.

કાલપરક વિધિ

શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે :

ઉત્તમાં તારકોપેતાં મધ્યમાં સૂર્યવર્જિતામ્ ।

અધમાં સૂર્યસંયુક્તાં સંધ્યામાહુર્મનીવિણઃ ॥

તારા દેખાતા હોય તેવો પ્રાતઃકાળ એટલે ઉત્તમ સંધ્યાકાળ, તારા દેખાતા ન હોય તે મધ્યકાળ અને સૂર્ય ઉદય થયા પછીનો સંધ્યાનો અધમકાળ કહેવાય છે; માટે સંધ્યા પણ શાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે જ કરવી.

તેમ જ સૂર્યઅર્ધ્ય : અર્ચ્યદાનમર્ષોદિતે સૂર્યે । સૂર્યગિર્ગ્ગ અર્ષોદિત થયું હોય ત્યારે અર્ધ્યદાન કરવું તેવું શાસ્ત્રવાક્ય છે. એટલે તે સમયે જ અર્ધ્યદાન કરવું. આ પ્રમાણે હોમ, સ્વાધ્યાય, દેવ, ઋષિ, પિતૃ-તર્પણ વગેરે સત્કાર્યો શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે જ કરવાં. ષટ્કર્મોના શ્લોકમાં પાઠલેલ પણ છે. તેમાં હોમ, સ્વાધ્યાય અને પિતૃતર્પણ પણ ગણાવ્યાં છે, તે નીચે પ્રમાણે છે :

હોમ : દેવતાઓને ઉદ્દેશી ઘી અને ઘીનું હુતદ્રવ્ય અગ્નિમાં વિધિપૂર્વક હોમવાથી વાતાવરણ અને તેમાં રહેલા દેવતાઓ પ્રસન્ન થાય છે.

સ્વાધ્યાય : બ્રહ્મચર બ્રહ્મ એટલે વેદનું પાસવણ. જે વિદ્યાનો અભ્યાસ કરવામાં આવેલો છે, તે કદાપિ વિચરાય નહિ તે માટે હમેશાં બની શકે તેટલું, અર્થ સમજીને, વેદોનું જ્ઞાનપૂર્વક

આવર્તન કરવું એવું નામ સ્વાધ્યાય.

દેવ, ઋષિ, પિતૃ-તર્પણ : દેવતાઓ જે પ્રાણીમાત્રને વૃદ્ધિ આદિ અનેક ઉપકારો કરનારા છે. ઋષિઓ જેમણે ઉત્તમ જ્ઞાનની ગંગા વહેવડાવી છે. પિતૃઓ જેઓનું રક્ત આપણા શરીરમાં પરંપરાથી ચાલ્યું આવે છે. આ સહુના ઉપકારના સ્મરણ બદલ હમેશાં તેઓને યાદ કરીને ઋણ અદા કરવું અને પોતાની શ્રદ્ધા-ભક્તિ દર્શાવવી, તેનું નામ દેવ, ઋષિ, પિતૃ-તર્પણ કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે દિવ એટલે ગ્રાહણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય માટે ષટ્કર્મ કહ્યાં છે તે મલદોષને હરનારાં છે.

ભગવાન ગીતામાં પણ કર્મ સંબંધમાં કહે છે :

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥

યજ્ઞ, દાન ને તપસ્વી કર્મ ન તજવું જોઈએ પણ તે અવશ્ય કરવું જોઈએ; કેમકે યજ્ઞ, દાન અને તપસ્વ કર્મો મનુષ્યોને પાવન કરનારાં છે. આ શ્લોકથી યજ્ઞ, દાન અને તપાદિ-સ્વ કર્મની કર્તવ્યતા બતાવી છે.

કર્મયજ્ઞ, ઉપાસનાયજ્ઞ અને જ્ઞાનયજ્ઞ એ યજ્ઞના ત્રણ ભેદ છે. ઉપાસનાયજ્ઞના ભેદ ઉપાસનાની સાધનપદ્ધતિ અને ઉપાસનાપદ્ધતિ અંગે છે. મંત્રયોગ, હૃદયોગ, લયયોગ અને રાજયોગ એ ચાર ભેદ ઉપાસનાની સાધનપદ્ધતિમાં બતાવ્યા તેમજ છે. ઉપાસનાપદ્ધતિ અનુસાર સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના, નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના, દેવાદિની ઉપાસના, ઋષિ આદિની ઉપાસના, શિલા તથા મૂર્તિ આદિની ઉપાસના, એમ પાંચ પ્રકારના ભેદ છે.

જ્ઞાનયજ્ઞના શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન એમ ત્રણ ભેદ છે.

આ પ્રકારે કર્મયજ્ઞના સાત્ત્વિક આદિ ભેદથી ૧૮ પ્રકારના ભેદ છે; સાધનપદ્ધતિ અને ઉપાસનાપદ્ધતિ એ બન્ને પ્રકારની ઉપાસનાના સાત્ત્વિક આદિ ભેદથી ૨૭ ભેદ જ્ઞાનયજ્ઞના

આદિ લેદથી ૯ લેદ; આમ બધા મળીને આવી રીતે ૫૪ પ્રકારના યજ્ઞના લેદ ભગવાને ગીતામાં કહ્યા છે. એમાં મુમુક્ષુએ તામસ તથા રાજસ કર્મોદિકોનો ત્યાગ કરીને સાત્ત્વિક કર્મયજ્ઞ, ઉપાસનાયજ્ઞ અને જ્ઞાનયજ્ઞનો અભ્યાસ કરવાની આવશ્યકતા છે.

યજ્ઞ-દાન-તપ

યજ્ઞ

ભગવાન ગીતામાં કહે છે કે—

યજ્ઞાનાં જપયજ્ઞોઽસ્મિ । યજ્ઞમાં જપયજ્ઞ હું છું.

આ જપ ધણુ અધિકારી પરત્વે ભિન્નભિન્ન છે :

મંત્રજપ : ત્રણ પ્રકારના છે : (૧) વૈદિક, (૨) તાંત્રિક અને (૩) પૌરાણિક. તેમાં વૈદિક મંત્રનો અધિકારી ઉપનયન સંસ્કારથી યુક્ત દિવ છે અને તાંત્રિક તથા પૌરાણિકનો તો દરેક અધિકારી છે.

જપશ્ચ દ્વિવિધઃ પ્રોક્તો માનસો વાચિકસ્તથા ।

ઉચ્ચૈષ્વપાંશુમેદેન વાચિકો દ્વિવિધો મતઃ ॥

જપ બે પ્રકારના છે : માનસ તથા વાચિક. વાચિકના ધણુ બે લેદ છે : ઉચ્ચ સ્વરે કરાતો જપ તથા ઉપાંશુ જપ.

ઉત્તમં માનસં જાપ્યમુપાંશુ ચૈવ મધ્યમમ્ ।

અધમં વાચિકં પ્રાહુરાગમાર્ષવિશારદાઃ ॥

માનસ જપ ઉત્તમ કહેવાય છે. ઉપાંશુ (પોતે જ સાંભળી શકે, બીજે ન સાંભળી શકે તેમ બોલાતો) જપ મધ્યમ કહેવાય છે, અને વાચિક એટલે ઉચ્ચ સ્વરે કરાતો જપ શાસ્ત્રવેદાઓએ અધમ ગણાવ્યો છે.

દાન

બૃહત્પારાશરસ્મૃતિમાં લખ્યું છે :

પાત્રસ્ય દિ વિશેષેણ શ્રદ્ધા દાનં તથૈવ ચ ।

સંસ્પં વા બહુ વા પ્રેત્ય દાનસ્યાવાપ્યતે ફલમ્ ॥

દાન આપનાર દાતાઓ પોતાની શ્રદ્ધા અનુસાર અને પાત્રની યોગ્યતા અનુસાર અલ્પ અથવા અધિક મૃત્યુ પછી દાનના ફળને પ્રાપ્ત કરે છે.

‘દાન અલ્પ અથવા અધિક હોય તોપણ પોતાની શક્તિ અનુસાર આપવું યોગ્ય છે.’ એમ જાણીને શ્રદ્ધાથી આપવું જે માણસ લોકટીકાથી ભય પામીને દાન કરે છે તે નિંદાથી મુક્ત થાય છે, તે દાન કરે છે એમ કહેવાય નહિ. જે માણસ વાસ્તવિક દરિદ્રતાથી પીડાય છે તે જ માણસ દાન કરવાને યોગ્ય પાત્ર છે.

ધર્મશાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે—

શત્ત્યાગ્રદાનં સતતં તિતિક્ષા ધર્મનિત્યતા ।

યથાર્હં પ્રતિપૂજા ચ સર્વભૂતેષુ વૈ સદા ॥

શક્તિ અનુસાર સદા અન્નદાન કરવું જોઈએ. સુખદુઃખને સહન કરવાં, નિત્યધર્મનું હૃદયેશાં આચરણ કરવું અને યોગ્યતા અનુસાર સદાય બધાં પ્રાણીઓનો આદરસત્કાર કરવો.

હુધાથી પીડાતો હોય તેને અન્ન આપવું અને દુઃખને સહન કરવાનો અભ્યાસ કરવો. જે ધર્મ કલ્યાણકારી છે તેને જાણીને આચરણમાં મૂકવો. પ્રાણીમાત્રમાં ઈશ્વરભાવ કલ્પી તેના તરફ પ્રીતિ રાખવી.

મહાભારતમાં કહ્યું છે કે—

દેયમાર્તસ્ય શયનં પરિશ્રાન્તસ્ય ચાસનમ્ ।

તૃપિતસ્ય ચ પાનીયં હ્રુધિતસ્ય ચ મોજનમ્ ॥

રોગથી પીડાતાને પથારી, થાકેલાને આસન, તરસ્યાને પાણી અને ભૂખ્યાને અન્ન આપવું જોઈએ.

જેને જેને જે વસ્તુનું પ્રયોજન હોય તેને સમયોચિત દાન કરવું જોઈએ. જેને જે જેવી રીતે આપે છે તેને પરમાત્મા તેવી રીતે આપે છે.

‘બીજાં શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે-

અગ્રદઃ સુખમાप्નોતિ સુતૃતઃ સર્વવસ્તુષુ ।

ભૂમિદાનાત્પરં નાસ્તિ વિદ્યાદાનં તતોઽધિકમ્ ॥

અત્ર દેનાર સુખ મેળવે છે અને સર્વ વસ્તુથી તૃપ્ત થાય છે. ભૂમિદાન ઉત્તમ દાન છે, પરંતુ વિદ્યાદાન તેનાથી પણ અધિક છે.

માત્ર ધન જ દાનમાં દેવાય છે, એમ માનવાનું નથી. વળી અન્નદાન તે જ ક્ષણે તૃપ્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. ભૂમિદાન ઉત્તમ છે તે બહુ કાળ સુધી નાશ પામતું નથી. તે ભૂમિદાન મોટું કહેવાય છે અને વિદ્યાદાન બધાંથી શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે તે લેનાર અને આપનાર બંનેનું કલ્યાણ કરે છે.

તપ

વ્યાકરણ પ્રમાણે તપ ધાતુનો અર્થ ‘સંતાપ કરવો’ થાય છે, એટલા માટે શરીરને સંતાપ આપવામાં ત્યાગ્રાયણ વગેરે વ્રતોને પણ તપ શબ્દથી ઓળખવામાં આવે છે.

‘વેદોક્તેન પ્રકારેણ શુચ્છચાન્દ્રાયણાદિभिः ।

શરીરશોષણં યત્તત્તપ इत्युच्यते वुधैः ॥

શાસ્ત્રોક્ત રીતે કુચ્છ, ત્યાગ્રાયણ આદિ વ્રત વડે શરીરને સુકાવવું તેનું નામ તપ છે, એમ કેટલાક વિદ્વાન લોકો કહે છે.

આ પ્રકારે સૂતસંહિતામાં તપનું લક્ષણ કહ્યું છે. આ તપ કોઈ પાપ કર્યું હોય તે પાપની નિવૃત્તિ માટે પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ છે. મુમુક્ષુ માટે ત્યાગ્રાયણાદિ તપ ધાતુની વિષમતા દ્વારા હાનિકારક છે. તેથી શરીરમાં ઉપદ્રવ થવાનો સંભવ છે; એટલા માટે લગવાને મુમુક્ષુ-ઓ માટે શરીર, વાણી અને મનથી ચતાં ત્રણ પ્રકારનાં તપ ગીતાના સત્તરમા અધ્યાયમાં કહ્યાં છે :

ગીતામાં ઉપદેશોલાં ત્રણ પ્રકારનાં તપ

દેવદ્વિજગુરુપ્રજાપૂજનં શૌચમાર્જવમ્ ।

બ્રહ્મચર્યમહિંસા ચ શારીરં તપ ઉચ્યતે ॥

દેવનું, દ્વિજનું, શુરનું અને શાનીનું પૂજન, પવિત્રતા, સરલતા, બ્રહ્મચર્ય અને અહિંસા એ બધાં શારીરિક અથવા કાયિક તપ કહેવાય છે.

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।

स्वाध्यायाभ्यासनं चैव बाह्म्यं तप उच्यते ॥

કોઈને ઉદ્વેગ ન થાય તેવી, સત્યપ્રિય અને હિતકર વાણી બોલવી અને વેદાદિનું અધ્યયન કરવું તથા મંત્રાદિનો જપ કરવો તે બધું વાણીનું તપ કહેવાય છે.

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।

भावसंशुद्धिरित्येत्तपो मानसमुच्यते ॥

મનની પ્રસન્નતા, સૌમ્યતા, મૌન, ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ અને અંતઃકરણની સંશુદ્ધિ—એ માનસિક તપ કહેવાય છે.

ઉપાસના

‘શિવગીતા’માં મહાદેવજી કહે છે કે—

उपसङ्गम्य बुद्ध्या यदासनं देवतात्मना ।

तदुपासनमन्तः स्यात्तद्वहिः सम्पदादयः ॥

આપણે જે દેવની ઉપાસના કરીએ તે દેવને આપણા પોતાના સ્વરૂપથી અલિપ્ત બાણવા; એમ તે દેવને એક બાણી અંતઃકરણથી તદ્દરૂપ થવું. આમ તદ્દરૂપતારૂપ સમીપતા મેળવી સ્થિર થવું. આનું નામ ઉપાસના છે. આ ઉપાસના બે પ્રકારની છે : એક આંતરિક ઉપાસના અને બીજી સંપદ આદિ બાહ્ય ઉપાસના. સમીપતાને મેળવવી તેને અહંગ્રહ કહે છે. અહંગ્રહ ઉપાસનામાં ઉપાસક ઉપાસ્ય વસ્તુને અલિપ્ત કરીને ઉપાસના કરે છે. તે ઉપાસના સંયુક્તગ્રહ અને નિર્યુક્તગ્રહ બંનેમાં થટે છે.

બ્રહ્મની સંપદ ઉપાસના

સંપદ આદિ પ્રતીક ઉપાસનાના ચાર પ્રકાર છે : સંપદ, આરોપ,

અધ્યાસ અને સંવર્ગ. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં આ ચારે પ્રકાર છે, પરંતુ આરોપ, અધ્યાસ, સંવર્ગ એ ત્રણ સક્રામ બતાવ્યા છે, તેથી અત્યારે તો માત્ર સંપદ્ ઉપાસના જ ચાલે છે.

સંપદ્ ઉપાસનાનું લક્ષણ 'શિવગીતા'માં કહ્યું છે કે—

અત્પસ્ય ચાધિકત્વેન ગુણયોગાદ્વિચિન્તનમ્ ।

અનન્તં ચૈ મન ઇતિ સંપદ્વિધિરુદીરિતઃ ॥

કોઈ વસ્તુ અલ્પ ગુણવાળી હોય છતાં તેમાં અનંત ગુણોની ભાવના કરીને જે ચિંતન કરવામાં આવે છે, તે સંપદ્ ઉપાસના કહેવાય છે. મન અનંત છે એમ કલ્પના કરીને જે ઉપાસના બતાવી છે, તેને સંપદ્ ઉપાસનાનો વિધિ કહે છે.

પ્રતીક ઉપાસના એટલે અન્યમાં અન્ય બુદ્ધિ વડે ઉપાસના કરવી તે. 'છાંદોગ્ય ઉપનિષદ'માં કહે છે, કે મનો વ્રજેત્યુપાસીત । મનને બ્રહ્મ કરીને ઉપાસના કરવી. અહીં મન અલ્પ છે, છતાં અધિકતાના ગુણ વડે તે 'વ્યાપક બ્રહ્મ' છે એમ કરી ઉપાસના કરવી એમ બતાવ્યું છે. આમ અલ્પ ગુણ છતાં અનંત ગુણની ભાવનાથી ચિંતન થયું. આ અધ્યાત્મ સંપદ્ ઉપાસના છે.

છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં કહે છે, કે આકાશો વ્રહ્મઃ । આકાશ બ્રહ્મ છે. અહીં બ્રહ્મની અપેક્ષાએ આકાશ અલ્પ છે, તે 'વ્યાપક બ્રહ્મ' છે એમ કરી ઉપાસના કરવી. આ અધિદેવ સંપદ્ ઉપાસના છે. આ પ્રમાણે સંપદ્ ઉપાસનામાં પણ બે પ્રકાર થાય છે: (૧) અધ્યાત્મ સંપદ્ ઉપાસના (અંતરની ઉપાસના) અને (૨) અધિદેવ સંપદ્ ઉપાસના (બાહ્ય ઉપાસના).

‘બૃહાદારણ્યકોપનિષદ’માં યાગવલ્ક્ય ઋષિ જનક રાબાને પૂછે છે, કે ‘તમે શાની ઉપાસના કરો છો ?’

જનકરાજા કહે છે : હું પ્રતીક ઉપાસના કરું છું.

ચારાવલ્કય : કેવી રીતે કરે છે ?

જનક : (૧) આકાશે પુરુષ : एतमेवाहं ब्रह्मोपासयते ।

હું આકાશને પૂર્ણ કરીને એ પ્રકારે બ્રહ્મોપાસના કરું છું.

(૨) વાયુ પુરુષ : एतमेवाहं ब्रह्मोपासयते ।

હું વાયુને પૂર્ણ કરીને એ પ્રકારે બ્રહ્મોપાસના કરું છું.

(૩) અગ્નિ પુરુષ : एतमेवाहं ब्रह्मोपासयते ।

હું અગ્નિને પૂર્ણ કરીને એ પ્રકારે બ્રહ્મોપાસના કરું છું.

(૪) અપ્સુ પુરુષ : एतमेवाहं ब्रह्मोपासयते ।

હું પાણીને પૂર્ણ કરીને એ પ્રકારે બ્રહ્મોપાસના કરું છું.

(૫) આદિત્ય પુરુષ : एतमेवाहं ब्रह्मोपासयते ।

હું સૂર્યને પૂર્ણ કરીને એ પ્રકારે બ્રહ્મોપાસના કરું છું.

આ બધી વેદોક્ત પ્રતીક ઉપાસના છે. પંચાયતન વગેરે જે ઉપાસના છે તે પુરાણોક્ત પ્રતીક છે. એટલે કે વિષ્ણુ, શિવ, ગણેશ, દેવી અને સૂર્ય એ પાંચ દેવોની ઉપાસના પંચાયતન ઉપાસના કહેવાય છે. શાલિગ્રામ અદ્ય છે એટલે તેની અધિકત્વ એટલે વ્યાપક એવા વિષ્ણુ ભગવાન તરીકે ઉપાસના કરવી; અને નર્મદે-
શ્વર અદ્ય છે, તેની અધિકત્વ એટલે વ્યાપક એવા શિવ ભગવાન તરીકે (તેમાં શિવબુદ્ધિ કરીને) ઉપાસના કરવી. આવી રીતે સૂર્ય, જગદંબા અને ગણેશ વગેરેની ઉપાસના કરવી.

વર્તમાનકાળમાં આગળ કહેલી વેદોક્ત પ્રતીક ઉપાસના ખાસ જોવામાં આવતી નથી. અત્યારે વિશેષ પુરાણોક્ત પ્રતીક ઉપાસના જોવામાં આવે છે. આ પુરાણોક્ત પ્રતીક ઉપાસના પણ અત્યારે વિધિપૂર્વક થતી જોવામાં આવતી નથી.

ઉપાસના એ પુરુષતંત્ર છે; એટલે કે તે પુરુષને આધીન છે.

પુરુષતંત્ર એટલે વિધિ, વિશ્વાસ, ઇચ્છા અને હક ; આમ

ઉપાસના એ વિધિતંત્રથી યુક્ત પુરુષતંત્ર છે. હવે વિધિ, વિશ્વાસ આદિ સમજાએ.

વિધિ : દેવ અને શાસ્ત્રોનાં વચન પ્રમાણે જે રીતથી પુરુષે ઉપાસના કરવાની હોય, તે રીત એ વિધિ છે. આને વિધિતંત્રયુક્ત પુરુષતંત્ર કહેવાય છે. તંત્ર=અધીન એટલે વિધિને અધીન રહીને જ પુરુષે જે ઉપાસના કરવાની હોય છે, તે વિધિતંત્રયુક્ત પુરુષતંત્ર કહેવાય છે.

વિશ્વાસ : શુરુનાં અને વેદનાં વાક્યોમાં શ્રદ્ધા રાખવી એટલે સંશય-વિપર્યય છોડીને ઉપાસનામાં પ્રવૃત્તિ કરવી તે વિશ્વાસ છે.

ધર્મ : અનેક ઉપાસનાના અનેક પ્રકારો બતાવ્યા હોય તેમાંથી અમુક જ પ્રકાર પોતાને રુચે અને તે શાસ્ત્રોક્ત પ્રકારે ઉપાસના કરવી, તે ધર્મ કહેવાય છે.

હઠ : શાસ્ત્રે કહેલા વિધિને કળપ્રાપ્તિ પર્યંત વળગી રહેવું તેનું નામ હઠ છે.

જેમ મનો વ્રહ્મેત્યુપાસીત । મન અલ્પ છે (અણુપ્રમાણુ છે), એમાં બ્રહ્મબુદ્ધિ કરીને ઉપાસના કરવી એ વેદોક્ત પ્રતીક છે; અને શાલિગ્રામમાં વિષ્ણુબુદ્ધિ કરીને ઉપાસના કરવી તે પુરાણોક્ત પ્રતીક છે. શાલિગ્રામ અલ્પ છે એટલે એમાં વિષ્ણુવ્યાપક બુદ્ધિ કરીને ઉપાસના કરવી એ પુરુષતંત્ર (ભાવનાત્મક) ઉપાસના છે.

પહેલાં શાલિગ્રામને અભિષેક કરી ચંદન-પુષ્પ ચડાવવાં, નૈવેદ્ય ધરવું અને પછી પદ્માસન વાળીને એકાગ્ર ચિત્ત વડે ધ્યાન કરવું. આમ શાલિગ્રામ કે લિંગ જેવા સ્થૂળ સ્વરૂપને સામે રાખવા છતાં તેનાથી પરબ્રૂમાસ્વરૂપ બ્રહ્મની તરફ એકાગ્ર વૃત્તિથી ઉપાસના કરવી (અર્થાત્ ધ્યાન કરવું). આ પ્રતીક ઉપાસના કહેવાય છે (અથવા પ્રતીક ધ્યાન કહેવાય છે). એવી રીતે નર્મદેશ્વર, રામ

અને કૃષ્ણાદિની મૂર્તિ વિશે સમજી લેવું. પરંતુ વર્તમાનકાળમાં આ પ્રતીક ઉપાસના અથાવિધિ કરવામાં આવતી નથી.

સંવાદી-વિસંવાદી ઉપાસના

મણિમાં મણિબુદ્ધિથી (જે જેવું છે તેને તેવી રીતે) ઉપાસના કરવી તે સંવાદી ઉપાસના કહેવાય છે.

દીપમાં મણિબુદ્ધિથી ઉપાસના કરવી તે વિસંવાદી ઉપાસના કહેવાય છે.

શિવની મૂર્તિ (લિંગ) સામે રાખીને, તે મૂર્તિને છોડીને, શિવ એટલે કલ્યાણકારી બ્રહ્મની ઉપાસના કરવી. વિષ્ણુની મૂર્તિ સમક્ષ બેસીને વિષ્ણુ એટલે વ્યાપક બ્રહ્મની ઉપાસના કરવી. ગણેશની પ્રતિમા સમક્ષ બેસીને ગણેશના પતિ અગ્નિલ બ્રહ્માંડના નાયક એવા પરબ્રહ્મની ઉપાસના કરવી. સૂર્યની ઉપાસના કરતી વખતે વ્યાપક અને પૂર્ણ બ્રહ્મની ભાવના કરી ઉપાસના કરવી. આ પ્રમાણે દેવીની ઉપાસના-એટલે તાંત્રિક મત પ્રમાણે માયા વિશિષ્ટ બ્રહ્મની સ્ત્રીબુદ્ધિ કરીને ઉપાસના-કરવી.

એ જ પ્રમાણે કૃષ્ણની ઉપાસના કરતી વખતે મૂસત્તાયામ એટલે કૃષ્ણ શબ્દ ભૂવાચક છે; માટે અવિનાશી એવા બ્રહ્મની ઉપાસના કરવી અને રામની ઉપાસના કરતી વખતે રમ્ક્રીડાયમ્ । એટલે રમ્ ધાતુ ક્રીડાના અર્થમાં હોવાથી યોગીઓના હૃદયમાં ક્રીડા કરનાર એવા પરબ્રહ્મની ઉપાસના કરવી. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે-

સંવાદી બ્રહ્મવદ્ બ્રહ્મતત્ત્વોપાસ્યાદિમુચ્યતે । કૃષ્ણાદિનું ધ્યાન ધરતી વેળા મોર, મુગટ, પીતાંબરધારી કૃષ્ણનું ધ્યાન ધરવાથી વિસંવાદી બ્રહ્મોપાસના થાય છે; કેમકે કૃષ્ણ, રામ વગેરે શરીરોને આચાર્ય ભગવાન માયાવિશિષ્ટ કહે છે, પરંતુ તે વર્તમાનકાળમાં નથી. કેમકે આ બધી પરિચ્છિન્ન ઉપાસના હોવાથી

તે પ્રતીક ઉપાસના કહેવાય છે. આ પ્રાક્ષોપાસના નથી, કારણકે જ્યાં સુધી પ્રાક્ષને અવલંબન કરવાની જેની બુદ્ધિમાં શક્તિ નથી, એવા માટે આ પરિચ્છિન્ન પ્રતીક ઉપાસના છે.

આ સંબંધમાં કેનોપનિષદમાં કહ્યું છે :

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥

જેને મન વડે કોઈ જાણતું નથી પણ જેના વડે જ મન જાણે છે, તેને જ તું બ્રહ્મ જાણ્યો. આ જે પરિચ્છિન્ન પદાર્થોની ઉપાસના કરે છે, તે બ્રહ્મ નથી.

તાત્પર્ય કે સૂર્યાદિક એ વેદોક્ત પ્રતીક છે અને પંચાચતન દેવ એ પુરાણોક્ત પ્રતીક છે; એટલે આ બધી પ્રતીક ઉપાસના છે. એટલે જે જે પરિચ્છિન્ન ઉપાસના છે તે પ્રતીક ઉપાસના કહેવાય છે. આ શ્રુતિમાં પરિચ્છિન્ન ઉપાસના કહી છે. હવે તે વખતે પુરાણોક્ત પ્રતીક એટલે કે વિષ્ણુ, નર્મદેશ્વર આદિ નહોતા, તેથી સૂર્ય, ચંદ્ર અને અગ્નિ વગેરે આ બધા વેદોક્ત પ્રતીકને પરિચ્છિન્ન કહેણું છે. આમ તે કાળમાં આ શાલિગ્રામ આદિ નહોતા તેથી આની અપેક્ષાએ આ પુરાણોક્ત પ્રતીક એટલે કે પંચાચતનદેવ (શાલિગ્રામ, નર્મદેશ્વર, ગણેશ, સૂર્ય અને દેવી) વગેરેની બધી ઉપાસના પરિચ્છિન્ન ભાવે કરવામાં આવે તે પ્રતીક ઉપાસના કહેવાય છે. (આ પ્રમાણે પુરાણોક્ત પણ સમજ લેવું.)

મહારાજ સાહેબ : હું કેટલાક લોકોને જોઉં છું, તો તેઓ મૂર્તિપૂજા જ કાયમ માટે કરતા હોય છે અને જિંદગી સુધી તે છૂટતી નથી તો તેનું કારણ શું ?

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : જે લોકો જડબુદ્ધિ હોય છે તેમને આખર સુધી મૂર્તિપૂજા છૂટતી નથી, પરંતુ જે બુદ્ધિશાળી હોય છે તેમને અસુક સમયે આપોઆપ છૂટી જાય છે, અને તે પ્રાક્ષોપાસનામાં

બય છે.

આના ઉપર એક વિનોદની વાર્તા છે :

એક બ્રાહ્મણ હતો. તે દરરોજ ખૂબ જ ભાવપૂર્વક શિવલિંગની પૂજા કરતો હતો અને તેણે શિવલિંગને પધરાવવા માટે ખાસ એક ચાંદીનું થાળું બનાવ્યું હતું. એ પ્રમાણે ચંદન, પુષ્પ, અક્ષત વગેરે ચડાવી દરરોજ વિધિપૂર્વક તેની પૂજા કરતો હતો. તેમાં એક વખત એક ઉંદર આવ્યો. તે શિવલિંગ ઉપર ચડાવેલા અક્ષતના દાણા જોઈ તેને તે ખાવાની ઇચ્છા થઈ, એટલે તે શિવલિંગ ઉપર ચઢીને અક્ષતના દાણા ખાવા લાગ્યો. આમ તે દાણા ખાવા ગયો, એટલે શિવલિંગ થાળા પરથી નીચે પડી ગયું. આ જોઈ બ્રાહ્મણને થયું કે હું સમજતો હતો કે શિવલિંગમાં મહાન શક્તિ છે, પરંતુ અત્યાર સુધી હું ખોટા ભ્રમમાં જ હતો; કેમકે આ નાના સરખા ઉંદરે પણ તેને થાળા પરથી નીચે પાડી દીધા એટલે જરૂર તે શિવલિંગ કરતાં વધારે શક્તિવાળો છે, તેથી તે જ પૂજા કરવા યોગ્ય છે. આમ વિચારી તે બ્રાહ્મણે બીજા દિવસથી તેટલા જ ભાવ-પૂર્વક ઉંદરની પૂજા કરવા માંડી અને તેને દરરોજ અક્ષત, પુષ્પ વગેરે ચડાવવા લાગ્યો. ઉંદરને તો વગર મહેનતે અક્ષત વગેરે ખાવાનું મળવા માંડ્યું, તેથી ત્યાં દરરોજ ઘણા જ ઉંદરો ભેગા થવા લાગ્યા. તેવામાં એક દિવસે એક ખિલાડી આવી અને એક ઉંદરને ઉપાડી ગઈ. તેથી બ્રાહ્મણને થયું ઉંદર કરતાં તો ખિલાડી વધુ શક્તિવાળી છે. તેથી બીજા દિવસથી ઉંદરને બદલે તેણે ખિલાડીની પૂજા કરવી શરૂ કરી. તેમ કરતાંકરતાં એક વખત એક કૂતરો તે ખિલાડીને ઉપાડી ગયો, તેથી બ્રાહ્મણને થયું કે ખિલાડી કરતાં આ કૂતરો જ વધુ શક્તિવાળો છે, એટલે ખિલાડીને બદલે તેણે તે કૂતરાની પૂજા કરવા માંડી. હવે એક દિવસ એવું બન્યું કે ત્યારે તે બ્રાહ્મણ બહાર ફરીને પોતાને ઘેર પાછો ફરતો હતો, ત્યારે તેણે તે જ કૂતરાને પોતાના ઘરના રસોડામાં ધૂસી ગયેલો જોયો અને તેની

પાછળ તેની પત્ની લાકડી વતી તે કૂતરાને મારતી હતી. આ જોઈ તેને થયું, કે કૂતરા કરતાં તો મારી પત્ની જ વધુ શક્તિવાળી છે, માટે મારે તેની જ પૂજા કરવી જોઈએ. એટલે તેમ વિચારી બીજા દિવસથી તે પોતાની પત્નીની પૂજા કરવા લાગ્યો. એક વખત તેની પત્નીએ ભૂલથી દાળમા જરા મીઠું વધારે નાખી દીધું. તે પ્રાદક્ષિણી જ્યારે જમવા બેઠો, ત્યારે તેને દાળ બહુ જ ખારી લાગી. એ એકદમ ગુસ્સે થઈ ગયો તે તેની પત્નીને કહેવા લાગ્યો, કે આજે તે મારું બોજન બગાડી નાખ્યું. પોતાનો ગુસ્સો કાળૂમાં નહિ રહેતા તેણે પોતાની પત્નીને લાકડી વતી માર માર્યો. પછી તેને પોતાને વિચાર આવ્યો, કે આજ મુઠ્ઠી હું મારી પત્નીની ખોટી પૂજા કરતો હતો, કેમકે જેની હું પૂજા કરતો હતો તેને જ મેં આજે લાકડી વતી માર માર્યો છે, માટે તેના કરતા હું જ વધારે શક્તિવાળો છું અને હું પોતે જ પૂજવા યોગ્ય છું. અત્યાર મુઠ્ઠી જે મેં પૂજા કરી તે નિર્ગર્થક હતી.

એટલે કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે, કે જ્યારે માણસને પરમેશ્વરના સાચા સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે. ત્યારે જ મૂર્તિપૂજા આપોઆપ છૂટી જાય છે.

આ સાલગીને મહારાજ સાહેબ ખૂબ હમવા લાગ્યા.

મહારાજ સાહેબ : મૂર્તિપૂજા દરેકને માટે જરૂરી છે, કે અપવાદરૂપે પણ કોઈ મૂર્તિપૂજા કર્યા વગર બ્રહ્મોપાસના કરી શકે ?

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : મદ બુદ્ધિવાળાને માટે મૂર્તિપૂજા જરૂરી છે, પરંતુ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળાને માટે મૂર્તિપૂજાની જરૂર નથી.

ભગવાને મહાભારતમાં ઉત્તરગીતામાં કહ્યું છે કે—

અન્નિર્દેવો દ્વિજાતીના મુનીનાં હૃદિ દૈવતમ્ ।

પ્રતિમા સ્વલ્પબુદ્ધિનાં સર્વત્ર સમદર્શિનામ્ ॥

દ્વિજાતિના દેવતા અન્નિ છે. મુનિના દેવતા તેના હૃદયમાં

છે. સ્વલ્પ બુદ્ધિવાળાના દેવતા મૂર્તિ છે અને સમદર્શીને સર્વત્ર દેવતા છે.

તીર્થાણિ તોયરૂપાણિ દેવાન્પાપાણમૃષ્મયાન્ ।

યોગિનો ન પ્રપદ્યન્તે આત્મધ્યાનપરાયણાઃ ॥

તીર્થો જળરૂપ છે અને મૂર્તિઓ પથ્થર અથવા ધાતુ કે માટીની છે. તેથી આત્માનું ધ્યાન કરનારા યોગીઓ તીર્થ કે મૂર્તિને માનતા નથી.

અન્ય શાસ્ત્રોમાં પણ લખ્યું છે કે—

પાપાણલોહમણિમૃષ્મયવિપ્રહેષુ ।

પૂજા પુનર્જનનભોગકરી મુમુક્ષોઃ ॥

તસ્માદ્ યતિઃ સદ્દયાર્ચનમેવ કુર્યાત્ ।

વાહ્યાર્ચનં પરિહરેદપુનર્મવાય ॥

પાપાણ, ધાતુ, મણિ (રૂટિકાદિ) તથા મૃત્તિકા આદિની પ્રતિમાઓની પૂજા મુમુક્ષુજનોને પુનર્જન્મ તથા ભોગ દેનારી છે. તેથી પુનર્જન્મ ટાળવા માટે યતિ પોતાના હૃદયમાં જ દેવાર્ચન કરે ને બાહ્યાર્ચન તજે.

મહારાજ સાહેબ : બ્રહ્મોપાસના કેને કહેવાય ?

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : ઉપાસ્ય દેવને અનુસરીને ઉપાસના કરવી તે બ્રહ્મોપાસના કહેવાય છે. તેમાં પણ સગુણ અને નિર્ગુણ એમ બે પ્રકાર છે. માયાવિશિષ્ટ ઈશ્વર સગુણબ્રહ્મ કહેવાય છે અને માયારહિત ઈશ્વર નિર્ગુણબ્રહ્મ કહેવાય છે; આ સગુણ-નિર્ગુણ બ્રહ્મોપાસનામાં બ્રાહ્મ-પ્રતિમાની આવશ્યકતા નથી.

સગુણ બ્રહ્મોપાસના

શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં કહે છે, કે—

માયાં તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાન્માયિનં તુ મહેશ્વરમ્ ।

તસ્યાવયવભૂતૈસ્તુ વ્યાપ્તં સર્વમિદં જગત્ ॥

જિજ્ઞાસુએ જગતના મૂળકારણરૂપ પ્રકૃતિને માયા બાણુવી અને માયાના સ્વામીને મહાન ઈશ્વર કે પ્રભુ તરીકે બાણુવા. એ જ માયા વડે કલ્પેલા તે ઈશ્વરના અવયવોથી આ આખું જગત વ્યાપ્ત થયેલું સમજવું. જેનું ચિત્ત નિર્ગુણ બ્રહ્મને અવલંબન કરવા શક્તિમાન ન હોય, તેવા લોકો માટે આ સચુલ્લ બ્રહ્મોપાસનાનું વિધાન છે.

નિર્ગુણ બ્રહ્મોપાસના

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥

એ એક દેવ સર્વ ભૂતોમાં છુપાયેલો, સર્વવ્યાપી, સર્વ ભૂતોનો અંતરાત્મા, કર્મોનો અધ્યક્ષ અને સર્વ ભૂતોના નિવાસ-સ્થાનરૂપ છે. એ પરમાત્મા સાક્ષીરૂપ છે, ચિત્સ્વરૂપ છે, આકાર-રહિત છે અને નિર્ગુણતત્ત્વ એટલે સત્ત્વ, રજઃ અને તમ આ ત્રણ ગુણોથી રહિત છે.

સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ નિર્ગુણ બ્રહ્મ

સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ । બ્રહ્મ તે જ સત્ત્વરૂપ અને આનંદરૂપ છે અને આ જ બ્રહ્મને બ્રહ્મવિત્ પુરુષો પામે છે. આ સ્થળમાં સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ । એ સ્વરૂપલક્ષણ છે. આ લક્ષણમાં બ્રહ્મ પદ લક્ષ્યપરક-વિશેષપરક છે (લક્ષ્યને જણાવનારું છે). સત્ય, જ્ઞાન અને અનંત એ બીજા અર્થોને નહીં બતાવતાં મોટે બ્રહ્મનાં વિશેષણ છે અને વિશેષ્યવિશેષ ભાવથી આ શ્રુતિમાં સામાનાધિકરણ સંબંધ-બોધક, એક વિભક્તિપાળી સત્ય, જ્ઞાન અને અનંત એ ત્રણે પદો છે. સત્ય પદથી બ્રહ્મથી ભિન્ન અનર્થ-અનિત્ય પદાર્થ લઈ શકાતા નથી. અને જ્ઞાન પદથી જડ અને અપ્રકાશ પદાર્થો લેવાતા નથી અને અનંત પદ દેશ, કાળ અને વસ્તુરહિત બ્રહ્મમાં બોધન કરે છે.

કોઈ પણ પદાર્થ લક્ષણથી જણાવવામાં આવે છે અને તે લક્ષણમાં જેટલાં પદો હોય છે તે બધાં પદો કોઈ પણ પદાર્થને નહીં બતાવી લક્ષ્યાર્થ દેખાડે છે. જેમકે ‘નીલું કમળ,’ ‘રક્ત કમળ.’ આ કેકાણે નીલા કમળને માટે દેખાડવું હોય ત્યારે રક્ત કમળ ન બતાવવું જોઈએ. તો તે પ્રમાણે નીલ પદ્ધતી થઈ શકે છે. અર્થાત્ નીલ કમળ આવી રીતે જ્યારે અનેક દ્રવ્યો હોય ત્યારે અનેક વિશેષણોને લગાડી અનેક વિશેષ્યોને જુદાં જણાવવામાં આવે છે. અહીં તો નિર્ગુણ બ્રહ્મ એક જ છે. એટલે બીજાં અનેક વિશેષણોને લગાડવાની કાંઈ જરૂર નથી. જેમ સૂર્ય એક જ છે, તો પછી આ ‘એકસૂર્ય’ એમ એક પદને સૂર્યના વિશેષણ તરીકે કહેવું તે નિરર્થક છે. આવી રીતે નિર્ગુણ બ્રહ્મને પરોક્ષ દ્વારા જાણીને ઉપાસના કરવી એટલે ધ્યાન કરવું.

મહારાજ સાહેબ : કેટલાક એમ કહે છે, કે વસ્તુ જોયેલી હોય તેનું ધ્યાન થઈ શકે, પરંતુ જે વસ્તુ જોયેલી નથી તેનું ધ્યાન કેમ થઈ શકે ?

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : જે વસ્તુ હોય તેનું તો અપરોક્ષ જ્ઞાન થઈ ગયું, પછી તેનું ધ્યાન કરવાનું રહેતું નથી. જે વસ્તુને પરોક્ષ દ્વારા જાણે છે તેનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થવા માટે ઉપાસના કરે છે, તે પછી અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે.

આ સંબંધમાં પંચદશીમાં ધ્યાનદીપમાં લખે છે કે—

વેદાન્તેભ્યો બ્રહ્મતત્ત્વમણ્ડેકરસાત્મકમ્ ।

પરોક્ષમવગમ્યૈતદ્દમસ્મીત્યુપાસતે ॥

ઉપનિષદોમાંથી આખંડ એકરસ એવા બ્રહ્મતત્ત્વને પરોક્ષ દ્વારા જાણીને ‘હું બ્રહ્મ છું’ એવી રીતે ઉપાસના (ધ્યાન) કરવી. એટલે કે ધ્યાન પરોક્ષનું જ થઈ શકે છે; પદાર્થ અપરોક્ષ થયો એટલે જ્ઞાન થઈ ગયું; પછી તે માટે ધ્યાન કરવાનું રહેતું નથી.

મહારાજ સાહેબ : શાસ્ત્રમાં નિર્ગુણ બ્રહ્મને મનને અવિષય લખે છે તો પછી ધ્યાન કેમ થાય ?

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : રામગીતામાં કહ્યું છે કે—

યદ્ બ્રહ્મ નિર્ગુણં પ્રોક્તં દ્વિવિધં તત્પ્રવક્ષ્યતે ।

સલક્ષણમિતિ ધ્યેયં ધ્યેયાતીતમલક્ષણમ્ ॥

નિર્ગુણ બ્રહ્મ બે પ્રકારનું કહેલ છે : જે સચ્ચિદાનંદરૂપે ધ્યાનમાં આવે છે તેને સલક્ષણ બ્રહ્મ અને જે ધ્યેયથી અતીત છે તે અલક્ષણ બ્રહ્મ છે.

માટે શાસ્ત્રમાં જે સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મ કહ્યું છે, તેનું જ ધ્યાન કરવું.

જ્ઞાન

જગતના સર્વં વ્યવહારોનું અસાધારણ કારણ જ્ઞાન હોય છે. પદાર્થજ્ઞાન વિના પદાર્થ સંબંધી વ્યવહાર થઈ શકતો નથી. જ્ઞાન પરોક્ષ અને અપરોક્ષના ભેદથી બે પ્રકારનું હોય છે. ભેદવિશિષ્ટ જે વિષયવિષયક જ્ઞાન તે પરોક્ષ હોય છે. પરોક્ષ જ્ઞાન વિના કોઈ પદાર્થનું ઘણું કરીને અપરોક્ષ જ્ઞાન થતું નથી. અપરોક્ષ જ્ઞાન ચક્ષુ-શ્રાદ્ધ ઇન્દ્રિયોથી કિંવા અભેદબોધક વાક્યોથી થાય છે. કર્મો નિષ્કામ કે સકામ કરવામાં આવે છે, તેમાં પણ તે તે શ્રદ્ધ વિષેના જ્ઞાનથી જ કરવામાં આવે છે. માટે કર્મ પ્રત્યે પણ જ્ઞાનને જ કારણતા છે. તેમ જ ઉપાસના પ્રત્યે પણ જ્ઞાનને જ કારણતા છે. કારણ કે ઉપાસ્ય પદાર્થ તથા ઉપાસનાનાં સાધનોનું જ્ઞાન ન હોય તો ઉપાસના થઈ શકે નહિ. ઉપાસના તથા જ્ઞાન બંને મનોવૃત્તિરૂપે છે. જીવ અને પરમાત્માનાં સ્વરૂપબોધક અવાંતર વાક્યો

જીવ અને પરમાત્માનાં સ્વરૂપબોધક જે વાક્યો તેને અવાંતર વાક્યો કહે છે. જેમકે ય ઇપ હ્યન્તર્જ્યોતિર્પુરુષઃ । શ્રુતિના વચન પ્રમાણે

હૃદયમાં રહેલી અંતઃક્રિયાઓ તે આ જ પુરુષ છે. જીવને પ્રતિપાદન કરવાવાળાં આ અવાંતર વાક્યો છે. સત્ય જ્ઞાનમનંતં બ્રહ્મ । તે બ્રહ્મને પ્રતિપાદન કરનાર અવાંતર વાક્યો છે. જીવ અને બ્રહ્મની અભેદતાને પ્રતિપાદન કરનારાં વેદાંતવાક્યોને મહાવાક્યો કહે છે; જેમકે તત્ત્વ-મસિ । મહાવાક્યના શ્રવણ-મનનથી અદ્વૈત અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે. પછી નિદિધ્યાસન(ધ્યાન)થી સમાધિ દ્વારા દૃઢ અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે.

આ જે જ્ઞાન અને કર્મની ઉપાસના દ્વારા સર્વ પ્રકારના માયિક પદાર્થોમાંથી જ્યારે કામનાઓ નષ્ટ થાય છે, ત્યારે આ શરીરમાં બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

આ સંબંધી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે—

યદા સર્વે પ્રમુચ્યન્તે કામા યેઽસ્ય હૃદિ સ્થિતાઃ ।

અથ મત્યોઽમૃતો મૃત્યુઃ સમશ્રુતે ॥

આની બુદ્ધિમાં રહેલી જે કામનાઓ (છે તે) સર્વ જ્યારે નાશ પામે છે, ત્યારે મનુષ્ય મરણરહિત થાય છે (અને) અહીં જ બ્રહ્મને પામે છે (સાક્ષાત્કાર કરે છે).

બોધ પહેલાં આ બ્રહ્મવેત્તાની બુદ્ધિમાં રહેલી શરીરની સ્થિતિને માટે અન્નપાનાદિકમાં પ્રવૃત્તિના કારણરૂપ ઇન્દ્રિયાથી ભિન્ન આ લોકના ઐશ્વર્યની વા રવર્ગોદિ સર્વ પ્રકારની કામનાઓ ત્યારે નાશ પામે છે, ત્યારે મરણધર્મવાળો તે બોધ પછી અવિદ્યા, કામ ને કર્મરૂપ મૃત્યુના વિનાશથી અથવા બીજાં લોકમાં ગમનના કારણરૂપ મૃત્યુના વિનાશથી મરણરહિત થાય છે, અને ગમનના અભાવથી આ જ શરીરમાં સર્વ બંધનોની નિવૃત્તિથી બ્રહ્મશુભને પામે છે.

શ્વેતાશ્વતરોપનિપદમાં કહ્યું છે કે—

યેદાહમેતં પુરુષં મહાન્તમાદિત્યર્ણં તમસઃ પરસ્માત્ ।

તમેવ વિદિત્યાઽતિ મૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પન્થા વિષયેઽયનાય ॥

મહાન, પ્રકાશરૂપ (તે) અજ્ઞાનથી પર આ પરમાત્માને હું જાણું છું. તે (પરમાત્મા) ને જ જાણીને (અધિકારી) મૃત્યુર્ત્ત ઉલ્લંઘન કરે છે. મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે જ્ઞાન સિવાય અન્ય કોઈ સાધન નથી.

આ સંબંધી શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે-

ન મોક્ષો નમસઃ પૃષ્ઠે ન પાતાલે ન મૂતલે ।

અજ્ઞાનહૃદયગ્રન્થેર્નાશો મોક્ષ इति स्मृतः ॥

આકાશમંડળમાં મોક્ષ નથી, પાતાળમાં કે ભૂતાળમાં મોક્ષ નથી, પરંતુ હૃદયમાં અજ્ઞાનરૂપ જે અંશિ છે તેનો નાશ કરવો એ જ મોક્ષ કહેવાય છે. એટલે કે દુઃખનિવૃત્તિ અને સુખપ્રાપ્તિ એ જ મોક્ષ છે અને એથી જીવતાં જ જીવન્મુક્ત થવાય છે.

મહારાજ સાહેબ : આપ ફરી વાંસદા ક્યારે પધારશો ?

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : તે તો અત્રજળની વાત છે !

મહારાજ સાહેબ : એમ નહિ, ચાતુર્માસ અહીં કરો તો સારું !

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : ગાડીમાં ન બેસે એ લોકો માટે ચાતુર્માસનું પાલન જરૂરી છે; જેમકે જૈન સાધુઓ ગાડીમાં બેસતા નથી એટલે એમને માટે એ બરોબર છે.

મહારાજ સાહેબ : તોપણ હું આપને અહીં પધારવાની અરજ કરું છું.

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : વાંસદામાં ઝાડી, જંગલ અને એકાંત છે એટલે કોઈ વખત મન આકર્ષાય ખરું ! તોપણ વચન ન આપી શકું, કારણકે વચન આપું તો મારે તે પાળવું પડે.

પ્રસંગ ૨ જો

લગભગ પોણા બે વર્ષ પછી સ્વામી પ્રકાશાનંદજી વાંસદા પધાર્યા હતા. તે અગાઉ મહારાજ સાહેબના અગિયાર વર્ષના એકના એક કુમાર સાહેબનું એપેન્ડીસાઈટીસના દર્દમાં અવસાન થયું હતું. ઓપરેશન પછી મુંબઈમાં એમના બંગલામાં આ અવસાન થયું હતું. મહારાજ સાહેબને આનો ખૂબ જ આઘાત લાગ્યો હતો.

સ્વામીજી વાંસદા પધાર્યા તે જ દિવસે સાંજના મહારાજ સાહેબ મહાદેવમાં પધાર્યા. એ ખૂબ જ અફસોસ કરતા હતા, આંસુ માતાં નહોતાં. ત્યાં નીચેની વાતચીત થઈ :

મહારાજ સાહેબ : મારા દુઃખને સમયે આપ અનાયાસે અહીં પધાર્યા છો, તેથી હું માનું છું, કે પ્રભુએ જ આપને મોકલ્યા છે.

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : આપના ઉપર જ આશ્ત આવી પડી છે તેમ નથી. આપ તો જાણો છો કે પહેલાંના સમયમાં પણ મોટા પુરુષોને પણ આવું દુઃખ પડ્યું છે અને હાલ પણ તેમને તે પડે છે ! માટે સંસારમાં દુઃખ ક્યારે આવી પડે છે તેની કંઈ ખબર પડતી નથી. આ ઉપર શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કથા છે :

પૂર્વે ચિત્રકેતુ નામના ચક્રવર્તી રાજા હતા. પૃથ્વી તેમની સર્વ કામના પૂર્ણ કરતી હતી. કોઈ શુભ સંયોગે એક દિવસ મહાત્મા અગિરાઋષિ દ્રસ્તાદ્રસ્તા દૈવેન્દ્રાદી તે રાજાને ઘેર આવી પહોંચ્યા. રાજાએ તેમનું મુંઢર સ્વાગત કર્યું. ઋષિને ઉચ્ચ આસન આપી, રાજા પોતે વિનયપૂર્વક પ્રણામ કરી, ભૂમિ પર તેમની સામે બેઠા. ઋષિએ તેમને પૂછ્યું : ‘ હે રાજા ! તારું મન શા કારણથી ઉદ્દામ

છે ?' ચિત્રકેતુ કહે છે : ' ભગવન્ ! મારા રાજ્યની ઐશ્વર્ય સંપત્તિ એવી છે, કે લોકપાલો પણ તેની ઇચ્છા કરે. પરંતુ ભૂખ અને તૃષ્ણાથી વ્યાકુળ થયેલા મનુષ્યને જેમ બીજા વૈભવ પ્રસન્ન કરી શકતા નથી, તેમ મને અપુત્રને રાજવૈભવ આનંદ આપી શકતો નથી. મને પુત્ર નથી તેથી હું પૂર્વજો સહિત નરકમાં જ પડ્યો છું એમ માનું છું; માટે મારી રક્ષા કરો, મને અપુત્રને સંતાતિ આપો. મારો ઉદ્ધાર કરો. કારણ કે ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, કે 'અપુત્રસ્ય ગતિર્નાસ્તિ।'

દયાળુ અંગિરા ઋષિએ ત્વષ્ટ્રદેવનું ચળન કર્યું અને ચળન-માંથી બાકી રહેલો ચરુ તે રાજાની સર્વશ્રેષ્ઠ રાણી કૃતદ્યુતિને જમાવ્યો, તેથી તે રાણીને ગર્ભ રહ્યો, અને યોગ્ય સમયે તેણે એક સુંદર પુત્રને જન્મ આપ્યો.

રાજાએ આનંદિત થઈ ઘણા જ હર્ષપૂર્વક સત્પાત્ર પ્રાદક્ષિણે અનેક દાન કર્યાં.

રાણી કૃતદ્યુતિ પોતાના પુત્ર પ્રત્યેના ઉમળકાથી સ્નેહચેલી થતી હતી, એ જોઈને પ્રજાની ઇચ્છાવાળી તેની ઘણી શોકો ઈર્ષાથી બળવા લાગી અને સંતાપ કરવા લાગી.

રાજા ચિત્રકેતુ પણ પુત્રવતી રાણીનો વધારે આદરસત્કાર કરવા લાગ્યા, અને તેથી બીજી રાણીઓના મનમાં ભારે દ્વેષ ઉત્પન્ન થયો. દ્વેષને લીધે તે રાણીઓની યુદ્ધિ નાશ પામી અને દારુણ ચિત્તવાળી તથા અસહનશીલ એવી તે સ્ત્રીઓએ કુંવરને ઝેર દીધું. કુંવર મૃત્યુ પામ્યો. રાજા પોતાના અતિપ્રિય કુમારનું મરણ સાંભળી મહાશોકમાં રૂળી ગયા. તે સ્નેહને લીધે બિભરાતા શોકથી વિહ્વળ થઈ ગયા અને માર્ગમાં ઠેસો ખાતા, લથડી પડતા, મૂર્છા ખાતા, પુત્રના શબ પાસે જઈ તે ઘણું આકંઠ કરવા લાગ્યા, અને કોઈ પણ પ્રકારે તેમના મનનું સમાધાન થયું નહિ. એ પ્રમાણે રાજા ચિત્રકેતુ દુઃખિત, મૂર્છિત અને અનાથ થઈ ગયા. આ બાણીને સ્વભાવથી દયાળુ, પ્રજ્ઞાના પુત્ર મહર્ષિ

અંગિરા મહર્ષિ નારદ સાથે ફરી ત્યાં આવ્યા. પુત્રના શબની પાસે શબવત્ થઈ પડેલા અને શોકથી પરાલવ પામેલા તે રાજાને તેઓ શાસ્ત્રનાં સત્ય વચનોથી ઉપદેશ કરવા લાગ્યા. તેમણે કહ્યું : ‘ હે રાજેન્દ્ર ! જેની પાછળ તું શોક કરે છે તેની સાથે તારે વાસ્તવિક શો સંબંધ છે ? પૂર્વજન્મમાં તારે તેની સાથે કેવો સંબંધ હતો ? હમણાં કેવો છે ? અને હવે પછી કેવો થશે ? ’

રાજા આ વચનો સાંભળતાં બચ્ચત થયા.

મહર્ષિઓએ કહ્યું : ‘ વિચાર કરી જુઓ, સમજાશે. નદીનો ધસમસ પ્રવાહ વેગથી વહે છે, રેતીના કણો એકઠા થાય છે અને વળી વીળરાય છે, તેમજ ગ્રાણીઓ પણ કાળના પ્રવાહમાં પરસ્પર એકઠાં થાય છે અને વળી જુદાં પડે છે. પૂર્વજન્મમાં જે ગ્રાણીઓ પિતા વગેરે રૂપે ભેગાં હતાં, તેઓ જ મરણથી જુદાં પડી તે વર્તમાન જન્મમાં કોઈ સમયે તેના જ અને કોઈ સમયે બીજાના પુત્રાદિક થાય છે. વળી તેઓ અન્ય જન્મમાં તેના જ અથવા બીજાનાં સ્ત્રી, શત્રુ, મિત્ર વગેરે થાય છે. માટે ‘ આ તારો પુત્ર અને તું તેનો પિતા છે ’ એવો સનાતન નિયમ જ નથી. ’

‘ ત્યારે ’

‘ વસ્તુતઃ અહંતા અને મમતા અજ્ઞાનને લીધે છે અને મૃત્યુ તો સર્વને માટે સાધારણ છે. કદાચ તમે કહેશો, કે ‘ જગત મિથ્યા હોય તો તેની પ્રતીતિ કેમ થાય છે ? વળી હું જ આનો પિતા છું એવું અભિમાન શાથી બંધાય છે ? ’ તો તેનો ઉત્તર એટલો જ કે ઈશ્વરે પોતાની માયા વડે આ સઘળું સરજ્યું છે, તેથી આવી પ્રતીતિ થાય છે. પછી પ્રતીતિ દ્વારા ગ્રાણીઓને અભિમાન બંધાય છે. ’

આ પ્રમાણે પરમ કારુણિક મુનિઓએ અમૃત તુલ્ય વચન કહ્યાં અને રાજા ચિત્રકેતુ તત્ત્વને સમજી આત્માસન પામ્યા. અંતરમાં રહેલી ખીડાથી ઠરમાયેલા મુખને હાથ વડે લૂછી તે

જોડ્યા : ‘ હે જ્ઞાનસંપન્ન મહાત્માઓ ! અહીં અવધૂતના વેશમાં ગુપ્ત રીતે આવેલા આપ કોણ છો ? મને મૂઢબુદ્ધિને આપ જ્ઞાન-રૂપી દીવાથી પ્રકાશિત કરો. ’

ત્યારે મહર્ષિ અંગિરાએ કહ્યું : ‘ હે રાજન્ ! જ્યારે તમને પુત્રની ઇચ્છા હતી, ત્યારે તે ઇચ્છાને અંગિરાએ પૂરી કરી હતી. એ અંગિરા હું પોતે જ છું અને આ સાક્ષાત્ પ્રહ્લાના પુત્ર નારદ-મુનિ છે. હરિભક્ત તમે મોઢ પામવાને યોગ્ય નથી, પણ તમને આ પ્રમાણે પુત્રના શોકથી અપાર મોઢમાં ડૂબી ગયેલા બદ્ધ્યા એટલે તમારા ઉપર અનુગ્રહ કરવા જ અમે બંને અહીં આવ્યા છીએ; કારણ કે ભગવાનનો ભક્ત મોઢ પામવા યોગ્ય નથી. ’

વળી તેમણે કહ્યું : ‘ હું પ્રથમ જ્યારે તમારે ત્યાં આવ્યો હતો, ત્યારે જ તમને ઉત્તમ જ્ઞાન આપવાની મારી અભિલાષા હતી. પરંતુ તમને સંસારમાં આસક્ત બેઠા એટલે તે વખતે મેં તમને પુત્ર પ્રાપ્ત થાય એ વિધિ કર્યો. હવે પુત્રવાળા પુરુષોને જે સંતાપ થાય છે તેનો તમને હમણાં અનુભવ થયો છે. એ જ પ્રમાણે સ્ત્રી, ધન, ઘર આદિ વિવિધ પ્રકારની સંપત્તિઓ માત્ર સંતાપકારક જ છે એમ તમને સમજશે. હે રાજન્ ! શબ્દ આદિ વિષયો અને રાજવૈભવો ચંચળ છે. રાજ્ય, પૃથ્વી, સેના, ભંડાર, સેવકો, કારભારીઓ, સગાંસંબંધી તથા સર્વ માત્ર શોક, મોઢમાં ભય કરાવનારાં, પરિણામે ખીડા આપનારાં ને નાશવંત છે અને સ્વપ્ન, માયા અને મનોરથના જેવાં ગિથ્યા છે. ’

મહર્ષિ અંગિરાએ કર્મ સમજાવતાં કહ્યું : ‘ પુરુષ કર્મની વાસનાઓથી વિષયોનું ચિંતન કરે છે, તેથી તેના મનમાંથી નાના પ્રકારનાં કર્મો ઉત્પન્ન થતાં રહે છે. કર્મ પણ આ પ્રમાણે મનમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલાં ગણાય. હવે દેહમાં અભિમાન સમજી રહેલા જીવને પાંચ ભૂતો, ઇન્દ્રિયો અને તેના દેવતારૂપ આ દેહ જ વિવિધ ક્લેશ તથા સંતાપ આપે છે, એવું વચન છે. માટે તું નિર્મળ મનથી

આત્મસ્વરૂપનો વિચાર કર. એમ દ્વૈત પદાર્થોમાં સાચાપણાનો વિશ્વાસ તથા સ્નેહનો ત્યાગ કર અને આત્મજ્ઞાનનો આશ્રય લે.’

આ વખતે મહર્ષિ અંગિરાની સાથે રહેલા દેવર્ષિ નારદે મરી ગયેલા રાજકુમારને પોતાના યોગબળે પ્રત્યક્ષ કર્યો અને તે જીવાત્માને કહ્યું :

‘હે જીવાત્મનું! તારાં માતાપિતા, સગાંસંબંધીઓ અને બાંધવો સર્વ તારા શોકથી અત્યંત ખિન્ન થઈ ગયાં છે. તું તેના પર દૃષ્ટિ કર. હવે તું પુનઃ આ શરીરમાં પ્રવેશ અને સ્નેહીઓથી વીંટાઈ બાકીનું આયુષ્ય પૂરું કર; પિતાએ આપેલા વૈભવો લોગવ તથા રાજ્યાસનને શોભાવ.’

મુનિનાં આ વચન સાંભળી, તે જીવાત્માએ શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો અને તેના પિતા વગેરે સંબંધીઓને ઉદેશીને બોલ્યો : ‘હું તો કર્મને અધીન થઈ દેવ, પશુ, પક્ષી તથા મનુષ્યની યોનિઓમાં ભટક્યા કરું છું, મારા મરણથી મારે વિશે પુત્રપુત્રિ રાખી શા માટે તમે શોક કરો છો? માનો કે હું કોઈ જન્મનો તમારો શત્રુ હતો. એમ માની મારા મરણથી શા માટે રાજી થતા નથી? એ પુત્રાદિકનો સંબંધ કાંઈ નિત્ય રહેનારો નથી. એ તો બદલાયા કરે છે. વળી અનુક્રમે તે કદી સંબંધી, કદી મિત્ર, કદી શત્રુ વગેરે બન્યા કરે છે. આમ એકનો એક સંબંધ રહેતો નથી; જન્મે જન્મે નવો સંબંધ બંધાય છે.’

સંબંધને વધુ સમજતાં તેણે કહ્યું : ‘જેમ સોનું વગેરે પદાર્થો વેપાર-વણજ વાટે વેપારીઓમાં આહાઅવળા કર્યા કરે છે, તેમ જ જીવ પણ પોતાનાં શુભાશુભ કર્મ દ્વારા અનેક યોનિઓમાં ભટક્યા કરે છે. મનુષ્યને પણ વગેરે જીવતા પદાર્થોનો સંબંધ પણ નિરંતર રહેતો નથી. જ્યાં સુધી સંબંધ રહે છે ત્યાં સુધી જ મમતા પણ રહે છે. પશુને વેચી નાખ્યા પછી તેના પર મમતા રહેતી નથી.’

આ પ્રમાણે ચિત્રકેતુ રાજના પુત્રનો આત્મા ચિત્રકેતુ વગેરે સંબંધીઓને જરૂરી ઉપદેશ આપી પાછો શરીરમાંથી નીકળી આવ્યો ગયો એટલે તેનાં સગાંસંબંધીઓ આશ્ચર્ય પામ્યાં અને રનેહરૂપી સાંકળ ઠાપી નાખી તેમણે શોક કરવો મૂકી દીધો. આમ અંગિરા તથા નારદગુણિના ઉપદેશથી ચિત્રકેતુરાજ જ્ઞાનસંપન્ન થયા તેમ જ શોકમોહથી નિવૃત્ત થયા.

તેથી વિયોગના સ્વભાવવાળા પદાર્થની સાથે પ્રેમ રાખીએ, તો પરિણામે દુઃખ થાય છે. જૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં શ્રુતિ છે, કે-

તદેતત્પ્રેયઃ પુત્રાત્પ્રેયો વિજ્ઞાત્પ્રેયોઽન્યસ્માત્ સર્વસ્માદન્તરતરં ચદ્યમાત્મા । સ યોઽન્યમાત્મનઃ પ્રિયં બ્રુવાણં બ્રૂયાત્ પ્રિયં રોહસ્ય-
ત્તીતીશ્વરો હ તથૈવ સ્યાદ્વાત્માનમેવ પ્રિયમુપાસીત સ ય આત્માનમેવ પ્રિયમુપાસ્તે ન હાસ્ય પ્રિયં પ્રમાયુકં ભવતિ ।

આ જે આત્મા બધાઓ કરતાં વધારેમાં વધારે સમીપ છે, તે આત્મા પુત્રથી ચ વધારે પ્રિય છે, વિત્તથી ચ વધારે પ્રિય છે. અન્ય સર્વ પદાર્થોથી ચ વધારે પ્રિય છે. કોઈ મનુષ્ય કહે છે, આત્માથી અન્ય એટલે અનાત્મ પદાર્થ વધારે પ્રિય છે અને આત્મવાદી કહે છે: ‘(તારો) એ પ્રિય પદાર્થ (અનાત્મ પદાર્થ) તને રહાવશે.’ અને એમ કહેવા તે સમર્થ છે; કારણકે એમ જ બને છે, માટે પ્રિય આત્મતત્ત્વની ઉપાસના કરવી યોગ્ય છે. જે પુરુષ આત્માને જ પ્રિય માની ઉપાસે છે, તેનો પ્રિય પદાર્થ કદી પણ નાશ પામતો નથી.

ખીજે દિવસે સવારે લગભગ નવ વાગ્યાના સુમારે મહારાજ સાહેબ મહાદેવમાં પધાર્યા, ત્યારે આ પ્રમાણે વાતચીત થઈ:

મહારાજ સાહેબ : આગે ગઈ કાલે મને સમન્તવ્યું હતું, તોપણ મારું મન હજી શાંત થતું નથી. મને મારા મરનાર પુત્રના શુભો તથા ક્રિયાઓનું નિરંતર ધ્મરણ થયા કરે છે. એ ક્યાં ગયો હશે? એ ક્યાં જન્મ્યો હશે? કોઈ રીતે એના સૂક્ષ્મ શરીર સાથે

વાતચીત થઈ શકે જરી? મને ખબર પડે કે તે અમુક સ્થળે છે, તો હું તેને ત્યાં મળવા જઈ. આ વાત કોઈની પાસે કરું તો લોકો મને ગાંડો માને, માટે આપને જ આ વાત કહું છું!

સ્વામી પ્રકાશાનંદજી : આપને જેમ સ્વગસ્થ કુંવર પ્રત્યે પ્રેમ છે, તેમ એ કુંવરને પણ આપની સાથે પ્રેમ હોય, તેવું કેટલીક વખત બને છે. માટે વાસના હોય તો ઘણું કરીને મૃતાત્મા આવીને ઊભો રહે છે. આ બાળકમાં મેં ઘણું સાંભળ્યું પણ છે. એટલા માટે જ દક્ષિણમાં (તામિલ, તેલુગુ, કર્ણાટક, મલયાલમ આ ચાર દેશોમાં) સ્વર્ગસ્થ વડીલોનાં જે નામો હોય તે આપણા પુત્ર-પૌત્રાદિનાં રાખવામાં આવે છે. ઘણું કરીને સંવત ૧૯૬૪ની સાલમાં, હું રામેશ્વર ગયો હતો; તે વખતે મેં મદ્રાસમાં સાંભળ્યું હતું, કે કબ્રસ્તાનમાં લગભગ ૭૫-૮૦ વર્ષની ઉંમરના એક વૃદ્ધ પુરુષ ત્યાં રખેવાળ તરીકે હતા. તે શુજરી ગયા. તેમને એક જીવાન દીકરો હતો. તે વૃદ્ધ શુજરી ગયા પછી તેના દીકરાને ત્યાં લગભગ વર્ષ સવાવર્ષ પછી પુત્રનો જન્મ થયો. તે વખતે તે વૃદ્ધે તેના દીકરાને સ્વપ્નમાં કહ્યું, કે ‘ તારા ઘરમાં જે પુત્ર છે તે હું જ આવેલો છું. ’ ત્યારે તે વૃદ્ધના દીકરાએ વિચાર્યું કે ‘ હિંદુ લોકો આ પ્રમાણે માને છે, પરંતુ કુરાને શરીરમાં આ વિષે કંઈ નથી. ’ તે પછી ચારપાંચ વખત આ પ્રમાણે બન્યું, ત્યારે તેણે વિચાર્યું કે ‘ આપણા કુરાને શરીરમાં લહે ન લખ્યું હોય, પરંતુ હું તો હવે માનું છું! ’ આવા બીજા કેટલાક પ્રસંગો પણ મારા જાણવામાં છે.

મહારાજ આહેન : આજના કેટલાક વૈજ્ઞાનિકો તો હજી ઈશ્વર કોઈ મહાન શક્તિ છે તેમ થોડુંથોડું માનવા લાગ્યા છે, અને એમ પણ કહે છે કે લહે શક્તિ જોવામાં નથી આવતી, તોપણ તેવી શક્તિ હોય તેવું અનુમાન થાય છે. છતાં તેઓ જીવના અસ્તિત્વને માનતા નથી.

સ્વામી પ્રકાશાનંદજી : આજના વૈજ્ઞાનિકો જ આ પ્રમાણે કહે છે તેવું નથી, પરંતુ પહેલાંના સમયમાં પણ ઘણા લોકોએ આ જાતની શંકા કરેલી છે. આ બાબતમાં નચિકેતા અને યમરાજનું દર્શાવેલું છે કે :-

અરુણ નામના એક મુનિના પુત્ર ઉદાલકે યજ્ઞ કર્યો. તેમાં તેણે ઘણી મિલકત દક્ષિણામાં આપી. આમાં છેક ઘરડી નળજી જ ગાયો હતી. આ કામ તેણે લોકમાં જો'આઈ'ને કર્યું હતું. તે ઉદાલકને નચિકેતા નામનો પુત્ર હતો. પુત્ર હતો તો નાની ઉંમરનો પરંતુ તે ઘણો સમજણો હતો. પિતાની લોભવૃત્તિને તે જાણી ગયો. પોતે શ્રીધી રીતે પિતાને કહે તો પિતાનું અપમાન ગણાય અથવા પિતાને માફ લાગે; તેથી તેણે વિચાર કરી યુક્તિથી પિતાને કહ્યું :

‘હે પિતા ! તમે આવી ઘરડી ગાયોનું દાન કર્યું છે, પણ આ ગાયો તો છેલ્લું વેતર વિચાણી છે, છેવટનું જ દૂધ આપી રહી છે, અરે છેવટનું જ ઘાસ ખાઈ રહી છે ! એટલે તે મરણને આરે છે. આવી ગાયોનું તમે દાન કર્યું છે, પણ આપણે ત્યાં સારી ગાયોનો ક્યાં તોડો છે !’

પિતાએ વિચાર્યું, કે ‘આ છોકરો કશું સમજતો નથી કે જે સારી ગાયો મેં રાખી છે, તે તેને જ માટે રાખી છે. મારી તો હવે ઉત્તરાવસ્થા છે, એટલે તે ગાયો મને થોડી કામ લાગવાની છે ? છતાં છોકરો જોટી હોશિયારી દેખાડી રહ્યો છે.’ એમ સમજી ઉદાલકે કંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ. તેથી છોકરાએ ફરીફરી એ પ્રશ્ન કર્યો અને વધારામાં કહ્યું, કે ‘ત્યારે મને કેને દાનમાં આપવાના છે ?’

આથી ઉદાલક ચિડાઈને જોલ્યા : ‘હું તને મૃત્યુને દાનમાં આપવાનો છું !’ આમ જોલતાં તો જોલાઈ ગયું. પરંતુ પ્રશ્ની જો ઉદાલક વચનભંગ કરવા તૈયાર થયા એટલે નચિકેતાએ તેમ થવા નહિ અને તે તો યમરાજના લોકમાં પહોંચી ગયો.

ત્યારે ચમરાજ બહાર ગયા હતા. આંગણે આવેલા અતિથિને સત્કાર આપવામાં ચમરાજનાં પત્ની, અમાત્યો વગેરે અત્યંત આદર-વાળાં હતાં, તેથી તેમણે નચિકેતાને ભોજન વગેરેને માટે આગ્રહ કર્યો. પરંતુ ચમરાજ આવ્યા પહેલાં તેણે તેમ કરવા ના કહી.

ચમરાજ ત્રણ દિવસ પછી આવ્યા, નચિકેતાને ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરવા પડ્યા તેથી ચમરાજે તેને ત્રણ વરદાન માગવા કહ્યું.

નચિકેતાએ ચમરાજ પાસેથી પહેલા વરદાનમાં પિતાનું સૌમ-નસ્ય માગ્યું, એટલે કે પોતાના ઉપર થયેલા પિતાના ગુસ્સાની શાંતિ માગી લીધી. બીજા વરદાનથી તેણે સ્વર્ગપ્રાપ્તિના સાધનરૂપ યજ્ઞો, ઇષ્ટિઓ વગેરેની વિધિની માગણી કરી લીધી, ત્રીજા વર-દાનમાં તેણે જેવો આપ પ્રશ્ન કરે છે એવો જ વર માગ્યો :

येयं मेने विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।

एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेव वरस्तृतीयः ॥

માણસ મરી ગયા પછી-એના શરીરનો નાશ થયા પછી, જીવાત્મા જેવી વસ્તુ રહે છે કે કેમ? એ વિષયમાં શંકાઓ થાય છે; કેમકે કોઈ કહે છે કે આત્મા રહે છે તો કોઈ કહે છે કે શરીર એ જ આત્મા છે, તેથી શરીરનો નાશ થતાં બાકી કશું રહેતું નથી. માટે આ બાબતમાં આપની પાસેથી સત્ય જાણવા-ની ઇચ્છા રાખું છું. આપ મને તે શીખવો. મોરાં વરદાનોમાં આ ત્રીજું વરદાન છે.

જીવનતત્ત્વજ્ઞાનની અતિસૂક્ષ્મતા

આવી રીતે નચિકેતાએ ચમરાજને પ્રાર્થના કરી, ત્યારે ચમરાજે નચિકેતાને ઉત્તર આપ્યો :

देवैरद्यापि विचिकित्सितं पुरा न हि सुज्ञेयमणुरेव धर्मः ।

अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व मा मोपरोत्સીરતિ મા સૃજૈનમ્ ॥

હે નચિકેતા ! દેવતાઓએ પણ આ જીવનતત્ત્વ સંબધી એટલે કે મરણ પછી કોઈ તત્ત્વ જાણે છે કે કેમ એ વિષયમાં

ખૂબ સંશય કર્યો છે. આ વસ્તુ સહેલાઈથી સમજાય તેવી નથી. પણ સૂક્ષ્મ વિચારણા માગી લે તેવી અઘરી છે. માટે આજે અત્યારે એ બાણવાનો આગ્રહ ન રાખ, મને દુખાણુ ન કર. એના કરતાં બીજી જ કોઈ વસ્તુ ત્રીજા વરદાન માટે માગી લે.

આત્મતત્ત્વની અપૂર્વતા

ચમરાજનાં આ વચનો સાંભળી નચિકેતા ફરીથી ચમરાજને પ્રાર્થના કરે છે અને કહે છે: આ વરના જેવો બીજો કોઈ વર નથી કે હું તેને માશું.

दैवैरत्रापि विचिकित्सितं किल त्वं च मृत्यो यज्ञ सुविज्ञेयमात्म ।

यक्ता चास्य त्वाद्गमन्यो न लभ्यो नान्यो वरस्तुदय एतस्य कश्चित् ॥

હે ચમરદેવ! આપ કહો છો કે આત્મતત્ત્વ વિષે દેવતાઓને પણ અનેક પ્રકારની શંકાઓ જાગી હતી. વળી આપ પોતે પણ એને જલદી સમજી, સમજાવી શકાય તેવું માનતા નથી, તો પછી વરદાનમાં હું બીજીવીજી વસ્તુ શા માટે માશું? આપના જેવો ઉપદેશક મને સહેલાઈથી ક્યાંથી મળે કે જેની પાસે હું આવું ઉત્તમ જ્ઞાન મેળવી શકું! એટલે મને તો આના જેવી બીજી કોઈ લાભકારક વસ્તુ જણાતી નથી, કે જેની હું માગણી કરું અને આ વાતને જતી કરું.

નચિકેતાનો આ જવાબ સાંભળી ચમ ઓઢ્યા:

शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व बह्वन्पशून् दहस्तिष्ठिरण्यमभ्यान् ।

भूमेमहदायतनं वृणीष्व स्वयं च जीव शरदो यावदिच्छसि ॥

ચમરદેવે કહ્યું: સો સો વરસની આવરદાવાળા પુત્રો તથા પૌત્રો માગ; ઘણાં પશુઓ, સોનેરી જૂલવાળા હાથીઓ અને ઘોડાઓ માગી લે. પૃથ્વીના કોઈ મોટા પ્રદેશ માગ. વળી જાતે જેટલાં વરસો તું ચાહતો હોય તેટલાં વરસ જીવ.

एतच्छुभं यदि मन्यसे वरं वृणीष्व वित्तं चिरजीविकां च ।

महामूमी नचिकेतस्त्यमेधि कामानां त्या कामभाजं करोमि ॥

જો આની ખરાબર કોઈ બીજું વરદાન તું સમજતો હોય તો તે માગી લે. સર્વ પ્રકારનાં ધન તથા ચિરજીવનને માગી લે. હે નચિકેતા! સર્વથી પૂજ્ય ભરતભૂમિમાં તું રાજા હો. હું તને વાંચિત પદાર્થો યથેચ્છ લોગવનારો બનાવું છું.

ये ये कामा दुर्लभा मत्पेलोके सर्वान्कामाञ्छच्छन्दतः प्रार्थयस्व ॥

इमा रामाः सरथाः सत्तुर्या नहीदृशा लम्बनीया मनुष्यैः ।

आभिर्मत्प्रज्ञाभिः परिचारयस्व नचिकेतां मरणं मानुषाक्षीः ॥

જે જે વાંચિત પદાર્થો મનુષ્યલોકમાં દુર્લભ છે, તે બધા પદાર્થોને તું ઇચ્છામાં આવે તેમ માગી લે. આ સુંદર સ્ત્રીઓ હું તને રથ સહિત તથા વાજિત્રો સહિત આપું છું. (માણસ જે સ્ત્રીઓને સહજમાં મેળવી શકતો નથી) એ સ્ત્રીઓ દ્વારા તું તારી સેવા કરાવ અને મરણને (મરણ પછી આત્મા રહે છે કે નહિ તે) ન પૂછ.

આ સાંભળી નચિકેતા બોલ્યા :

श्रवोभाया मर्त्यस्य यदन्तकैतत्सर्वेन्द्रियाणां जरयन्ति तेजः ।

अपि सर्वे जीवितमल्पमेव तथैव बाह्यास्तव नृत्यगीते ॥

હે અંતક! સર્વનો અંત કરનાર! આ જે પદાર્થો આપે કહ્યા છે તે બધા આવતી કાલના છે, ક્ષણભરના છે અને અતિ-લોગથી મનુષ્યની બધી ઇન્દ્રિયોના તેજને ઝો હરી લે છે. વળી બ્યારે અંતે મરવાનું છે, તો પછી ટૂંકું કે લાંબું બધું જ જીવન થોડું જ છે. આથી (રથાદિ) વાહનો અને નાચ તથા ગાન આપની પાસે જ રાખો.

न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो लप्स्यामहे वित्तमद्राक्ष्म चेत्त्वा ।

जीविष्यामो यावदीशिष्यसि त्वं वरस्तु मे वरणीयः स एव ॥

હે ચમદેવ! આહો તેટલું ધન આપવામાં આવે તો ય માણસ તેનાથી તૃપ્ત થતો નથી. છતાં જો ધન જ ઇષ્ટ હશે તો તો તે આપના દર્શન માત્રથી જ મળવાનું છે. આપના જેવા દેવનાં દર્શન પછી ધન જેવી વસ્તુની ભૂખ રહી જ શી રીતે શકે? હવે રહી

વાત લાંબા જીવનની, તે તો જ્યાં સુધી આપ આ (ચમદેવના) આસન ઉપર બિરાજતા હશે ત્યાં સુધી તો મારું ક્ષેત્ર અવશ્ય હોવાનું. આપ જ હોદ્દાના જીવિતને હરે છે અને આપનો મારા પર આટલો બધો પ્રેમ છે; તેથી આપ મને થોડા મારી નાખવાના હતા? એટલે એમાં તો મારે માગવાપણું કશું જ રહેતું નથી, એટલે વરદાનમાં માગવાનું તો મારે એ જ છે કે મરણ પછી આત્માની સ્થિતિ વિષેનું જ્ઞાન.

अजीर्यताममृतानामुपेत्य जीर्यन्मर्त्यः क्वचःस्थः प्रजानन् ।

अभिध्यायन्वर्णरतिप्रमोदानतिदीर्घं जीविते को रमेत ॥

દેવો અજર, અમર (વૃદ્ધ ન થનારા, ન મરનારા) કહેવાય છે. તેમની પાસે પહોંચવાને ભાગ્યશાળી થયેલો પૃથ્વી ઉપરનો જીવ મૂર્ખ હોય તો જ જાણીબૂઝીને રંગરાગની-વિષયભોગની ઇચ્છા કરે-લાંબા જીવનની ઇચ્છા કરે.

નચિકેતાનું કહેવું સાંભળીને ચમરાજ કહે છે :

दूरमेवे विपरीते विपृच्छी अविद्या या च विद्यति क्षाता ।

विद्यामीप्सिनं नचिकेतसं मय्ये न त्वा कामा ब्रह्मोऽलोलुपन्त ॥

વિદ્યા અને અવિદ્યા પરસ્પરથી બહુ વિરુદ્ધ ધર્મવાળી અને જુદાંજુદાં ક્ષણ આપવાવાળી છે. હું તને-નચિકેતાને જ્ઞાનની અભિલાષાવાળો માનું છું; ઠાણું કે અનેક વિષયપદાર્થની ઇચ્છાઓ તને લેખાવી શકી નથી.

એમ વિચાર કરી ચમરાજએ ફરીથી નચિકેતાને કહ્યું: ‘હે નચિકેતા! તે’ વિવેકને પ્રાપ્ત કર્યો છે. તે’ પ્રિય લાગે તેવા વિષય પદાર્થોને ત્યજ્યા છે. ઘણા મનુષ્યો એ પદાર્થોમાં ફસાય છે. આ રીતે નચિકેતાના વિવેક તથા વેદાન્તની ખાતરી થવાથી ચમરાજએ પછી તેને આત્મવિદ્યાનો અધિકારી જાણી ઉપદેશ કર્યો.

ચૈતન્યરહિત દેહની ઉત્પત્તિ

આવી રીતે નચિકેતા અને ચમરાજના સંવાદ દ્વારા, તેમાં

પણ ચમચના ઉત્તરથી જણાયું હશે, કે જીવતત્ત્વ અત્યંત દુર્વિરોધ (મુશ્કેલીથી જાણી શકાય એવું) છે. આ દેહને કેટલાક લોકો પંચભૂતો(પૃથ્વી, જળ, વાયુ, તેજ અને આકાશ)ના પરિણામરૂપ માને છે અને તે વિષયમાં ' પદ્મમૈતિકો દેહઃ ' એ વાક્યને પ્રમાણ રૂપે કહે છે. કેટલાક દેહને ચાર ભૂતોના પરિણામરૂપ માને છે, કારણ કે તેઓ કહે છે, કે પૃથ્વી આદિ ચાર ભૂતોના પરમાણુ આદિ કાર્યારંભકત્વ (કાર્યને આરંભ કરાવવાપણું) હોય છે. પરમાણુ આકાશમાં નથી, તેથી આકાશને કાર્યારંભકત્વ હોતું નથી. એટલે દેહ ચાર જ ભૂતોનું પરિણામ છે. ' ચાતુર્મૈતિકમિત્યેકે ' એ વાક્યનું પ્રમાણ આપે છે. કેટલાક મતવાદીઓ દેહને પૃથ્વીનું જ પરિણામ કહે છે, અને જળ આદિ તેના ઉપદ્રંભક એટલે આધારભૂત માત્ર છે એમ કહે છે અને ' સાંખ્યસૂત્ર ' ' એકમૈતિકમિત્યપરે ' એ વાક્યનું પ્રમાણ આપે છે. આવી રીતે લૌકિક પરિણામરૂપ દેહનાં કારણો પૃથ્વી આદિ ભૂતો છે, એમ કહ્યું. છતાં તેમાં જે ભૂતોના ચેતનપણાને લઈને દેહને ચેતનરૂપ માનવામાં આવતું હોય, તો તે યુક્તિયુક્ત નથી; કારણ કે પ્રત્યેક ભૂતમાં સ્વાભાવિક ચેતન દેખાતું નથી. આ આ વિષયમાં સુત્ર પુરુષનું કહેવું છે, કે ' ન સાંસિદ્ધિકં ચેતન્યં પ્રત્યેકાદૃષ્ટેઃ ' એટલે પ્રત્યેક ભૂતમાં ચેતન્ય હોતું નથી. આમ પ્રત્યેક ભૂતમાં ચેતન્ય નથી, તેથી દેહ પણ ચેતન્યાભાવ (ચેતન્યના અભાવવાળો) છે.

તમે કહેતા હતા, કે પાનમાંની લાલાશ પાનનાં કારણભૂત દ્રવ્યોમાં દેખાતી નથી, છતાં કાયા-ચૂનારૂપ મેળવેલાં દ્રવ્યમાં દેખાય છે, તેમ પ્રત્યેક ભૂતમાં ચેતન્યનો અભાવ હોવા છતા ભૂતસ્વભાવના પરિણામમાં ચેતન્ય જરૂર પાનની લાલાશવાળી શક્તિવાળું હોવું જોઈએ. તો તેનું સમાધાન એ છે, કે પ્રત્યેક પદાર્થમાં બીજાથી દેખાયેલો જે શુણ્ણ તે સમુદાય થાય ત્યારે દેખાય છે. બીજા(પાનથી)માં અદૃષ્ટ જે શુણ્ણ તે સમુદાયમાં દેખાય છે.

પરંતુ પ્રત્યેકમાં જે ગુણ ન હોય તે સમુદાયમાં પણ હોય નહિ. પ્રત્યેક ભૂતોમાં ચેતન નથી, એટલે સમુદાયમાં પણ ચેતન્ય નથી. વળી શંકા કરો કે પાનની અંદર મળેલા પદાર્થમાં લાલાશ-વાળી શક્તિ આવવાથી કલ્પી શકાય છે, કે પાનનાં કારણભૂત દ્રવ્યોમાં પણ લાલાશ હોવી જોઈએ—તેમ જ પંચભૂતના કાર્યરૂપ દેહમાં ચેતન્ય દેખાય છે. તો અનુમાનથી પ્રત્યેક ભૂતમાં પણ ચેતન્ય હોવું જોઈએ, તો તેનું સમાધાન એ છે કે વિચારદષ્ટિએ જોઈએ તો તે ઠીક નથી. કારણ કે પૃથ્વી આદિ ભૂતોમાં જે વિશેષ ગુણો રહેલા છે તે વિશેષ ગુણોથી સંભતીય કારણ ગુણો ઉદ્ભવે છે. પૃથ્વી આદિરૂપ કારણોમાં જે ચેતન્ય ન હોય તો તે પરિણામરૂપ દેહમાં ચેતન્ય હોય નહિ; માટે ચેતન્યરૂપ આત્મા દેહથી વિદ્ય છે. જે શરીરને ચેતન્યરૂપ આત્મા માનીએ તો જાદુસાવરણમાં જોયેલા પદાર્થોનું વૃદ્ધાવસ્થામાં રમણ થવું ન જોઈએ; કારણ કે શરીરના અવયવો ઉપચય (વૃદ્ધિ) અને અપ-વયવ (નાશ)ને લઈને ઉત્પત્તિ અને વિનાશવાળા હોય છે.

સ્વયંપ્રકાશી જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા

આગળ કહેલી યુક્તિઓથી આત્મા શરીરથી ભિન્ન છે એમ યથાર્થ રીતે જણાય છે, અને તે આત્મા અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થતાં અનેક જન્મોનાં અદ્યો દ્વારા જન્મજન્માંતરને પામે છે. વસ્તુતઃ આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, પણ અવિદ્યાને વશ થઈ અજ્ઞાનીરૂપે દેખાય છે. જેમ લોકોને દોરડીમાં સર્પ દેખાય, છીપમાં ચાંદી દેખાય, તેમ જ સમિચ્છાદાનંદસ્વરૂપ આત્મામાં અજ્ઞાનથી જન્મમરણ ધર્મો દેખાય છે. આત્મા જ્ઞાનરૂપ હોઈ બધા પદાર્થોને પ્રકાશે છે અને પદાર્થોનું જ્ઞાન પણ આત્માના સદ્ભાવથી જ થાય છે. જગતમાં જ્ઞાનસ્વરૂપવાળા આત્માને નહિ જાણી શકાય, એવું કોઈ પણ અવશેષ કારણ નથી; કારણકે સંસારભરનું જ્ઞાન આત્માથી જ થાય છે, કેમકે આત્મા જ્ઞાનરૂપ છે; પોતે સ્વયંપ્રકાશ રહી અન્યને પ્રકાશે છે. જેમકે :

येन रूपं रसं गन्धं शब्दान्स्पर्शाश्च मैथुनान् ।

एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते ॥

સર્વ લોક જેનાથી રૂપ, રસ, ગંધ, શબ્દ, સ્પર્શ અને વિષયાનુભવોને સ્પષ્ટ રીતે જાણે છે, તે વિષયમાં જે બાકી રહે છે તે આ જ છે. તે પ્રશ્ન કરેલ આત્મા, એટલે જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા વડે સર્વ મનુષ્ય રૂપ, રસ, ગંધ, શબ્દ, સ્પર્શ અને વિષયાનુભવોને જાણે છે, તેમ જ રૂપાદિનાં જ્ઞાનોને પણ જાણે છે. સૂક્ષ્મસૂક્ષ્મ સમુદાય-રૂપ આ જડ દેહથી રૂપાદિનું જ્ઞાન થઈ શકે નહિ, પણ સમિચ્છાદાનંદ-સ્વરૂપ આત્માના સદ્ભાવથી જ રૂપરસાદિ વિષયોનું જ્ઞાન પ્રાણીઓને થાય છે. વિશ્વના સર્વ પદાર્થો આત્માથી જ જાણી શકાય છે અને આત્મા સ્વયંપ્રકાશી હોવાથી પોતે સ્વયં જણાય છે. તેને નહિ જાણવામાં કોઈ કારણ વિશેષ કે સામાન્યરૂપે નથી; પરંતુ પ્રધાનાજ્ઞાન વિરોધી (મુખ્ય અજ્ઞાનનું વિરોધી) જ્ઞાન જ આત્માને જાણવામાં સાધન છે. આત્મા અતિ સૂક્ષ્મ અને દુર્વિજ્ઞેય છે. અજ્ઞાનથી જીવાત્મા પોતાને બ્રહ્મથી ભિન્ન માને છે અને તેને લઈને પોતે જન્મમરણના

પ્રવાહમાં હમેશાં ફર્યા કરે છે. પણ જ્યારે જીવાત્મા પોતાને બ્રહ્મથી અલિપ્ત માને છે, ત્યારે તે આત્મામાં શોકલાવના ઉદ્ભવતી નથી.

બ્રહ્મથી અલિપ્ત આત્માનું અદ્વૈત રૂપ

સ્વમાન્તં જાગરિતાન્તં સોમૌ યેનાનુપદ્યતિ ।

મહાન્તં વિમુમાત્માનં મત્વા ધીરો ન શોચતિ ॥

જે વિદ્વાન સ્વપ્ન અવસ્થામાં તથા જાગૃત અવસ્થામાં જાણવા યોગ્ય પદાર્થોને તેમ જ એ બન્ને અવસ્થાઓને જુએ છે, તે જ આત્માને બ્રહ્મથી અલિપ્ત સમજી તથા તેને સર્વ કલ્પનાનું અધિષ્ઠાન સમજી જન્મમરણાદિનો શોક કરતો નથી. જે કોઈ પણ પ્રાણી કર્મકળના લોકતા પ્રાણુ આદિ સમૂહને ધારણ કરનાર જીવરૂપ આત્માને અને દેશ, કાળ તથા તેમાં રહેલા પદાર્થોના નિયામક ઈશ્વરને પોતાથી અલેદરૂપે જાણે છે તે જ અલેદ જ્ઞાન યથા પછી આત્માને પામે છે. તે અલયસ્વરૂપ હોવાથી પોતાના રક્ષણ માટે ચત્ન કરતો નથી, કારણ કે જ્યારે પોતે જ નિત્ય અદ્વૈતરૂપ છે તો પછી કોનું કોણ કોનાથી રક્ષણ કરવા ઇચ્છે? આ વૃત્તાંતને કહેનારી ભગવતી શ્રુતિ પણ કહે છે કે—

ય ઇમં મધ્વદં વેદ આત્માનં જીવમન્તિકાત્ ।

ઈશાનં ભૂતમવ્યસ્ય ન તતો વિજુગુપ્સતે ॥

કોઈ પણ પુરુષ આ કર્મકળના લોકતા જીવરૂપ આત્માને અને ભૂત-ભવિષ્યના નિયામક ઈશ્વરને અલેદરૂપે જાણે—પછી તે કોઈથી રક્ષણ કરાવાને ઇચ્છતો નથી—તે લય પામતો નથી.

તાત્પર્ય કે તર્ક વડે આ વિષયની પ્રાપ્તિ થાય નહિ, એમ યમરાજ કહે છે.

નાસ્તિક મતવાળા એમ કહે છે, કે સૂરિનો કોઈ કર્તા જ નથી, એ તો અનાદિ છે. તે લોકો એમ પણ કહે છે કે—

અયો વેદસ્ય કર્તાસી માંડો ધૂર્તનિશાચરાઃ ।

અને વેદના રચનારા, ભાંડ, ધર્ત અને નિશાચર લેવા છે.

અર્થાત્ આ લોકો (નાસ્તિક મતવાળા) વેદને કપોલકલ્પિત માને છે. આવા લોકોને મનાવવા માટે ઋષિઓએ તર્કશાસ્ત્રીઓ ઊભા કરી તેમને મનાવવા કોશિષ કરી; એટલે કે સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહાદિ એ બધા કેઈ પણ આધાર વગર અદ્ધર ઊભા છે! તે પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે, એમને ઉત્પન્ન કરવાવાળો કોણ? અને કોની સત્તાથી તેઓ આધારરહિત અદ્ધર ઊભા છે? આ તેઓ અનુમાન-પ્રમાણ વડે સાબિત કરે છે, પરંતુ જીવાત્માના અસ્તિત્વ તથા પૂર્વજન્મના સંબંધમાં તર્ક વડે એ સિદ્ધ થાય નહિ, એ તો ગુરુઅનુભવ દ્વારા સિદ્ધ થાય છે.

માટે યમરાજ કહે છે કે—

નૈવા તર્કેણ મતિરાપનેયા પ્રોક્તાન્યેનૈવ સુહાનાય પ્રેષ્ટ ।

યાં ત્વમાપઃ સત્યધૃતિર્ચંતાસિ ત્વાદૃશો ભૂયાન્નચિકેતઃ પ્રષ્ટા ॥

આ મતિ તર્ક વડે પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. હે પ્રિયતમ! અન્ય વડે (ગુરુ દ્વારા) કહેલી (મતિ) જ સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. તે મતિને તો પ્રાપ્ત કરી છે. અહો! તું સત્ય ધૈર્યવાળો છે. અરે નચિકેતા! અમને તારા જેવો પૂછનાર ખીજો મળે!

મહારાજ સાહેબ : યમરાજએ નચિકેતાને મોટી જમીન-જગીર આપવા છતાં પણ તે ભોગવિલાસમાં લલચાયા નહિ તેનું કારણ શું ?

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : પદાર્થમાં દોષદષ્ટિ જોવાથી વૈરાગ્ય આવે છે. ભગવાન ગીતાના ૧૩મા અધ્યાયમાં સૂચવે છે :

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥

ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં વૈરાગ્ય તથા અહંકારથી રહિતપણું રાખવાથી તેમ જ જન્મ, જરા, મરણ અને વ્યાધિનાં દુઃખોનો વારંવાર વિચાર કરવાથી તીવ્ર વૈરાગ્ય થાય છે.

આ ઉપર બુદ્ધ ભગવાનનું દર્શાત છે કે—

ભગવાન બુદ્ધનું ચરિત્ર

બુદ્ધ ભગવાન ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ના સુમારે કપિલવસ્તુ નામના શહેરમાં શુદ્ધોદ્દનરાજાને ત્યાં જન્મ્યા હતા. શુદ્ધોદ્દન રાજાને બે રાણી હતી. એકનું નામ માયાદેવી અને બીજીનું નામ ગૌતમી હતું. બેઉ અંજન નામના શાક્યની પુત્રીઓ હતી. માયાદેવી પ્રસૂતિ માટે પિયર જતી હતી તેવામાં રસ્તામાં હાંખિવનમાં તેણે પુત્રને જન્મ આપ્યો. તે આગળ ઉપર બુદ્ધ ભગવાન તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા. તેનું નામ સિદ્ધાર્થ રાખવામાં આવ્યું હતું. શુદ્ધોદ્દનરાજાને તેમના જન્મની ખબર પડતાં મા—દીકરાને ઘેર લઈ આવ્યા અને તેમના જન્માક્ષર કરાવ્યા. રાજ્યમાં માત્ર વિદ્વાન ભવિષ્યવેત્તા હતા. તે સર્વેએ કહ્યું, કે ‘આ પુત્ર મહાન ચક્રવર્તી રાજા થશે અથવા સંન્યાસી થઈ જગતનો ઉદ્ધાર કરશે.’ અગ્નિતત્કષિએ કહ્યું, કે ‘એ જગતનો ઉદ્ધારક થશે.’ રાજાએ પુત્રને મોજશોખમાં રાખવા નિશ્ચય કર્યો. તેને માટે એક તળાવ ખોદાવી તેમાં વિવિધ કમળો રોપાવ્યાં. તેને રહેવા માટે શિયાળો, ઉનાળો અને ચોમાસાને લાયક ત્રણ રાજમહેલો બંધાવ્યા. ઋતુઋતુ અનુસાર તે તેમાં રહેવા જતા, પરંતુ તેમને બહાર જવા માટે છટ આપવામાં આવી નહોતી. સ્ત્રીઓનાં ગાચનવાદનમાં જ મથગૂલ રહી તે દિવસો ગાળતા હતા. કપિલવસ્તુમાં દર વર્ષે પ્રમંગલ (ખેતર ખેડવાના દિવસ)નો ઉત્સવ થતો હતો. રાણી સિદ્ધાર્થને લઈ મોટી ધામધૂમધી ખેતરમાં ગયાં. ત્યાં એક જાંબુના વૃક્ષ નીચે સિદ્ધાર્થ ધ્યાનસ્થ થઈ ગયા. રાજાને ખબર થઈ. સિદ્ધાર્થ ધ્યાનમાંથી ઊઠ્યો ત્યારે તેને ગ્રેમથી આલિંગન થયું. રાજાને અગ્નિતત્કષિનું ભવિષ્ય ખરું પડ્યું કે શું એમ શંકા થઈ. દેટલોડ વળત વીત્યા પછી સિદ્ધાર્થને યશોધરા નામની એક રૂપવતી કન્યા સાથે પરણાવ્યો. સિદ્ધાર્થનો તેના પર અગાધ

પ્રેમ હતો. તેનાથી તેને એક પુત્ર થયો. જેનું નામ રાહુલ પાડ્યું. કોઈ પણ દુઃખી સિદ્ધાર્થની નજરે ન પડે તે વિષે રાબાએ ઘણી જ કાળજી રાખી હતી. સિદ્ધાર્થને આવા અપૂર્વ વૈભવવાળા મહેલમાં હમેશના વસવાટથી કંટાળો આવ્યો ને એક દિવસ નગરમાં ફરવાની ઇચ્છા થવાથી રાબાની આજ્ઞા મારી. રાબાને ખબર થતાં નગરને શણગારવાનો હુકમ આપ્યો, ને શેરીએ શેરીએ તથા ચોટે ચોટે ને ઘેર ઘેર ગાયનવાદન ને નૃત્ય વગેરે સાધનોથી આનંદ-મંગળ વર્તી રહે ને કોઈ પણ દુઃખી મનુષ્ય શહેરમાં નજરે ન પડે તેનો ખાસ બંદોબસ્ત કર્યો. સિદ્ધાર્થ રથમાં બેસીને છત્ર નામના સારથિ સાથે નીકળ્યો, ને ઠેકઠેકાણે આનંદમંગળ વર્તી રહેલાં જોયાં; એટલે છત્રને શહેર બહાર રથને લઈ જવા હુકમ કર્યો. શહેર બહાર જતાં સિદ્ધાર્થે વૃદ્ધાવસ્થાથી વાંકો વળી ગયેલો અને લાકડીના ટેકાથી ધીમે ધીમે લથડિયાં ખાતો એક માણસ જોયો. તેના વાળ સફેદ થઈ ગયા હતા, શરીર શોષાઈ ગયું હતું ને ચામડીને કચ્છલીઓ પડી હતી. તેને જોઈ તેણે છત્રને પૂછ્યું, કે ‘આ સામે જાય છે તે મનુષ્ય આમ કેમ ચાલે છે?’ છત્રે કહ્યું, કે ‘આ માણસ વૃદ્ધ થયો છે તેથી તેમ ચાલે છે. સર્વ મનુષ્યો સમય જતાં તેના જેવા થઈ જાય છે ને વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે અશક્ત બને છે.’ સિદ્ધાર્થ વિચારમાં પડી ગયો ને ત્યાંથી જ મહેલમાં જવા પાછો ફર્યો. થોડા દિવસ પછી ફરી તે ઉદ્યાનમાં ફરવા નીકળ્યો. ત્યાં એક રોગગ્રસ્ત માણસને જોઈ છત્રને પૂછ્યું, કે ‘આ માણસ વૃદ્ધ નથી છતાં આટલો અશક્ત કેમ જણાય છે? તેનું મુળ તેજહીન જણાય છે ને કેટલાક ઉપવાસ તેને થયા હોય એમ લાગે છે.’ છત્રે કહ્યું, કે ‘આ વ્યાધિગ્રસ્ત છે. માણસને વ્યાધિ ઘેરી લઈને એને એવો ક્યારે કરી દે તેનો નિયમ નથી.’ સિદ્ધાર્થે ત્યાંથી રથ ફેરવાવ્યો. તે જોઈ, કે ‘આજ મુઘી મને યુવાવસ્થાનો મદ હતો, હવે નથી, ઉદ્યાનકીડાની હોંશ રહી નથી.’ વળી થોડાક દિવસ

કરી આત્મતિક સુખનો માર્ગ શોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ કુંવરીએ આત્મતિક સુખનું સ્મરણ કરાવ્યું તેથી તે મને ગુરુ સમાન છે. તેને કંઈ ગુરુદક્ષિણા આપવી જોઈએ.’ આમ વિચાર કરી તેણે તે કુંવરીને ગજાનો હાર લોટ તરીકે મોકલ્યો. જરા, વ્યાધિ, મરણ ઇત્યાદિ દુઃખમાંથી મુક્ત થવામાં તેને સ્ત્રી-પુત્રાદિક, દાસદાસી વગેરે બંધનરૂપ લાગ્યાં. આવા વિચારો તેના મનમાં ઘોળાતા હતા ત્યાં વારાંગનાઓનું જૂથ બંધાયું. તેમનાં નૃત્ય અને વાદનથી સિદ્ધાર્થને આનંદ ન થતાં નિદ્રા આવી. પેલી વારાંગનાઓ પણ નિદ્રાવશ થઈ ગઈ. મધ્યરાત્રે સિદ્ધાર્થ જાગ્યો. પલંગ પર આસન વાળી બેઠો. જન્મ, જરા અને વ્યાધિના વિચારોથી એનું મન વ્યથા હતું. તેની નજર નર્તકીઓ લાણી ગઈ. કોઈ ઊંઘમાં લવતી હતી, કોઈના મોઢામાંથી લાળ વહેતી હતી, કોઈ દાંત કચકચાવતી હતી, કોઈના વસ્ત્રનું ઠેકાણું નહોતું એવું અસ્ત-વ્યસ્ત દૃશ્ય જોઈ સિદ્ધાર્થ મનમાં બોલ્યો : ‘આ દેવલોકની અપ્સરા જેવો ભાસ કરાવનારી સ્ત્રીઓનું આ ખરું સ્વરૂપ છે! નિદ્રા એક નાનું મૃત્યુ જ છે અને મૃત્યુ પછી જે સ્થિતિ થવાની છે તેનું ભાન કરાવે છે. હે સૌંદર્ય! તું કેટલું ક્ષણભંગુર અને નશ્વર છે તેની ખરી કલ્પના મને આવી છે. હવે તું મને મોહમાં ફસાવી ચક્રનાર નથી.’ સિદ્ધાર્થ પલંગ પરથી ઊઠ્યો અને દરવાજા ઉપર જઈ તેના વિશ્વાસુ સારથી છત્રને કંથક ઘોડાને સજ્જ કરવા હુકમ કર્યો. ઘોડો તૈયાર થયો કે તરત જ સિદ્ધાર્થ નીચે ઊતર્યો. તેટલામાં તેને યશોધરા યાદ આવી. મહેલમાં જઈ યશોધરાને પુત્ર સાથે નિદ્રાવશ જોઈ. તેને જગાડવાનો વિચાર આવ્યો. તે વિચારને દાખી દઈ મહેલ છોડી નીકળી જવું ચોગ્ય લાગ્યું. ‘મને જન્મ, જરા, મૃત્યુ અને શોકમાંથી મુક્ત થવાનો માર્ગ જહંશે તો યશોધરા અને પુત્રનું કલ્યાણ થશે. તેમની મોહજાળમાં સપડાવાથી મોક્ષમાર્ગમાં મોટું વિઘ્ન આવશે,’ એમ વિચારી તે મહેલમાંથી બહાર નીકળી પડ્યો.

ગુરુપૂર્ણિમાની મધ્યરાત્રિ હતી. ઘોડો ઘણો મજબૂત હોવાથી પોતે અને છત્ર તેના ઉપર બેઠા. ઘોડો વાયુવેગે ભીપડ્યો. તે ત્રણ રાત્ર્ય વટાવી ‘અનોમા’ નદીને કાંઠે પહોંચ્યો. સિદ્ધાર્થે ઘોડા ઉપરથી ઊતરી છત્રને અલંકાર આપી પાછા ફરવા કહ્યું. છત્રને ઘણું જ દુઃખ થયું પણ સિદ્ધાર્થે તેનું સમાધાન કરી પિતાને કહેવડાવ્યું, કે ‘રાત્ર્યનું નશ્વર સુખ તમારા પુત્રના મનને સમાધાન આપી શક્યું નહિ. તે શાશ્વત સુખની શોધમાં મહેલ છોડી ગયો છે અને તે સુખ પ્રાપ્ત થતાં આપનાં દર્શને પાછો આવશે.’

તેમણે મહેલ છોડ્યો તે વખતે તેમની ઉંમર ૨૮ વર્ષની હતી. સંન્યાસ લીધા પછી તેમણે સાત વર્ષ સુધી અનેક ઠેકાણે રહી જુદી જુદી સાધના કરી. તેમાં પોતાને સમાધાન થયું નહિ. તે સમયમાં આત્યંતિક સુખના પ્રચલિત માર્ગોમાં તેવા સુખનો અનુભવ ન થવાથી પોતે સ્વતંત્ર રીતે તેવા સુખનો અનુભવ કરવા મથ્યા. છેવટે તેમને યશ મળ્યો. તે કાળના માર્ગો સાથે સરખાવતાં સાચો માર્ગ તેમને મધ્યવર્તી એટલે કે બેઉ છેડાની વચ્ચેનો જણાયો. તેઓ દ્વૈત, અદ્વૈત, માયા, બ્રહ્મ વગેરે વિષે ઉપદેશ કરતા નહોતા. તેમના સિદ્ધાંતનો સાર નીચે પ્રમાણે છે :

૧ દુઃખ છે, ૨ દુઃખનું કારણ છે, ૩ દુઃખ નિવાર્ય (ટાળી શકાય એવું) છે, ૪ તેના નિવારણનો માર્ગ છે : આ ચાર સત્ય છે. નિવારણના માર્ગને આષ્ટાંગ માર્ગ કહે છે. ૧ સમ્યક્ દષ્ટિ, ૨ સમ્યક્ સંકલ્પ, ૩ સમ્યક્ વાચા, ૪ સમ્યક્ કર્મ, ૫ સમ્યક્ આજીવિકાં, ૬ સમ્યક્ વ્યાયામ, ૭ સમ્યક્ સ્મૃતિ અને ૮ સમ્યક્ સમાધિ. આ પ્રમાણેના તેમના સિદ્ધાંતો હતા. સિદ્ધાર્થ જુદા ભગવાનના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા. એક કાળે હિંદુસ્તાન, બ્રહ્મદેશ, ચીન, જાપાન, લંકા વગેરે સર્વ દેશમાં તેમના અનુયાયી હતા.

જુદા ભગવાનની આશ્ક જન્મ, જરા, વ્યાધિ, મૃત્યુ અને શોકનો વિચાર વારંવાર કરવાથી સંસારની મોહમાયામાંથી આપણે

ટૂટી શકીશું. આ તો બુદ્ધદેવ જેવા શૂરવીરનું કામ છે. મારા જેવા કાયરનું કામ નથી.

મહારાજ સાહેબ: શૂરવીર કેમ થવાય ?

સ્વામી પ્રકાશાનંદ: શંકર બગવાન કહે છે, કે

आरूढस्य विवेकाश्रवं तीव्रवैराग्यखड्गिनः ।

तितिक्षाधर्मयुक्तस्य प्रतियोगी न विद्यते ॥

વિવેકરૂપી અશ્વ પર સવાર થયેલા, તીવ્ર વૈરાગ્યરૂપી તલવાર ધારેલા, તિતિક્ષા (સર્વ દુઃખ સહન કરવાં તે) રૂપી અખતર પહેરેલા પુરુષને કોઈ શત્રુ હોઈ શકતો નથી.

સામાન્ય રીતે મહાભારતમાં જ્યારે લોકો યુદ્ધની કથા સાંભળતા હોય છે, ત્યારે તેમને બહુ મઝા પડે છે અને તેઓ રસથી તે કથાનું શ્રવણ કરે છે; પણ રણમેદાનમાં જ્યાં તલવારના ખણખણાટ થતા હોય છે, યોદ્ધાઓનાં મસ્તક ધડથી છૂટાં થઈ ભૂમિ પર પડતાં હોય છે, લોહીની નીકો વહેતી હોય છે અને રણનો કોલાહલ મચ્યો હોય છે, ત્યાં જો તેમને લઈ જઈ ઊભા રાખવામાં આવે તો તે દૃશ્ય જોઈને તેમનું હૃદય ધ્રુજવા માંડે છે અને તેઓ પછી ત્યાંથી નાસભાગ કરે છે; પછી હાથમાં તલવાર લઈ લડવાની તો વાત જ શી ?

મહાભારતમાં ઉત્તરકુમારનું દૃષ્ટાંત આવું જ છે. કૌરવોએ વિરાટ દેશની ગાયોનું હરણ કર્યું ત્યારે તેને પાછી વાળવા જવાના પ્રસંગે ઉત્તરકુમારે પોતાની વીરતાનાં વખાણ કરીને ‘કૌરવોની સેનાને હરાવી ગાયો પાછી લાવવી એ સહજ છે’ એમ રાજસભામાં જણાવ્યું. પરંતુ કૌરવસેનાનાં દર્શન થતાં જ એની એ વીરતા ગળી ગઈ અને તેને સ્થાને કાયરતા આવી. તેણે યુદ્ધક્ષેત્રમાંથી નામી જવા રથ વાળવા બૃહન્નલાને કહ્યું. રથ જ્યારે બૃહન્નલાએ (અર્જુને) પાછો વાળવા ના પાડી અને હિંમત રાખી રથમાં બેસી રહેવા કહ્યું, ત્યારે ઉત્તરકુમાર રથ ઉપરથી ભૂસકો મારીને નાસવા લાગ્યો.

જૂઠ્ઠાણાએ તેને પકડી રથ ઉપર બેસાડી બાંધી રાખ્યો ત્યારે ઉત્તરકુમારે રડતાં રડતાં જૂઠ્ઠાણાને કહ્યું, કે ‘મેં’ તો માત્ર ચિત્રમાં ચિતરાયેલા યુદ્ધને જોયું હતું, વાસ્તવિક યુદ્ધનો મને ખ્યાલ નહોતો. વાસ્તવિક યુદ્ધમાં મહાન વીરનરોની સામે લડવું, તેમનાં શસ્ત્રોના ઘા સહન કરવા, તેમને છતવા અને છવવું એ અતિ કઠિન છે, એ અત્યારે પ્રત્યક્ષ થાય છે. એનો ખ્યાલ મને પ્રથમથી હોત તો આતું ઢુબકર કાર્ય કરવાનું કદી પણ માથે ઉઠાવત નહિ, એટલું જ નહિ પણ ઘરમાંથી પગ બહાર મૂકવાની હિંમત પણ મેં કરી ન હોત.’ તેવી રીતે જ્યાં સુધી શાસ્ત્રાદિકની કથામાં લોકો વિવેકવૈરાગ્યની વાતો જ માત્ર સાંભળે છે, ત્યાં સુધી તો તેમને એમાં રસ પડે છે, પણ જ્યારે વિવેકવૈરાગ્ય દ્વારા ચિત્તવૃત્તિને સ્થિર કરવાનો પ્રયત્ન તેઓ કરવા માંડે છે, ત્યારે જ તેની મુશ્કેલી તેમને સમજાય છે. ચિત્તવૃત્તિને છતવી એ કાંઈ સહેલી વાત નથી, એ તો મનોનિશ્ચય કરી શકે તેવા શૂરવીરનું કામ છે. વેદમાં કહ્યું છે કે :

यदि वीरो अनुष्यादग्निमिन्धीत मर्त्यम् ।

આજીવજીવ્યમાનુષક્ શર્મ મર્ક્ષીત દૈવમ ॥

જો વીર માનવી પાછળ ને પાછળ મંડ્યો રહે, (પ્રભુપ્રાપ્તિની ઉત્કટ ઇચ્છાથી) અગ્નિને સળગાવે, હરહંમેશ (કામક્રોધાદિ વૃત્તિઓને) તેમાં હોમે, તો જ તે દિવ્ય સુખ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

જગતમાં રાજ્યપ્રાપ્તિ માટે કેટલો ભોગ આપવો પડે છે ? મૃત્યુ વગેરેનો ભય રાખ્યા સિવાય, સતત પુરુષાર્થ કરવાવાળા શૂરવીર પુરુષને જ નાશવાળું તુચ્છ રાજ્ય મળી શકે છે. બીજા કાયર પુરુષને સામાન્ય શત્રુ પણ દ્વંદ્વથી નસાડી મૂકે છે. એવી રીતે જે થોડો વિવેકથી ઘોડા ઉપર સવાર થયેલો છે અને નેશન-

તે પછી મહારાજ સાહેબ પેટને બંધકે રાખ્યા.

ત્રીજે દિવસે સવારે મહારાજ સાહેબ સ્વામીજી રહે રાખ્યા.
મારે પ્રશ્ન નીચરતાં મહારાજ સાહેબે સ્વામીજીને પ્રત્ત કર્યો :

મહારાજ સાહેબ : ભગવાને ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે, કે-

દૈર્ઘ્યં હૃષ્યા શુભનયી મમ માયા દુરત્વજા ।

માનેષ યે પ્રવચ્યેત માગમેવાં તરંતિ તે ॥

મારી (પરમેશ્વરની) સત્તાકે શુભકૃષ્ પ્રસિદ્ધ દૈવી માયાને
પાર કરવી મુશ્કેલ છે. જે પુરુષો મારો (પરમેશ્વરનો) સાક્ષાત્કાર
કરે છે, તે પુરુષો જ આ માયાને તરી બચ છે.

આ શ્લોકમાં માનેષ યે પ્રવચ્યેત । એટલે કે જે મારે શરણે
આવે છે તે માયાને તરી બચ છે. એમ ભગવાન કહે છે, તો
તેમને શરણે કેવી રીતે જવાય ?

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : ચાર પ્રકારના યોગ દ્વારા ભગવાનને શરણે
જવાય છે. ભગવાન રામચંદ્ર રામગીતામાં કહે છે :

ઉત્તમં યોગમાસ્થાય જ્ઞાતી વિગતકલ્મષઃ ।

માયાતત્કાર્યપાશેભ્યો વિમુક્તઃ સુખમશ્રુતે ॥

ઉત્તમ યોગને પ્રાપ્ત કરીને પાપરહિત જ્ઞાતી પુરુષ માયા
અને તેના કાર્યના પાશથી છુટી સુખ મેળવે છે.

યોગના પ્રકાર

યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ । ચિત્તની વૃત્તિના નિરોધને યોગ કહે
છે. ચિત્તની વૃત્તિ (૧) પ્રમાણ, (૨) વિપર્યય, (૩) વિકલ્પ,
(૪) નિદ્રા અને (૫) સ્મૃતિ, એમ પાંચ પ્રકારની છે.

યોગના ચાર પ્રકાર છે :

મન્વો લયો હઠો રાજો યોગશ્ચેતિ ચતુર્વિધઃ ।

મંત્ર, લય, હઠ અને રાજ એમ ચાર પ્રકારના યોગ છે.

મંત્રયોગ ; યોગનું અતુલાન પણ સાધકોની શક્તિ

હોય છે. ચિત્ત પવિત્ર કરવા માટે અઽ
દીર્ઘકાળ નિરતર અને આદરપૂર્વક નિયમથી
છે તે મંત્રયોગ કહેવાય છે. અર્થાત્ મંત્રપ્રતિપા
દેવનો અર્થાનુચિતન (અર્થ અને ચિત્તન),
આવે છે તે મંત્રજપ કહેવાય છે. ભગવાન
જપનું લક્ષણ લખ્યું છે, કે તજ્જ . . .
અર્થચિત્તન સહિત જપ કરવો જોઈએ.

લયયોગ : લયો વિષયવિસ્મૃતિઃ ।

એ જ લયયોગ કહેવાય છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું

લયયોગશ્ચિત્તલયઃ કોટિશઃ ૫૦

ગચ્છંતિષ્ટન્મગ્નઃ ૫૧

ચિત્તને પરમાત્મામાં જોડી દેવા મ
યોગ શાસ્ત્રમાં કહ્યો છે. જર્તા, ઊભા રહે
હર વખતે સર્વવ્યાપી ઈશ્વરનું ધ્યાન કર

હઠયોગ : યમ, નિયમ, આસન,
ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ આઠ અં

હકારઃ કીર્તિતઃ સૂર્યષ્ટકારશ્ચન્દ્ર

સૂર્યચન્દ્રમસોર્યોગાદ્ દૃઢયોગો ૬

‘હ’કારને સૂર્ય કહેવામાં આવે
કહેવામાં આવે છે. એટલે (પ્રાણાયામ દ્વા
પ્રાણ દ્વારા બંને (સૂર્ય અને ચંદ્ર) ના
તેને હઠયોગ કહે છે.

રાજયોગ : રાજન્તં દીપ્યમાનં તં

પ્રાપયેદ્યસ્તુ યોગોડયં રાજયોગઃ

પ્રકાશસ્વરૂપ અને અવિનાશીસ્વરૂપ પરમ
નિર્વિકલ્પ સમાધિને—આ યોગને રાજયોગ

પુરુષોએ આ રાજયોગને ઉત્તમ ગણ્યો છે.

यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।

बुद्धिश्च न विचेष्टेत तामाहुः परमां गतिम् ॥

જ્યારે પાંચે ય જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને મન તથા બુદ્ધિ નિશ્ચેષ્ટ થઈ જાય, ત્યારે જ્ઞાની પુરુષો તેને પરમ ગતિ કહે છે.

तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ।

अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवान्पयૈ ॥

સ્થિર ઇન્દ્રિયોની ધારણાને યોગને બાણનારા પુરુષો યોગ માને છે. તે વખતે પુરુષ પ્રમાદરહિત થાય છે; કારણ કે યોગને ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થાને છે.

ઉપર ભગવાન શ્રીરામચંદ્રે મૂળ શ્લોકમાં માયા તત્કાર્યપારોભ્યઃ કહ્યું છે તે આ પ્રમાણે છે :

આઠ પ્રકારના પાશ

માયા અને તેનું કાર્ય એ આઠ પ્રકારના પાશ છે, તેનાથી નિષ્પાપ અંતઃકરણવાળા જ્ઞાની મુક્ત થાય છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—

घृणा लज्जा भयं शोको जुगुप्सा चेति पञ्चमी ।

कुलं शीलं च जातिश्चेत्यष्टौ पाशाः प्रकीर्तिताः ॥

દયા, લજ્જા, ભય, શોક, કુલાભિમાન, શીલસ્વભાવ અને જાતિઅભિમાન—આ આઠ પાશ કહેવાય છે.

પ્રાણીને બાંધવાની દોરીને પાશ કહે છે. ખોટી દયા વગેરે માણસને દોરીની માફક સંસારમાં બાંધે છે. તેથી દયા વગેરેને પાશરૂપ કહ્યાં છે.

ઘૃણાઃ દયા. બીજાનાં દુઃખોને દૂર કરવાના પ્રયત્નરૂપ દયાને ધર્મ કહ્યો છે. કોઈ પણ ધર્મકાર્ય નિષ્કામ રીતે કરવામાં આવે તો તે બધનનું કારણ થતું નથી. છતાં તે તે આશ્રમો માટે તે તે રીતની દયા હોય છે. આશ્રમધર્મની વિરુદ્ધ થઈ દયા કરે

હોય છે. ચિત્ત પવિત્ર કરવા માટે અલ્પબુદ્ધિવાળા મનુષ્યો દીર્ઘકાળ નિરંતર અને આદરપૂર્વક નિયમથી મંત્રોનો જે જપ કરે છે તે મંત્રયોગ કહેવાય છે. અર્થાત્ મંત્રપ્રતિપાદ (મંત્રમાં ઉદ્દેશી) દેવનો અર્થાનુચિંતન (અર્થ અને ચિંતન) પૂર્વક જે જપ કરવામાં આવે છે તે મંત્રજપ કહેવાય છે. ભગવાન પતાંજલિએ યોગસૂત્રમાં જપનું લક્ષણ લખ્યું છે, કે તજ્જપસ્તદર્થમાવનમ્ । તેનો (અંકારનો) અર્થચિંતન સહિત જપ કરવો જોઈએ.

લયયોગ : લયો વિપયવિસ્મૃતિઃ । અર્થાત્ વિષયની વિસ્મૃતિ એ જ લયયોગ કહેવાય છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, કે-

લયયોગશ્ચિત્તલયઃ કોટિશઃ પરિકીર્તિતઃ ।

ગચ્છેન્નિષ્ઠસ્વપન્મુજ્જન્મ્યાયેન્નિષ્કલમીશ્વરમ્ ॥

ચિત્તને પરમાત્મામાં જોડી દેવા માટે અનેક પ્રકારનો લય યોગ શાસ્ત્રમાં કહ્યો છે. જતાં, જિભા રહેતાં, જિંદગી, ખાતાં-એમ હર વખતે સર્વવ્યાપી ઈશ્વરનું ધ્યાન કરવું.

હંકયોગ : યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ આઠ અંગવાળાને હંકયોગ કહે છે.

હુકારઃ કીર્તિતઃ સૂર્યેષ્ટકારશ્ચન્દ્ર ઉચ્યતે ।

સૂર્યચન્દ્રમસોર્થોગાદ્ હૃદયોગો નિમગ્નયતે ॥

‘હ’કારને સૂર્ય કહેવામાં આવે છે અને ‘ક’કારને ચંદ્ર કહેવામાં આવે છે. એટલે (પ્રાણાયામ દ્વારા પ્રાણનો નિરોધ થાય) પ્રાણ દ્વારા યમ (સૂર્ય અને ચંદ્ર) નાડીની જે એકતા થાય તેને હંકયોગ કહે છે.

રાજયોગ : રાજયોગ દીપ્યમાનં તં પરમાત્માનમવ્યયમ્ ।

. પ્રાપયેચસ્તુ યોગોઽયં રાજયોગઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥

પ્રકાશસ્વરૂપ અને અવિનાશીસ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરાવ નિર્વિકલ્પ સમાધિને-આ યોગને રાજયોગ કહ્યો છે. મહા-

પુરુષોએ આ રાજયોગને ઉત્તમ ગણ્યો છે.

यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।

बुद्धिश्च न विचेष्टेत तामाहुः परमां गतिम् ॥

જ્યારે પાંચે ય જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને મન તથા બુદ્ધિ નિશ્ચેષ્ટ થઈ જાય, ત્યારે જ્ઞાની પુરુષો તેને પરમ ગતિ કહે છે.

तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ।

अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रमत्ताप्यग्नौ ॥

સ્થિર ઇન્દ્રિયોની ધારણાને યોગને બાલુનારા પુરુષો યોગ માને છે. તે વખતે પુરુષ પ્રમાદરહિત થાય છે; કારણ કે યોગને ઉત્પત્તિ અને વિનાશ બંને છે.

ઉપર લગવાન શ્રીરામચંદ્રે મૂળ શ્લોકમાં માયા તત્કાર્યપાશોભ્યઃ કહ્યું છે તે આ પ્રમાણે છે:

આઠ પ્રકારના પાશ

માયા અને તેનું કાર્ય એ આઠ પ્રકારના પાશ છે, તેનાથી નિષ્પાપ અંતઃકરણવાળા જ્ઞાની મુક્ત થાય છે. આશ્રમાં કહ્યું છે કે—

घृणा लज्जा भयं शोको जुगुप्सा चेति पञ्चमी ।

कुलं शीलं च जातिश्चेत्यष्टौ पाशाः प्रकीर्तिताः ॥

દયા, લજ્જા, ભય, શોક, કુલાભિમાન, શીલસ્વભાવ અને જાતિઅભિમાન—આ આઠ પાશ કહેવાય છે.

પ્રાણીને બાંધવાની દોરીને પાશ કહે છે. ખેડી દયા વગેરે માણસને દોરીની માફક સંસારમાં બાંધે છે. તેથી દયા વગેરેને પાશરૂપ કહ્યાં છે.

ઘૃણા: દયા. બીજાનાં દુઃખોને દૂર કરવાના પ્રયત્નરૂપ દયાને ધર્મ કહ્યો છે. ડોઈ પણ ધર્મકાર્ય નિષ્કામ રીતે કરવામાં આવે તો તે બંધનનું કારણ થતું નથી. છતાં તે તે આશ્રમો માટે તે તે રીતની દયા હોય છે. આશ્રમધર્મની વિરુદ્ધ થઈ દયા કરે

તો તે બંધનનું કારણ થાય છે. જેવી રીતે ભરતક્રપિએ દયાવૃત્તિથી હરણુને બચાવી તેનું પાલન કર્યું, પણ પછીથી તે તેમાં દયાવશ થયા, અને તે જ તેમના દુઃખના કારણરૂપ થયું. જે તેમણે હરણુને બચાવીને તે સાળું થયું ત્યારે તેને છોડી દીધું હોત તો હરકત નહોતી; પણ મમતાથી તેને વળગી રહ્યા તેથી તેમને ઉપાધિ વધી.

લજ્જા - અનુચિત વ્યવહાર કરવામાં જે દોષલાજ થાય છે તે. લજ્જા એ ધર્મરૂપ છે અને તેને ભગવાને ગીતામાં દેવી શુભમાં ગણાવી છે; પણ કેટલાકને માતાપિતાને પગે લાગતાં અશ્વત્થ તો દેવમંદિરમાં દર્શન કરવા જતાં શરમ આવે છે, તે અધર્મરૂપ હોઈ પાશરૂપ છે.

મયમ્ - ધર્મમાર્ગે જતાં મારો વ્યવહાર કેમ ચાલશે ? હું શું ખાઈશ ? શું પીશ ? હું એકાંતમાં બેસીશ તો સર્પ વગેરે મને કચડી ખાશે અને મારું મૃત્યુ થશે વગેરે વિચારો આવવા તે બચનું સ્વરૂપ છે. અને તે ઈશ્વરપ્રાપ્તિના માર્ગથી માણસને વિમુખ બનાવે છે માટે તે પાશરૂપ છે.

શોકઃ - ઈષ્ટ વસ્તુના વિયોગથી તથા અનિષ્ટ વસ્તુના સંયોગથી થતા રોગેશુભના પરિણામરૂપ જે ખેદ થાય છે, તેને શોક કહે છે. જગતના પદાર્થોમાં અનિત્ય બુદ્ધિ દૃઢ ન હોવી અને પોતાના પ્રારબ્ધને ભોગમાં હેતુરૂપ માની સંતોષ ન રાખવો, એ શોકનું કારણ છે. તે વેરાગ્યનો તથા ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધાનો અભાવ સૂચવે છે; માટે તે પાશરૂપ છે.

જુગુપ્સા - બીજાને હલકો પાડવા માટે, બીજાનું અપમાન કરવાની બુદ્ધિથી તેના શુભોમાં દોષારોપણ કરવું તેને જુગુપ્સા કહે છે. સામાન્ય રીતે મનુષ્યો પ્રયત્નપૂર્વક પુણ્યપ્રાપ્તિ માટે ધર્મચરણ કરે છે; પણ તિરસ્કાર કરનાર પુરુષ તો જેનો તિરસ્કાર કરે છે, તેનું પાપ પોતે જ માથે લઈ લે છે. આ રીતે જુગુપ્સા પાપનું પ્રત્યક્ષ સાધન હોઈ પાશરૂપ છે.

કુલમ્ - કુલ એટલે વંશ. અહીં 'કુલ' શબ્દથી ઉચ્ચ કુળનું અભિમાન સૂચવ્યું છે. અભિમાનના સંબંધમાં આ દૃષ્ટાંત છે: મહાભારતના યુદ્ધની શરૂઆત વખતે પાંડવ અને કૌરવ બંને પક્ષ તરફથી શ્રીકૃષ્ણને પોતપોતાના પક્ષમાં જોડાવા માટે વિનંતિ થઈ, ત્યારે ભગવાને એવો તોડ કાઢ્યો, કે કાલે સવારે મારી પાસે જે પક્ષના પ્રતિનિધિ આવશે અને જેમને હું પ્રથમ જોઈશ તેના પક્ષમાં હું રહીશ. આ ઉપરથી કૌરવો તરફથી દુર્યોધન અને પાંડવો તરફથી અર્જુન કૃષ્ણની મુલાકાત માટે પ્રાતઃકાળે ગયા. ભગવાન નિદ્રામાં છે એમ જણાતાં બંનેને તેમના ભગવાની પ્રતીક્ષા કરવી પડી. દુર્યોધને વિચાર્યું કે હું રાજા છું, વંશપરંપરાગત રાજની ગાદીનો ધણી છું અને શ્રીકૃષ્ણ તો સામાન્ય ગરાસિયા જેવા ચઢકુળના ક્ષત્રિય છે. તેથી મારે તેમના મસ્તક આગળ આસન માંડી બેસવું. પરંતુ અર્જુન તો ભગવદ્ભક્ત હતો, તેથી તે નમ્રભાવે પ્રભુના ચરણ પાસે બેઠો. ત્યાર બાદ ત્યારે ભગવાન જાગ્યા ત્યારે તેમણે પગ પાસે બેઠેલા અર્જુનને પ્રથમ જોયા અને તેમની સાથે રહેવાનું વચન આપ્યું, પણ પછી તેમણે દુર્યોધનને જોઈને કહ્યું, કે મારા વચન મુજબ મેં અર્જુનને પ્રથમ જોયા, એટલે મારે પોતાને તો તેમના પક્ષમાં જ રહેવું પડશે.

અર્થાત્ દુર્યોધનને કુલાભિમાન પાશરૂપ નીવડ્યું અને અંતે એ પાશને લીધે ભગવાનની પ્રાપ્તિ ન થઈ ને આખરે તેનો વિનાશ થયો.

શીલમ્ - ગ્રાહ્યજીની ભક્તિ, દેવતા તથા માતાપિતાની ભક્તિ, સૌમ્યતા, બીજાને સંતાપ ન દેવો, અસૂચાનો અભાવ, કોમળતા, કઠોર વાણી ન બોલવી, સર્વ પ્રાણીઓનું હિત કરવાની વૃત્તિ, સર્વની સાથે પ્રિય બોલવું, બીજાએ કરેલો ઉપકાર ન ભૂલવો, આપણે શરણે આવેલાની રક્ષા કરવી, દયાળુપણ તથા શાંતિ એમ તેર પ્રકારનાં શીલ છે. આ શીલનું અભિમાન હોય તો પુરુષ બીજા કરતાં પોતાને જોયો મોટો તેની અવગણના કરે છે.

તે પાપના હેતુરૂપ હોવાથી પાશરૂપ છે.

જાતિ - બ્રાહ્મણ વગેરે યૌનિમાં જન્મ. આ પ્રકારનું જાતિઅભિમાન પણ પાપનો હેતુ હોઈ બંધનરૂપ છે. જાતિઅભિમાનવાળા પુરુષને પુણ્યકર્મનું ફળ જલદી મળતું નથી. ઉત્તંકઋષિએ અમૃત પીવાની ઇચ્છાથી વિષ્ણુ ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા બહુ તપ કર્યું. જ્યારે વિષ્ણુ ભગવાન પ્રકટ થયા ત્યારે તેમણે તેમની સમક્ષ પોતાની ઇચ્છા જણાવી. ‘તમને ઇંદ્ર અમૃત પિવડાવવા આવશે’ એમ કહી વિષ્ણુ ભગવાન અંતર્ધાન થઈ ગયા. વિષ્ણુ ભગવાને ઉત્તંકઋષિને અમૃત પિવડાવવાની ઇંદ્રદેવને આજ્ઞા કરી. ઇંદ્રદેવને ભય લાગ્યો, કે બ્રાહ્મણો ઘણું કરીને જાતિઅભિમાનવાળા હોય છે અને ઉત્તંકઋષિ અમૃત પીને અમર બનશે તો કોણ જાણે શો અનર્થ કરશે? એટલે ઉત્તંકઋષિને છેતરવા તેમણે એક ગરીબ મલિન લિખારીનું રૂપ લીધું અને એક મેલી હાંડલીમાં અમૃત લઈને ઉત્તંકઋષિને આપવા ગયા. ઉત્તંકઋષિએ વિચાર કર્યો, કે દેવ લોકો તો સામાન્ય રીતે પ્રકાશવાળા અને ક્રાંતિયુક્ત હોય છે; અને ઇંદ્ર તો દેવોનો રાજા હોવાય, તો તે આવો મલિન લિખારી કેમ હોઈ શકે? આ તો જરૂર મને કોઈ જાતિવ્રત કરવા માટે હાંડલીમાં કંઈ નિષિદ્ધ વસ્તુ લઈને આવ્યો છે. જ્યારે ઇંદ્રે લિખારીના વેશમાં તેમને ‘લ્યો, અમૃત પીઓ’ એમ કહ્યું, ત્યારે તે જિંએ સ્વરે બોલ્યા: ‘જાઓ જાઓ, મારે અમૃત નથી પીવું.’ ઇંદ્રને તો એટલું જ બોઈતું હતું, તેથી તેઓ તો તે જ ક્ષણે ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. આ રીતે જાતિઅભિમાનને લઈ ઉત્તંકઋષિએ અમૃત ગુમાવ્યું.

વળી આ સંબંધમાં ‘બીજું’ એક દષ્ટાંત છે :

કાશી પાસે કોઈ એક સંન્યાસી રહેતા હતા. પોતાના પ્રબળ પુરુષાર્થને લીધે તે જાંચી સ્થિતિએ પહોંચ્યા હતા. માત્ર કોઈ પ્રતિબંધથી આવરણબંધ થવાનું બાકી રહ્યું હતું, તેથી તે પૂર્ણ દશાને પ્રાપ્ત થયેલા નહોતા. એક વખત પોતાના અવસાનનો

સમય નજીક છે એમ જાણી તે પોતાના શિષ્યવર્ગને કહેવા લાગ્યા, કે મારો દેહ કાશીમાં પડે તો ઠીક. શિષ્યો તેમની ઇચ્છા મુજબ તેમને પાલખીમાં કાશી લઈ જવા લાગ્યા. રસ્તામાં ગભરામણ થવાથી તેમણે પાણી પીવા માગ્યું, તેથી પાલખી ઝાડ નીચે મૂકી એક શિષ્ય પાણી લેવા ગયો. પાણી માટે આસપાસ ઘણી તપાસ કરી છતાં તે મળ્યું નહિ. નજીક એક ઢેઢવાડો દેખાયો. તે ભેઈં શિષ્યે વિચાર કર્યો, કે શુરુજીને ખૂબ તરસ લાગી છે અને પાણી મળતું નથી, તો આ ઢેઢવાડામાંથી લઈ જઈ તો શું ખોટું? વળી આપકાળમાં એવું પાણી પીવાનો દોષ પણ નથી. એમ વિચાર કરી ત્યાંથી પાણી લઈ શુરુને આપ્યું. પાણી પીવાથી કંઈક શાંતિ વળી ત્યારે શુરુએ શિષ્યોને પૂછ્યું: ‘પાણી ક્યાંથી લાવ્યા હતા?’ શિષ્યે કહ્યું: ‘ભગવન્! પાણી માટે ઘણી તપાસ કરી, પણ ક્યાંય ન મળવાથી પાસેના ઢેઢવાડામાંથી લાવ્યો છું.’ આ સાંભળી શુરુ નિરાશ થઈ ગયા અને ખોલ્યા: ‘અરેરે, આખી જિંદગી એજે ગઈ અને મારો દેહ વટલાયો.’ એટલું કહેતાં તેમના પ્રાણ નીકળી ગયા. આ પછી તેમનો જન્મ કાશી નગરમાં દાંડી પીટનાર ઢેઢને ઘેર થયો; કારણ કે અંતઘડીએ તેમને બ્રાહ્મણપણાનું અભિમાન આવ્યું હતું. આમ છતાં જ્ઞાન થવાની તૈયારીમાં જ તેમનું અવસાન થયું હતું, ખીજ જન્મમાં તે વામદેવજીની પેઠે ગર્ભમાંથી જ જડભરત જેવા મૂંગા હતા. તેમને સહુ ગાંડા ગણતા હતા. એક વખત તેમના પિતાને કોઈ અગત્યના કામ માટે બહારગામ જવાનું થયું. તે વખતે તે પોતાનો દાંડી પીટવાનો વારો હોવાથી તે પોતાના આ મૂંગા દીકરાને કામ કરી લેવાનું ઇશારાથી સમજાવી ગયો. મહાત્મા રાત્રે દાંડી પીટવા નીકળ્યા અને જતાં જતાં વિચાર કર્યો, કે હમેશાં અંધારી રાત્રિમાં ચોર હોકથી બચત રહેવા દાંડી પિટાય છે. આજ રાત્રે હું અધિકારી જનોને જ્ઞાનરૂપી રાત્રિમાં કામકોઠાદિ ચોરાથી બચત રહેવા માટે જ્ઞાનોપ-

દેશરૂપી દાંડી પીટીશ. પછી પહેલે પ્રહરે દાંડી પીટતાં પીટતાં તે બોલ્યા :

આશાયાં વધ્યતે લોકઃ કર્મણા પરિવધ્યતે ।

આયુઃક્ષયં ન જાનાતિ તસ્માજ્ઞાગૃહિ જાગૃહિ ॥

(પ્રાણીઓ) આશામાં બંધાય છે અને કર્મથી વિશેષ બંધાય છે, પણ આયુષ્યના ક્ષયને તેઓ જાણતા નથી; માટે જાગો, જાગો.

એમ આખા ગામમાં દાંડી પીટતાં પીટતાં આખરે તે રાજના અંતઃપુરની પાસે આવીને આ જ શ્લોક બોલ્યા. તે વખતે રાજ જાગતા હતા. તેમણે આ સાંભળી વિચાર કર્યો, કે ‘આ કોઈ દાંડી પીટનાર નથી પણ પૂર્વજન્મના ચોગી લેવા લાગે છે.’ એ વિચારમાં તે વિચારમાં રાજ જાગતા રહ્યા. બીજે પ્રહરે પણ તે જ પ્રમાણે તેઓ બીજે શ્લોક બોલ્યા :

જન્મદુઃખં જરાદુઃખં જાયાદુઃખં પુનઃ પુનઃ ।

અન્તકાલે મહાદુઃખં તસ્માજ્ઞાગૃહિ જાગૃહિ ॥

જન્મ દુઃખરૂપ છે, વૃદ્ધાવસ્થા દુઃખમય છે, વળી સ્ત્રી (સ્ત્રીપુત્રાદિક કુટુંબજન) દુઃખરૂપ છે અને અંતકાળે પણ મોટું દુઃખ જ છે; માટે જાગો, જાગો.

આ પણ રાજાએ સાંભળ્યું. ત્રીજે પ્રહરે થયો ત્યારે તે જ પ્રમાણે ત્રીજે શ્લોક બોલ્યા :

કામક્રોધૌ લોભમોહૌ દેહે તિષ્ઠન્તિ તત્કરાઃ ।

જ્ઞાનરત્નાપહારાય તસ્માજ્ઞાગૃહિ જાગૃહિ ॥

કામ, ક્રોધ, લોભ તથા મોહ—આ ચોરો જ્ઞાનરૂપી રત્નની ચોરી કરવા માટે દેહમાં ભરાઈ રહ્યા છે; માટે જાગો, જાગો.

તે પણ રાજાએ સાંભળ્યું. ચોથે પ્રહરે પણ તે જ પ્રમાણે ચોથો શ્લોક બોલ્યા :

વેશ્વર્યં સ્વપ્નસંકાશં યૌવનં કુસુમોપમમ્ ।

ક્ષણિકં ચલમાયુષ્યં તસ્માજ્ઞાગૃહિ જાગૃહિ ॥

ઐશ્વર્ય સ્વપ્ન સરખું છે, યૌવન પુષ્પ જેવું છે અને આયુષ્ય ક્ષણિક તથા ચંચળ છે; માટે જાગો, જાગો.

છેલ્લો શ્લોક સાંભળી રાજાએ નિશ્ચય કર્યો, કે સવારમાં તે મહાત્માનાં દર્શન કરવા જવું. પછી બીજે દિવસે સવારે દાંડી પીટનારના ઉપરીને જોલાવી પૂછ્યું, કે રાત્રે દાંડી પીટવાનો કોનો વારો હતો ? ત્યારે પેલા ઢેઢનું નામ દીધું. રાજાએ કહ્યું, કે ‘ના, કોઈ બીજો હતો. માટે બરાબર તપાસ કરી લાવો.’ પછી તે ઢેઢને તેડી લાવ્યો. ઢેઢ ઘણો ગભરાયો અને આજીજી કરી કહેવા લાગ્યો : ‘અત્રદાતા ! કાલે મારે ઘણું જરૂરનું કામ આવી પડ્યું અને મારે ગામ જવું પડ્યું, તેથી મારો મૂંગો છોકરો દાંડી પીટવા આવ્યો હતો. તેણે કંઈ ભૂલ કરી હશે માટે મારો શુનો માફ કરો.’ પછી રાજાએ કહ્યું, ‘મારે તારા મૂંગા છોકરાનું જ કામ છે.’ એમ કહી તુરત જ ઢેઢવાડામાં જ્યાં પેલો છોકરો હતો ત્યાં ગયા અને સાષ્ટાંગ દંડવત્ કરી કહ્યું, કે ‘પ્રભુ ! હું આપને શરણે આવ્યો છું. મને ઉપદેશ કરો.’

આ દષ્ટાંતમાં સંન્યાસી મહાત્માને જાતિનું અભિમાન થવાથી ઢેઢનો જન્મ લેવો પડ્યો; માટે જાતિઅભિમાન પાશરૂપ છે.

જ્ઞાનથી પાશમુક્તિ

આવા જે આઠ પાશ છે તેમાંથી જ્ઞાનથી મુક્ત થવાય છે. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં શ્રુતિ છે કે—

જ્ઞાત્વા દેવં સર્વપાશપ્રહાનિઃ ।

ક્ષીણૈઃ કલેશર્જન્મમૃત્યુપ્રહાનિઃ ॥

અખંડ સચ્ચિદાનંદ આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન થવાથી જ સર્વ પ્રકારના પાશોનો નાશ થાય છે અને અવિદ્યા, અસ્મિત્તા, રાગ, દેષ અને અભિનિવેશ એ પાંચેય કલેશો ક્ષીણ થવાથી તેના કાર્યરૂપ જન્મ, આયુષ, લોગ અને મૃત્યુની આત્યંતિક નિવૃત્તિ થાય છે.

પાંચ પ્રકારના કલેશ

આ પાંચ કલેશનું સામાન્ય રીતે સ્વરૂપ જાણ્યા સિવાય તેમની નિવૃત્તિ થઈ શકે નહિ. માટે પાંચ કલેશોનું સ્વરૂપ યોગશાસ્ત્રમાં લગવાનું પતંજલિએ કહેલું છે. અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ—આ પાંચ કલેશ છે. અવિદ્યાથી લિપ્ત જે અસ્મિતા આદિ ચાર કલેશો છે, તેમનું ઉત્પત્તિસ્થાન અવિદ્યા જ છે.

અવિદ્યા—અનિત્યાશુચિદુઃખાનાત્મસુ નિત્યશુચિસુખાત્મક્યાતિર-
વિદ્યા । એટલે અનિત્યમાં નિત્યબુદ્ધિ, અપવિત્રમાં પવિત્ર બુદ્ધિ, દુઃખમાં
સુખબુદ્ધિ અને અનાત્મ વસ્તુમાં (દેહ, ઈન્દ્રિય, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિમાં)
આત્મબુદ્ધિ—આ અવિદ્યા છે. આ જ અવિદ્યાને શાસ્ત્રકારોએ તમ,
અજ્ઞાન, અનૃત, માયા આદિ શબ્દોથી કહેલી છે.

અસ્મિતા—દૃગ્દર્શનશક્ત્યોરેકાત્મતાઽસ્મિતા । દૃક્ અને દર્શનના
અલેદ જ્ઞાનનું નામ અસ્મિતા છે. અસ્મિતામાં વિવેક ગ્રહણ થતો
નથી, અસ્મિતાનું બીજું નામ મોહ છે.

રાગ—સુખાનુશયી રાગઃ । સુખાદિ સાધનોમાં, પ્રવૃત્તિ કરાવનાર
રાગ છે; અર્થાત્ સુખનાં સાધનોનો અભાવ રહેવા છતાં સુખ પ્રત્યેનું
ચિંતન તેનું નામ રાગ. આનું બીજું નામ મહામોહ છે.

દ્વેષ—દુઃસાનુશયી દ્વેષઃ । રાગવિપયક પદાર્થોની અપ્રાપ્તિને કારણે
દ્વેષ હોય છે. તેનું જ બીજું નામ તામિસ છે.

અભિનિવેશ—સ્વસ્વાદી વિદુષોઽપિ તથાસ્ત્વોઽભિનિવેશઃ ।
એટલે આયુષ્ય વગેરે ન રહેતા છતાં પોતાના દેહમાં પરમપ્રેમ દ્વારા
દેહનો જે મરણનો અભાવ ચાહવો, તેનું નામ અભિનિવેશ છે. આ
કલેશનું બીજું નામ અધતામિસ છે.

અર્થાત્ અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ
બીજાં નામ તમ, મોહ, મહામોહ, તામિસ અને

અંધતામિત્ર છે. આ પાંચ લેહવાળી અવિદ્યા કહેવાય છે. આગળ કહેલા કલેશ ચાર પ્રકારના છે : પ્રસુપ્ત, તનુ, વિચ્છિન્ન અને ઉદાર. જેમકે કોઈ એક અગાઉ અનુભવેલા ભોગ્ય પદાર્થોના અનુભવને લીધે થયેલા સંસ્કારો અંતઃકરણમાં રહે છે, તે પ્રસુપ્ત અવસ્થા છે. હવે તે જ ભોગ્ય પદાર્થનું જ્યારે પ્રસુપ્ત સંસ્કાર દ્વારા સ્મરણ થાય છે, ત્યારે તે તનુ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે જ્યારે સ્મર્યમાણ (યાદ કરાતા) પદાર્થ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે ત્યારે એકમાં રાગ અને બીજામાં સામાન્ય રાગ થાય છે. તે કલેશની વિચ્છિન્નાવસ્થા છે. પછી જ્યારે અગાઉ અનુભવેલા ભોગ્ય પદાર્થ ફરીથી પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે અત્યંત પ્રેમ દેખાય છે તેનું નામ ઉદારાવસ્થા છે. આવી રીતે પ્રત્યેક કલેશ ચાર પ્રકારના છે. કલેશથી કર્મવિપાક થાય છે. અને કર્મવિપાક જન્મ, આયુષ્ય, ભોગ અને મરણ એ ચાર પ્રકારે છે. આત્મસાક્ષાત્કાર થતાં તે ચારેય કર્મવિપાક નિવૃત્ત થાય છે. આ ઠેકાણે યોગીઓ પોતાના સિદ્ધાંતમાં અવિદ્યાદિ પાંચ કલેશના ત્યાગમાં સંપ્રજ્ઞાત અને અસંપ્રજ્ઞાત યોગને સાધનરૂપ કહે છે. પરંતુ ઉપનિષદના સિદ્ધાંતમાં સત્પુરુષોના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે અસ્મિતાદિ કલેશો અવિદ્યાજન્ય છે; તેથી અવિદ્યાના નાશથી જ તે નાશ પામે છે; અને અવિદ્યાનો નાશ અનુરાગવાળાં તત્ત્વમર્યાદા મહાવાક્યોથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાન દ્વારા સ્વરૂપસાક્ષાત્કારથી થાય છે. માટે જન્મે પક્ષમાં પ્રથમ દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારી અવિદ્યા જ હોય છે અને તેની નિવૃત્તિ એ આત્મસાક્ષાત્કારનો હેતુ છે અને એ જ પરમ પુરુષાર્થ છે.

મહારાજ સાહેબ : મંત્ર, લય અને રાજ એ ત્રણ યોગ જોવામાં આવે છે, પરંતુ હઠયોગ કોઈ સ્થળે જોવામાં આવતો નથી. આપના ખ્યાલમાં હોય તો તે કહો.

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : પહેલાં હું નેતી, ધોતી, પ્રાણાયામ વગેરે કરતો હતો અને કોઈ સારા હઠયોગ જાણનારાની શોધ કરતો હતો, પરંતુ મારા મનને સતોષકારક કોઈ મળ્યું નહીં. તે પછી 'પળની

સાલમાં હું થોડા દિવસ હરિદ્વારમાં તથા થોડા દિવસ ઋષિકેશમાં રહ્યો હતો. ત્યાં કેટલાક વૃદ્ધ વિદ્વાન સ્વામી લોકોને મેં પૂછ્યું હતું, કે હિમાલય વગેરે તરફ કોઈ હઠયોગી છે કે કેમ? ત્યારે એ લોકોએ કહ્યું હતું, કે હઠયોગની વાત કરવાવાળા તો ઘણા છે, પરંતુ કોઈને હઠયોગ કરી બતાવતા અમે જોયા નથી; અને કોઈ સારા બળુકાર શુરુ વિના હઠયોગ કરવા ઘણા જાય છે; પછી તે લોકોને ઘણી વખત પેટનું દર્દ, માથાનું દર્દ અથવા તો હૃદયનું દર્દ થઈ જાય છે. માટે ગીતા, ઉપનિષદ વગેરે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરીને તેમાં જે રાજયોગ વર્ણવ્યો છે, તે પ્રમાણે કરો તો તે સારું છે.

મહારાજ સાહેબ : આપને જે સ્વામી લોકોએ ‘કોઈ કરી બતાવતા નથી.’ તેમ કહ્યું હતું, તો તે ‘કરી બતાવવું એટલે શું?’

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : પ્રાણાયામનાં ત્રણ ક્ષણ છે : ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ. તેમાં કોઈ સાચો પ્રાણાયામ કરે છે કે કેમ, તેની ખાતરી આ રીતે થાય : પ્રાણાયામના કુંભક વખતે કનિષ્ઠ ક્ષણ સુધી જે પહોંચ્યો હોય તે બરફ ઉપર જોડે તોપણ તેને શરીરે પરસેવો થાય છે; જે મધ્યમ ક્ષણ સુધી પહોંચ્યો હોય તેનું આસન જમીનથી જોડ્યું થઈ થોડા સમય પછી નીચે જોડી જાય છે; અને ઉત્તમ ક્ષણ સુધી જે પહોંચ્યો હોય તેનું આસન વધારે વખત સુધી જમીનથી અદ્ધર થઈ જાય છે. પરંતુ આટલું પણ ક્યાંય જોવામાં આવતું નથી તો પછી સમાધિ સુધી પહોંચવાની તો વાત જ ક્યાં રહી? જે સમાધિ સુધી પહોંચ્યો હોય તેનું લક્ષણ હઠ-યોગદીપિકામાં કરવામાં આવ્યું છે. યોગસિદ્ધિની પ્રાપ્તિ પછી અમૃતત્વ(મોક્ષ)ની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ થયા બાદ પુનર્જન્મ થતો નથી.

અન્તર્ધાનં સ્મૃતિઃ કાન્તિઃ દષ્ટિશ્રોતશ્ચતા તથા ।

નિજં શરીરમૃત્યુજ્ય પરકાયપ્રવેશનમ્ ॥

અંતર્ધાન થવું, ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાનનું જ્ઞાન, શરીરમાં

દિવ્ય સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થવી, ખૂબ લાંબે જોઈ શકવાની દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરવી તથા દૂરથી શબ્દને સાંભળવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવી તેમ જ પોતાના વર્તમાન શરીરનો ત્યાગ કરી બીજાના શરીરમાં પ્રવેશ કરવો. યોગીઓને આવી સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે અને યોગી સંપૂર્ણ સિદ્ધ બને ત્યારે.....

अर्थानां छन्दतः सृष्टिर्योगसिद्धेश्च लक्षणम् ।

સિદ્ધે યોગે ત્યજેદેહમમૃતત્વાય કલ્પતે ॥

યોગસિદ્ધ થયેલો યોગી પોતાની ઈચ્છા મુજબ ઈચ્છિત પદાર્થો સરળ શકે છે અને પછી તે પોતાના હેતુનો ત્યાગ કરી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે.

વળી શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં કહ્યું છે :

न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगमिमयं शरीरम् ।

યોગાશિમય એટલે અશિસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલા યોગીના શરીરમાં કોઈ રોગ રહેતો નથી. મૃત્યુ પણ તેને પોતાને અધીન બનાવી શકતું નથી. મતલબ કે શરીરને બાળનારો જે અશિ છે તે સ્વરૂપમાં જ યોગીનું શરીર બની જાય છે. યોગાશિરૂપ શરીરને કોણ બાળી શકે ?

કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે હઠયોગ દ્વારા સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે. સમાધિ તો મુખ્ય ફળ છે. પરંતુ રોગાદિક, જરા, વ્યાધિ, મૃત્યુનો પણ અભાવ થઈ જાય છે; અને તે હજાર, બે હજાર વર્ષો સુધી જીવે છે. આજકાલ કેટલાયે માણસો ‘અમે હઠયોગી છીએ’ એવું અભિમાન કરે છે, પરંતુ જાતજાતના રોગોના ભોગ બનીને ૬૦-૭૦ વર્ષની ઉંમરે મૃત્યુ પામે છે; તેને હઠયોગ કહેવાય જ શી રીતે ?

પ્રસંગ ૩ જો

એક વખત સ્વામી પ્રકાશાનંદજી વાંસદા પધાર્યા હતા. ગડીમાં એમનો મુકામ હતો. મહારાજ સાહેબ સ્વામીજીને મળવા આવ્યા ત્યારે આ પ્રમાણે વાતચીત થઈ :

મહારાજ સાહેબ : આપની કૃપાથી મારા અંતઃકરણનો ઉદ્દેગ લગલગ દૂર થયો છે. પરમાત્માની કૃપાથી અને આપના આશીર્વાદથી પુનઃ જન્મ થયો છે.

પછી મહારાજ સાહેબ સ્વામીજીને અંતઃપુરમાં લઈ ગયા. ત્યાં નર્સ સોજ દિવસ પહેલાં જન્મેલા કુંવર સાહેબને કપડામાં વ્યવસ્થિત રીતે વીંટાળીને બતાવવા માટે લાવી. કુમાર સાહેબ શાંત નિદ્રામાં પોઢ્યા હતા તે જોઈ સ્વામી પ્રકાશાનંદજીએ કહ્યું : ‘ આ રાજર્ષિ છે માટે સમાધિમાં છે. ’ એ સાંભળી મહારાજ સાહેબ હસવા લાગ્યા.

ખીજી વખતે પ્રસંગ નીકળતાં મહારાજ સાહેબે સ્વામીજીને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કર્યો :

મહારાજ સાહેબ : આ પ્રસંગે મારે સંન્યાસીઓ માટે અન્નક્ષેત્ર તથા સાધુઓ માટે સદાચત આહુ ઈશ્વરની ઇચ્છા છે, તો આપના ખ્યાલમાં કોઈ જગ્યા હોય તો બતાવો.

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : સંન્યાસીઓ મોટેભાગે અન્નક્ષેત્રમાં જતા નથી, તેઓને લિક્ષા ખીજે મળી રહે છે. ન્યારે સફેદ કપડાંવાળા સાધુઓ માટે સદાચત હોય છે, તેમાં પણ કોઈક સદાચત લે છે. મોટે ભાગે સાધુને નામે ખડિયા પલટણ જ હોય છે. માટે અપાત્રને દાન આપવું તે તદ્દન નકામું છે. મનુ ભગવાન કહે છે :

શક્તઃ પરજને દાતા સ્વજને દુઃસ્વજીવિનિ ।

મધ્વાપાતો વિપાસ્યાદઃ સ ધર્મ પ્રતિરૂપકઃ ॥

પારકાંઓને આપવામાં જે શક્તિમાન છે, પણ જેનાં સગાં-

સંબંધી હુઃખથી જીવે છે એવા દાતાનાં દાન એ ધર્મનું બીજું રૂપ છે, પણ તે ધર્મ કહેવાય નહિ; કારણ કે તે મધમાં મેળવેલું ઝેર પીવા બરોબર છે.

માટે એના કરતાં આપના કુટુંબમાં કોઈ હુઃખી હોય તો તેને આપવું, પછી આપની પ્રબળતા આપવું તે બરોબર છે. ટૂંકા પગારના નોકરો કે જેને માસિક વીસ રૂપિયા પગાર મળતો હોય, ઘરમાં ચારપાંચ માણસો ખાનારાં હોય અને જેનું ભરણપોષણ ન થતું હોય, તેને આપવું તે આપની ફરજ છે.

બીજી વખતે જ્યારે સ્વામીજી ફરી વાંસદા પધાર્યા ત્યારે મહારાજ સાહેબે સ્વામીજીને આ પ્રમાણે કહ્યું.

મહારાજ સાહેબ : આપે ગયે વખતે કરેલા સૂચનથી હું ઘણો જ આભારી થયો છું. નાના પગારના નોકરોના પગારમાં વધારો કરવો તે કાયદા વિરુદ્ધ છે, કેમકે જો તેઓના પગારમાં વધારો કરું તો મારે દરેકના પગારમાં વધારો કરવો પડે; પરંતુ જેના ઘરમાં ખાનાર વધારે હોય અને જેનું ભરણપોષણ ન થઈ શકતું હોય તેઓને હું ખાનગી મદદ કરું છું.

બીજે દિવસે પ્રસંગ નીકળતાં મહારાજ સાહેબે સ્વામીજીને પૂછ્યું : અંતઃકરણની શુદ્ધિ કેવી રીતે થાય ?

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : ‘સર્વવેદાંતસિદ્ધાંતસાર-સંગ્રહ’માં શ્રી ભગવાન શંકરાચાર્ય કહે છે :

આસુરી સંપત્તિવાળા લોકો

આસુરી સંપદં ત્યક્ત્વા મજેદ્યો દેવસમ્પદમ્ ।

મૌક્ષૈકકાઙ્ક્ષયા નિત્યં તસ્ય ચિત્તં પ્રસીદતિ ॥

એક મોક્ષની ઇચ્છાથી જે આસુરી સંપત્તિનો ત્યાગ કરીને દૈવી સંપત્તિનું સેવન કરે છે, તેનું ચિત્ત નિર્મળ થાય છે.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગીતાના સોળમા અધ્યાયમાં બે પ્રકૃતિ

વર્ણવેલી છેઃ એક દેવી અને બીજી આસુરી. તેમાં રાક્ષસીનો સમાવેશ કરીને દેવી તથા આસુરીનું વર્ણન કરેલું છે. પણ નવમા અધ્યાયમાં દેવી, આસુરી અને રાક્ષસીને જુદી પાડી ત્રણ ભાગ પાડ્યા છે. તેનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરેલું છેઃ

મોઘાશા મોઘકર્માણો મોઘજ્ઞાના વિચેતસઃ ।

રાક્ષસીમાસુરીં ચૈવ પ્રકૃતિં મોહિનીં શ્રિતાઃ ॥

જેમની આશા નિષ્ફળ છે, જેમનું કર્મ નિષ્ફળ છે અને જેમનું જ્ઞાન નિષ્ફળ છે, એવા વિવેકહીન પુરુષો મોહ પમાડનારી રાક્ષસી અને આસુરી પ્રકૃતિનો જ આશ્રય કરનારા હોય છે.

વિચેતસઃ—જેમને આત્મ તથા અનાત્મ પદાર્થોનો વિવેક નથી તેવા. દાખલા તરીકે ઉપનિષદમાં કહેલી ઇંદ્ર—વિરોચનની આખ્યાયિકા-માં વિરોચન આત્મઅનાત્મનો વિવેક કરવામાં અસમર્થ હતો, માટે તે વિચેતસઃ હતો.

મોઘજ્ઞાનાઃ—જેમાં ઈશ્વરનું પ્રતિપાદન કરેલું નથી એવા આર્વાક મતને અનુસરી જેઓ સ્વર્ગ—નરક, બંધ—મોક્ષ તથા ઈશ્વરકૃત વેદોને પણ માનતા નથી તેવા. આસુરી સંપત્તિવાળા હોકોનું વર્ણન કરતાં ભગવાન ગીતાના સોળમા અધ્યાયમાં કહે છેઃ

અસત્યમપ્રતિષ્ઠં તે જગદાહુરનીશ્વરમ્ ।

અપરસ્પરસમ્ભૂતં કિમન્યત્ કામદૈતુકમ્ ॥

આસુરી સંપત્તિવાળા હોકો જગતને અસત્ય માને છે; અર્થાત્ વેદશાસ્ત્રો વગેરે પ્રમાણો સત્ય નથી એમ માને છે. વળી તેઓ જગતની વ્યવસ્થાના હેતુરૂપ ધર્મને પણ માનતા નથી તેમજ જગતના કર્તા અને નિયંતા તરીકે ઈશ્વરને પણ માનતા નથી. પરંતુ તેઓ જગતને માત્ર વિષયસુખની અભિલાષારૂપ દામથી પ્રેરિત, શ્રીપુરુષના સંયોગથી જ ઉત્પન્ન થયેલું માને છે. આ પ્રકારનું

જ્ઞાન પુરુષને સત્ય જ્ઞાની પ્રાપ્તિ કરાવતું નથી, માટે તે વિપરીત જ્ઞાનને નકારું કહ્યું છે.

આર્વાક મતવાળા નાસ્તિકો સર્વ વિષયપદાર્થોના સંલોગથી ઉત્પન્ન થયેલા સુખને જ સત્ય માને છે અને બ્રહ્મસુખને કપોલ-કલિપત માને છે. તેઓ વિષયથી પેદા થતાં સુખોથી કામનાઓની પૂર્તિ કરવી એ જ મુખ્ય પુરુષાર્થ છે, એમ માનીને જાતજાતના વિષયલોગો, લોગવવામાં જ તત્પર રહે છે; એટલું જ નહિ, પરંતુ વર્તમાનકાળમાં કેટલાક વિદ્વાન લોકો પણ, જેમ નાસ્તિક લોકો શ્રી-પુરુષના સંયોગથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ માને છે, તેમ માયા-બ્રહ્મના સંયોગને જગતની ઉત્પત્તિનું કારણ માને છે; પરંતુ સ્વર્ગ-નરક, બંધ-મોક્ષ, પુણ્ય-પાપ અને પુનર્જન્મ વગેરેને માનતા નથી. આ બધું ઋષિમુનિઓએ લોકોને બંધનમાં રાખવા માટે લખેલું છે, એમ માનીને તેઓ 'બાવું-પીવું', મોજ-શોખ કરવો વગેરે વિષયજન્ય સુખો જ સત્ય છે એમ અંતરથી માને છે અને જાતજાતની આશાઓ રાખે છે. આ પણ લોકપ્રચ્છન્ન (ગુપ્ત) આર્વાક જ છે.

મોઘાશા:-આવા પુરુષને આર્વાક મતના જ્ઞાનને લીધે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ વિષયોના પદાર્થો માટે આશા ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓ સેંકડો આશાઓના પાશથી બંધાયેલા હોય છે. તેમની આશાના સ્વરૂપનું વર્ણન લગવાન સોળમા અધ્યાયમાં કરે છે :

આશાપાશશતૈર્બંધાઃ કામક્રોધપરાયણાઃ ।

ઈહન્તે કામભોગાર્થમન્યાયેનાર્થસંજ્ઞયાન્ ॥

આશારૂપી સેંકડો પાશો વડે બંધાયેલાઓ તથા કામ અને ક્રોધમાં પરાયણ થયેલાઓ વિષયના ઉપલોગ માટે અન્યાય વડે ધનના સંચયને ઇચ્છે છે.

આશાઓ નિબંધી છે, કારણ કે વિષયાદિકોનું માયિક સુખ ક્ષણિક અને આભાસમાત્ર હોઈ આંજવાના જળ જેવું છે. જેમ મૃગ

મૃગજળ પાછળ જાંતિથી દોડે છે અને ઘણી મહેનતે જ્યારે તે સ્થળે પહોંચે છે, ત્યારે ત્યાં જળ ન હોવાથી નિરાશ થાય છે; તે જ પ્રમાણે આસુરી લોકો માયિક સુખની ઇચ્છા કરી વિપયાદિકમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને લોગવિલાસની ઇચ્છા પૂરી કરવા માટે અન્યાયથી એટલે કે વેપારમાં દગાફટકા કરીને અથવા લાંચ વગેરે લઈને અથવા ખોટાં ખત, ખોટી સાક્ષી ઊભી કરીને કોઈનું ઘર, જમીન, ધન વગેરે હરી લે છે. આટલું છતાં તેમને કદી તૃપ્તિ થતી નથી; માટે આશાને ભગવાન નિષ્ફળ કહે છે.

મોષકર્માણ:-જેમનાં કર્મો નિષ્ફળ છે, પ્રથમ કહ્યા પ્રમાણે નિષ્ફળ આશાઓથી પ્રેરાયેલા તે લોકો વિષયપદાર્થોની પ્રાપ્તિ માટે અનેક પ્રકારના પુરુષાર્થ કરે છે. તેવા લોકોને લોગવિલાસમાં તત્પર રહેવું તે જ માત્ર ધ્યેય હોય છે ને તેને માટે મુખ્ય સાધન દ્રવ્ય છે; તેથી તેઓ અન્યાયથી એટલે કૂરતા આદિ ઉત્ર કર્મોથી ધન એકઠું કરવા માગે છે. ગીતાના સોળમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે:

વતાં દષ્ટિમવષ્ટમ્ય નદાત્માનોઽલ્પબુદ્ધયઃ ।

પ્રમવન્ત્યુપ્રકર્માણઃ ક્ષયાય જગતોઽહિતાઃ ॥

એવા જાંધા વિચારો પકડીને આવનારા તે અહિતકારી, ઉત્ર-કર્મી તથા અલ્પબુદ્ધિ નદાત્માઓ જગતને નષ્ટ કરવા સારું જ પ્રવર્તે છે.

આ આસુરી સિદ્ધાંતને અવલંબીને એ અલ્પબુદ્ધિવાળાઓ દેહ એ જ હું છું, દેહથી લિપ્ત કોઈ આત્મા નથી એમ માનીને સતત લોગવિલાસમાં તત્પર રહે છે. એવા લોગવિલાસ માટે વેપારી લોકો વેપારમાં નફાખોરી કરે છે, અને નોકરિયાત વર્ગ લાંચ-રુશવત વગેરે લે છે. પરંતુ અમારે (ત્યાગીઓને) તો તે માટે ક્ષત દંભનો જ આશ્રય લેવો પડે છે.

ગીતાના સોળમા અધ્યાયમાં આસુરી સંપત્તિનું વર્ણન કરતાં દમ્ભો દર્પોડમિમાનઃ એ રીતે પ્રથમ દંભનું વર્ણન કર્યું છે.

‘પ્રજોધચંદ્રોદય’માં લખે છે :

મહામોહ અને વિવેક નામના બે રાજા હતા. કાશીમાં વિવેકનું જોર વધવા માંડ્યું. તેણે પ્રત્યેક તીર્થમાં શમદ્ભ આદિને મોકલ્યા અને આ રીતે પ્રજોધ ઉત્પન્ન કરવાની પ્રવૃત્તિ આદરી. તે જોઈને મહામોહને પોતાના નાશનો ભય લાગવાથી તેણે દંભ અને અહંકાર નામના સરદારને કાશી મોકલ્યા. દંભ ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. અહંકારે ફરતાં ફરતાં એક ઘર જોયું. ત્યાં અગ્નિહોત્રનો સામાન જ્યાં ત્યાં પડ્યો હતો અને ઘરમાંથી હોમનો ધુમાડો નીકળતો હતો. આ ઘરમાં બેચાર દિવસ રહેવું ઠીક પડશે, એમ વિચાર કરી અહંકાર તે આંગણમાં જરા આગળ ગયો, ત્યાં દંભ પોતે શરીરનાં સર્વ અંગ ઉપર ગોપીચંદનની મુદ્રા લગાડી, માથા તથા કાન વગેરે પર દર્ભ ખોસીને બેઠેલો જણાયો. તેને જોઈ અહંકારે મોટેથી ‘કલ્યાણ થાઓ’ એમ આશીર્વાદ આપ્યો. દલે માત્ર ‘હું’ એમ કહી રોક્યો. તેટલામાં તેનો શિષ્ય આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો : ‘મહારાજ, આ આશ્રમમાં પગ ધોઈને આવવાનું છે.’

અહંકાર : આ પ્રદેશ કઠોર જણાય છે, અહીં અતિથિનું સન્માન જણાતું નથી.

શિષ્ય : શુરુમહારાજ આજ્ઞા કરે છે, આપના કુળની અમને ખબર નથી.

અહંકાર : સર્વથી પવિત્ર શહેરમાં, સર્વથી પવિત્ર કુળના, સર્વથી પવિત્ર, સર્વોત્તમ નામના મારા પિતા છે.

શિષ્ય : આપ મોટા છો પણ પગ ધોઈને આવો.

અહંકાર આજરે પગ ધોઈ આગળ ગયો, એટલે દંભ દાંત કચકચાવી બોલ્યો : ‘હર ઊભા રહો, તમારા અંગ ઉપરનાં પરસેવાનાં ઝિંદુ પવનથી મારી તરફ આવી મને અપવિત્ર કરે છે.’

અહંકાર : આ મોટો અમત્કારિક આચાર !

શિષ્ય : મોટા મોટા રાજાઓ અમારા શુરુમહારાજનાં દર્શન માટે આવે છે, પણ તેમનાથી શુરુમહારાજનાં ચરણકમળનો સ્પર્શ થાય નહિ તેથી પોતાના મુગટના મણિનાં કિરણોથી શુરુમહારાજનાં ચરણોની આરતી ઉતારે છે.

અહંકાર : (મનમાં) આ મોટો દાંભિક જણાય છે. હશે ! આ આસન પર બેસું. (પ્રગટ) અરે પાપી ! મારા જેવા દક્ષિણમાં પણ પવિત્ર કુળવાળા માટે આ આસન યોગ્ય નથી ? સાંભળ ! મેં એક અસિહોત્રીની કન્યા સાથે વિવાહ કર્યો તેથી હું મારા પિતાથી પણ શ્રેષ્ઠ છું. વળી મારા સાળાના મિત્રની કન્યા પર આક્ષેપ આવ્યો તેથી પરંપરાએ મારી પત્ની પર આક્ષેપ આવે એમ ધારી તેનો મેં ત્યાગ કર્યો એવો હું પવિત્ર છું.

દંભ : એ ખરું, પણ હું સ્વર્ગમાં બ્રહ્મદેવને ત્યાં ગયો ત્યાં મોટા મોટા ઋષિઓ મને જોતાં જ પોતપોતાનાં આસન છોડી હાથ જોડી ઊભા રહ્યા. ત્યાં મારે લાયક એક પણ પવિત્ર આસન ન હોવાથી મને બ્રહ્માણ્ય પોતાનો જોળો ગાયના છાણથી પવિત્ર કરી તે પર આશ્રયથી બેસાડ્યો. એવી રીતે દેવો પણ મને પવિત્ર માને છે તો બીજાની શી વાત ?

અહંકાર : અરે ! ઋષિઓની મારી આગળ વાત શી ? ઋષિઓની ઉત્પત્તિ સાંભળ ! વ્યાસ દીમર (માઠી) કન્યાના પુત્ર હતા. અગસ્ત્ય માટીના કુંભમાંથી થયા; હરણીમાંથી શૃંગીઋષિ થયા; એમ સર્વ ઋષિની ઉત્પત્તિ નિંદ્ય છે એમ છતાં તેમની મારી આગળ સ્તુતિ કરે છે ?

દંભ : (આ આપણા મહાન પિતા અહંકાર જણાય છે એમ સમજી ખુશી થઈને) હું લોભનો પુત્ર દંભ છું, આપને નમસ્કાર કરું છું.

અહંકાર : હીલોંકુ થા ! મેં તને જોળખ્યો નહિ. તારો પુત્ર અસત્ય ક્યાં છે ?

દંભ : સુખરૂપ છે, તેના વિના મને ક્ષણભર પણ ચાલતું નથી.

અહંકાર : તારાં માળાપ તૃષ્ણા અને લોભ ખુશીમાં છે ને ?

દંભ : એમના સિવાય મને ચેન પડે નહિ. તે પણ ખુશીમાં છે.

તાત્પર્ય એ છે, કે અસત્ય, તૃષ્ણા અને લોભ ઇત્યાદિ

આસુરી ગુણો આ દંભની સાથે નિયમપૂર્વક જ રહે છે.

આ બધું તીર્થોમાં, આશ્રમ આદિ ધર્મસ્થાનોમાં વધારે જોવામાં આવે છે. લોકો પાસેથી આપા દાંભિકો કેવી રીતે ધન હરી લે છે, તે સંબંધમાં પ્રબોધચંદ્રોદયમાં કહ્યું છે :

ગંગાતીરતરક્કશીતલશિલાવિન્યસ્તમાસ્વદ્વૃસી-

સંવિષ્ટાઃ કુશમુષ્ટિમણ્ડિતમહાદણ્ડાઃ કરણ્ડોજ્જ્વલાઃ ।

પર્યાયગ્રચિતાક્ષ્ણવલયપ્રત્યેકવીજગ્રહ-

વ્યગ્રાગ્રાઙ્ગુલયો હરન્તિ ધનિનાં વિત્તાન્યહો દામ્મિકાઃ ॥

ગંગાનદીના તીર ઉપર, જળના તરંગો વડે શીતળ શિલા ઉપર નાખેલા પ્રકાશિત દર્ભાસન ઉપર જેઠેલા, મૂઢી વડે જેમના હાથ સુશોભિત છે અને ઉજ્જવળ કમંડલુવાળા, એક પછી એક માળાના મણકા ફેરવવામાં રોકાયેલી આંગળીઓવાળા દાંભિકો, અહો ! જેદની વાત છે, કે ધનિક પુરુષોનાં ધન હરી લે છે.

આ પ્રમાણે પ્રહ્લસુખને કપોલકલ્પિત માની પ્રત્યક્ષ વિષય-જન્ય સુખને જ સત્ય માનીને દ્રવ્યમાં લોભાયેલા આસુરી સંપત્તિ-વાળા પુરુષોને પરલોક સંબંધી જ્ઞાન મળતું નથી અને તેઓ વારંવાર ચમરાબના પાશમાં સપડાય છે; તે સંબંધમાં ચમરાબ નચિકેતાને કહે છે :

ન સામ્પરાયઃ પ્રતિભાતિ ચાર્લં પ્રમાદ્યન્તં વિત્તમોહેન મૂઢમ્ ।

અયં લોકો નાસ્તિ પરં હિતિ માની પુનઃપુનર્વશમાપદ્યતે મે ॥

અવિવેકી, પ્રમાદશીલ અને દ્રવ્યના મોહથી મૂઢ બનેલા પુરુષને પરલોક સંબંધી જ્ઞાન થતું નથી. ‘માત્ર આ જ લોક છે,

પરલોક નથી.' એવું માનનાર પુરુષ મારે વશ આવી પડે છે; અર્થાત્ દિનપ્રતિદિન નીચ ચોનિને પ્રાપ્ત થઈ દુઃખી થાય છે.

આ પ્રમાણે તેવા લોકોનાં સર્વ કર્મો વ્યર્થ નીવડે છે. યમ-રાજ આ શ્રુતિમાં 'બાલ' શબ્દ વાપરે છે; કારણકે મનુ ભગવાન કહે છે તેમ અજ્ઞો ભવતિ વૈ બાલઃ અર્થાત્ વસ્તુને વસ્તુ તરીકે ન જાણનાર અજ્ઞાની બાળક કહેવાય છે.

આવા આર્વાક મતવાળા સ્વર્ગસુખ અને મોક્ષસુખને કપોલ-કલિપત માનીને આ લોકના પ્રત્યક્ષ સુખને સત્ય માને છે અને વિષય-લપટ બની કૂરતા કરીને વિષયતૃપ્તિના પદાર્થો મેળવવા માટે દ્રવ્યો-પાજ્ઞન કરે છે. આને જ મોષકર્મણઃ કહે છે. અને તેવા લોકો જ રાક્ષસીમાસુરી વૈવ પ્રકૃતિ મોહિની શ્રિતાઃ । મોહ પમાડનારી રાક્ષસી અને આસુરી પ્રકૃતિનો જ આશ્રય કરી રહે છે.

ઉપર કહેલા શ્લોકોમાં રાક્ષસી તથા આસુરી પ્રકૃતિનું વર્ણન છે. રાક્ષસી હિંસા-દ્રેષથી પૂર્ણ છે. રાક્ષસી પુરુષ બીજને કાચિક, વાચિક અને માનસિક રીતે દ્રેષથી હેરાન કરે છે, મારે છે, ગાળે આપે છે; જેમકે પ્રાચીનકાળમાં કંસ, જરાસંધ વગેરે કૂર રાવણો એ રાક્ષસી સંપત્તિની હાલતીચાલતી મૂર્તિઓ હતી.

આસુરી પુરુષ રાગ તથા વિષયપદાર્થોની લાલસાથી પૂર્ણ છે. આસુરી સંપત્તિવાળા પુરુષનું લક્ષણ 'અમુપુ રમતે इति असुरः । ઇન્દ્રિયોનાં સુખોમાં રમણ કરે તે અસુર કહેવાય છે.' પંચવિષયા-લ્લિકના ઉપલોગમાં રાગજુદિ હોવી તે આસુરી પ્રકૃતિનું લક્ષણ છે; જેમકે પ્રાચીન કાળમાં યયાતિરાજ્યે અનેક વયો સુધી વૈલવ-વિલાસ લોગવ્યા પણ તેમને તેનાથી તૃપ્તિ ન થઈ.

રાક્ષસી તથા આસુરી પ્રકૃતિ માટે શ્રી. બંસીધર મિશ્ર સાંખ્ય ટીકામાં ખુલાસો કરે છે :

રાક્ષસી પ્રકૃતિ એટલે દેવ. તેમાં ક્રોધ, ઈર્ષ્યા, અસૂયા, દ્રોહ, હિંસા, અમર્ષ અને અવમાન સમાઈ જાય છે.

ક્રોધ : જે ખાસ દોષને લીધે મગજ તપી જતાં દાંત પીસી, લાલ આંખો કરી, ગુસ્સામાં પોતાનું લાન ભૂલી, પશુની પેઠે કોઈના પર આક્રમણ કરવું તથા ગમે તેવા અઘટિત શબ્દો બોલવા તે.

ઈર્ષ્યા : અદેખાઈ.

અસૂયા : બીજાનો ચડિયાતા શુભો તથા ઉદય સહન ન થતાં તેમાં દોષનું આરોપણ કરવું.

દ્રોહ : દેવથી કોઈનો નાશ કરવાની કે ખૂરું કરવાની ઇચ્છા.

હિંસા : કોઈને મારી નાખવું. હિંસાની ઉત્પત્તિ દ્રોહમાંથી થાય છે.

અમર્ષ : સામા થવાને અશક્ત ને અસમર્થ માણસ પર તેણે કરેલા અપરાધ માટે દેવ રાખવો.

અવમાન : કોઈએ જરા પણ અપકાર કર્યો હોય, તેના પર અંતરમાં દેવ રાખવો.

આસુરી પ્રકૃતિ એટલે રાગ. તેમાં કામ, મત્સર, સ્પૃહા, વૃણા, લોભ, માયા તથા દંભ સમાઈ જાય છે.

કામ : દરેક ઇન્દ્રિયના લોભોની લાલસા.

મત્સર : પોતાને કંઈ પણ લાભ ન થવા છતાં બીજાના મતને ઉતારી પાડવો, તેમ જ બીજાના શુભોને શુભ તરીકે ન માનવા.

સ્પૃહા : ધર્મ વિરુદ્ધ ધનાદિ (માયાવી) પદાર્થો મેળવવાની ઇચ્છા.

વૃણા : ‘આ મારું જોઈું ન થાય,’ એવી ઇચ્છા. વળી જ્યાં પૈસો ખર્ચવાનું ઉચિત હોય ત્યાં ધન સાચવી રાખવાની કૃપણતાને પણ વૃણા કહે છે.

લોભ : ધર્મ વિરુદ્ધ બીજાનું દ્રવ્ય મેળવવાની ઇચ્છા.

માયા : બીજાને છેતરવાની ઇચ્છા.

દંભ : કપટથી ધાર્મિક હોવાનો ડોળ કરી પોતાનો ઉત્કર્ષ વર્ણવવાની અને પ્રસિદ્ધ કરવાની ઇચ્છા.

પહેલાંના સમયમાં આ રીતની રાક્ષસી કે આસુરી પ્રકૃતિ કૂર અથવા વિલાસી રાજાઓમાં જોવામાં આવતી; પણ આજકાલ તો કેટલાંક ધર્મસ્થાનોમાં પણ તે પેસી ગઈ છે; કારણકે ત્યાં રાગ, દ્રેષ વગેરે જોવામાં આવે છે. રાક્ષસી પ્રકૃતિ ઉપર નીચેનું દ્રષ્ટાંત છે :

બાઈબલમાં વર્ણવેલા દંભી ધર્મશુરુ

બાઈબલમાં રાક્ષસી પ્રકૃતિના દંભી ધર્મશુરુઓ ધર્મનું રહસ્ય જોઈ કેવી રીતે સ્વાર્થજનનમાં ચૂંથાયેલા રહેતા અને કેવી રીતે દ્રવ્યના મોહમાં પડી જતા, તેનું વર્ણન કરતાં લખે છે :

નિસસ કાઈસ્ટનું અદ્ભુત સામર્થ્ય

જેઝુસાલેખમાં નિસસે મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો અને તરત જ ત્યાં નાણાવટીનો ધંધો કરનારાઓને, માલની આપ-લે કરનારોને અને કબૂતર વેચનારાઓને ‘દેવમંદિરે તો પ્રાર્થનાનું સ્થાન છે, તેને ઠેકાણે તમે તો તેને ચોરની શુદ્ધ બનાવો છો,’ એમ કહી પૈસાની આપ-લે કરનારાઓના પાટલા ઊંધા ફગાવી દીધા, તેમ જ કબૂતર વેચનારાઓને પણ હાંકી કાઢ્યા અને તે લોકોને બદલે લૂલાં, લંગડાં, અપંગ તથા આંધળાં/મનુષ્યોને મંદિરમાં દાખલ કર્યાં તથા પ્રભુપ્રાર્થના દ્વારા તેમના રોગોને નાબૂદ કરવા માંડ્યા.

(યહૂદીઓના ધર્મમાં યશુનું બલિદાન થતું અને માણસ પોતાની રિયતિ પ્રમાણે બલિ આપતા. તદ્દન ગરીબ માણસ કબૂતરનું બલિદાન આપતા અને આ કબૂતરોનું ધર્મશુરુ વેચાણ કરાવતા.)

નિસસનું આ અદ્ભુત સામર્થ્ય જોઈને ધર્મશુરુઓ ઘણા જ ક્રોધાયમાન થયા. બીજે દિવસે સવારે જ્યારે નિસસ લોકોને ઉપદેશ કરતા હતા, ત્યારે ધર્મશુરુઓ ઉપદેશ કરવાના અધિકાર માટે

તેની પાસે પ્રમાણપત્ર માગી નિસસને હેરાન કરવા લાગ્યા. નિસસે તેમને એક વાર્તા કહી :

ઈહી ધર્મશુરુ કરતાં આમાણિક રોજવાળા ગરીબોની શ્રેષ્ઠતા

એક ખેડૂતને એ પુત્ર હતા. તેણે મોટા પુત્રને ખેતરમાં કામે જવા કહ્યું. પુત્રે ના પાડી. પાછળથી તેને પસ્તાવો થતાં તે આપો-આપ કામે લાગી ગયો. તે ખેડૂતે બીજા પુત્રને પણ તે જ પ્રમાણે કામે જવા કહ્યું. ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો : ‘હું પિતાજી, બઈ છું,’ પણ તે કામે ગયો નહિ. આમાં પિતાની આજ્ઞા કોણે માની એમ તમે ગણો છો ? નિસસે આ પ્રમાણે ધર્મશુરુઓને પૂછતાં તેઓએ જવાબ આપ્યો, કે મોટા પુત્રે આજ્ઞા માની ગણાય. આથી નિસસે કહ્યું, ‘હું પણ તમને કહું છું, કે ગરીબ પણ પોતાની આમાણિક રોજ કરનારાઓ તમારા કરેતાં વહેલા સ્વર્ગમાં જશે.’ આથી ધર્મશુરુઓ તથા નેતાઓ ખિન્નવાયા અને કોઈ પણ રીતે નિસસનો પ્રાણ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. એમ કરવામાં તેઓને ડર માત્ર લોકોનો જ હતો, કારણકે નિસસે પોતાના આચરણથી લોકોનાં હૃદય જીત્યાં હતાં.

નિસસ કાલ્પસ્થનો ઉપદેશ

બીજી વખત ઉપદેશ કરતાં નિસસે કહ્યું : ‘ધર્મશુરુઓ બાહ્ય દેખાવની ખાતર જ કેટલાંક કૃત્યો કરે છે, પોતાની વતને પશ્ચિત્તાપાવન કહેવડાવે છે અને ધર્મરક્ષક તરીકે અનેક પ્રકારની નામના માટે નિત્ય ઝંખે છે. પ્રભુ તો એક જ છે. તમે બધા ભાઈઓ છો. અરે ! મોટો પુરુષ તો તે જ કહેવાય કે જે લોકોની સેવા કરે છે. ધિક્કાર હોતો તેમને કે જેઓ સ્વર્ગતું દાર લોકો માટે બધ કરે છે. પોતે સ્વર્ગમાં જતા નથી અને બીજાઓને ત્યાં જવા દેવાનો અવધાન ગણેવા દેતા નથી. ધિક્કાર હોતો તેવા અંધ નેતાઓને

જેઓને દેવોને નામે સોગન લેવામાં વાંધો નથી અને ચિંતા માત્ર મંદિરના સુવર્ણની જ છે. અંધ મૂર્ખાઓ ! સુવર્ણ વધારે ગણાય કે સુવર્ણને પવિત્ર કરનાર મંદિર ? ધિક્કાર હજી તેવાને કે જેમણે ન્યાય, નિયમ, દયા ને શ્રદ્ધાને અવકાશ રહેવા નથી દીધો. બહારથી અજકાટ મારતો ખ્યાલો અંદરથી કેટલો મેલથી ભરેલો છે તે તો જુઓ ! ધિક્કાર હજી તેમને કે જેઓ બહારથી ધોળી કબર જેવા છે, પણ અંદર તો મૃત શરીરનાં હાડકાં જ ભરેલાં છે. તમે ઉપરથી જનતા સમક્ષ પ્રામાણિકપણાનો દાવો કરો છો, પણ ભીતરમાં તો દંભ અને પાખંડથી ભરેલા છો. જેડસાલેમ ! તું સાચા સાધુઓને હાંધી કાઢે છે અને જેનાં પુનિત પગલાં તારા તરફ દોરવામાં આવ્યાં છે, તેને પાપાણુના વરસાદથી વધાવે છે.’

શુરુદ્રોહી જૂઠાસ

આવો ઉપદેશ સાંભળી ધર્મશુરુઓ તથા નેતાઓ મુખ્ય ધર્મશુરુના મહેલમાં ભેગા થયા અને મંત્રણા કરી, કે હવે કોઈ પણ પ્રકારે નિસસના જીવનો અંત લેવો. તેઓએ નિસસના બાર શિષ્યોમાંથી જૂઠાસ નામના શિષ્યને ફેરવ્યો. તે શુરુદ્રોહી જૂઠાસ બોલ્યો : ‘જે હું નિસસને તમારા હાથમાં સોંપું તો તમે મને શું આપશો ?’ ત્રીસ રૂપાના સિદ્ધાએ સોદો નક્કી થયો. જૂઠાસે ધર્મશુરુઓને કહ્યું : ‘જેને હું ચુંગીશ તે જ નિસસ છે એમ તમારે બાણુવું અને તેને તરત પકડી લેવો.’ જૂઠાસ નિસસ પાસે આવ્યો અને ‘વહાલા પ્રભુ’ એમ કહી હાથને ચુંબન લીધું કે તરત જ ધર્મશુરુના માણસોએ નિસસને પકડી લીધા અને તેઓ આગળ ચાલવા લાગ્યા. લોકોના ટોળામાંથી કોઈએ તે માણસોની સામે તલવાર ખેંચી એટલે નિસસ બોલ્યા : ‘મિત્ર, તલવાર મ્યાન કરી દે. જે તલવાર વાપરશે તે તલવારથી જ મરશે.’ ધર્મશુરુઓએ નિસસ વિરુદ્ધ જૂઠા સાક્ષીઓ ઊભા કરવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ કોઈ સાક્ષી પૂરવા આવ્યું જ નહિ.

મુખ્ય ધર્મગુરુએ પૂછ્યું : ‘હું ઈશ્વરના કસમ આપી તને પૂછું છું કે તું શું ઈશ્વરનો પુત્ર કાઠંસ્ટ છે?’ નિસસે માત્ર એટલો જ જવાબ આપ્યો : ‘તમે જ કહો છો.’ આટલું ધર્મગુરુ માટે પૂરતું હતું. તરત જ તેમણે નિર્ણય કર્યો : ‘નિસસને આ ગુના માટે દેહાંતઃકંડની શિક્ષા કરવી.’ તે પછી ધર્મગુરુએ નિસસને ખીબત ધર્મગુરુઓ પાસે ખડા કર્યા. આ બેઈ જૂડાસને પશ્ચાત્તાપ થયો અને રૂપાના ત્રીસ સિક્કા ધર્મગુરુઓ પાસે મૂકી બોલ્યો : ‘મેં નિર્દોષને જ ફગો દેવાનું પાપ કર્યું છે.’ તેઓએ જવાબ આપ્યો : ‘અમારે શું? તે તું બાણે.’ જૂડાસે પછી પશ્ચાત્તાપ થતાં આપઘાત કર્યો.

કોસ ઉપર નિસસ કાઠંસ્ટ

ગવર્નરે નિસસને પૂછ્યું : ‘તું યહૂદીઓનો રાજા છો?’ નિસસે કહ્યું : ‘તમે જ કહો છો.’ ત્યારે ધર્મગુરુઓએ નિસસ પર આરોપ મૂક્યા ત્યારે તેણે મૌન ધારણ કર્યું. ગવર્નરને ઘણું જ આશ્ચર્ય થયું. તેણે બધાને ઉદ્દેશીને કહ્યું : ‘આ કાઠંસ્ટ કહેવાતા નિસસને હું શું કરું?’ તે વખતે ધર્મગુરુઓએ પોતાના તરફ મત મેળવવા લાંચ માટે પૈસા વહેંચવા માંડ્યા. તેને લઈને લોકોએ જવાબ આપ્યો : ‘માંચડે ચડાવી દો.’ ગવર્નરે એટલું જ કહ્યું : ‘નિર્દોષના લોકોથી હું દોષિત નહિ થાઉં, માટે તમે જ તે કરો.’ બધા લોકો બોલી બોલ્યા : ‘તેનું લોકો અમારા ઉપર, અમારી પ્રજા ઉપર પડજો.’ પછી સૈનિકોએ નિસસને જૂનો ઝલ્લો પહેરાવ્યો તથા તેને માથે કાંટાનો મુગટ પહેરાવ્યો અને ગોઠણ સુધી નમીને મશકરીમાં ‘નમન, યહૂદીઓના રાજા!’ એમ બોલવા લાગ્યા. નિસસને અસલ પહેરવેશ પહેરાવી વધરથાને લઈ ગયા અને ત્યાં તેને ખીલા લગાવ્યા. તે વખતે પાસે થઈને જતા લોકો બોલવા લાગ્યા : ‘મંદિર લાંગી ત્રણ દિવસમાં નવું બનાવવા ઇચ્છા કરનાર, તું તારી જાતને બચાવ.’ મુખ્ય ગુરુએ ઉપહાસમાં કહ્યું : ‘તે ખીજાને બચાવી

શકે છે, પોતાની જાતને બચાવી શકતો નથી. તેને ઇશ્વરમાં શ્રદ્ધા છે. જો તે ઇશ્વરનો પુત્ર હોય તો ઇશ્વર તેનું કેમ રક્ષણ કરતો નથી?' આમ કહી મુખ્ય ધર્મગુરુએ આજ્ઞા કરી : 'ધર્મની રક્ષા ખાતર જિસસને તરત મારી નાખો.' આથી જિસસના શરીરને કોંસ ઉપર મૂકી હાથ, પગ તથા છાતીમાં ખીલા જડી તેને કૂચ રીતે મારી નાખ્યા. આને જ રાક્ષસી પ્રકૃતિ કહેવાય છે.

આમુરી પ્રકૃતિ ઉપરનું દષ્ટાંત

છાંદોગ્ય ઉપનિષદના આઠમા અધ્યાયના સાતમા ખંડમાં આખ્યાયિકા છે :

દેવ અને દાનવો બ્રહ્માની પાસે ઉપદેશ લેવા ગયા ત્યારે બ્રહ્માજીએ પ્રથમ દહર ઉપાસના અને તેનાં બ્રહ્મચર્યાદિ સાધનોનો ઉપદેશ કર્યો, પછી સભા વિસર્જન થતી વખતે તેઓને ઉદ્દેશીને કહ્યું :

य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिह्वासितव्यः स सर्वांश्च लोकानामोति सर्वांश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिरुवाच ॥

જે આત્મા પાપ વિનાનો, વૃદ્ધાવસ્થા વિનાનો, મૃત્યુ વિનાનો, શોક વિનાનો, ક્રુધા વિનાનો, તૃષ્ણા વિનાનો, સત્ય કામનાવાળો અને સત્ય સંકલ્પવાળો છે, તે શોધવો જોઈએ; બરોબર સમજવો જોઈએ. તે આત્માને જે પુરુષ વિશેષ રીતે જાણે છે તે સર્વ લોકો તથા સર્વ કામનાઓને પામે છે, એમ પ્રજાપતિએ કહ્યું.

આ પ્રમાણે બ્રહ્માએ કહેલું ઉપનિષદ દેવો અને અમુરોએ સાંભળ્યું હતું અને સભા વિસર્જન થયા પછી દેવો અને અમુરો બ્રહ્માર એકઠા મળી વિચાર કરવા લાગ્યા. સૌ દેવો તેઓનાં રાજા ઇન્દ્ર પાસે અને અમુરો તેના રાજા વિરોચન પાસે જઈ કહેવા લાગ્યા : 'બ્રહ્માએ કહ્યું હતું કે આત્મા પાપાદિથી રહિત છે, એને

જાણવાથી 'સર્વ' કામનાની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને તે જાણવા લાયક છે. તો આપણે સૌ ફરી પ્રજ્ઞા પાસે જઈએ અને આત્માના સ્વરૂપ વિષે જાણીએ.' ત્યારે દેવોના રાજા ઇંદ્રે બધા દેવોને કહ્યું : 'આપણે બધાએ ભેગા મળી પ્રજ્ઞાજી પાસે જવાની કંઈ જરૂર નથી, હું એકલો પ્રજ્ઞાજી પાસે જઈ આત્મસ્વરૂપ શું છે એ સમજી આવું અને પછી તમને બધાને સમજાવું.' તેવી જ રીતે અમુરોના રાજા વિરોચને પણ અમુરોને કહ્યું : 'હું એકલો પહેલાં પ્રજ્ઞાજી પાસે આત્મસ્વરૂપ શું છે તે જાણી આવું પછી તમને બધાને સમજાવીશ.'

આ પ્રમાણે ઇંદ્ર તથા વિરોચન પ્રજ્ઞાજી પાસે આત્મસ્વરૂપ જાણવા સમિત્પાણિ (હાથમાં સમિધ રાખીને) થઈ આવ્યા ત્યારે પ્રજ્ઞાએ તે બંનેને પૂછ્યું : 'તમે શી ઇચ્છાથી અહીં આવ્યા છો?' ત્યારે તે બંનેએ ચ આત્માઽપહતપામ્ના.....વાળી પહેલાંની ઉપનિષદની શ્રુતિ કહી, અને તે સંબંધમાં પૂછ્યું : 'અમે સાંભળ્યું છે કે આપ (પ્રજ્ઞાજી) આ શ્રુતિ પ્રમાણે (આત્મસ્વરૂપને) જાણો છો એટલે આપની પાસેથી અમે આ જ્ઞાન મેળવવવા આવ્યા છીએ. ત્યારે પ્રજ્ઞાજીએ તેઓ બંનેને બત્રીસ વર્ષ (દ્વિસવાચક છે) મુધી પ્રજ્ઞાચર્ય ધારણ કરવા કહ્યું. એ પ્રમાણે તે બંનેએ (ઇંદ્ર-વિરોચને) પ્રજ્ઞાચર્ય ધારણ કર્યું. તે પછી :

ઇંદ્ર અને વિરોચન બંનેને પ્રજ્ઞાએ એક જ જાતનાં વાક્યોથી જ્ઞાનોપદેશ કર્યો હતો, પરંતુ વિરોચન એકલો આસુરી સંપત્તિવાળો જ હતો તેથી તેણે પ્રજ્ઞાના ઉપદેશમાંથી પણ આસુરી સંપત્તિરૂપ આત્મા એટલે દેહ એ જ આત્મા છે તેમ સમજી લીધું ઉપદેશમંત્ર આ પ્રમાણે છે :

उद्दशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानोद्यस्तन्मे प्रब्रूत-
मिति तौ द्वादशरावेऽवेक्षाञ्चक्रते तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पदयथ
इति तौ द्वापतुः सर्वमेवेदमाथां भगव आत्मानं पदयाव आ
लोमभ्य आ नखेभ्यः प्रतिरूपमिति ॥

પ્રજાપતિએ ઈંદ્ર અને વિરોચન બન્નેને કહ્યું : ‘‘ તમે ઉદ-
શરાવ(પાણીથી ભરેલા કૂંડા)માં તમારા આત્માના સ્વરૂપને જુઓ,
અને તેમાં જે કંઈ દેખો તે મને કહો; એટલે એ બંને
પાણીના કૂંડામાં પોતાને જોવા લાગ્યા. એટલે ફરી બ્રહ્માએ તેમને
પૂછ્યું : ‘ તમે શું દેખો છો ? ’ ત્યારે તે બંને જોડ્યા : ‘ ભગવન્ !
અમે અમારા પૂરા સ્વરૂપને સોમથી તે નખ પર્યંત બધું જ બરોબર
દેખીએ છીએ-જેવું અમારું સ્વરૂપ છે તેવું બરોબર દેખાય છે. ’

બરી રીતે આ દેહની છાયા હતી, આત્મા ન હતો; તે
છાયા-આત્માને જ તેમણે જોયો.

પછી બ્રહ્માએ તેમને ઘરેણાં અને કપડાં પહેરીને એ જ
પ્રમાણે જોવાનું કહ્યું અને તે બંનેએ ફરી પણ જોયું અને બ્રહ્માના
પૂછવાથી ‘ સારાં વસ્ત્ર, અલંકાર વગેરેથી શોભાવેલા પોતાના શરીરના
પ્રતિબિંબને તેઓ પણ દેખે છે ’ એમ ઉત્તર આપ્યો. પછી તે
બન્ને ત્યાંથી ચાલતા થયા એટલે બ્રહ્મા જોડ્યા :

તૌ હાન્વીક્ષ્ય પ્રજાપતિરુવાચાનુપલભ્યાઽઽત્માનમનુવિદ્ય મજતો
યતર एतदुपनिषदો भविष्यन्ति देवा वाऽसुरा वा ते पराभवि-
ष्यन्तीति स ह शान्तहृदय एव विरोचनोऽसुरાक्षगाम તેભ્યો
હૈતામુપનિષદં પ્રોવાચાઽઽત્મંવેદ મહત્ત્વ આત્મા પરિચર્ય આત્માન-
મેવેદ મહત્ત્વઆત્માનં પરિચરન્નુમૌ લોકાવયાપ્રોતીમં ચામું ચેતિ ॥

ઈંદ્ર અને વિરોચન બન્નેને (તત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું છે એમ માનીને)
પાછા જતા જોયા ત્યારે બ્રહ્માએ મનમાં જ વિચાર્યું, કે જે
આત્માનું તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવા આ બંને આવ્યા હતા તે આત્માના
સાચા સ્વરૂપને સમજ્યા વિના જ તેઓ પાછા ચાલ્યા બંધ છે.
(આ બંનેમાંથી) જે આને ઉપનિષદ માનશે તેનો પરાભવ થશે.

બ્રહ્માની પાસેથી મેળવેલા જ્ઞાનથી વિરોચન તો ખુશખુશ
થઈ ગયો. પોતાના સાથીઓને સમજાવવા લાગ્યો : ‘ આ સંસારમાં

શરીર એ જ આત્મા છે. તે જ પૂછવા લાયક છે કે એવા કરવા લાયક છે. તે શરીરનું જ ને કોઈ પૂજન કરશે તે આ લોક અને પરલોકના લોગો પ્રાપ્ત કરશે !’

જો કે ચાર્વાકો પરલોકને માનતા નથી, તોપણ મરી ગયા પછી સ્મશાનયાત્રામાં તેઓ મૃતદેહને પાલખીમાં બેસાડે છે અને તેને કિંમતી વસ્ત્રો, ફૂલહાર, સુવાસિત પૂષ્પ અને અત્તર ચડાવે છે. વળી ડંકા, નિશાન અને વાજાં સાથે તથા લોકોની ભારે મેદની સહિત ધામધૂમથી તે મૃતદેહ આગળ સંગીત, પૂજા, વંદન વગેરે કાર્યક્રમ કરે છે; તેમજ તેનાં સ્મરણચિહ્નો તરીકે મોટા સ્તંભ તથા ઇમારતો બંધાવવામાં ગૌરવ માને છે અને પોતાના શબને માન તથા વૈભવ મળે તેમાં જ તેઓ પરલોકની પ્રાપ્તિ સમજે છે.

આવી રીતે ઉપદેશ કર્યા પછી વિરોચન તો મોટા મોટા મહેલો બનાવવા લાગ્યો, જાતજાતનાં સુશોભિત સાધનો લેગાં કરવા માંડ્યો અને રત્નજડિત પદાંગો તથા સિંહાસન બનાવ્યાં. પોતે જર-અવેરાતના ગુહાગુહા અલંકારો પહેરવા લાગ્યો. બહાર દ્રશ્ય નીકળે ત્યારે સોનાની રત્નજડિત પાલખી, રત્નજડિત અંખાડી, ડંકાનિશાન વગેરે રાખવા લાગ્યો. તેણે ‘મહારાજાધિરાજ’ અને ‘સાર્વભૌમાધિપતિ’ વગેરે ઇલકાળો ધારણ કર્યા, નોકરો છઠી પોકારવા લાગ્યા. બીજાઓને પણ તે દરજ્જા પ્રમાણે રાજરત્ન, રાજભૂષણ આદિ પદવીઓ આપવા લાગ્યો. પછી તો વર્ષમાં અમુક અમુક તહેવારોએ મોટી ધામધૂમથી સવારીઓ કાઢી, હજારોની મેદનીથી પૂજવા લાગ્યો. અમુરો બધા લેગા મળીને વારાંગનાનો નાચ, ગીત વગેરે જેવા-સાંભળવામાં તત્પર રહેવા લાગ્યા. બધા સાથે મળીને વનલોજનાદિ, જાતજાતનાં સ્વાદિષ્ટ ખાનપાનાદિ ખાવાપીવા લાગ્યા. પુષ્પ-માળા, ચંદન, અત્તર વગેરે સુગંધી પદાર્થો શરીરે ધારણ કરવા લાગ્યા. આમ લોગવિલાસમાં રહી તેઓ આનંદ કરવા લાગ્યા.

અમુરરવામી વિરોચને જે જાતની એટલે કે શરીરને જ

આત્મા માનવાની, અને તેની જ સેવા-પૂજા-લોગવિલાસોની જે વિદ્યા ચલાવી હતી, તે પરંપરા રાજાઓમાં ઊતરી આવી. તેઓની દેખાદેખીથી ધનવાનોમાં પણ તે આવી. તેથી ધનવાનો પણ પોતાના જ શરીરનાં લાલનપાલન અને લોગવિલાસોમાં તત્પર બનતા ગયા અને તે એટલે સુધી કે લગ્ન જેવા શુભ પ્રસંગોમાં વારાંગનાઓનાં નૃત્ય-ગીત પણ કરાવવા લાગ્યા અને પછી કમેકમે એ અનીતિમય વાસનાઓના પહેણમાં વધુ ને વધુ તણાવા લાગ્યા.

પરંતુ એટલેથી જ આ અનર્થપરંપરા અટકી નથી, પરંતુ હાલના સમયમાં રાજાઓ અને ધનવાનોમાં આ દેહપૂજા ઓસરતી જાય છે, ત્યારે ખેદની વાત છે, કે તીર્થોમાં, દેવસ્થાનોમાં; મઠ, આશ્રમ વગેરે અન્ય ધર્મસ્થાનોમાં આ અનિષ્ટ વિશેષ પ્રમાણમાં ફેલાઈ રહેલું જોવામાં આવે છે; અર્થાત ધર્મશુરુઓ, આચાર્યો, સંન્યાસીઓ અને ત્યાગીઓ. પણ સાંસારિક બંધનોને લેદી ખાસ આત્મપ્રાપ્તિને બદલે પોતાનાં અવળાં આચરણોની છાપ લોળી જનતા ઉપર પાડી તે દ્વારા લોળા લોકોને ફસાવવા નીકળી પડ્યા છે. તેમનામાં પણ આ આસુરી વૃત્તિ સાંસારિક પ્રાણીઓ કરતાં પણ વધુ ધૂણી ગઈ છે. તેઓ લોકનિંદાના, લાયથી માત્ર વારાંગનાઓનાં નૃત્ય-ગીત સેવતા નથી, બાકી દરેક પ્રકારના લોગવિલાસમાં તત્પર રહેવા લાગ્યા છે. એટલે કે તેઓ છત્ર, છડી, ચામર, ડંકા, નિશાન, પાલખી અને પાદુકા રાખે છે. અરે! જેઓને સુવર્ણના સ્પર્શ માટે પણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા યતિધર્મનાં શાસ્ત્રો આજ્ઞા કરે છે, એ સુવર્ણજડિત પાદુકાઓ પહેરીને તેમજ સુવર્ણજડિત આસનો ઉપર જોડીને પોતાના દેહની અન્ય ભક્તો પાસે પૂજા-સેવા કરાવવા લાગ્યા છે. વળી તેઓ પધરામણી કરાવવા તથા શિષ્યો-પ્રશિષ્યો દ્વારા ઉપદેશો કરવા-કરાવવા લાગ્યા છે, અને રાજાઓ જેમ સવારીઓ કાઢે છે, તેમ તેઓ પોતાની સવારીઓ કઢાવે છે, તેઓ પોતે રાજાઓના પણ રાજા હોવાથી

તેમને રાજ્યો કરતાં વધુ વૈભવો હોવા જ નોઈએ, એવું લોકોને ઠસાવવા માગે છે, છતાં તેઓ આમ કહે છે: ‘આ બધું તો તમારા ધર્મની શોભા માટે છે, અમને તો ભોગ-વિલાસની કોઈ દરકાર નથી, પરંતુ ક્ષલાણા સંપ્રદાયના આચાર્યની તેમના સેવકો કેવી અને કેટલી સેવા કરે છે? કેવી પધરામણીઓ અને સવારીઓ કાઢે છે? તમારો ધર્મ શું એમના કરતાં નીચો છે? તુચ્છ છે? જો તમારો ધર્મ તેમના કરતાં ઊંચો છે અને તમારું બળ જો તેમના કરતાં વધુ છે, તો તમારે તમારા આચાર્યની તેમના આચાર્ય કરતાં પણ વધુ લલકાળંધ રીતે સવારી કઢાવી પધરામણી કરવી નોઈએ. એમ ન થાય તો તમારા સંપ્રદાયની હાનિ થાય.’

આ જ પ્રમાણે રાજમહારાજોની જ્યારે પધરામણી થવાની હોય છે, ત્યારે આખા શહેરમાં દરેક રાજ્યમાર્ગને વાવટા તથા તોરણોથી મુશોભિત કરવામાં આવે છે અને લોકડાંના દરવાજાઓ બનાવી દરેક પ્રકારના શણગારો સજવામાં આવે છે. ધનવાન લોકો પણ લગ્નાદિ જેવા શુભ પ્રસંગે આ પ્રમાણેના શણગારો સજે છે. ‘અમે (ધર્મગુરુ) તો રાજ્યોના પણ રાજ (ગુરુ) છીએ, એટલે અમારે માટે પણ આવી રીતે લલકાળંધ શણગારો થવા નોઈએ;’ એ ઇચ્છાથી આચાર્યો પોતાના અંગત પ્રચારકો (દલાલો) દ્વારા શણગારો સજી પોતાનું સામૈયું કરાવવા દરેક જાતની તૈયારી કરાવે છે. વળી તેઓ પોતાના નામની સાથે શ્રીમાન્, પરમહંસ, પરિના-જકાચાર્ય, અખિલ ભૂમંડલાચાર્ય, શ્રીમદ્ જગદ્ગુરુ ઇત્યાદિ નવાં નવાં વિશેષણો સાથેનાં ઉપનામો વધારતા જ જાય છે તેમજ પોતાના શિષ્યમંડળમાં ‘સસ્ય દેવે પરામર્તિર્યયા દેવે તથા ગુરો ૧-જેની ઈશ્વરમાં પરાલક્ષિત એટલે ઉત્તમ લક્ષિત હોય, તથા જેવી (લક્ષિત) ઈશ્વરમાં તેવી જ ગુરુમાં હોય.’ એ શ્રુતિવાક્યનો આધાર બતાવી તેઓના (શિષ્યોના) કલ્યાણાર્થે સ્વદેહની દેવમૂર્તિ માફક

પૂજા-અર્ચા કરાવે છે; અને તે ધર્મકાર્ય છે એમ અંધશ્રદ્ધાળુઓને સમજાવી મઠ, આશ્રમો, ગૌશાળાઓ, અન્નક્ષેત્રો, પાઠશાળાઓ વગેરે બાંધતા જ બાય છે.

મતલબ કે પોતે સંસારી હતા ત્યારે રાજાઓ અને ધનવાનોના લોગવિલાસો જોઈને પોતાને પણ તેવી જાતના લોગો લોગવવાની ઇચ્છા થતાં પોતાની કુદ્ર શક્તિથી સ્વપ્નમાં પણ જે કંઈ કરી ન શકાય, એવા લોગવિલાસો લોગવવા માટે સંસાર ત્યાગી, કોઈ આચાર્ય બનીને, કોઈ સંન્યાસી બનીને, તો કોઈ શુરુ બનીને લોગો લોગવે છે! આ બધા જ પ્રચ્છન્ન (ગુપ્ત) આર્વાકો છે.

આ સંબંધમાં આર્વાક મતના જૃહસ્પતિ કટાક્ષમાં કહે છે :

અગ્નિહોત્રં ત્રયો વેદાન્નિદ્વંડં ભસ્મગુણ્ઠનમ્ ।

પ્રજ્ઞાપૌરુષહીનાનાં જીવિકેતિ વૃહસ્પતિઃ ॥૧૦

અગ્નિહોત્ર, ત્રણે વેદ, ત્રિદંડ અને ભસ્મવિદ્યેપન આ બધું પ્રજ્ઞા અને પુરુષાર્થહીન - જુદી વિતાના અને નિરુદ્ધમી છતાં લોગવિલાસોની ઇચ્છાવાળાઓની જીવિકાનાં સાધન છે, એમ જૃહસ્પતિ કહે છે.

ઉપરના શ્લોકની વિશેષ વ્યાખ્યા

આસ્તિકપણાનું અભિમાન રાખનારા વૈદિકો નિર્બુદ્ધિ (મૂઠ) છે તેથી પોતાના રક્ષણમાં અસમર્થ છે. એટલે તેઓ પોતાના નિર્વાહ માટે અગ્નિહોત્રાદિમાં ધર્મની જાંતિ કરાવી, ધર્મ દ્વારા પોતાનું પોષણ કરે છે; જેમકે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ માટે વેદમાં આજ્ઞા છે, કે 'ચાવજીવેત્ તાવદગ્નિહોત્રં જુહુવાત્ । બ્યાં મુધી ભુવે ત્યાં મુધી અગ્નિહોત્ર કૃતે.' આમ અગ્નિહોત્રના અનુષ્ઠાનથી પોતાને ધર્માત્મા કહેવડાવે અને તેથી લોકોમાં પ્રતિષ્ઠા પામી ધનાદિકથી સન્માન પામે અને ઇંદ્રિયોને પોષે. આમ જો અગ્નિહોત્રી સ્વરક્ષણમાં અસમર્થ હોય છે, તે દંભથી અગ્નિહોત્ર હોમે છે, તેથી તેને અગ્નિહોત્રથી મળતા પ્રારબ્ધ દ્વારા સ્વર્ગોદિક ફળ મળતાં નથી.

તેમ જ ત્રણે વેદોને એટલે ઋક્, યજુસ્ અને સામવેદને તેઓએ પોતાના નિર્વાહનાં સાધનો સમજી લખેલા છે અને તેના મહિમાથી પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે, તેમ જ વેદોનો સ્વાધ્યાય કરવો-કસવવો અને તેનું મહત્ત્વ જતાવવું તે સર્વ પોતાની આજીવિકાના સાધન તરીકે છે.

તે જ પ્રમાણે એકદંડી કે ત્રિદંડી સંન્યાસી ખની પોતાની આજીવિકા માટે જગતમાં ચતિરૂપે ફરે છે અને લોકો પાસેથી અનેક પૂજાસામગ્રી લઈ પોતાનું પોષણ કરે છે. ચતિનાં જે સંયમાદિ લક્ષણો છે તેનાથી થતું પુણ્ય ને પુણ્યનો પરિપાક જન્માન્તરમાં બધારે ભોગવવાનો જ નથી, તો ચતિ થવાનું કંઈ પ્રયોજન નથી. કેવળ પોતાના નિર્વાહ માટે જ ચતિ-અવસ્થાને પ્રાણીઓ સ્વીકારે છે. તેમ કોઈ શંદીરે ભસ્મ લગાવી પોતામાં ધર્મધ્વજપણું દેખાડનારા આત્મપ્રતિષ્ઠાને જ વધારે છે; તેમ પંચાગ્નિ તાપી કષ્ટ સહન કરે છે તે પણ પોતાની પ્રતિષ્ઠા માટે જ. આ ભસ્માદિધારણનું કોઈ પારલૌકિક ફળ નથી, પણ ઐહિક આત્મનિર્વાહ જ પ્રયોજન છે, કારણ કે વેદને પ્રજ્ઞાહીન મનુષ્યો જ માને છે—આવી રીતે નાસ્તિકોના સિદ્ધાંત છે.

આ સિદ્ધાંતને માનનાર ચાર્વાક નાસ્તિક તો આ પ્રમાણે કટાક્ષમાં કહે છે, પરંતુ એ બધું અત્યારે પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે; કારણ કે આજકાલના કહેવાતા નાસ્તિકો મુખ તથા વેશથી પરમ આસ્તિકતા દેખાડે છે, છતાં આંતરિક નિશ્ચય અને બાહ્ય ક્રિયામાં ચાર્વાક નાસ્તિકોના સિદ્ધાંતનું પણ હિંસ્રધન કરી જાય તેવા પ્રચ્છન્ન (શુભ) નાસ્તિકો હોય છે. આવી નાસ્તિકતા હાલમાં તીર્થોમાં, મંદિરોમાં અને આશ્રમ વગેરે બધે ઠેકાણે ક્રિયામાં જોવામાં આવે છે. જમં. રમં. ગુરુ. જલીતે., આર્યર્ષ. જલીતે., ને. ચં. અપ્પી. જલીતે. ને. જો. લોકોને ‘પ્રભુ સત્ય છે, બાકી આ જગતના પદાર્થો બધા જોટા છે,’ આવો વૈરાગ્યાદિનો ધર્મોપદેશ આપે છે; પરંતુ પોતામાં તે પ્રમા

વૈરાગ્ય વગેરેનું આચરણ જોવામાં આવતું નથી, એટલે પોતે સુશોભિત મકાનમાં રહેવું, સારા સારા પદાર્થો ખાવા, સારાં સારાં વસ્ત્રો પહેરવાં ને ખૂબ ધનસંચય કરવો વગેરે પ્રકારની અતિપ્રવૃત્તિ તેમનામાં જોવામાં આવે છે, તે બધી નાસ્તિકતા જ છે.

આવી રીતે દેહાત્મવાદી લોકો દેહને જ આત્મા માનીને દેહરૂપી આત્મા નાશ પામ્યા પછી પુણ્ય-પાપ, સ્વર્ગ-નરકાદિ નથી એમ કહી ચથેચ્છ આચરણ કરે છે; આ જ આસુરી પ્રકૃતિ ઠહેવાય છે.

મહારાજ સાહેબ : આ બધા આચાર્યો અને ગુરુ થઈને આ પ્રમાણે ગેરવાજબી વર્તન કરે છે તો તેઓનું જગતમાં કેમ ચાલતું હશે ?

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : સામાન્ય લોકોમાં તમોશુભપ્રધાન બુદ્ધિ હોવાથી આ લોકોનું જગતમાં ગાડું ચાલે છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, કે

અગતિત્વમતિશ્રદ્ધા જ્ઞાનાભ્યાસે રુચિર્ન વૈ ।

ત્રયઃ શિષ્યગુણા હોતે મૂર્ખાચાર્યસ્ય પુણ્યે ॥

બુદ્ધિમાં જેને ગતિ નથી, જેનામાં અંધશ્રદ્ધા છે તથા જ્ઞાનના અભ્યાસ માટે જેને રુચિ નથી, એવા શિષ્યના આ ત્રણે ગુણો મૂર્ખ ગુરુને પુષ્ટિ આપે છે.

મહારાજ સાહેબ : આ બધા લોકો સારા વિદ્વાન હોય છે તો પછી તેઓ મૂર્ખાચાર્ય કેમ ઠહેવાય ?

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : એક સમયે હું શ્રીમદ્ ભાગવતનો એકાદશ સ્કંધ વાંચતો હતો, તેમાં ઉદ્ભવજીના ભગવાન પ્રત્યેનાં પ્રશ્નમાં વાંચવામાં આવ્યું, કે ‘કશ્ચ મૂર્ખઃ । મૂર્ખ કોણ ?’ એના જવાબમાં ભગવાન કહે છે, કે ‘મૂર્ખો દેહાદ્યદંબુદ્ધિઃ । અર્થાત્ જેને દેહાદિમાં અહંબુદ્ધિ છે તે મૂર્ખ છે.’ માટે ભલે ચાર વેદ, શાસ્ત્રો, ઇતિહાસ, પુરાણ વગેરે લખ્યા હોય તોપણ જ્યાં સુધી જેઓ દેહમાં અહંબુદ્ધિથી ભોગવિલાસમાં તત્પર રહે છે, ત્યાં સુધી તેઓ મૂર્ખ જ ગણાય છે. લોકોમાં કોઈ ખી. એ., એમ. એ. બાર-એટ-ટ્રો વગેરે ડીગ્રીઓ

તે પોતાના નિર્વાહ પૂરતી જ મેળવે છે, તે જ પ્રમાણે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરી વેદાંતાચાર્ય, ન્યાયાચાર્ય, વ્યાકરણાચાર્ય વગેરે પદવીઓ મળે છે અને તેથી તેઓનો નિર્વાહ ચાલે છે. એ લોકો કંઈ ધર્મને માટે ભણતા નથી, આવી રીતે માત્ર આજીવિકા માટે ભણે છે. તે પકિતમૂર્ખ (ભણેલો મૂરખ) કહેવાય છે. આ સંબંધમાં યોગ-વાસિષ્ઠમાં લખે છે, કે-

व्याचष्टे यः पठति च शास्त्रं भोगाय शिल्पवत् ।

यतते न त्वनुष्ठानं ज्ञानवन्धुः स उच्यते ॥

જે પુરુષ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ અને વ્યાખ્યાન શિલ્પવિદ્યાની માફક ભોગ માટે કરે છે, પરંતુ અનુષ્ઠાન (એટલે યોગાભ્યાસ વગેરે) માટે પ્રયત્ન કરતો નથી, તેને જ્ઞાનબંધુ એટલે શાસ્ત્રજ્ઞોમાં અધર્મ કહેવામાં આવે છે.

આગળના વખતમાં જેમ કેટલાક લોકો શિલ્પવિદ્યા ભણતા હતા અને શિલ્પી થયા પછી પોતાની વિદ્યાનો પોતાના ભોગો પૂરા કરવા માટે દ્રવ્યોપાર્જનમાં ઉપયોગ કરતા હતા; તેમ તે વખતમાં વેદાભ્યાસ કરેલો માણસ વેદવિદ્યાનો ઉપયોગ દ્રવ્યોપાર્જન માટે કરતો નહોતો, પણ પકન-પાકન, વ્યાખ્યાન વગેરે લોકોનાં હિત માટે જ તેનો ઉપયોગ કરતો હતો. પરંતુ હાલમાં તો વેદ-વિદ્યાનો પણ શિલ્પવિદ્યાના જેવો જ ઉપયોગ થવા માંડ્યો છે; એટલે કે વેદાભ્યાસ કરીને પોતાની વિદ્યાનો ઉપયોગ પોતાના ભોગવિલાસ પૂરા કરવા માટે કરવા માંડ્યો છે. પકન-પાકન અને વ્યાખ્યાન આદિ સર્વ માત્ર દ્રવ્યોપાર્જન માટે તથા પોતાની કીર્તિ વધે એ દષ્ટિએ જ થવા માંડ્યું છે. આમ તે લોકો પોતાની વિદ્યાનો વિનિયોગ વેદમાં કહેલાં કર્મ; ઉપાસના અને જ્ઞાનની સાધનામાં કરતા નથી, માત્ર દ્રવ્યોપાર્જન જ તેમની વિદ્યાનો મુખ્ય હેતુ બની રહ્યો છે. શાસ્ત્રમાં આને અધર્મ કહેવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે પ્રથમ રાક્ષસી અને આમુરી પ્રદ્રુતિનો નિર્દેશ

કરવાનું એ પ્રયોજન છે, કે જેવી રીતે વચ્ચનો મેલ ઠાઢ્યા વિના તેના પર બીજો રંગ ચડી શકતો નથી, તે જ પ્રમાણે અંતઃકરણ પરના અનાદિકાળથી ચાલ્યા આવતા રાક્ષસી અને આસુરી પ્રકૃતિના ધર્મો-દ્રેષ, રાગરૂપ મળવિક્ષેપ-જ્યાં સુધી દૂર ન થાય, ત્યાં સુધી દૈવી સંપત્તિની પ્રાપ્તિ હુબ્બર છે. તેથી જ મલવિક્ષેપરૂપ દોષને દૂર કર્યા પછી જ દૈવી સંપત્તિ શક્ય છે.

રાક્ષસી અને આસુરી પ્રકૃતિની પરંપરા

આ જે રાક્ષસી અને આસુરી ગુણોમાંથી એક પણ ગુણ દાખલ થાય તો બીજા રાક્ષસી આસુરી ગુણો તેના સબ્બતીય હોવાથી તેની પાછળ આવે છે. એમાં દ્વંદ્વ છે કે—

એક રાજાએ એક ચોરડામાં વેદ, દારૂ અને વેશ્યા રાખ્યાં અને હુકમ કર્યો, કે આ ચોરડામાં વેદ છે તેને જે જૂઠા કહેશે, અથવા દારૂ પીશે કે વેશ્યાનો સ્વીકાર કરશે તેને દક્ષિણા મળશે. સર્વ બ્રાહ્મણો ત્યાં આવી આ વિલક્ષણ શરત સાંભળી પાછા જતા.

એક ઘણો જ ગરીબ બ્રાહ્મણ દારૂ પી લઈ પછીથી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનો વિચાર કરી રાજદરબારમાં આવ્યો અને દારૂ પીવાની કબૂલાત આપી. રાજાએ તે સાંભળી જે ચોરડામાં તે ત્રણે ચીજો રાખી હતી ત્યાં જઈ બ્રાહ્મણને દારૂ પીવાનું કહી પોતે બહાર બેઠા. બ્રાહ્મણે દારૂ પીવો શરૂ કર્યો અને જેમ જેમ નશો ચડતો ગયો તેમ તેમ વધારે પીતો ગયો. આખરે બાન ભૂલી વેશ્યાનો અંગીકાર કરવા તે જતો હતો એટલે રાજાએ કહ્યું : ‘વેદમાં આ નિષિદ્ધ છે.’ બ્રાહ્મણે કહ્યું : ‘વેદ જૂઠા છે.’ આવી રીતે એક નિષિદ્ધ પદાર્થ અહણુ કરવાથી અન્ય અહણુ ન કરવાનો વિવેક જતો રહે છે. ધીમે ધીમે સર્વ આસુરી સંપત્તિઓ એકની પાછળ એક એ રીતે આવી મનુષ્યને પોતાને અર્ધીન કરી લે છે. એનાથી બિલકુલ દૈવી પ્રકૃતિ મનુષ્યને ભણે ને ભણે લઈ જાય છે.

દૈવી પ્રકૃતિ

મહાત્માનસ્તુ માં પાર્યં દૈર્ઘ્યં પ્રકૃતિમાશ્રિતાઃ ।

મજ્જન્ત્યનન્યમનસો જ્ઞાત્વા ભૂતાદિમવ્યયમ્ ॥

હે અર્જુન ! દૈવી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરનારા અને જેમનું મન મારા સિવાય બીજા કશામાં નથી, એવા મહાત્મા પુરુષો તો મને પ્રાણીમાત્રના કારણરૂપ તથા નાશથી રહિત જાણી લેજે છે.

દૈવી સંપત્તિ માટે લગવાને શ્રીમદ્ લગવદગીતાના ૧૬મા અધ્યાયના પહેલા ત્રણ શ્લોકથી ૨૬ ગુણો કહ્યા છે.

અમયં સત્ત્વસંશુદ્ધિર્જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિઃ ।

દાનં દમશ્ચ યજ્ઞશ્ચ સ્વાધ્યાયસ્તપ આર્જવમ્ ॥

અભય, અંતઃકરણની શુદ્ધિ, જ્ઞાન તથા યોગને વિષે સ્થિતિ, દાન, દમ, યજ્ઞ, સ્વાધ્યાય, તપ તથા સરળતા—

(૧) અમયમ્—શ્રીપુત્રાદિકેને મૂકીને એકલા જંગલમાં જઈને યોગાભ્યાસ માટે બેસવાથી ‘મારાં શ્રીપુત્રાદિકેનો બચહાર કેમ ચાલશે ?’ એવી ચિંતાને ભય કહે છે. કારણ કે ગીતામાં લગવાન પોતે જ કહે છે, કે ‘યોગક્ષેમં વદામ્યદમ્ । એટલે યોગક્ષેમનું હું વહેન કરું છું.’

(૨) સત્ત્વસંશુદ્ધિઃ—સત્ત્વ એટલે અંતઃકરણ. અંતઃકરણમાં રાગદ્વેષનો સર્વથા અભાવ થઈને અંતઃકરણ પૂર્ણ રીતે નિર્મળ અને શુદ્ધ થઈ જાય તેનું નામ સત્ત્વસંશુદ્ધિઃ । રાગ એટલે માયિક પદાર્થોમાં લોગવિલાસની પ્રીતિ એટલે આમુરી સ્વભાવ. દ્વેષ એટલે કાયિક, વાયિક કે માનસિક રીતે કોઈને મારી નાખવું, ઝેર આપવું, જખરજસ્તીથી પેસા લૂંટી લેવા, ખોટું તહોમત લાવી જખરજસ્તીથી કોર્ટમાં લઈ જવું—આ બધી કૂરતા એટલે રાક્ષસી સ્વભાવ. આનો સર્વથા અભાવ થઈને અંતઃકરણ પૂર્ણ રીતે નિર્મળ ને શુદ્ધ થઈ

બાલ્ય તેનું નામ સત્ત્વસંશુદ્ધિઃ । દેવાદિ રાક્ષસી સ્વભાવ નિષ્કામ ક્રમથી નિવૃત્ત થાય છે અને રાગાદિ આસુરી સ્વભાવ ઉપાસનાથી નિવૃત્ત થાય છે.

(૩) જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિઃ—પરમાત્માના સ્વરૂપને પરોક્ષ દ્વારા ચતુર્થ બાણી લેવું તેનું નામ જ્ઞાન છે, અને તેની પ્રાપ્તિ માટે મંત્ર, લય, હઠ ને રાજ એ ચાર પ્રકારના યોગ દ્વારા પ્રયત્નમાં સ્થિત રહેવું તેને જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિઃ કહે છે.

(૪) દાનમ્—દાનના સ્વરૂપ વિષે પૃથક્સ્થિતિએ કહ્યું છે:

સ્તોકાદપિ ચ દાતવ્યમદીનેનાન્તરાત્મના ।

અદ્યન્યહનિ યત્કિચ્છિદકાર્પણ્યં તુ તત્સ્મૃતમ્ ॥

માણસે પોતાના અંતઃકરણને ઉદ્ધાર રાખી પોતાની પાસે થોડી વસ્તુ હોય, તોપણ તેમાંથી દરરોજ થોડું થોડું આપવું, તેને અકાર્પણ્ય એટલે દાન કહે છે.

(૫) દમઃ—દમ વિષે ભગવાન શંકરાચાર્ય કહે છે :

નિગ્રહો વાહ્યવૃત્તિનાં દમ હત્યભિધીયતે ।

બાહ્યવૃત્તિઓનો નિગ્રહ કરવો, તેને દમ કહે છે. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે દમની ઘણી જ આવશ્યકતા છે. તેથી શાસ્ત્રમાં તેને વિશેષ મહત્ત્વ આપી કહ્યું છે, કે—

દમેન સદૃશો ધર્મો નાન્યલોકેષુ શુશ્રુમઃ ।

દમો હિ પરમો લોકે પ્રશસ્તઃ સર્વધર્મિણામ્ ॥

દમના જેવો બીજો કોઈ ધર્મ અમે જગતમાં સાંભળ્યો નથી. દરેક ધર્મમાં ‘દમ’ જ ઉત્તમ મનાયેલો છે. દમના ફળ વિષે કહ્યું છે :

પ્રેત્ય ચામુત્ર મનુજઃ પરમં વિન્દતે સુખમ્ ।

દમેન હિ સમાયુક્તો મહાન્તં ધર્મમશ્રુતે ॥

જે દમનું અનુધાન (પાલન) કરે છે તે મનુષ્ય આ લોક

અને પરલોકમાં મુખ મેળવી મોટા ધર્મને ધારણ કરે છે.

(૬) યજ્ઞ:-શાસ્ત્રવિહિત કર્મનું નામ યજ્ઞ છે. આ યજ્ઞ બે પ્રકારના હોય છે: એક શ્રૌત (એટલે શ્રુતિએ જણાવેલા) યજ્ઞ અને બીજો સ્માર્ત (એટલે સ્મૃતિએ જણાવેલા) યજ્ઞ. અગ્નિહોત્ર, દર્શપૂર્ણ-માસ, સોમયજ્ઞ ઇત્યાદિ શ્રૌતયજ્ઞ કહેવાય છે અને દેવયજ્ઞ, ઋષિયજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ, મનુષ્યયજ્ઞ અને ભૂતયજ્ઞ એ પાંચ સ્માર્તયજ્ઞ કહેવાય છે. દેવ-યજ્ઞ એટલે અગ્નિહોત્રાદિ; ઋષિયજ્ઞ એટલે વેદ, પાઠ, સંધ્યા, ગાયત્રી, જપ વગેરે; પિતૃયજ્ઞ એટલે તર્પણ, શ્રાદ્ધ વગેરે; મનુષ્યયજ્ઞ એટલે અતિથિસેવા વગેરે; ભૂતયજ્ઞ એટલે બલિ, વૈશ્વદેવ વગેરે. આ બધા યજ્ઞોમાં જપયજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે; કેમકે ભગવાન ગીતામાં કહે છે: યજ્ઞાનાં જપયજ્ઞોઽસ્મિ । અર્થાત્ યજ્ઞોમાં જપયજ્ઞ હું છું.

(૭) સ્વાધ્યાય:-વેદનો અભ્યાસ. જેમાં ભગવાનના ગુણ, પ્રભાવ, તત્ત્વ, સ્વરૂપ, તેમ જ તેની દિવ્ય લીલાઓનું વર્ણન હોય એવાં શાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, પુરાણ વગેરેનું પઠન-પાઠન કરવું અને ભગવાનનાં નામો તથા ગુણોનું કીર્તન કરવું, આ બધું સ્વાધ્યાય કહેવાય છે. વેદોનો અભ્યાસ એટલે ઋગ્વેદાદિ ચાર વેદો ઉપરાંત વેદાંગ એટલે શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરુક્ત, છંદ અને જ્યોતિષનું અધ્યયન કરવું, આનું નામ વેદાધ્યયન કહેવાય છે. આ તો બાહ્ય-વસ્થાથી કાશી વગેરેમાં જઈને અભ્યાસ કરવાથી બની શકે. વર્તમાનકાળમાં તો આ અભ્યાસ કોઈ કોઈ કરે છે. આપણા લોકો ગીતા, ઉપનિષદ ને બ્રહ્મસૂત્ર એટલાનું અધ્યયન કરે તોપણ સારું છે. તે પણ જો ન થાય તો પ્રથમ ગુરુ દ્વારા ગીતાને અર્થ સહિત શીખી નિત્ય તેનું મનન કરવું; આટલું જ નહિ પણ તે સદા આચરણમાં મૂકવું. ગીતાના સારરૂપ આ દૈવી ગુણો ભગવદ્ભક્તિ સહિત આચરણમાં ઉતારવા.

(૮) તપ:-તપ કાયિક, વાચિક અને માનસિક એમ ત્રણ પ્રકારનું છે. કાયિક તપ માટે શ્રીમદ્ ભાગવતમાં લખ્યું છે:

આ બધા કરતાં પણ ચિત્તની એકાગ્રતાને શ્રેષ્ઠ તપ માનેલું છે.

મનસશ્ચેન્દ્રિયાણાં ચ હ્યેકાગ્રયં પરમં તપઃ ।

સ જ્યાયસ્સર્વધર્મેભ્યઃ સ ધર્મઃ પર ઉચ્યતે ॥

મન તથા ઇન્દ્રિયોની એકાગ્રતા એ જ શ્રેષ્ઠ તપ છે. સર્વ ધર્મોમાં તે મોટો ધર્મ છે. તે જ શ્રેષ્ઠ ધર્મ કહેવાય છે.

(૬) આર્જવમ્—આર્જવ એટલે શરીર, ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણની સરળતા. શાસ્ત્રમાં આર્જવનું સ્વરૂપ કહ્યું છે :

વ્યવહારેષુ સર્વેષુ મનોવાકાયકર્મભિઃ ।

સર્વેષામપિ કૌટિલ્યરાહિત્યમાર્જવં ભવેત્ ॥

સર્વ પ્રાણીઓની સાથે મન, વાણી અને શરીર દ્વારા જે જે વ્યવહાર કરવામાં આવે છે, તેમાં કપટના અભાવને આર્જવ કહે છે.

શાસ્ત્રમાં આર્જવનું સ્થાન ઘણું ઊંચું છે. આર્જવને—સરળતાને જ ધર્મ અને કપટને અધર્મ કહેવામાં આવે છે; અર્થાત્ જે સરળ અને નિખાલસ સ્વભાવવાળો માણસ હોય તે જ ધર્મમાં જોડાઈ શકે છે અને ધર્મનાં તત્ત્વોને સચ્ચાર્ધથી ગ્રહણ કરી આચરણમાં મૂકે છે.

ઉપર ૨૬ ગુણોમાંના ૯ ગુણો જણાવી હવે બીજા શ્લોકથી ૧૧ ગુણો જણાવે છે.

અહિંસા સત્યમક્રોધસ્ત્યાગઃ શાન્તિરપંશુનમ્ ।

દયા ભૂતેષ્વલોલુપ્ત્યં માર્દવં દ્વીરચાપલમ્ ॥

અહિંસા, સત્ય, અક્રોધ, ત્યાગ, શાંતિ, અપંશુન, સર્વ ભૂતો વિશે દયા, અલોલુપ્ત્ય, માર્દવ, દ્વી તથા અચાપલ—આ સર્વ દેવી સંપદરૂપ છે.

(૧૦) અહિંસા:—કોઈ પણ કારણથી કોઈ પણ પ્રાણીને શરીર, વાણી કે મનથી કોઈ પણ પ્રકારનું કષ્ટ ન આપવું. અહિંસા માટે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે :

અહિંસા ઘાત્મનઃકાયૈઃ પ્રાણિમાત્રાપ્રણીહનમ્ ।

આત્મયમ્સર્વભૂતેષુ કાયેત મનસા ગિરા ॥

વાણી, મન અને શરીરથી પ્રાણીમાત્રને પીડા ન કરવી અને સર્વને શરીર, મન અને વાણીથી પોતાના જ સ્વરૂપ ગણવાં તેને અહિંસા કહે છે.

(૧૧) સત્યમ્—આંખ વડે જોયું હોય, કાન વડે સાંભળ્યું હોય અને અંતઃકરણથી જે અનુભવ્યું હોય, તેવું જ નિર્દોષપણે કહેવું તે સત્ય કહેવાય છે.

यत् स्वेन दृष्टं सम्यक् च श्रुतं तस्यैव भाषणम् ।

सत्यमित्युच्यते ब्रह्म सत्यमित्यभिभाषणम् ॥

જેને પોતે જે સ્વરૂપે જોયેલું હોય, સાંભળેલું હોય, તેને તે જ રૂપે કહેવું, તે સત્ય કહેવાય છે. બ્રહ્મ પણ સત્ય કહેવાય છે; માટે સત્ય બાપણ જ કરવું જોઈએ.

(૧૨) અક્રોધઃ—સ્વભાવદોષને લઈને અથવા બીજા તરફથી અપમાન, અપકાર, નિંદા કે કડવાં વચન સાંભળીને કે કોઈનું અનીતિભર્યું વર્તન જોઈને પોતાનું તથા બીજાનું અનિદ કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરાવનારી અંતઃકરણની સળગી ઊઠનારી ખાસ વૃત્તિને ક્રોધ કહે છે. આવા ક્રોધથી રહિત થવું તે અક્રોધ.

आत्मनस्तु समुत्कर्षादतिनिष्ठुरभाषणम् ।

क्रोधमाहुर्धर्मविदો ह्यक्रोधस्वद्विपर्ययः ॥

અંતઃકરણમાં જવલનરૂપી પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈને બીજાના પ્રત્યે જે કઠોર વાણી બોલવી તે ક્રોધનું સ્વરૂપ છે; આ ક્રોધથી ઊલટું તે અક્રોધ.

(૧૩) ત્યાગઃ—ત્યાગ એટલે પદાર્થોનો અંતર્ અને બહિર્ બન્ને પ્રકારનો ત્યાગ. અંતર્ત્યાગ એટલે ભોગવિલાસમાં સાધનરૂપ પદાર્થોનો ત્યાગ. શ્રુતિમાં કહે છે :

त्यागो हि महतां पूज्यः सद्यो मोक्षप्रदायकः ।

મહાન પુરુષોને ત્યાગ જ પૂજ્ય હોઈ શીઘ્ર રૂળ આપનાર છે, એટલું જ નહિ પણ ત્યાગીના અંતરમાં જ પરમપદ રહેલું છે.

ત્યાગ एव हि सर्वेषां मोक्षसाधनमुत्तमम् ।

त्यजतैव हि विवेकं त्यक्तुः प्रत्यक् परं पदम् ॥

સર્વ વર્ણશ્રમીઓ માટે ત્યાગ જ મોક્ષનું ઉત્તમમાં ઉત્તમ સાધન છે. માટે બધી વસ્તુનો ત્યાગ કરવો. પરમપદ ત્યાગીના અંતરમાં જ છે.

(૧૪) શાન્તિ:—સંસાર સંબંધી ચિંતનોનો હુમેશ માટે અભાવ થઈ જાય અને અંતઃકરણ અચળતા છોડી પ્રસન્ન, સ્થિર રહે, તેનું નામ શાંતિ છે. શાંતિ ત્રણ પ્રકારની છે :

૧. પ્રહ્લનિર્વાણ : જેમાં મન પોતાના વિકારો ત્યજીને માત્ર (આત્મારૂપ) વસ્તુસ્વરૂપે જ સ્થિતિ કરે, તે મનની ઉત્તમ શાંતિ છે.

૨. શુદ્ધ સત્ત્વ : પુદ્ધિ માત્ર આત્માના અનુભવની પરંપરાના પ્રવાહરૂપે રહે તે. આ મધ્યમ શાંતિ છે.

૩. મિશ્ર સત્ત્વ : ‘સર્વવેદાંતસિદ્ધાંતસાર-સંગ્રહ’માં કહ્યું છે :

विषयव्यापृतिं त्यक्त्या श्रवणैकमनःस्थितिः ।

मनसश्चेतरा शान्तिर्मिथ्यसर्वकलक्षणा ॥

વિષયોનો વ્યાપાર ત્યજી દઈને મન કેવળ (વેદાંતનું) શ્રવણ કરવામાં સ્થિર થાય, તે મનની હલકી કોટિની શાંતિ છે. તેને મિશ્ર સત્ય કહે છે.

(૧૫) અપૈશુનમ્—પારકાના દોષો જોઈ બીજા પાસે કહેવા, અથવા પારકાની નિંદા કે ચૂગલી કરવી તેને પિશુનતા કહે છે. આવી પિશુનતાનો અભાવ તે અપૈશુનમ્ ।

(૧૬) મૂત્તેષુ દયા—કોઈ પણ પ્રાણીને દુઃખી જોઈ નિઃસ્વાર્થ-પણે, બનતા ઉપાયે તેનું દુઃખ દૂર કરી મુખી કરવાનો ભાવ અને પ્રયાસ કરવો તેને દયા કહે છે. દયાનું લક્ષણ કહ્યું છે :

પ્રાણા યથાત્મનોઽમીષ્ટા ભૂતાનામપિ તે તથા ।

આત્મૌષ્મ્યેન ભૂતાનાં દયાં કુર્વન્તિ સાધવઃ ॥

જેમ પોતાને પોતાના પ્રાણ વહાલા છે, તેમ બીજાં પ્રાણીઓને પણ તે વહાલા છે, એમ પોતાના પરથી બીજાનું હુઃખ સમજીને સાધુ પુરુષો પ્રાણીઓ ઉપર દયા કરે છે.

(૧૭) અલોલુપ્ત્વમ્-ઇદ્રિયો સમર્થ હોવા છતાં વિષયોના સાન્નિધ્યમાં ન લલચાય, તેમ જ બીજાઓને વિષયોનો ભોગ ભોગવતા બેઠાંને તેની પ્રાપ્તિ માટે મન ન લલચાય તેને અલોલુપ્તા જાણવી.

કઠોપનિષદમાં આપ્યાચિકા છે :

નચિકેતાએ જ્યારે ચમરાજ પાસે આત્મવિદ્યા જાણવાની માગણી કરી, ત્યારે ચમરાજએ તેને લાંબું આયુષ્ય, સુંદર સ્ત્રીઓ, અદ્ભુત દ્રવ્ય વગેરે વિવિધ પ્રકારનાં ભોગઐશ્વર્યનાં સાધનો માગવા અનેક રીતે સમજાવ્યા; પરંતુ ‘તે લલચાયો નથી,’ એવી જ્યારે ખાતરી થઈ, ત્યારે ચમરાજએ પ્રસન્ન થઈ કહ્યું :

‘વિદ્યામીક્ષિતં નચિકેતસં મન્યે ન ત્વા કામા વહવોઽલોલુપ્ત્વત્ ।

‘હું તને જ્ઞાનની ઇચ્છાવાળો માતું છું’, કારણ કે અનેક વિષયપદાર્થની ઇચ્છાઓ તને હોલાવી શકી નથી.’

∴ એમ કહી તેને આત્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો.

(૧૮) માર્દવમ્-હમેશાં અંતઃકરણ, વાણી કે વ્યવહારમાં કઠોરતાનો ત્યાગ કરીને કૌમળતા ધારણ કરવી તેનું નામ માર્દવ એટલે મૃદુતા કે નરમાશ છે. માર્દવથી વ્યવહાર અને પરમાર્થ જાણે માર્ગ સુલભ બને છે.

તેનો પ્રભાવ બતાવ્યો છે :

મૃદુના દારુણં હન્તિ મૃદુના હન્યશારણમ્ ।

નાસાધ્યં મૃદુના ક્ષિત્તસ્માત્તીવતરં મૃદુ ॥

કોમળતા તીક્ષ્ણતાને હણે છે, તેમ જ જે તીક્ષ્ણ નથી તેને પણ હણે છે. કોમળતા વડે ન બને એવું કશું જ નથી; માટે કોમળતા એ જ ઘણો બળવાન ઉપાય છે.

(૧૬) હ્રીઃ-ધર્મશાસ્ત્ર કે લોકવ્યવહારની વિરુદ્ધ આચરણ ન કરવાનો નિશ્ચય કરવો. તેથી વિરુદ્ધ આચરણ કરવામાં જે સંકેત થાય તેને હ્રી કહે છે. દારૂની દુકાન પાસે મિત્રમંડળ સાથે જીભા રહેવામાં જે લજ્જા આવે તે હ્રી કહેવાય છે.

હ્રીમાન્ હિ પાપં વિદ્વેષ્ટિ તસ્ય શ્રીરભિવર્ધતે ।

• હ્રીઃ હતા વાઘતે ધર્મં ધર્મો હન્તિ હતઃ શ્રિયમ્ ॥

લજ્જાવાળો જ પાપથી મુક્ત થાય છે (પાપનો દેવ કરે છે). નિષ્પાર્પાયેલાને લક્ષ્મીની વૃદ્ધિ થાય છે. લજ્જાનો નાશ થતાં ધર્મનો બાધ થાય છે..

(૨૦) અચાપલમ્-

ન પાદપાણિચપલો ન નેત્રચપલો યતિઃ ।

ન ચ વાક્ચપલધ્વનિમિત્તિ શિષ્ટસ્ય લક્ષણમ્ ॥

યતિ પગ, હાથ કે નેત્રની અપજતાવાળો ન હોય, તેમ જ વાણીની પણ અપજતા ન હોવી એ શિષ્ટ પુરુષનું લક્ષણ છે.

પાણિપાદચપલતા એટલે આજા પાડવા, પગ ઉપર પગ ચડાવી બેસવું તથા પગ હલાવવા, રસ્તામાં ચારે તરફ બેતાં ફરવું, વધારે બોલબોલ કરવું, ઘાંટે પાડી હસવું, આ બધાથી રહિત થવું તેને અચાપલમ્ કહે છે.

હવે આ શ્લોકથી બાકીના છ શુભો કહે છે.

તેજઃ ક્ષમા ધૃતિઃ શૌચમદ્રોહો નાતિમાનિતા ।

ભવન્તિ સમ્પદં દેવીમભિજાતસ્ય ભારત ॥

તેજ, ક્ષમા, ધૃતિ, પવિત્રતા, કોઈના તરફ અત્રુતા ન રાખવી, પોતે પૂન્ય છે એવા અભિમાનનો ત્યાગ, આ બધાં દેવી સંપત્તિવાળા પુરુષનાં લક્ષણ છે.

(૨૧) તેજઃ-દૈવો સંપત્તિવાળા પુરુષની અમુક પ્રકારની પ્રભા પડે છે, તેને લઈને તેમની હાજરીમાં આસુરી સંપત્તિવાળા પુરુષો પોતાનાં ખરાબ આચરણ કરતાં અચકાય છે. આતું નામ 'તેજ' કહેવાય છે. આવા તેજસ્વી પુરુષને સ્ત્રી, પુત્ર, ધન વગેરે પોતાની માથિકે જંગલમાં ફસાવવા હિંમત કરી શકતાં નથી. તેના સંબંધમાં આવતા માણસોને તેની પાસે સત્તા કે ધનવૈભવ ન હોવા છતાં તેના પ્રત્યે આપોઆપ આદર ઉદ્ભવે છે. સર્વ અનર્થના મૂળરૂપ ક્રોધાદિ શત્રુઓ પર તેણે વિજય મેળવેલો હોય છે. આવા તેજસ્વી પુરુષ માટે કહ્યું છે :

યસ્તુ ક્રોધં સમુપજ્ઞં પ્રજ્ઞયા પ્રતિવાધતે । ; ;

તેજસ્વિનં તં વિદ્વાંસો મન્યન્તે તત્ત્વદર્શિનઃ ॥

જે પુરુષ ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધને બુદ્ધિ વડે શમાવી દે છે, તેને જ તત્ત્વદર્શી વિદ્વાન પુરુષો ખરો તેજસ્વી માને છે.

(૨૨) ક્ષમા-પોતાનું ખૂન કર્યું હોય તેને પણ કોઈ પ્રકારે હાંડ ન દેવો, તેનો બદલો લેવાની ઇચ્છા ન રાખવી; એટલું જ નહિ, પણ પરમાત્મા તેને બદલો આપશે, એવી વૃત્તિ પણ ન રાખવી, તેના અપરાધને અપરાધ જ ન ગણી પ્રભુ તેને સદ્બુદ્ધિ આપે એમ પ્રાર્થના કરી બધું ભૂલી જવું, તેવા ગુણને ક્ષમા કહે છે. ક્ષમાવાન જ પ્રભુપ્રાપ્તિ માટે યોગ્ય થાય છે.

ક્ષન્તવ્યમેવ સતતં પુરુષેણ વિજ્ઞાનતા ।

યદા હિ ક્ષમતે સર્વે ગ્રહા સમ્પદ્યતે તદા ॥

બીજાના અપરાધની ક્ષમા કરવી તે જ વિવેકી મનુષ્યોને યોગ્ય છે. જે સમયે મનુષ્ય સર્વ અપરાધો માફ કરે છે, તે સમયે તે પરમાત્માને મેળવવા યોગ્ય થાય છે.

(૨૩) ધૃતિઃ-શાસ્ત્રમાં ધૈર્યવાન મનુષ્યનું લક્ષણ કહ્યું છે :

નાપ્રાપ્યમભિવાચ્છન્તિ નદં નેચ્છન્તિ શોચિતુમ્ ।

આપદસુ ચ ન મુહ્યન્તિ નરા ધૃતિયુતાઃ સદા ॥

જેઓ ન મળી શકે એવી વસ્તુની ઇચ્છા કરતા નથી અને નાશ પામેલી વસ્તુનો શોક કરતા નથી, તથા આપત્તિમાં પણ બુદ્ધિને સ્થિર રાખી શોકઅસ્ત થતા નથી, તેવા પુરુષો ધૈર્યવાળા કહેવાય છે.

(૨૪) શૌચમ્-શૌચ એટલે પવિત્રતા. તેના બે પ્રકાર છે : બાહ્ય અને આંતર. શુદ્ધ પાણી વગેરેથી શરીરને સ્વચ્છ રાખવું તે બાહ્ય શૌચ છે, તથા રાગદ્વેષાદિથી રહિત થવું તે આંતરશૌચ છે. વળી શૌચ વિષે કહ્યું છે :

અભક્ષ્યપરિહારશ્ચ સંસર્ગશ્ચાપ્યનિન્દિતૈઃ ।

સ્વધર્મે ચ વ્યવસ્થાનં શૌચમેતત્પ્રકાર્નિતમ ॥

અભક્ષ્ય પદાર્થોનો ત્યાગ, અનિન્દિત એટલે સદાચારી મનુષ્યનો સંસર્ગ અને પોતાના ધર્મમાં સ્થિર રહેવું, તે શૌચ કહેવાય છે.

જે પદાર્થ લેવાથી સાર્વિક બુદ્ધિનો વિનાશ થાય, તેવા પદાર્થો અભક્ષ્ય કહેવાય છે. માંસ, મદિરાદિ તામસ પદાર્થો અભક્ષ્ય કહેવાય છે. આ બધાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

ચારિત્ર્યહીન, અભક્ષ્યસેવી, અવિવેકી અને પ્રત્યક્ષદોષભાષી (ઉદ્ધતાઈથી સામાની પ્રત્યક્ષ તેના દોષ કહેનારને) ને નિન્દિત મનુષ્યો કહે છે. એથી ઊલટા સ્વભાવવાળા અર્થાત્ સફળા મનુષ્યો સાથે સંસર્ગ રાખવો અને ગમે તેવા સંકટપ્રસંગે પણ વર્ણાશ્રમધર્મોનો ત્યાગ ન કરવો.

(૨૫) અદ્રોહઃ-પોતાની સાથે દુશ્મનાવટ રાખનાર પ્રત્યે જરા પણ દ્વેષ કે શત્રુતાનો ભાવ ન આવે તે અદ્રોહ. કહ્યું છે કે-

સર્વેપામેવ ભૂતાનાં હરિર્નિત્યં હૃદિ સ્થિતઃ ।

સ ય દિ પરાભૂતો યો ભૂતદ્રોહકારકઃ ॥

સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં ઈશ્વર હૃમેશાં રહેલો છે, તેથી પ્રાણીઓનો દ્રોહ કરવાથી તેનો (ઈશ્વરનો) જ દ્રોહ થયો કહેવાય છે.

(૨૬) ન અતિમાનિતા-પોતાને શ્રેષ્ઠ, મોટા, પૂજ્ય માનવા અને માન, પ્રતિષ્ઠા, પૂજા વગેરેની ઇચ્છા કરવી અથવા ઇચ્છા ન કરવા છતાં આ માન વગેરે મળે તો પ્રસન્નતા દેખાડવી, તે અતિમાનિતા છે. તેનો સર્વથા અભાવ તે ન અતિમાનિતા । આ સંબંધમાં ‘સર્વવેદાંતસિદ્ધાંતસાર-સંગ્રહ’માં લખે છે :

ધેષ્ટં પૂજ્યં વિદિત્વા માં માનયન્તુ જના ભુવિ ।

इत्यासक्त्या विहीनत्वं मानानासक्तिरुच्यते ॥

પૃથ્વી પર લોકો ‘મને શ્રેષ્ઠ અને પૂજ્ય ગણી માન આપે’ એવી આસક્તિના ત્યાગને માન વિષેની અનાસક્તિ કહે છે.

દૈવી સમ્પદ-લગવાનું નામ દેવ છે એટલે તેની સાથે સંબંધ રાખવાવાળા અને પ્રભુપ્રાપ્તિમાં સાધનરૂપ સદાચાર અને સદ્ગુણના સમુદાયને દૈવી સમ્પદ રહે છે. આનું જ નામ ‘દૈવી પ્રકૃતિ’ પણ કહેવાય છે.

ઉપર વર્ણવેલાં છબીસ લક્ષણો જે પુરુષમાં હોય તેવા પુરુષો દૈવી સપદવાળા કહેવાય છે. આ છબીસ ગુણો મિશ્ર સત્ત્વવાળા છે. જ્ઞાન શુદ્ધ સત્ત્વ છે. બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર જેનાથી થાય છે તે શુદ્ધ સત્ત્વ છે. હવે બ્રહ્મ વચ્ચે જે આવરણ કે પડદો દૂર કરે છે તે બ્રહ્માકારવૃત્તિ શુદ્ધ સત્ત્વ છે.

દૈવી સંપત્તિવાળા પુરુષો પરમાત્મતત્ત્વ ઉપર જ ચિત્તને સ્થિર કરે છે અને તેથી અલગ માયિક પદાર્થો તરફ ચિત્તને જવા દેતા નથી. તેમને પરમાત્મા એટલા પ્રિય હોય છે કે તેના લજન વિના તેમના મનની તેમ જ બાહ્યદ્રિયોની ધારણા બીજે ક્યાંય થતી જ નથી.

દૈવી સંપત્તિની પરંપરા

દૈવી સંપત્તિમાં કાંઈ એકાદનું પણ યથાર્થ પાલન થાય-તે બીજી એની મેળે આવે છે. એક ગામમાં એક મહાત્મા

ગામથી આવ્યા હતા. તેમની પાસે ઘણા લોકો જતા હતા. તે જોઈ દેખાદેખીથી તેમની પાસે એક માણસે જઈ પોતાને કંઈ મંત્ર આપવા પ્રાર્થના કરી. સ્વામીએ પૂછ્યું : ‘ભાઈ, તું શો ધંધો કરે છે?’ તેણે કહ્યું : ‘ચોરીનો.’ સ્વામીએ કહ્યું : ‘તે સિવાય કંઈ બીજું કરે છે?’ તેણે કહ્યું : ‘જુગાર રમું છું, દારૂ પીઉં છું અને અનીતિ પણ કોઈ વાર થાય છે. હાલતાંચાલતાં જૂઠું જોડણું પડે છે.’ સ્વામીશ્રીએ કહ્યું : ‘હીક, એ સર્વમાંથી કોઈ એક છોડી દેવાની પ્રતિજ્ઞા લે.’ તેણે વિચાર કર્યો કે, ચોરી ન કરું તો ભૂખે મરું, દારૂનું વ્યસન છૂટે તેમ નથી. કંઈ છોડાય એવું જણાતું નથી. જૂઠું જોડવાનું છોડી શકાય એમ મને લાગે છે. સ્વામીશ્રીને તેણે કહ્યું કે ‘આજથી કોઈ દિવસ જૂઠું નહિ જોડું.’ સ્વામીશ્રીએ ‘હીક’ કહી મંત્રદીક્ષા આપી. થોડા દિવસ પછી તે રાજના મહેલમાં ચોરી કરવા ગયો, ત્યાં દીવાલમાં ખીલો મારી ઉપર ચડી ગયો. તે દિવસે ગરમી સખત હોવાથી ઉપર અગાસીમાં રાજ કરતા હતા. તેમણે તેને પૂછ્યું : ‘ભાઈ, તું કોણ છે?’ તેણે કહ્યું : ‘હું ચોર છું. તમે કોણ છો?’ એટલે રાજાએ કહ્યું : ‘હું પણ ચોર છું. ચાલ, આપણે બે મળી ભંડાર લૂંટીએ. પણ તું ચોર છે તે એકદમ કબૂલ કેમ થાય છે? કોઈ દિવસ પકડાઈ જશે.’ ચોરે જૂઠું નહિ જોડવાની શુરુ પાસે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી વગેરે સર્વ હકીકત કહી. રાજાને તેથી તેના પર વિશ્વાસ આવ્યો. પછી ચોરને રાજાએ કહ્યું : ‘મને દુઝીઓ હાથ લાગી છે એટલે આપણું કામ સહેલું થયું છે.’ ત્યાર બાદ બેઉ જણે મળી તિજોરીઓ ઉઘાડી સર્વ જવાહિર વગેરે કાઢ્યું. પછી ચોરે બે ભાગ પાડ્યા. એક સોનાની ડબ્બીમાં ત્રણ હીરા નીકળ્યાં. તે કેવી રીતે વહેંચવા તેના વિચારમાં તે પડ્યો. રાજાએ કહ્યું : ‘એક હીરા રાજા માટે રહેવા દઈ એ અને એક એક આપણે લઈએ.’ તેમ કરીને બેઉ જુદા પડ્યા. રાજાએ ચોરનું ઠેકાણું પૂછી લીધું અને પોતાનું ઠેકાણું ખોદું આપ્યું. બીજો દિવસે રાજાએ દીવાનને

બોલાવી ચોરી થયાની વાત કહી અને શું શું ગયું છે તેની તપાસ કરી ચોરને શોધી કાઢવા હુકમ કર્યો. દીવાને ભંડારની તપાસ કરી તેમાંથી એક હીરો મળ્યો. તે પોતાના ગળવામાં મૂકી દીધો અને આવીને કહ્યું : ‘કંઈ રહેવા દીધું નથી; સર્વ લઈ ગયા છે. ચોરની ઘણી તપાસ કરી પણ કંઈ પત્તો મળ્યો નહિ.’ આખરે રાજાએ ચોરનું ઠેકાણું આપ્યું અને ત્યાં રહેનારને બોલાવી લાવવા હુકમ કર્યો. ચોરને હાજર કર્યો. રાજાએ કહ્યું : ‘દરબારમાં ચોરી થઈ છે તું કંઈ જાણે છે ?’ ચોરે કબૂલ કર્યું, કે ‘મેં ચોરી કરી છે.’ રાજાએ પૂછ્યું : ‘સર્વ લઈ ગયો કે કંઈ રહેવા દીધું હતું ?’ ચોરે કહ્યું : ‘તિલ્લેરીમાં ‘હીરા ત્રણ હોવાથી એક એક અમે બે ચોરે લીધા અને એક હીરો આપને માટે રહેવા દીધો હતો.’ રાજાએ દીવાનને કહ્યું : ‘તે હીરો તમારી પાસે છે તે કાઢો.’ દીવાન ભોંઠો પડી ગયો અને ગળવામાંથી હીરો કાઢી આપ્યો. રાજાએ કહ્યું : ‘આજથી આ ચોર દીવાન છે, કારણકે એ સત્ય બોલે છે અને પ્રામાણિક છે.’

પછી તે ચોરને રાજાએ કહ્યું : ‘તમને ગુરુએ જે સત્ય બોલવાની આજ્ઞા કરી છે તે સત્યનું પાલન કરવાથી તમે આવી સ્થિતિ પર આવ્યા. જે ગુરુનાં તમોને ફરી દર્શન થાય તો મને પણ દર્શન કરાવશો, જેથી હું પણ સદુપદેશ બ્રહ્મ કરીશ.’ આ સાંભળી ચોર મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો, કે ‘માત્ર એક સત્યનું પાલન કરવાથી મને દીવાનપદ પ્રાપ્ત થયું, તો બીજા દૈવી ગુણો પ્રાપ્ત કરવાથી મને કેટલો બધો લાભ થશે ?’ એમ સમજી બીજા દૈવી સંપત્તિવાળા ગુણો પણ ધારણ કરવા માટે યત્ન શરૂ કર્યો. થોડા દિવસ પછી ગુરુ ત્યાં આવ્યા અને દીવાનને મળ્યા. દીવાને મહારાજના ચરણે પડી પ્રણામ કર્યા, ત્યારે મહારાજશ્રીએ પૂછ્યું : ‘તમે કેાણ ?’ ત્યારે તે દીવાને કહ્યું : ‘અગાઉ આ શહેરમાં આપશ્રી પધાર્યા હતા અને બધાઓને ધર્મનો ઉપદેશ કરતા હતા અને ધર્મ વિષે નિયમો પણ આપતા હતા. ત્યારે હું પણ આપશ્રી પાસે આવ્યો હતો અને

આપે કહ્યું હતું કે તમે ધર્મવર્તન ગ્રહણ કરો. ત્યારે મેં મારો આપશ્રીને પરિચય આપ્યો હતો, કે ચોરી, ભુગાર વગેરે કરું છું અને સર્વ પ્રકારનાં પાપકર્મ કરું છું, તે બધાને છોડવા માટે આપશ્રીએ આજ્ઞા કરેલી, પરંતુ મેં કહ્યું, કે બધાં મારાથી છૂટશે નહિ; કેવળ સત્ય બોલવાની આજ્ઞા હું સ્વીકારી શકીશ. આવી રીતે આપે જે મને સત્ય બોલવાની પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી તેનું પાલન કરવાથી સત્યના મહિમા વડે અહીંના રાજાએ મને પ્રામાણિક સમજી દીધાન બનાવ્યો છે. જોકે સત્ય બોલવાથી મારે અનેક આપત્તિઓનો સામનો કરવો પડ્યો, પરંતુ અંતમાં હું વિજયી થયો છું.’ આ સાંભળી ગુરુ બહુ જ સંતુષ્ટ થયા અને પ્રસન્ન થઈને કહેવા લાગ્યા : ‘મારી પાસેથી ઘણા માણસોએ ઉપદેશ લીધો, પરંતુ તેનું પાલન તો તમે જ કર્યું.’ ત્યાર પછી મહારાજાને પોતાના ગુરુનાં દર્શન કરાવ્યાં અને રાજાની આજ્ઞા લઈ કહ્યું, કે ‘હું હવે આ દીવાનપદ છોડી મારા ગુરુની સેવામાં જ રહીશ.’ આ સાંભળી રાજાને આશ્ચર્ય થયું, કે ‘સાંસારિક પદાર્થોને છોડી સત્પુરુષના સંસર્ગથી જે ત્યાગ-અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે તેને ધન્ય છે.’ રાજાએ પણ તે મહાન પુરુષ પાસેથી સદુપદેશ લઈ પોતાનું રાજ્ય પોતાના પુત્રને આપી દીધું. પછી દીવાન તથા રાજા બંનેએ સત્પુરુષની સાથે જઈ સંપૂર્ણ દેવી સંપત્તિનાં મતોનું પાલન કરી અંતમાં મોક્ષને પ્રાપ્ત કરી સંસારથી હ્રમેશ માટે નિવૃત્ત થયા. આવી રીતે આપણામાં એક પણ દેવી સંપત્તિનો ગુણ આવી જાય તો તે બધા ગુણને લાવે છે.

પ્રસંગ ૪થો

એક વખતે સ્વામી પ્રકાશાનંદ જ્યારે વાંસદા પધાર્યા ત્યારે તેઓનો મુકામ ગડીમાં હતો. તે વખતે ગામના લોકો તેમના દર્શન માટે ત્યાં આવીને સ્વામીજીને કહેવા લાગ્યા : ‘આપને માટે મહારાજ સાહેબે સ્મશાન પાસે ‘નિર્વાણ રોડ’ પર એક નાની બંગલી બનાવી છે; અને તેના ઉપર ‘પ્રકાશપ્રબોધ’નું પાટિયું મારેલું છે!’ તે જ દિવસે સાંજના લગભગ છ વાગ્યે મહારાજ પોતે ગડીમાં પધાર્યા અને સ્વામીજીને તે બંગલીમાં લઈ ગયા, અને કહેવા લાગ્યા : ‘મેં સાંભળેલું, કે આપ મોટેલાગે સ્મશાન અને જંગલોમાં ઉતારે કરે છે! અને તે પછી હું સ્વામી સમ-તીર્થનું પુસ્તક વાંચતો હતો તેમાં એક કવિતા લખેલી હતી તે મને મોટે યાદ નથી, પરંતુ તેની એક લીટી યાદ છે, જે આ પ્રમાણે હતી : ‘માંગકે ખાના ઔર સ્મશાનમેં સોના.’ અને બીજું ભર્તૃહરિ મહારાજનું વૈરાગ્યશતક પણ વાંચતો હતો, તેમાં ‘શય્યા સ્મશાને વને ।’ એટલે યોગી લોકો સ્મશાનમાં અથવા તો વનમાં રહે છે, માટે મેં સ્મશાન પાસે આપના માટે આ બંગલી બનાવી છે; કેમકે ગીચ ઝાડી પણ છે, તેથી સ્મશાનનું સ્મશાન અને જંગલનું જંગલ.

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : એક બારોડ વારંવાર બોલતા તેની એક લીટી મને યાદ છે : ‘ગદા ગજરાજ હોવે નહિ.’ માટે ભર્તૃહરિ મહારાજ જેવા મહાપુરુષો સાથે મારી સરખામણી ન થાય; કારણકે તેઓ તો સ્મશાન, જંગલ વગેરે સ્થળોએ એકાંત માટે રહેતા હતા, પરંતુ એ લોકો માટે કંઈ સ્મશાનમાં બંગલી બનાવવામાં આવી ન હતી.

મહારાજ સાહેબ : આપને હુમેશાં ક્યાં રહેલું છે ?

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : માયાને થોડો પણ અવકાશ આપીએ તો તે પોતાની જાળમાં ફસાવે છે, માટે એક જંગલીમાંથી જે થાય, જેમાંથી ચાર થાય, તેમ થતાં થતાં, ગાય, હેંસ, ગાડીઘોડા, નોકર-ચાકર, જર-જમીન વગેરે માયાનો ઠાઠમાઠ વધતો જ જાય, અને મેં જે કાર્ય માટે ઘર છોડ્યું છે તે કાર્ય એક તરફ રહી જાય, માટે જેમ ‘ગંગા નાહવા જતાં ગટરમાં પડે’ તેમ થાય. આ ઉપર એક દષ્ટાંત છે :

લંગોટી ફેલ ગયા !

એક મહાત્મા હતા. તેઓ જંગલની કોઈ એકાંત જગ્યાએ નિવાસ કરતા હતા. તેઓ પૂર્ણ વૈરાગી હતા અને હંમેશાં નશાવસ્થામાં રહેતા હતાં. એક દિવસે કોઈ ગામની નજીક જંગલ જેવા એકાંત સ્થળમાં તેઓ આવ્યા. થોડા દિવસો જતાં તે ગામના લોકોને તેમનાં આગમનની જાણ થતાં કેટલાક લોકો તેમના દર્શનાર્થે આવવા લાગ્યા. તેમ કરતાં તે મહાત્માની ખ્યાતિ ખૂબ જ વધી ગઈ અને એક એક કરતાં અનેક લોકો તેમનાં દર્શન માટે આવવા લાગ્યા. સમય જતાં તે ગામની સ્ત્રીઓને પણ તેમનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા થઈ; પરંતુ તેઓને મહાત્મા નશાવસ્થામાં રહેતા હોવાથી દર્શન કરવા જતાં જરા સંકોચ થતો હતો. તેથી તે સ્ત્રીઓએ પુરુષોને પોતાના વતી મહાત્માને વિનંતિ કરવા કહ્યું, ‘આપ જો એક લંગોટી રાખો તો અમે આપનાં દર્શન માટે આવી શકીએ !’ અને મહાત્મા બહુ જ દયાળુ હોવાથી લંગોટી રાખવા કબૂલ થયા. એટલે ગામલોકોએ તેમને જો લંગોટીઓ આપી. ત્યાર પછી સ્ત્રીઓ તેમનાં દર્શન માટે જવા લાગી. પરંતુ તે જંગલમાં ઉઢરો ખૂબ હોવાથી મહાત્માની રાખેલી એક લંગોટી તાણી ગયા; તેથી લોકોએ બીજી લંગોટી લાવી ત્યાં મૂકી. આ પ્રમાણે તે ઉઢરો દરરોજ એક એક લંગોટી લઈ જવા લાગ્યા. તેથી ગામલોકોએ

વિચાર કર્યો, કે ‘જો અહીં એક બિલાડો રાખવામાં આવે, તો ઉંદરો મહાત્માની લંગોટી લઈ જતાં ચૂકે; અને તે પ્રમાણે એક બિલાડો ત્યાં રાખવામાં આવ્યો જેથી ઉંદરોનો ત્રાસ તો ઓછો થયો, પરંતુ હવે બિલાડા માટે દરરોજ દૂધ જોઈએ; અને તે ગામ ખે-તણ માઈલ દૂર હતું ત્યાંથી લાવવું પડતું હતું; તેથી લોકોને થયું કે જો અહીં એક ગાય રાખવામાં આવે તો આટલે દૂરથી દૂધ લાવવું પડે નહીં, અને સાથેસાથે મહાત્માને પણ દૂધ મળે, તેમ વિચારી ત્યાં એક ગાય રાખવામાં આવી અને ગાયની દેખરેખ માટે એક માણસ પણ રાખવામાં આવ્યો. હવે આ માણસને ખાવાપીવાની અગવડતા ન પડે તે માટે તેનાં ઊંરી-છોકરાંઓને તથા ગાયને રહેવા માટે એક ચોરડી બનાવી, અને બાબુમાં થોડી જમીન પણ ગાયના ઘાસચારા માટે પણ લીધી. આ પ્રમાણે તેમની જમીન, જગીર વગેરે વધતું જ આવ્યું. પછી એક વખતે તે જમીનનું મહેસૂલ નહીં ભરેલું હોવાથી; સરકાર તરફથી મહાત્મા ઉપર ‘નોટિસ’ આવી. તેથી મહાત્મા એક દિવસ કચેરી તરફ જવા માટે નીકળ્યા, તેવામાં એમના એક ગુરુભાઈ રસ્તામાં મળ્યા. મહાત્માએ તેમને બધી વાત કરી અને કહ્યું, કે ‘લંગોટી ફેલ ગયા!’ (તાત્પર્ય એ, કે એક નાની લંગોટીમાંથી અનેક માયા વધતી ગઈ અને છેવટે કંઈ ને કંઈ ઉપાધિ આવી પડી.) ત્યારે ગુરુભાઈએ કહ્યું, કે ‘તો પછી લંગોટી શા માટે રાખી છે?’ તે સાંભળી તરત જ લંગોટી ફગાવી દઈ મહાત્મા પણ ગુરુભાઈની સાથે આવ્યા ગયા.

મહારાજ સાહેબ : (હસતા હસતા) ગરમીના દિવસોમાં આપ ગમે તે જગ્યાએ રહો, પરંતુ શિયાળા-ચોમાસામાં તો કેઈ આશ્રય જોઈએ ને ?

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : ભગવાન દત્તાત્રેયે ચોવીસ ગુરુ કર્યા હતા, તેમાં સર્પને પણ ગુરુ કરેલો, તેમ ભાગવતમાં કહે છે :

ગૃહારમ્ભો હિ દુઃખાય વિફલશ્ચાધુવાત્મનઃ ।

સર્પઃ પરકૃતં વેદમ પ્રવિદ્ય સુખમેધતે ॥

આ અનિત્ય શરીર માટે ગૃહાદિને આરંભ દુઃખદાયી અને નિષ્ફળ છે. (દાખલા તરીકે) ખીજથી કરાયેલા (ઉંદર વગેરે વડે ખોદાયેલા) દરમાં પ્રવેશી સાપ સુખ મેળવે છે. તાત્પર્ય કે ચતિઓને ખીજ કોઈએ ખાંધેલું પડતર મકાન હોય, તેમાં રહેવાની શાસ્ત્રકારોની આજ્ઞા છે. તે પણ વર્ષાઋતુ અથવા ઠંડીના દિવસો માટે છે; ગરમીના દિવસોમાં તો બ્યાં ત્યાં જાડ નીચે પડી રહેવું. આ વિષે લોમશઋષિનું દષ્ટાંત છે:

લોમશઋષિનું આયુષ્ય બહુ લાંબું હતું. તે પોતે ઘાસની એક ટટ્ટી ળનાવી સવારે સૂર્યનો તાપ પોતાના શરીર ન પડે તેટલા માટે પૂર્વ દિશામાં મૂકતા; જેમ તાપ ફરે તેમ તેઓ પેલી ઘાસની ટટ્ટી પણ ફેરવતા અને સાંજે તેને પશ્ચિમ દિશા તરફ મૂકતા. તેમનાં દર્શન પણ બહુ દુર્લભ હતાં. એક સમયે કૃષ્ણ પરમાત્મા અર્જુનને તેમનાં દર્શન કરવા લઈ ગયા. પ્રસંગ નીકળતાં કૃષ્ણ પરમાત્માએ તેમને કહ્યું: ‘આ ઘાસની ટટ્ટી કરતાં આપ એકાદ ઝૂંપડી ળનાવીને તેમાં રહેતા હો તો ઠીક પડે.’ ત્યારે લોમશઋષિએ ઉત્તર આપ્યો: ‘આ અનિત્ય શરીર ઘોડા જે સમયમાં નાશ પામવાનું છે, તો પછી તેને માટે ઝૂંપડું ળનાવવાની ખટપટમાં હું ક્યાં પડું?’ માટે ઠંડી તથા ચોમાસાના દિવસોમાં કોઈ લાંબું-તૂટ્યું મકાન હોય તેમાં રહેવાનું હોય.

મહારાજ સાહેબ: સ્વામી-સંન્યાસીઓ એમ કહે છે કે શંકરાચાર્ય ભગવાને ચારે દિશામાં ચાર મઠ ખાંધ્યા હતા અને તેઓ હાથી, ઘોડા લઈને ધર્મની સ્થાપના કરવા માટે ચારે દિશામાં ફરતા હતા, અને સામાન્ય જનતા ઉપર છાપ પાડવા માટે છડી, ચામર વગેરેનો ઠાકમાક રાખતા હતા; તો શું આ વાત ખોટી છે?

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : એક વખત ભગવાન શંકરાચાર્ય સર્વત્ર વેદધર્મની સ્થાપના કરતાકરતા કેરલદેશમાં પધાર્યા, ત્યારે ત્યાંના રાજાએ તેમનો દિવ્ય યશ સાંભળ્યો હતો. 'આચાર્યનું શરીર અમારા દેશનું છે, તેથી આ દેશનું અહોભાગ્ય છે, કારણકે તેમનો વિશુદ્ધ યશ આખી પૃથ્વીમાં ફેલાયેલો છે.' આવી ઊંચી ભાવનાથી આચાર્યનાં દર્શન કરવા માટે તે ગયા અને પ્રાર્થનાપૂર્વક તેમના પોતાના મહેલમાં પધરાવ્યા. પછી સિંહાસન ઉપર બેસાડી પગ ધોવા વગેરેની ક્રિયા કરી આરતી કરી, નૈવેદ્ય ધરી એક હબ્બર સોનામહોરોથી ભરેલો થાળ એમના ચરણોમાં ભેટ ધર્યો. આ સોનામહોરોનો થાળ જોઈ રાજાને આચાર્ય ભગવાને કહ્યું : 'હે રાજા ! આપ વિદ્વાન છો અને ધર્મને જાણો છો કે યતિઓનો શો ધર્મ છે. છતાં આ ભેટ ધરી મને અધર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરાવો છો કે જેથી હું પતિત થાઉં.' આવી રીતે યતિઓના ધર્મનો સદુપદેશ કરી દ્રવ્યને ન સ્વીકારી તેઓ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. ભગવાન શંકરાચાર્ય આવા સમર્થ હોવા છતાં પણ તેમણે સંન્યાસધર્મથી વિપરીત આચરણ ન કર્યું.

મહારાજ સાહેબ : ત્યારે આદિ શંકરાચાર્ય હાથી, ઘોડા સાથે માણસો વગેરે રાખતા હતા તો પછી તેમને દ્રવ્ય એકદું કયાં સિવાય કેમ ચાલે ?

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : શંકરાચાર્ય ભગવાન હાથી, ઘોડા રાખી ફરતા હતા એ બાબતનો ઉલ્લેખ તેમનાં ચરિત્રોમાં ક્યાંયે જોવામાં આવતો નથી. તેમ જ સત્પુરુષો પણ નથી કહેતા કે ભગવાન શંકરાચાર્ય હાથી, ઘોડા વગેરે રાખતા હતા. દક્ષિણમાં અત્યારે પણ સંભળાય છે, કે તેઓ ભિક્ષા માગીને ખાતા અને ગાઠ નીચે સૂઈ રહેતા.

મહારાજ સાહેબ : પરંતુ શંકર ભગવાને ચાર મઠ તો બાંધ્યા હતા ને ?

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : તેમણે મઠ તો બાંધ્યા નથી, પરંતુ ચાર

દિશાઓમાં ધર્મની રક્ષા માટે ચાર શિષ્યો રાખ્યા હતા. તેમણે યતિધર્મ વિરુદ્ધ કોઈ ઠેકાણે આચરણ કર્યું નથી.

મહારાજ સાહેબ : આચાર્યો હાથી, ઘોડા વગેરે રાખે અને છડી, ચામર વગેરે ધારણ કરે તો લોકો પર છાપ પડે ને ?

સત્પુરુષોની સાત્ત્વિક અને રાજઓની રાજસી સંપત્તિ વચ્ચે અંતર

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : સત્પુરુષોનો પ્રભાવ તો એમના ચોગ-બળના મહિમાથી જ પડે છે; કારણ કે સત્પુરુષો સત્ત્વગુણપ્રધાન હોય છે. રાજઓ હાથી, ઘોડા વગેરે સામગ્રી પોતાના ઐશ્વર્યની શોભા માટે રાખે છે, પરંતુ તેઓને અંતઃકરણપૂર્વક મહાભાવથી કોઈ ચાહતું નથી. જેમકે રાજઓ પોતાના રાજ્યમાં રાજસી વૈભવથી દીવાન, નોકર, ચાકર વગેરે ઉપર તેમ જ પ્રજા ઉપર સત્તા બેસાડે છે, પણ તે બધા રાજ્યના નોકરો તથા પ્રજા જેટલે દરજ્જે અધ્યાત્મવિદ્યાનો ઉપદેશ અથવા ધર્મતત્ત્વનું બરાબર પાલન કરનાર સત્પુરુષોની આજ્ઞા માને છે, તેટલે દરજ્જે રાજાને નથી માનતી. જો ક્યાંય તેની પ્રજા માનતી હોય તો બહુમાં બહુ તેની હયાતી સુધી માને છે અને ધર્મશુરુઓને તો યાવચ્ચંદ્રદિવાકરો માને છે. રાજઓ રાજ્યશાસન માટે ઘણું દ્રવ્ય ખર્ચી નોકરો રાખે છે, ત્યારે સત્પુરુષોને તો તે માટે એક પૈસો પણ ખર્ચવો પડતો નથી.

સત્પુરુષો જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં હજારો ને લાખોની સંખ્યામાં જનતા તેમની આજ્ઞાનું પાલન કરે છે ને તેમની સેવા કરવા તત્પર હોય છે. જગત ઉપરની સઘળી સંપત્તિઓ એ સત્પુરુષોની સંપત્તિ છે.

પ્રાચીન સમયમાં વસિષ્ઠ, વામદેવ, ભૃગુ, અંગિરા વગેરે સત્પુરુષોના ચરણોની ધૂળથી સાર્વભૌમ રાજઓના મુકુટો પવિત્ર થતા. રાજઓના પ્રભાવ તો તેઓની હયાતી સુધી જ તેઓના જ

મુલકમાં પડે છે, પરંતુ સાત્ત્વિક શાસન કરનારા આચાર્યોની આજ્ઞાએ તેમની હયાતી પછી હજારો વર્ષો સુધી સર્વત્ર પળાય છે. આજે પણ વેદધર્મને જાણવનારા વ્યાસ, વસિષ્ઠાદિની આજ્ઞા માનવા માટે લાખો અને કરોડો લોકો તત્પર છે. જે સત્પુરુષો હજારો વર્ષ પહેલાં થઈ ગયા છે તેમની આજ્ઞા પણ જનતા બરાબર શ્રદ્ધાથી અત્યાર સુધી માને છે, તેમ જ મહાત્મા બુદ્ધ, ઈશુ, જર-થોસ્ત આદિ મહાત્માઓનાં નામ પર લાખો અને કરોડો મનુષ્યો મરી ક્રીટવા તૈયાર છે. માટે જગતમાં સાચું સામ્રાજ્ય તો સત્પુરુષોનું જ છે અને તે સામ્રાજ્યના રક્ષણ માટે એકેય સિપાઈની જરૂર નથી.

દૈવી સંપત્તિવાળા જિજ્ઞાસુ પુરુષોની દૃષ્ટિમાં જગતની હાથી, ઘોડા, રથ, પાલખી જે કંઈ માયિક સંપત્તિઓ છે, તે તો છોકરાંની રમત જેવું છે, તો પછી આચાર્ય શંકર ભગવાનની તો વાત શી ?

મેં વૃદ્ધ પુરુષો પાસે સાંભળ્યું હતું, કે આઘ શંકરાચાર્યે ચારે દિશામાં ચાર આચાર્યો (શિષ્યો) રાખેલા. તે પછી કાળાંતરે આ ચાર આચાર્યોએ બ્રાહ્મણોને આજ્ઞા કરી કે બધા એકઠા મળી વિદ્યાર્થીઓને ભણવા માટે આશ્રમ બંધાવો. આ પ્રમાણે ત્યાં વેદ, વેદાંત વગેરે બધું શીખવવામાં આવતું હતું. ત્યાં અમુક અમુક માણસોને આશ્રમની વ્યવસ્થા માટે રાખવામાં આવ્યા હતા. આ પ્રમાણે થોડો સમય તો સારી રીતે ચાલ્યું પરંતુ પછી ધીમે ધીમે જે લોકોના હાથમાં વ્યવસ્થા હતી તેઓ પોતે ધન એકઠું કરવા લાગ્યા અને બધી અવ્યવસ્થા થઈ ગઈ. એટલે કે જે આચાર્યો હતા તેઓ પોતે જ વ્યવહાર કરવા લાગ્યા, અને પછી તે લોકોના હાથમાં પણ દ્રવ્ય આવતાં તેઓ પણ ધીમે ધીમે વધારે બગડતા ગયા અને લોગપિલાસમાં મગ્ન બન્યા. પછી તેઓ વૈરાગ્યરહિત થઈ સંન્યાસધર્મથી વિરુદ્ધ ચાલવા લાગ્યા. ભાગવતમાં લખ્યું છે :

યઃ પ્રવ્રજ્ય મૃહાત્ પૂર્વે ત્રિવર્ગવપનાત્ પુનઃ !

યદિ સેવેત તાન્ ભિક્ષુઃ સ વૈ વાન્ત્યાદ્યપત્રયઃ ॥

ધર્મ, અર્થ અને કામરૂપી ત્રણ પુરુષાર્થ આપનારા ગૃહસ્થાશ્રમ(ઘર)માંથી નીકળી સંન્યાસ ગ્રંથણ કરીને પાછો વિષયાદિને જે સંન્યાસી સેવે છે તે સંન્યાસી નિર્લજ્જ અને ઊલટી કરેલા પદાર્થને ખાનારો છે. એટલે કે ભર્તૃહરિ મહારાજ, ગોપીચંદ વગેરે મહાન પુરુષોએ રાજપાટ, ભોગવિલાસ વગેરેનો ત્યાગ કર્યો તે વસ્તુઓનો (ભોગવિલાસ) મારા જેવા સંન્યાસ લીધા પછી ગ્રંથણ કરે છે; એટલે અમે ઊલટી કરેલો પદાર્થ ખાનારા છીએ.

મહારાજ સાહેબ : એ પ્રમાણે થવાનું કારણ શું ?

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : પહેલાંના સમયમાં આપના જેવા રાજાઓ અને રાજગુરુ જેવા યાજ્ઞવલ્ક્ય વગેરે ઋષિઓ સંપત્તિઓને છોડી દઈને વૈરાગ્ય લેતા અને દરેક બાતના વેલવ બેઘેલા હોવાથી તેઓને દ્રવ્યાદિ પદાર્થોમાં કોઈ પ્રકારનો મોહ થતો નહિ; પરંતુ હાલમાં આવો કોઈ નિયમ રહ્યો નથી.

સંવત ૧૯૫૬ની સાલમાં ભારે દુષ્કાળ પડ્યો હતો. તે વખતે ભુજમાં હું ચાતુર્માસ માટે રહ્યો હતો. ત્યારે આખા હિંદુસ્તાનમાં દુષ્કાળની ભયંકર અસર થઈ હતી. કેટલાક અનાથ છોકરા અન્ન વિના ભૂખથી તરફડતા હતા અને જ્યાં ત્યાં રખડતા ફરતા હતા. આવા કેટલાક છોકરાઓને સાધુસંન્યાસીઓએ લગવાં પહેરાવી મુંડન કરાવી સાધુવેશ ધારણ કરાવ્યો હતો. તે પછી સંવત ૧૯૫૭ના ભાદ્રપદ-આસોમાં હું જ્યારે અમદાવાદમાં રહેતો હતો, ત્યારે મારું આસન અનાથાશ્રમની પાસે હતું. આ અનાથાશ્રમ બંધ કરવામાં આવ્યો ત્યારે તેમાં રહેલા કેટલાક છોકરા સાધુ થઈ ગયા અને કેટલાકે સ્વામીઓ પાસે જઈ સંન્યાસ લીધો. આજકાલ અમારા જેવાઓએ સંન્યસ્તને નિર્વાહનું સાધન કરી લીધું છે. હું પણ તેમાંનો એક છું. જ્ઞાનાર્ણવમાં કહ્યું છે :

યતિત્વં જીવનોપાયં કુર્વન્તઃ કિં ન લજ્જિતાઃ ।

માતુઃ પણ્યમિવાલંબ્ય યયા કેચિત્ મતપ્રુણાઃ ॥

જેમ માતાના અસહ્ય વ્યવહારને આશુવિકાતું સાધન કરનારા નિર્લજ્જ અને નિર્હય ગણાય છે, તેમ ચતિત્વને શુન્નરાતનું સાધન સમજનારા સંન્યાસીઓએ પણ શું શરમાવું ન જોઈએ ?

શાસ્ત્રો જો કે અમારી આ વૃત્તિ માટે ધિક્કાર કરે છે, પણ અમને એ માટે લજ્જા આવતી નથી. આવા લોકોએ માગવા માટે વેશ ધારણ કરેલો હોય છે. એટલે અમારે મઠનો નિર્ણોદ્ધાર કરવો છે, અમારે દેવમંદિર છે, પાઠશાળા છે, ગૌશાળા છે, અનાથાશ્રમ છે, સહાયત્વ છે વગેરે જે તે નિમિત્ત જીણું કરી દ્રવ્ય એકઠું કરતા રહે છે, પણ જેઓ ખરા વૈરાગી હોય છે તેઓ તો કોઈ રાજ્યપાટ આપે, તો પણ સ્વીકારતા નથી. આ સંબંધમાં બુદ્ધદેવનું દ્વાંત છે :

બુદ્ધ ભગવાન

એક વખત ભગવાન બુદ્ધ વિકાર કરતા હતા, ત્યારે રસ્તામાં ભરવાડોને ઘેટાંનાં ટોળાં ને ટોળાં લઈ જતા જોઈ પૂછ્યું : ‘આટલાં બધાં ઘેટાં દયાં લઈ જાઓ છો ?’ ભરવાડે કહ્યું : ‘જિંખિસાર રાજા યત્ન કરે છે ત્યાં ઘેટાં યત્નમાં હોમવા માટે લઈ જઈએ છીએ.’ ભગવાન બુદ્ધ યત્નમાં જવાનો વિચાર કરી તે ભરવાડોની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા. એક ઘેટાને પગે વાગેલું હોવાથી તેનાથી બરોબર ચલાતું નહોતું અને તે પાછળ પડી જાય ત્યારે ભરવાડ તેને લાકડીનો ગોદો મારે, એટલે વળી તે ઘેટું થોડો વખત લંગડાતું લંગડાતું ઉતાવળે ચાલે અને પાછળ પડે કે વળી ગોદો ખાય. તે જોઈ ભગવાન બુદ્ધનું હૃદય દયાથી જીભરાઈ ગયું. તેમણે ભરવાડને કહ્યું : ‘ભાઈ, આ ઘેટાને હું જિંચકીને તમારી પાછળ પાછળ ચાલું ? તમારો મુકામ આવશે એટલે હું તમને સોંપી દઈશ.’ ભરવાડે કહ્યું : ‘ભલે.’ એટલે ભગવાન બુદ્ધ તેને જિંચકીને ચાલ્યા. થોડેર આબું એટલે તે ઘેટું ભરવાડને સોંપી દીધું. પછી ભગવાન બુદ્ધ જિંખિસાર રાજા યત્ન કરતો .

ગયા અને રાત્રને મળવાની ઇચ્છા દર્શાવી. રાત્રએ તેમને અંદર આવવાની પરવાનગી આપી. પોતે તેમની આગળ જઈ પૂછ્યું, કે ‘રાત્ર! આ યજ્ઞ શા ઉદ્દેશથી કરે છે ?’ રાત્રએ કહ્યું : ‘સ્વર્ગના સુખની ઇચ્છાથી.’ ભગવાન ખુદે કહ્યું : ‘નરમેધ કરે તો શું ફળ મળે ?’ રાત્રએ કહ્યું : કે ‘સ્વર્ગમાં વધારે ઊંચું સુખ મળે.’ ભગવાન ખુદે કહ્યું, ‘આ શરીર તૈયાર છે. આટલાં બધાં ઘેટાંની આહુતિ આપી ઘણા જીવની હિંસા કરવા કરતાં આ એક જીવની આહુતિ આપી ઇચ્છા પ્રમાણે મોટું સુખ ભોગવો.’ આ સાંભળી રાત્ર આશ્ચર્ય પામી તેમની સામું એક દિશ્વિથી જોઈ રહ્યા. ભગવાન ખુદનાં તેજ અને પ્રભાવથી રાત્ર અંતર્ધ ગયા અને પગે પડી તેમને શરણે ગયા અને યજ્ઞ બંધ કર્યો. ભગવાન ખુદે તેમને તત્ત્વનો ઉપદેશ આપ્યો. રાત્ર તેમના શિષ્ય થયા અને ભગવાન ખુદ ત્યાંથી જવા તૈયાર થયા ત્યારે રાત્રએ કહ્યું, ‘આપ ક્યાં પધારો છો ? આ રાત્ર્ય આપને અર્પણ કરું છું. આપ કાંટેલાં વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરી સારાં વસ્ત્રો સ્વીકારો અને આદી જ રહો અને રાત્ર્ય ભોગવો.’ ખુદે કહ્યું : ‘મારે રાત્ર્ય તો હવે. તેણું સુખ મને તુચ્છ અને અનિત્ય લાગ્યું. તેથી તેનો ત્યાગ કરી હું મહાન અવિનાશી સુખની શોધમાં નીકળ્યો છું. રાજપાટમાં જરાયે સુખ ખુદિ રહી નથી.’ એમ કહીને તે ચાલ્યા ગયા.

આ પ્રમાણે મહાન પુરુષોને માયિક સુખની તુચ્છતાનો અનુભવ થયેલો હોય છે. તેથી તેનો સ્વીકારતા નથી. આજકાલ સુમુક્ષુઓ તો કોઈક જ હોય છે, મોટેભાગે પુબુક્ષુઓ (ખાવાની ઇચ્છા-વાળાઓ) છે.

લાયકાત પ્રમાણે મેળવાતી વસ્તુ

બ્રહ્મવિદ્યા સંપાદન કરવામાં પણ પૂર્વપરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલી યોગ્યતા વગેરેની આવશ્યકતા છે. મહાન પુરુષો મોટી વસ્તુ

અને તુચ્છ પુરુષો તુચ્છ વસ્તુ જ શ્રદ્ધા કરે છે.

ભર્તૃહરિ મહારાજ કહે છે :

સ્વલ્પં ક્ષાયુષસાવશપમેલિનં નિર્માસમપ્યસ્થિ ગોઃ
શ્વા લલ્પ્યા પરિતોષમેતિ ન તુ તત્તસ્ય શ્રુષાશાંતયે ।
સિંહો જમ્બુકમદ્દમાગતમપિ ત્યક્ત્વા નિહન્તિ દ્વિપં
સર્પઃ કુચ્છગતોઽપિ ઘાઞ્છતિ જનઃ સરથાનુરૂપં ફલમ્ ॥

થોડા સ્નાયુ અને ચરખીવાળા મલિન અને માંસરહિત બળદનાં હાઠકાંને મેળવીને, ભૂખની શાંતિ થતી નથી તોપણ કૂતરો તેથી પ્રસન્ન થાય છે; તેમ જ સિંહ પાસે આવેલા શિયાળને ત્યજી હાથીને જ મારે છે. સૂઘળાં મનુષ્યો સંકટમાં આવે તોપણ, પોતાના બળને અનુકૂળ ક્ષણની ઇચ્છા કરે છે. તાત્પર્ય કે, સર્વ પોતપોતાની લાયકાત પ્રમાણે પદાર્થ મેળવે છે.

મહારાજ સાહેબ : ત્યારે એ લોકોને એથી સંન્યાસધર્મનો બાધ આવતો નથી ?

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : એ લોકોને ધર્મની આથે કશો સંબંધ નથી, તેમણે માત્ર માગવા માટે જ સંન્યાસીનો વેશ પહેર્યો હોય છે.

તે પછી લગભગ રાતના નવ વાગ્યે મહારાજ સાહેબ પોતાને બંગલે ગયા.

બંગલીમાં સ્વામીજી પાસે બે માણસો રાખવામાં આવ્યા હતા. એક પટાવાળો અને બીજો પરચૂરણ કામ-પાણી વગેરે ભરવા માટે. એટલે મહારાજ સાહેબના ગયા પછી એક માણસે સ્વામીજી પાસે જઈને કહ્યું : ‘અમોને અહીં બીક લાગે છે !’

સ્વામીજી : શાની બીક લાગે છે, ભૂતની ?

માણસ : દીપડા, વાઘ વગેરેની બીક લાગે છે; કેમકે તેમનો અવાજ અહીં ચોખ્ખો સંભળાય છે.

સ્વામીજી : દીપડા, વાઘ વગેરે જ્યાં બસી હોય ત્યાં જતા

વાથી, માટે આ બંગલીમાં તો બત્તી પણ બળે છે, અને અંદર
 દરવાજાની સાંકળ પણ બંધ હોવાથી દીપડા, વાદ અંદર પ્રવેશ
 કરી શકે તેમ નથી; પંડી બીક રાખવાનું કંઈ કારણ નથી. છતાં
 સાતના પેશાબ કરવા માટે જલું હોય તો મોરીમાં (બાથરૂમમાં)
 બહારથી પણ રસ્તો છે અને અંદરથી પણ છે; તો તમે અંદરના
 રસ્તેથી આવજો.

બીજે દિવસે મહારાજ સાહેબ સવારમાં નવ વાગ્યે ત્યાં
 આવ્યા અને સ્વામીજીને પૂછ્યું : ‘આપને કંઈ તકલીફ તો નથી ને ?
 અડી’ અનુકૂળ પડે છે ને ?’

સ્વામીજી : મને તો અનુકૂળ છે, પરંતુ આ માણસોને
 અનુકૂળતા નથી જણાતી; કેમકે તે લોકોને દીપડા, વાદ વગેરેની
 બીક લાગે છે.

મહારાજ સાહેબ : એ લોકો લુચ્યા છે, કામ નથી કરવું
 એટલે એમ કહે છે.

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : ભલે ને લોકો ગમે તેમ કહે; પરંતુ

તેમ પૃથ્વીમા દટાયેલું ધન ચર્ચાર્ય ને કળાગ્નિ પ્રજ્ઞા વિના,
ખોવા વિના, ઉપર ગહેલા પદ્મ પરેરે પ્રહી નાખ્યા વિના,
તેમ જ ન્વીકાર કર્યો વિના માત્ર બહાગ્નિ શાદો ભોલવ ધીનીકની
શકતુ નથી, તેમ માયાના કાર્યોથી દકાયેલું નિર્નય આત્મતત્ત્વ
પણ બ્રહ્મવેત્તાના ઉપદેશ, મનન અને ધ્યાનાદિથી પ્રાપ્ત થાય છે
ખોળ તરો ઝવઝવી પ્રાપ્ત થતુ નથી

આત્મવચન

આત્મોક્તિ - એટલે આત્મજનના શબ્દો. તે સબધેમા સાખ્ય
સૂત્રમા કહ્યું છે, કે 'આત્મોપદેશ શબ્દ । આત્મનો ઉપદેશ એ
શબ્દપ્રમાણ છે ' આત્મ એટલે ચર્ચાર્ય અનુરૂપ કરીને તે પ્રમાણે
ખોલનાર આ ઉપર એક દષ્ટાંત છે

એક ધનાઢ્ય ગૃહસ્થ હતો તેણે પોતાની પાછળ કોઈ વખત
પુત્ર વગેરેને કામ આવે તેમ જ ચોર વગેરેથી તેનો નાશ ન
થાય એ હેતુથી પોતાની પાસે જે દ્રવ્ય હતુ તેને ગુપ્ત રાખવાનો
વિચાર કર્યો, અને પોતે બધાવેતુ શિખરજીથ એક શિવાલય
હતું, તેની પાસે કોઈ ન જાણે એવી રીતે તેને દાટીને પોતાના
ચોપડામા તેની નોંધ કરી, કે અમુક સાવમા ઉત્તરાયણના સૂર્યમા,
ચૈત્ર માસમા, અમુક દિવસે, અમુક ઘડી દિવસ ચડતા દેવાડાયના
કળશમા પંચીમ લાખ સોનામહોરો રાખી છે, તે બ્યારે જરૂર
પડે ત્યાજે કાઢવી ત્યાર પછી તે ચાત્રા કરવા ગયો અને ત્યાજ
મરણ પાગ્યો કેટલોક સમય ગયા પછી તેના પુત્રને પેપારમા
ભારે ખોટ ગઈ અને તે નાણાની અતિશય તગી લોગવવા
લાગ્યો પછી જાના ચોપડાઓ જોતા જોતા પેપો લેખ તેના
વાચવામા આવ્યો અને પચીસ લાખ સોનામહોરની વાત વાંચી
એટલે તે આનંદમા આવી ગયો તેણે ચોપડામા વાંચ્યા પ્રમાણે
પેલા શિવાલયનો કળશ તથા ગિખર ઉતરાવી નાખ્યા, ૧

તેમાંથી ઘણી રીતે તપાસ કરતાં પણ તેને તે ચોપડામાં લખ્યા પ્રમાણેનું દ્રવ્ય મળ્યું નહિ. છેવટે કોઈ બુદ્ધિમાન પુરુષને આ બાબત પૂછતાં તેણે ચોપડો બરાબર તપાસી, વિચાર કરીને દેવળું શિખર તથા તેનો કળશ જે પ્રમાણે હતાં તે પ્રમાણે ચણાવી દેવાનું કહ્યું. આ શેઠના પુત્ર પાસે પૈસા તો હતા નહિ, તેથી તે બુદ્ધિમાન પુરુષે જ પૈસા આપી તે શિખર કળશ સહિત હતું તેવી સ્થિતિમાં તૈયાર કરાવ્યું. કળશ ચડી ગયા બાદ ઉત્તરાયણમાં લખેલા દિવસે અને લખેલી ઘડીએ કળશની છાયા જે સ્થળે પડે તે સ્થળે જોવાવવા કહ્યું. તે પ્રમાણે કરતાં ત્યાંથી પચીસ લાખ સોનામહોરો નીકળી. તેથી છોકરો બહુ ખુશી થયો તેમજ ધનવાન પણ બન્યો.

માયાકાર્યતિરોહિતમ્—આ આત્મા એક છે, પર છે, દ્રષ્ટા છે, પૂર્ણ, સ્વયંન્વેતિ અને અત્યય છે. એવો આ આત્મા માયાનાં કાર્ય—સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ દેહોથી આનંદાદિત છે, તેનો વિચાર કરીને તથા એ આત્માને ત્રણે દેહથી જુદો કરીને તેને ઓળખવો.

આ સંબંધી આત્મગીતામાં પણ કહ્યું છે :

યથાગાધનિઘેલંઘૌ નોપાયઃ खनन विना ।

‘મહાભેડપિ તથા સ્વાત્મનિન્તાં મુક્ત્વા ન વાપરઃ ॥

જેમ અગાધનિધિ (પૃથ્વીમાં દટાયેલું ધન) મેળવવા સારું જોવા વિના ખીજે ઉપાય નથી, તેમ મને મેળવવા માટે પણ સ્વરૂપના ચિંતન (ધ્યાન) વિના ખીજે ઉપાય નથી.

ફરી પણ કહે છે :

देहोपलमपाकृत्य बुद्धिकुहालकात्पुनः ।

खात्वा मनोभुवं भूयो गृह्णीयान्માં નિધિં પુમાન્ ।

દેહરૂપ પશ્ચરને દૂર કરીને, બુદ્ધિરૂપી કોઠાળીથી મનરૂપી પૃથ્વીને વારંવાર જોદીને પુરુષે નિધિરૂપ મને—આત્મધનને પ્રાપ્ત કરવું.

આત્મતત્ત્વના જિજ્ઞાસુએ પ્રથમ તો દેહરૂપી પથ્થરને ફર કરવો જોઈએ. જેમ કોઈ બળવાન હાથી મોટા પથ્થરને ઊંચકીને ફર ફેંકી દે છે, તેમ કોઈ વૈરાગ્યશીલ આત્મબળવાળો મુમુક્ષુ જ દેહાભિમાન ફર કરી શકે છે.

દેહાભિમાનથી થતા અનર્થો

અવિદ્યારૂપી અંતરાત્માને ભૂલી, અજ્ઞાનને લીધે દેહને જ આત્મા માની તેની સેવા કરવી, તેની ખાદ્ય શોભા વધારવી, તેને અનેક સુખમાં રાખવો એ જ કર્તવ્ય આજે મનાય છે. આજેો દિવસ તેને સુગંધી સાબુ લગાડી, વારંવાર સ્વચ્છ કરવો, કેશને ઓળવા, ઘડી ઘડી દર્પણમાં મોં જોવું, સુશોભિત અને અમુક રીતે જ સિવાયેલાં કપડાં પહેરવાં અને તેને દિવસમાં બેચાર વખત બદલવાં, ઘરમાં તેના આરામ માટે નરમ આસનો રાખવાં, સૂવા માટે સુશોભિત બિછાનાં રાખવાં, ખાવાપીવા માટે અનેક પદાર્થોનો સંગ્રહ કરવો, રહેવા માટે બંગલા, ફરવા માટે મોટર, નાટક-સિનેમા જોવા જવું વગેરે પ્રવૃત્તિમાં આખું જીવન બરબાદ કરવામાં આવે છે. વળી જેને એક દિવસ અગ્નિ, ભૂમિ કે જળને સ્વાધીન કરવામાં આવનાર છે, એવા આ અનિત્ય દેહની સેવા માટે ધન પેદા કરવાને અનેક ચિંતા અને ઉપાધિ સ્વીકારીને આખું જીવન વ્યતીત કરવું અને આત્મા જે નિત્ય છે, અવિનાશી છે, સુખરૂપ છે તેને ભૂલી જવો, એનાથી બીજા વધારે શો અનર્થ હોય ? તે સંબંધમાં શ્રી શંકરાચાર્ય કહે છે :

અનુક્ષણં યત્પરિહૃત્ય કૃત્યમનાદ્યવિદ્યાકૃતવન્ધમોક્ષણમ્ ।

દેહઃ પરાર્થોઽયમનુચ્ચ પોષણે યઃ સજ્જતે સ સ્વમનેન હન્તિ ॥

અનાદિ અવિદ્યાએ કરેલા બંધનથી છૂટવાનું કામ ત્યજીને હંમેશાં આ દેહ જે (કાગ, ગીધ આદિ) બીજા માટે છે, તેના પોષણમાં જે આસક્ત થાય છે તે આત્માને હણે છે.

અવિદ્યા ચાર પ્રકારની છે : અનિત્યમાં નિત્યબુદ્ધિ, દુઃખમાં સુખબુદ્ધિ, અપવિત્રમાં પવિત્રબુદ્ધિ અને અનાત્મામાં આત્મબુદ્ધિ.

અનિત્યમાં નિત્યબુદ્ધિ : એટલે દેહ અનિત્ય છે, ક્ષણભંશુર છે ને જોતજોતામાં માણસો મરી જાય છે, એવું જોવામાં આવે છે છતાંય માણસો પોતે કદી મરનાર નથી એમ માની મોટી મોટી ઇમારતો બાંધવા, મોટી જગીરો ને ધન મેળવવા અત્યંત કષ્ટ વેડી પ્રયત્ન કર્યા કરે છે ને દેહ નિત્ય હોય તેમ વર્તે છે.

દુઃખમાં સુખબુદ્ધિ : આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક ને આધિ-ભૌતિક એ પ્રમાણે દુઃખ ત્રણ પ્રકારનાં છે, તે મનુષ્યોને લોગવવાં પડે છે. શરીર દુઃખરૂપ છે ને તેને અનેક અસાધ્ય, ઘણું દુઃખ આપનાર રોગાદિ થાય છે. અણુધારી અનેક પ્રકારની આક્રંતો આવી પડે છે ને અતિશય દુઃખ લોગવવું પડે છે, છતાં તે ભૂલી જઈને તેમાં સુખ માને છે. કદાચ દેહ રોગ-પીડામાંથી મુક્ત રહે, તોપણ મનુષ્યોને મોટામાં મોટું દુઃખ મરણનું છે. છતાં તેનો જરા પણ ખ્યાલ રાખતા નથી ને પોતાને સુખી માને છે.

અપવિત્રમાં પવિત્ર-બુદ્ધિ : દેહ માંસ, રુધિર, મળમૂત્ર વગેરે દુર્ગંધ ને ગંદા પદાર્થથી ભરેલો છે, છતાં તે દેહધારી પોતે જાતજાતના વસ્ત્રાલંકારથી તેને શણગારી પોતે રૂપાળા દેખાવવાળા છે એમ માને છે ને દેહમાંથી નીકળતી દુર્ગંધ દૂળાવવા અનેકવિધ સુગંધસામગ્રી ને સુવાસિત પદાર્થોનો ઉપયોગ કરે છે ને તેને પવિત્ર માને છે.

અનાત્મામાં આત્મબુદ્ધિ : જેવી રીતે ઘરમાં રહેવાવાળો જુદો છે પણ અજ્ઞાન વડે માને છે કે ઘર જ હું છું, તેમ દેહ એ પોતે નથી એટલે અનાત્મા છે, દેહમાં રહેવાવાળો પોતે જ આત્મા જુદો છે, તોપણ દેહ જ હું છું એમ માની લે છે.

આ માન્યતા જ અનાદિ અવિદ્યાએ કરેલા મોટા બંધનરૂપ છે. આ બંધનથી છટવા માટે ચોવીસે કલાક ક્રિયામાં તત્પર

ગહેવાને બદલે આ માસનું પૂતળું પારડાને ઉપયોગી છે એવા શરીરમાં અહીં બુદ્ધિ રાખીને જાતજાતના ખાનપાનાદિક, વૈભવવિવામથી તેમાં આસક્તિ વધારવાને તત્પર રહે છે ને પોતાના સ્વરૂપને અને કર્તવ્યને ભૂલી જાય છે તે પુરુષ પોતે જ પોતાનો નાશ કરે છે, એટલે પોતાના જ પગમાં કુહાડો મારે છે

વિચાર કરતા તો કર્તવ્યની અપેક્ષાએ દેહ અમૂલ્યમાં અમૂલ્ય છે, કારણ કે એ મોક્ષનું સાધન છે, છતાં વસ્તુતઃ તો અત્યક્ષ નરક છે મોક્ષના દરવાજાડંપી શરીર પ્રાપ્ત થવા છતાં જેણે મોક્ષ ન મેળવતા જિંદગી મુઠ્ઠી શરીરને લાઠ લડાવ્યા કર્યા છે, તેણે પોતે જ પોતાનું સુખસાન કર્યું છે એ માટે એક એક દષ્ટાંત જોઈએ

સાડા ત્રણેયો વર્ષ અગાઉ મદ્રાસમાં એક નગરશેઠ હતા તે એટલા બધા ધનવાન હતા કે લોડો તેને સાક્ષાત્ કુબેરનો અવતાર માનતા તેમણે યુવાવસ્થામાં જ સસારનો ત્યાગ કર્યો હતો એમની એટલી બધી ત્યાગવૃત્તિ હતી કે જ્યાં ત્યાં ધૂળમાં પડ્યા રહેતા તેઓ એક ઠેકાણે પોતાની ઋણિતામાં ડૂબે છે, કે જ્યારે આ શરીર મૃત્યુ પામશે, ત્યારે પશુ, પક્ષી વગેરે એમ ધારશે કે અમે ખાઈશું, જળ ચર કહેશે કે અમે ખાઈશું, અગ્નિ કહેશે કે હું ખાઈશ અને પૃથ્વી કહેશે કે હું ખાઈશ આવા ગદા અને નાગવાન શરીરને ચાલીની પાલખીમાં બેસાડયું, જવાહિરના આભૂષણો પહેરાવ્યા, આ પ્રમાણે કેટલાક લાઠ લડાવ્યા અહોહો ! આ મેં શું કર્યું ? આ મારી કેટલી મોટી ભૂલ ?

આ પ્રમાણે જે જે મહાન પુરુષો થઈ ગયા તેઓએ વૈભવ વિવાસનો ત્યાગ કરી દેહમાં પૂર્ણ વૈરાગ્ય ધારણ કર્યો હતો, માટે જ તેઓ કાર્ય સાધી શક્યા હતા

અવિદ્યાના બંધનમાંથી છૂટવાનો પુરુષાર્થ કરવો એ મથાર્થ છે, પણ દેહના પોષણ તરફ દુર્લક્ષ કરવામાં શો લાભ છે ? એમ કદાચ શંકા થાય, ત્યાં તાત્પર્ય એ મમજવાનું છે કે નિર્વાહ પૂરતું

દેહનું પોષણ કરવું આવશ્યક છે, પણ અનેક વૈભવ વધારવાના હેતુથી દ્રવ્યાદિકની પ્રાપ્તિ અને વિષયોપભોગમાં જ રચ્યાપચ્યા રહી જીવન વ્યતીત કરતાં બંધનમાંથી છૂટવાની પ્રવૃત્તિ અસંભવિત છે. દેહની આવશ્યકતાઓનો અંત નથી, તેથી તે પ્રવૃત્તિ અને આત્માને બળવાની ઇચ્છા એ બે એકીસાથે અસંભવિત છે.

શ્રી શંકર ભગવાન કહે છે :

શરીરપોષણાર્થં સન્ ય આત્માનં દિદક્ષતે ।

પ્રાહં દાઠધિયા ધૃત્વા નરીં તર્તુ સ્વદ્વચ્છતિ ॥

શરીરના પોષણમાં જ તત્પર (મોજશોખમાં રચ્યાપચ્યા) રહી આત્માને બળવાની ઇચ્છા કરે છે, તે મગરને લાકડું માની તેને પકડી નદીને તરવા ઇચ્છે તેના જેવું છે.

શરીરના વૈભવ વધારવા અને આત્માને બળવાનો અભ્યાસ કરવો એ બંને પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મો છે.

વિચાર કરીને જુઓ તો દેહ જ પ્રત્યક્ષ નરક છે. મહિરત્ન-માળામાં કહે છે : કો યાઽસ્તિ ઘોરો નરકઃ સ્વદેહઃ । ઘોર નરક કયું ? પોતાનો દેહ જ. એવા નરકરૂપી દેહને આત્મા માનીને તેના પર પ્રેમ રાખવો એથી વધુ અજ્ઞાન બીજું કંઈ નથી. આ સંબંધમાં શાસ્ત્રમાં કહે છે :

માંસાત્મકપૂષ્પવિષ્મૂઢ્ઘ્રાયામજ્ઞાસ્યિસંહતૌ ।

દેહે ચેત્ પ્રીતિમાન્મુદ્ધો મયિતા નરકેઽપિ સઃ ॥

માંસ, લોહી, પરુ, મળ, મૂત્ર, રનાયુ, મત્ત અને હાડકાં-ના સમૂહરૂપ દેહ ઉપર બે અવિવેકી પુરુષને પ્રીતિ હોય, તો તેને નરકમાં પણ પ્રીતિ હોવી જોઈએ. (કારણ કે તે બધાં-માંસ, લોહી, પરુ વગેરે નરકમાં પણ મળવાનાં.) જેમ વિદ્યાના કીડા વિદ્યા-માં જ આનંદ કરે છે તેમ દેહાભિમાની જીવ પણ દેહરૂપી નરકમાં જ આનંદ કરે છે.

દેહ ઉપરના વૈરાગ્યની આવશ્યકતા

માટે આત્મા-અનાત્માનો વિવેક કરી તથા સ્થૂલ દેહ ઉપર વૈરાગ્ય લાવી અહંતાને દૂર કરવી. દેહ ઉપર વૈરાગ્ય લાવવામાં જે પ્રકારના વિચાર કરવા યોગ્ય છે: એક તો દેહ કેટલો અયવિત્ર અને મલિન છે તેનો અને બીજો દેહની અનિત્યતાનો. દેહ મહા મલિન વસ્તુ છે એ બાબત આપણે જે સારા સારા ખોરાક ખાઈએ છીએ તેની ઉવટ શી દગ્ધ થાય છે તેનો વિચાર કરવાથી ખબર પડે છે. આ ઉપર એક દૃષ્ટાંત છે:

એક શિષ્ય ત્યારે ગુરુ પાસે જ્ઞાન મેળવવા ગયો ત્યારે ગુરુએ કહ્યું, ‘વૈરાગ્ય ધારણ કરીને આવ.’ શિષ્યે કહ્યું, ‘ઘરબાર છોડીને તો આવ્યો છું, હવે દેના ઉપર વૈરાગ્ય કરું?’ ગુરુએ કહ્યું, ‘જેના ઉપર વૈરાગ્ય લાવવાનો છે તેના ઉપર હજી વૈરાગ્ય આવ્યો નથી.’ શિષ્યે ફરી પૂછ્યું, ‘એવી કઈ વસ્તુ છે જેના ઉપર વૈરાગ્ય કરું?’ ગુરુએ કહ્યું, ‘નકલનાં નકારી વસ્તુ હોય

નહારી છું તે તારા શરીરના સંસર્ગનો જ દોષ છે.' એ સાંભળી ગુરુએ કહ્યું, બરાબર છે. મુક્તિકોપનિષદમાં કહ્યું છે કે—

સ્વદેહાશુચિગન્ધેન ન વિરજ્યેત યઃ પુમાન્ ।

વિરાગકારણં તસ્ય કિમન્યદુપદિશ્યતે ॥

પોતાના શરીરની અપવિત્ર ગંધથી જે પુરુષને વૈરાગ્ય થતો નથી, તેને વૈરાગ્ય માટે બીજા કયા કારણનો ઉપદેશ કરી શકાય ?

દેહની અનિત્યતા

હવે દેહ ઉપર વૈરાગ્ય લાવવા માટે કારણરૂપ દેહની અનિત્યતાનો વિચાર કરેલો છે. તે ઉપર ગોપીચંદનું દર્શાવ છે :

ગોપીચંદ રાજા મેનાવતીના એકના એક સ્વરૂપવાન પુત્ર હતા. એક સમયે તેઓ પોતાના જન્મદિવસે રાજમહેલના વચલા ચોકમાં સોનાના રત્નજડિત બાજેઠ ઉપર સ્નાન કરવા બેઠા હતા અને તેમની આઠ પટશાળીઓ નાના પ્રકારનાં સુગંધી દ્રવ્યથી તેમને સ્નાન કરાવતી હતી. તે વખતે મેનાવતી મહેલના ઝરૂખામાં બેઠી હતી. તેની નજર ગોપીચંદ ઉપર પડતાં તેને મનમાં વિચાર આવ્યો : 'અહો ! વિશ્વની રચના કેવી આશ્ચર્યકારક છે ! કામદેવને પણ મોહ પમાડે એવા દેહમાંથી જ્યારે પ્રાણરૂપી પંખી બીડી જાય છે, ત્યારે એ પ્રાણરહિત દેહ જોનારને કેવો ભયંકર લાગે છે ? આના પિતાનું શરીર પણ જ્યારે પ્રાણરહિત થયું હતું, ત્યારે અતિ ભયંકર લાગતું હતું. જ્યારે કાળે પોતાની જાળ બિછાવી, ત્યારે એ સુંદર દેહમાંનું કંઈ પણ રહ્યું નહિ.' આવી રીતે પતિનું સ્મરણ થતાં જ મેનાવતી રડવા લાગી. ગોપીચંદને બહાર પડતાં માતાને ઉદાસ થવાનું કારણ પૂછ્યું; એટલે માતા બોલ્યાં, 'હો પુત્ર ! હું તારે માટે ઉદાસ બની છું. તારા પિતા તેમ જ અન્ય સંજ્ઞાઓનાં તારા જેવાં જ શરીરો ભસ્મીભૂત થઈ ગયાં છે, તેમ એક દિવસ તારું પણ થશે એમ જાણી મને

રહવું આખું હતું.' છેવટે માતાએ 'તું મરણધર્મથી રહિત થા,' એમ ઉપદેશ કરી ગોપીચંદને રાજ્યપાટ છોડાવી મુક્તિને માર્ગે ચડાવ્યા.

મૃત્યુના વિચારથી વિષયપદાર્થના ભોગ ઉપર અરુચિ

મૃત્યુનો વિચાર કરતાં જ પુરુષને વિષયપદાર્થના ભોગ ઉપર અરુચિ થઈ જાય છે. દાખલા તરીકે કેઈ માણસને ફાંસીની સજા કરવામાં આવી હોય અને ફાંસીએ લટકાવવાને દિવસે આખા જગતના વૈભવો પ્રાપ્ત થાય તો તેને શું તેના પર રુચિ થાય ખરી ? કહ્યું છે :

મસ્તકસ્થાયિનં મૃત્યુંં યદિ પદ્યેદયં જનઃ ।

બાહારોડપિ ન રોચેત, કિમુતાન્યા વિમૂતયઃ ॥

જો માણસ મૃત્યુ માથા ઉપર બિંબું છે એમ જુએ તો તેને આહાર પણ ન રુચે, તો પછી બીજા વૈભવોની તો વાત જ શી ? આવી રીતે પૂર્ણ વૈરાગ્ય ધારણ કરીને બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા માટે સફળતા પાસે જવું.

મૂળ શ્લોકમાં કહે છે :

બ્રહ્મવિદ્યોપદેશઃ એટલે બ્રહ્મવેત્તાનો ઉપદેશ. શ્રુતિ કહે છે, કે તદ્વિજ્ઞાનાર્થં સ ગુરુમેવાભિગચ્છેત્સમિત્પાણિઃ શ્રોત્રિયં બ્રહ્મનિષ્ઠમ્ । હાથમાં સમિધ લઈ તેની (બ્રહ્મની) વિશેષ પ્રાપ્તિ માટે શ્રોત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠ શુરુની સમીપ જ જવું. આહીં શુરુનાં બે વિશેષણ જણાવ્યાં છે : શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ. ઉત્તમ જિજ્ઞાસુ હોય તેને તો એકલા બ્રહ્મનિષ્ઠ શુરુના ઉપદેશથી પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ મંદ જિજ્ઞાસુ એટલે જેને ચિત્તમાં તર્કવિતર્ક વિશેષ થતા હોય તેવાને બ્રહ્મનિષ્ઠ તેમ જ શ્રોત્રિય એટલે શ્રુતિના અર્થને જાણનાર શુરુની પાસે જવાની જરૂર છે; કારણકે તેને પોતાની શંકાઓના સમાધાન દ્વારા જ્ઞાન થાય છે.

આ શ્રુતિમાં સમિત્પાણિ એટલે હાથમાં માત્ર ચન્ન-ઉપયોગી કાષ્ટ વગેરે લઈ જનાર એવું શિષ્યનું વિશેષણ આપેલું છે, તે ગુરુની નિઃસ્પૃહતા બતાવે છે.

એક દિવસ સમર્થ માહુલી સંગમ આગળ સ્નાન કરી લિક્ષા માગતા માગતા સતારામાં શિવાલિના મહેલમાં ગયા અને ‘જય શ્રી રઘુનીર સમર્થ’ની ગર્જના કરી લિક્ષા માગી. સમર્થની વાણી સાંભળતાં જ શિવાલિનું હૃદય ગદ્ગદ થઈ ગયું. તેઓ વિચાર કરવા લાગ્યા, કે સદ્ગુરુની ઝોળીમાં શું નાખવું? પછી તરત જ કાગળ ઉપર ‘શ્રી સમર્થના ચરણમાં મેં સર્વ રાત્ર્ય સમર્પણ કર્યું છે,’ એ શબ્દો લખ્યા અને તે પત્ર ઉપર પોતાની મહોર મારી, બહાર આવી તે પત્રને સમર્થની ઝોળીમાં નાખી સાધાંગ દંડવત્ કર્યા. એ જોઈ શ્રી સમર્થે પૂછ્યું, કે ‘કેમ શિવબા? આ કેવી લિક્ષા આપી! મૂઠીબર લાત ઝોળીમાં નાખ્યા હોત તો બપોરનું ભોજન થાત. આજે શું કાગળનો ટુકડો જ આપીને મારું આતિથ્ય કરો છો?’ આટલું બોલીને જ્યારે તેમણે પેટો કાગળ બહાર કાઢીને વાંચ્યો, ત્યારે તેમને ખબર પડી કે શિવાલિએ તો તેમને પોતાનું સર્વ રાત્ર્ય સમર્પણ કરી દીધું હતું. સમર્થે શિવાલિને પૂછ્યું: ‘કેમ શિવબા! રાત્ર્ય તો તમે મને આપી દીધું, હવે તમે શું કરશો?’ શિવાલિએ હાથ જોડી નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું: ‘આપના ચરણની સેવામાં રહી કાળ વિતાવીશ.’ આ સાંભળી સમર્થ હસ્યા અને બોલ્યા, કે ‘બાપુ! જેનું જે કામ છે તેને તે જ કરવું ઉચિત છે. બ્રાહ્મણોએ જપ, તપ કરી જ્ઞાન સંપાદન કરવું જોઈએ અને ક્ષત્રિયોએ ક્ષાત્રધર્મનું પાલન કરવું જોઈએ. આ પ્રકારે પોતપોતાનાં કર્મ કરવાથી જ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. પોતપોતાનાં યોગ્ય કર્મ કરવાથી જન્મની સાર્થકતા થાય છે.

‘પૂર્વે શ્રીરામચંદ્રે પણ પોતાના કુલગુરુ વસિષ્ઠને અર્ધ રાત્ર્ય અર્પણ કરી દીધું હતું, પરંતુ તે સમયે વસિષ્ઠે શ્રીરામને યોગ-

વાસિષ્ઠના રૂપમાં નીતિ, ન્યાય અને ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો ને તેમનું રાજ્ય તેમને પાછું સોંપી દીધું. રાજા જનકે પણ યાજ્ઞવલ્કયને રાજ્ય અર્પણ કર્યું હતું, પરંતુ તે ન સ્વીકારતાં તેમણે જનકને રાજ્યધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. શિવજી ! અમે વૈરાગીઓને રાજ્યની શી જરૂર છે ? કદાચિત્ હું તે અંગીકાર કરી લઉં તોપણ તેને સંભાળવા માટે જે પ્રધાનની જરૂર છે, તે પ્રધાન તું જ બન અને રાજ્યને મારું જ ગણીને તેનો પ્રબંધ કર.' આ ઉપદેશ સાંભળતાં જ શિવાજીનું અંતઃકરણ ગદ્ગદિત થઈ ગયું. તેમને લાગ્યું કે રાજ્ય હવે પાછું હાથમાં લીધા વિના આદે તેમ નથી; તેમણે સમર્થને પ્રાર્થના કરી, કે 'હવે કૃપા કરીને મને તમારી પાડુકા આપો, તેને રાજ્યાસન ઉપર સ્થાપિત કરી હું પ્રધાનની પેઠે રાજ્યવ્યવસ્થા સંભાળીશ.' સમર્થે આ પ્રાર્થના સ્વીકારી. આ સમયથી જ શિવાજી મહારાજે પોતાના રાજ્યનો અંડો ભગવા રંગનો બનાવ્યો. મરાઠા લોકોનો આ 'ભગવો અંડો' ઇતિહાસમાં સુપ્રસિદ્ધ છે.

બ્રહ્મવેદાનાં લક્ષણ

શ્રોત્રિય હોય તે તો તેની વિદ્વત્તા પરથી જણાઈ આવે છે, પરંતુ બ્રહ્મવેદાનાં લક્ષણ કેવાં હોય તે સંખંધી શંકર ભગવાન વિશેષ સ્પષ્ટતાથી કહે છે :

શ્રોત્રિયો બ્રહ્મનિષ્ઠો યઃ પ્રશાન્તઃ મમદર્શનઃ ।

નિર્મમો નિરહકારઃ નિર્વેદો નિર્વિગ્રહઃ ॥

બત્તપેક્ષઃ શુચિર્દક્ષઃ કરુણામૃતસાગરઃ ।

एवं लक्षणसम्पन्नः स गुरुर्ब्रह्मचित्तमः ॥

જે ગુરુ વેદને બાણનાર, બ્રહ્મનિષ્ઠ, શાંત, સમદર્શી, મમત્વ-રહિત, અહંકારરહિત, સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વરહિત, કોઈ પણ વસ્તુનો પરિગ્રહ નહિ કરનાર, કોઈ પણ વસ્તુની અપેક્ષા નહિ રાખનાર,

પવિત્ર, દક્ષ અને કરુણારૂપી અમૃતના સાગરરૂપ છે, એવા લક્ષણ-
વાળા તે ગુરુ બ્રહ્મવેત્તાઓમાં ઉત્તમ છે.

શ્રવણ-મનનાદિ સાધનો

શ્રવણ : ઉપક્રમ વગેરે પ્રકારે વૈદિક શબ્દરૂપ પ્રમાણમાં રહેલી
અસંભાવનાને દૂર કરી, અદિતીય બ્રહ્મમાં વેદાંતવાક્યના તાત્પર્યનો
નિશ્ચય કરવો તેને શ્રવણ કહે છે.

મનન : શ્રવણ કરેલા અદિતીય બ્રહ્મ સંબંધી પ્રમેયમાં
રહેલી અસંભાવનાને દૂર કરી શ્રુતિને અનુકૂળ યુક્તિઓ વડે ચિંતન
કરવું તે મનન કહેવાય છે. એ રીતે જણાવેલો અર્થ બીજી યુક્તિઓ
વડે સંભવિત છે એમ નિશ્ચય કરવો તેને મનન કહે છે.

ધ્યાન : વિબળતીય જ્ઞાનના તિરસ્કારપૂર્વક સ્ખલતીય જ્ઞાનનો
પ્રવાહ ચલાવવો તે; હું રથૂળ દેહ નથી, સૂક્ષ્મ દેહ નથી, કારણ
દેહ પણ નથી, એમ સર્વના નિપેદ્યપૂર્વક એ ત્રણેનું અધિધાન ચેતન
હું છું એમ વૃત્તિની એકચિત્થરતા કરવી તેને ધ્યાન કહે છે. પંચદશી
માં કહ્યું છે :

દેહાભિમાનં વિધ્વસ્ય ધ્યાનાદાત્માનમદ્વયમ્ ।

પદ્યન્મત્યૌંડમૃતો ભૂત્વા હ્યત્ર બ્રહ્મ સમશ્નુતે ॥

ધ્યાનથી દેહાભિમાનનો વિધ્વંસ કરીને અદિતીય આત્માનો
સાક્ષાત્કાર કરતાં મનુષ્ય અમર થઈને આ શરીરમાં બ્રહ્મને પામે છે.

આ શ્લોકોમાં ધ્યાનથી દેહાભિમાનનો નાશ કરવાનું કહ્યું છે.
જ્યાં સુધી હું બ્રહ્મ જ છું એ પ્રમાણે નિરંતર ધ્યાન કર્યું નથી,
ત્યાં સુધી દેહાભિમાનનો નાશ થાય નહિ અને સાક્ષાત્કાર થાય નહિ.

આત્મતત્ત્વપ્રાપ્તિ માટે ગુરુ ને સાધનોની જરૂર

તત્ત્વં ન દુર્યુક્તિમિઃ । દુર્યુક્તિથી આત્મતત્ત્વ બાજુવામાં આવશે
નહિ. જેમકે રથૂળ સૂક્ષ્મ કારણદેહનું અધિધાન દૂરસ્થ હું છું,
હું આક્ષી છું, હું દેહાતીત છું, ત્રણે કાળમાં મારા સ્વરૂપમાં અવિધા

છે જ નહિ, હું સદા નિત્યમુક્ત છું; આવી આવી દુર્યુક્તિઓ વડે આત્મતત્ત્વ પ્રાપ્ત થવાનું નથી. આ ઉપર એક દષ્ટાંત છે :

દક્ષિણમાં કોઈ એક મોટા શહેરમાં ચાર મિત્રો રહેતા હતા. તેમાંથી એક વૈદ્યશાસ્ત્રી, બીજા સંગીતશાસ્ત્રી, ત્રીજા જ્યોતિષી અને ચોથા તર્કશાસ્ત્રી હતા. તેઓ બધા એક વખત બીજા ગામમાં ગયા. ત્યાં જઈ બધાએ રસોઈ કરવાનો વિચાર કર્યો અને ચારે જણાએ કામ વહેંચી લીધું : સંગીતશાસ્ત્રી રસોઈ કરવા બેઠા. વૈદ્યશાસ્ત્રી શાકભાજી લેવા ગયા. જ્યોતિષી પતરાવળી અને દહિયા લેવા ગયા અને તર્કશાસ્ત્રી ઘી, દહીં, દૂધ, તેલ વગેરે લેવા ગયા. સંગીતશાસ્ત્રી બજારમાંથી નવાં હાંડલા તથા હાંડલી લઈ આવ્યા. હાંડલામાં દાળ તથા હાંડલીમાં ચોખા ચોર્ચા. થોડા વખત પછી એમાંથી ખદખદ ખદખદ એવો અવાજ નીકળવા માંડ્યો. એટલે સંગીતશાસ્ત્રી સા સા રે રે ગ ગ મ મ વગેરે સૂર મેળવી સા રે ગ મ બોલવા માંડ્યા. તાલસૂર બરાબર ન મળતા ત્યારે તેઓ ચિડાઈ જતા. પાંચ સાત વખત તેઓએ હાંડલાને ‘બરાબર બોલ, બરાબર બોલ’ એમ હુકમ કર્યો. છતાં તાલસૂર બરાબર ન મળવાથી તેઓ વધારે ચિડાઈ ગયા અને પાસે લાકડું પડ્યું હતું તે લઈ એક પ્રહાર હાંડલા ઉપર અને બીજા હાંડલી ઉપર કર્યો, તેથી તેના કકડે કકડા થઈ ગયા અને દાળભાત ચૂલામાં પડવાથી ચૂલો પણ હોલપાઈ ગયો.

વૈદ્યશાસ્ત્રી શાકભાજી લેતાલેતા વિચાર કરતા હતા, કે કોણું તો વાયુ કરે, રીંગણું તો ગરમ પડે, ટીંડોરાં તો બુદ્ધિનાથક છે, ભાજી તો રેચક છે, આમ બધામાં દોષારોપણ કરીને કંઈ પણ લીધા વિના મુકામ ઉપર પાછા ફર્યા.

જ્યોતિષી પતરાણાં-દહિયા માટે વડના ઝાડ નીચે ગયા અને ઝાડ ઉપર ચડવાની તૈયારી કરતા હતા, ત્યાં ગિલોડીએ ટકટક એમ બે ત્રણ વખત અવાજ કર્યો. આ સાંભળી ‘જરૂર ,’

ઉપર ચડવાથી કંઈક અનર્થ થનાર છે, માટે વડનાં પાન અત્યારે તોડાય નહિ,' એમ વિચારી ન્યોતિધી પણ પતરાળાં-દડિયા લીધા વગર પાછા ફર્યા. તર્કશાસ્ત્રી ધી, દૂધ, તેલ, દહીં વગેરે માટીનાં પાત્રોમાં લાવતા હતા. તેવામાં તેમને વિચાર આવ્યો, કે ઘૃતાધારં પાત્રમ્ કે પાત્રાધારં ઘૃતમ્ । એમ કરતાં કેઈ વાર લાગતું કે પાત્રાધારં ઘૃતમ્ । તો કેઈ વાર લાગતું કે ઘૃતાધારં પાત્રમ્ । તેથી ચાલતાં નિર્ણય કરવા હાથમાં રાખેલાં ધી, દૂધ, દહીં વગેરેનાં પાત્રોને જીંધાં વાળ્યાં. તેમ કરવાથી ધી, દૂધ, દહીં વગેરે ઢોળાઈ ગયાં અને તેથી તેઓ પણ ખાલી હાથે મુકામે પાછા ફર્યા. તેવી જ રીતે આપણે પણ ખોટા તર્ક કરીને આત્મતત્ત્વને બહુવા માગીએ છીએ પણ તેમ બહુવું અસંભવિત છે.

કઠોપનિષદમાં નચિકેતા પ્રત્યે યમરાજ કહે છે :

વસિષ્ઠ : હે રામ ! અજ્ઞાનભૂમિકા સાત છે. તેમ જ જ્ઞાન-ભૂમિકા પણ સાત છે ને તેના અવાંતર ભેદો અનેક છે. સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિમય જીવન તથા વિષયલોગમાં અતિ તૃષ્ણારૂપ રસાવેશ એ બંને અજ્ઞાનભૂમિકાનાં અસાધારણ કારણ છે. ‘સાધનચતુષ્ટય સહિત થઈને શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસનમાં પ્રવૃત્તિ તથા મોક્ષની તીવ્ર ઇચ્છારૂપ રસાવેશ,’ એ જ્ઞાનભૂમિકાનાં અસાધારણ કારણ છે. ‘અધિજ્ઞાન બ્રહ્મની સત્તાના ઉત્કર્ષને આધીન પોતાની સત્તાનો લાભ’ એ બંને ભૂમિકાનું સાધારણ કારણ છે. એ કારણોથી તે બંને પ્રકારની ભૂમિકો પોતપોતાના વિષયમાં દૃઢ છે. અજ્ઞાનભૂમિકા સંસારમાં દુઃખરૂપ ક્ષણ આપનારી છે અને જ્ઞાનભૂમિકા ભવબ્રમણની નિવૃત્તિપૂર્વક પરમાનંદની પ્રાપ્તિરૂપ ઉત્તમ ક્ષણ આપનારી છે.

હે રામ ! પ્રથમ સાત પ્રકારની અજ્ઞાનભૂમિકા સાંભળો : ‘સ્વસ્વરૂપે સ્થિતિ તે જ્ઞાન’ કહેવાય છે ને મુક્તિ તેનું ક્ષણ છે. ‘સ્વસ્વરૂપની સ્થિતિથી ખસી જવું એ અજ્ઞાન’ કહેવાય છે, ને દેહાદિમાં જે અહંતા-મમતા તે તેનું ક્ષણ છે. જે સંત પુરુષો નિઃસ્વરૂપના જ્ઞાનથી ચલાયમાન થતા નથી, તેમનામાં રાગદ્વેષ પ્રવેશ કરી શકતા નથી, ને રાગદ્વેષના અલાવને લીધે તેમનામાં અજ્ઞાનનો પણ સંભવ નથી. એક વિષયમાંથી બીજા વિષયમાં ચિત્ત બ્યારે બાય છે, ત્યારે મધ્યમાં મનન વિનાની જે સ્થિતિ છે, તે સ્વસ્વરૂપ સ્થિતિ કહેવાય છે. જેમાં સર્વ સંકલ્પો શાંત થયા છે અને જે નિશ્ચલતારૂપ ઘનસ્થિતિ છે તથા નિદ્રા અને જડતા સહિત છે, તે સ્વરૂપસ્થિતિ કહેવાય છે. નિદ્રા એ સ્વરૂપ-સ્થિતિ કહેવાતી નથી, કારણકે તે તો નિદ્રાવસ્થા વિશેષ છે, ને મૂર્છામાં જડતા હોવાથી તે પણ સ્વરૂપસ્થિતિ કહેવાતી નથી. ‘બ્યારે અહંતાનો નાશ થાય છે ને ભેદ શાંત થાય છે, ત્યારે જે સ્વપ્રકાશથી ચિત્ત સ્ફુરે છે,’ તેને જ મહાપુરુષો સ્વરૂપસ્થિતિ કહે છે, તે જ ચૈતન્યસ્વરૂપ પ્રત્યગાત્મામાં અજ્ઞાન આરોપિત છે.

ઉપર ચડવાથી કંઈક અનર્થ થનાર છે, માટે વડનાં પાન અત્યારે તોડાય નહિ,' એમ વિચારી જ્યોતિષી પણ પતરાળાં—દહિયા લીધા વગર પાછા ફર્યા. તર્કશાસ્ત્રી ધી, દૂધ, તેલ, દહીં વગેરે માટીનાં પાત્રોમાં લાવતા હતા. તેવામાં તેમને વિચાર આવ્યો, કે ઘૃતાધારં પાત્રમ્ કે પાત્રાધારં ઘૃતમ્ । એમ કરતાં કોઈ વાર લાગતું કે પાત્રાધારં ઘૃતમ્ । તો કોઈ વાર લાગતું કે ઘૃતાધારં પાત્રમ્ । તેથી ચાલતાં નિર્ણય કરવા હાથમાં રાખેલાં ધી, દૂધ, દહીં વગેરેનાં પાત્રોને જીંધાં વાળ્યાં. તેમ કરવાથી ધી, દૂધ, દહીં વગેરે ઢાળાઈ ગયાં અને તેથી તેઓ પણ ખાલી હાથે મુકામે પાછા ફર્યા. તેવી જ રીતે આપણે પણ ખોટા તર્ક કરીને આત્મતત્ત્વને જાણવા માગીએ છીએ પણ તેમ જાણવું અસંભવિત છે.

કઠોપનિષદમાં નચિકેતા પ્રત્યે યમરાજ કહે છે :

नैवा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्ताऽन्येनैव सुष्ठानाय प्रेष ।

યાં ત્વમાપઃ સત્યઘૃતિર્વૈતાસિ ત્વાદૃજ્જ્ઞો મૂયાન્નચિકેતઃ પ્રષ્ટા ॥

આ મતિ તર્ક વડે પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. હે પ્રિયતમ ! અન્ય વડે (ગુરુ દ્વારા) કહેલી જ તે સાક્ષાત્કાર કરાવે છે; તે મતિને તે પ્રાપ્ત કરી છે. અહો ! તું સત્ય ધૈર્યવાળો છે. અરે નચિકેતા ! અમને તારા જેવો પૂછનાર બીજો મળે !

મહારાજ સાહેબ : એક વખત મેં કોઈ પુસ્તકમાં જ્ઞાનભૂમિકા તથા અજ્ઞાનભૂમિકા વિશે વાંચેલું, પરંતુ તે યાદ નહીં હોવાથી આપના ખ્યાલમાં હોય તો તે ફરીથી મને કહો.

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : એ યોગવાસિષ્ઠમાં છે. આ સંબંધમાં ભગવાન રામચંદ્રજીએ વસિષ્ઠ ગુરુને પૂછ્યું હતું :

कीदृशो भगवन्योगभूमिकाः सप्त सिद्धिदाः ।

समासेनेति ये बूहि सर्वतत्त्वविदांवर ॥

હે સર્વ તત્ત્વવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠ ગુરુ ! સિદ્ધિ આપવા-
વાળી સાત ભૂમિકાઓ કેવી છે તે મને દૂંઝમાં કહો.

વસિષ્ઠ : હે રામ ! અજ્ઞાનભૂમિકા સાત છે. તેમ જ જ્ઞાન-ભૂમિકા પણ સાત છે ને તેના અવાંતર ભેદો અનેક છે. સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિમય જીવન તથા વિષયલોગમાં અતિ તૃષ્ણારૂપ રસાવેશ એ બન્ને અજ્ઞાનભૂમિકાનાં અસાધારણ કારણ છે. ‘સાધનચતુષ્ટય સહિત ધર્મને શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસનમાં પ્રવૃત્તિ તથા મોક્ષની તીવ્ર ઇચ્છારૂપ રસાવેશ,’ એ જ્ઞાનભૂમિકાનાં અસાધારણ કારણ છે. ‘અધિધાન બ્રહ્મની સત્તાના ઉત્કર્ષને આધીન પોતાની સત્તાનો લાભ’ એ બંને ભૂમિકાનું સાધારણ કારણ છે. એ કારણોથી તે બંને પ્રકારની ભૂમિકો પોતપોતાના વિષયમાં દબ છે. અજ્ઞાનભૂમિકા સંસારમાં દુઃખરૂપ ફળ આપનારી છે અને જ્ઞાનભૂમિકા ભવબ્રમણની નિવૃત્તિપૂર્વક પરમાનંદની પ્રાપ્તિરૂપ ઉત્તમ ફળ આપનારી છે.

હે રામ ! પ્રથમ સાત પ્રકારની અજ્ઞાનભૂમિકા સાંભળો : ‘સ્વસ્વરૂપે સ્થિતિ તે જ્ઞાન’ કહેવાય છે ને મુક્તિ તેનું ફળ છે. ‘સ્વસ્વરૂપની સ્થિતિથી ખસી જવું એ અજ્ઞાન’ કહેવાય છે, ને દેહાદિમાં જે અહંતા-મમતા તે તેનું ફળ છે. જે સંત પુરુષો નિજસ્વરૂપના જ્ઞાનથી ચલાયમાન થતા નથી, તેમનામાં રાગદ્વેષ પ્રવેશ કરી શકતા નથી, ને રાગદ્વેષના અલાવને લીધે તેમનામાં અજ્ઞાનનો પણ સંલવ નથી. એક વિષયમાંથી બીજા વિષયમાં ચિત્ત બ્યારે બ્યાય છે, ત્યારે મધ્યમાં મનન વિનાની જે સ્થિતિ છે, તે સ્વસ્વરૂપ સ્થિતિ કહેવાય છે. જેમાં સર્વ સંકલ્પો શાંત થયા છે અને જે નિશ્ચલતારૂપ ઘનસ્થિતિ છે તથા નિદ્રા અને જડતા સહિત છે, તે સ્વરૂપસ્થિતિ કહેવાય છે. નિદ્રા એ સ્વરૂપ-સ્થિતિ કહેવાતી નથી, કારણકે તે તો નિદ્રાવસ્થા વિશેષ છે, ને મૂર્છામાં જડતા હોવાથી તે પણ સ્વરૂપસ્થિતિ કહેવાતી નથી. ‘બ્યારે અહંતાનો નાશ થાય છે ને ભેદ શાંત થાય છે, ત્યારે જે સ્વપ્રકાશથી ચિત્ત સ્ફુરે છે,’ તેને જ મહાપુરુષો સ્વરૂપસ્થિતિ કહે છે, તે જ ચૈતન્યસ્વરૂપ પ્રત્યગાત્મામાં અજ્ઞાન આરોપિત છે.

તે અજ્ઞાનની આ સાત ભૂમિકાઓને તમે સાંભળો.

અજ્ઞાનની સાત ભૂમિકાઓ

૧. બીજ-જાત, ૨. જાત, ૩. મહા-જાત, ૪. જાત-સ્વપ્ન, ૫. સ્વપ્ન, ૬. સ્વપ્ન-જાત, ૭. સુષુપ્તિ. એવી રીતે સાત પ્રકારનો મોહ (અજ્ઞાન) છે ને તે પરસ્પર મળવાથી અનેક પ્રકારનો થાય છે. આ સાત પ્રકારના મોહનું લક્ષણ સાંભળો. તેમાં પ્રથમ બીજ જાતનું લક્ષણ કહું છું : સૃષ્ટિના આદિમાં માયાના બળથી નામરહિત નિર્મળ ચિદાભાસવાળું રૂપ થાય છે. જે ભવિષ્ય કાળમાં પ્રાણધારણા વગેરે ક્રિયાની ઉપાધિ વડે ચિત્ત, જીવ વગેરે નામ ધારણ કરે છે તે જાતનું બીજ છે, માટે તે બીજ જાત કહેવાય છે અને તે સંવિત્ની નૂતન અવસ્થા છે.

૨. જાત : બીજ જાત પછી આ સ્થૂળ દેહ તે જ હું છું અને સ્થૂળ શરીરના સંબંધી લોચ્ય પદાર્થો મારા છે, એવા પ્રકારનો અચલ પ્રત્યય (જ્ઞાનનો અનુભવ) જે પહેલાં ન હતો તે જાત કહેવાય છે.

૩. મહા-જાત : સ્થૂળ શરીર હું ને લોચ્ય પદાર્થો મારા છે એવી રીતે પૂર્વજન્મમાં થયેલો અને અભ્યાસથી વૃદ્ધિ પામેલો જે પ્રત્યય (જ્ઞાન) તે મહા જાત કહેવાય છે.

૪. જાત-સ્વપ્ન : અભ્યાસ વિના રૂઢ થયેલા સંકલ્પ માત્ર જેમનું સ્વરૂપ છે એવા જાતનાં જે મનોરાજ્યો (મનોરથ) તે જાત-સ્વપ્ન કહેવાય છે. તેમ જ દ્વિચંદ્ર (બે ચંદ્રની પ્રતીતિ), છીપમાં રૂપાનું જ્ઞાન, મૃગજળ ઇત્યાદિ બ્રાંતિઓ પણ જાત-સ્વપ્નના લેહ છે. અભ્યાસથી જાતતાવરણમાં સ્વપ્ન જેવો વ્યવહાર થવાથી તે જાત-સ્વપ્ન કહેવાય છે.

૫. સ્વપ્ન : અનેક પ્રકારનું છે. નિદ્રાની વચ્ચે અથવા તો આંતમાં મિથ્યા પદાર્થો સ્વલ્પકાળ દેખાય ને પાછા અદૃશ્ય થઈ

જાય, ત્યાર પછી તે સત્ય પદાર્થો નથી પરંતુ મિથ્યાભાસ થયો હતો, એવા પ્રકારનો આપણને જે પ્રત્યય (જ્ઞાન) થાય છે તે સ્વપ્ન કહેવાય છે.

૬. સ્વપ્ન જાગૃત : જ્યારે જાગૃતદશાની માફક સ્વપ્નમાં પણ ક્ષતદેહમાં અથવા અક્ષતદેહમાં દૃઢ નિશ્ચય થાય છે, તે સ્વપ્ન જાગૃત કહેવાય છે.

૭. સુષુપ્તિ : આગલી છ ભૂમિકાઓ તો કર્મજ છે, કારણકે તેમાં કર્મક્રમ ભોગવવામાં આવે છે. પૂર્વજન્મ કર્મના ભોગે કરીને નાશ પામે ને બીજાં કર્મક્રમ આપવાને અભિમુખ થયાં ન હોય તેની મધ્યમાં સૂક્ષ્મ તથા સ્થૂળ સર્વ પ્રપંચના લયને લીધે ને તેનું કારણરૂપ અજ્ઞાન-માત્ર શેષ રહેવાથી, અજ્ઞાનની ઉપાધિવાળા જીવનું ભાવિ દુઃખનું કારણ વાસના સહિત જડ જેવી જે સ્થિતિ તે સુષુપ્તિ કહેવાય છે. એ સુષુપ્તિમાં તૃષ્ણ, માટીનું ઢેકું, પર્વત શિલાદિ સર્વ પદાર્થો પરમાણુ જેવા રહે છે.

હે રામ ! એ અજ્ઞાનની સાત અવસ્થા કહી. જેમ સમુદ્રની ભમરીઓમાં નૌકા પડે તેમ એ સાત અજ્ઞાનભૂમિકાના મધ્યમાં જીવ એક મોહથી બીજા મોહને પ્રાપ્ત થાય છે. હે રામ ! એ સાત ભૂમિકાઓ નાના પ્રકારના વિકારવાળી અને જીવને જન્મમરણરૂપ આ સંસારચક્રમાં ભગાવનારી છે; માટે તે સાત અજ્ઞાનભૂમિકાઓ અવશ્ય તજવા યોગ્ય છે.

જ્ઞાનની સાત ભૂમિકા

इमां सप्तपदां ज्ञानभूमिमाकर्णयानघ ।

જ્ઞાનયા જ્ઞાતયા મૂયો મોહપદ્મે નિમજ્જસિ ॥

વસિષ્ઠ : હે ચાપરહિત રામ ! જ્ઞાનની સાત ભૂમિકા સાંભળો. અભ્યાસના અનુક્રમે એ સાત ભૂમિકાના અનુભવથી કરીને તમે મોહરૂપી કાદવમાં ડૂબશો નહિ. હે રામ ! એ સાત જ્ઞાનભૂમિકાઓ

અવશ્ય જાણવા યોગ્ય છે; કારણકે તેનું ક્ષણ પરમ પુરુષાથની પ્રાપ્તિ છે. ‘અખંડ સ્વરૂપ વૃત્તિએ કરીને આરૂઢ થયેલું બ્રહ્મ, અજ્ઞાનનું નિવર્તક હોવાથી જ્ઞાન કહેવાય છે.’ એટલે એ સાત ભૂમિકા સુધી જ્ઞાન કહેવાય છે. તે સાત ભૂમિકાથી પર છે. ‘સત્યાવ-
જોધ’ અને ‘મોક્ષ’ એ બંને મોક્ષનાં નામ છે. મુક્ત થયેલો જીવ ફરીથી આ જગતમાં જન્મતો કે મરતો નથી.

હે રામ ! ૧. શુભેચ્છા, ૨. સુવિચારણા, ૩. તનુમાનસા, ૪. સત્વાયતિ, ૫. અસંસક્તિ, ૬. પદાર્થભાવિની અને ૭. તુર્યગા, એ તુર્યગા એ સાત જ્ઞાનભૂમિકાઓ કહી છે. આ જ્ઞાનભૂમિકાનો અનુક્રમે અભ્યાસ કરવાથી અધિકારી પુરુષ પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે અને તે આત્મસ્વરૂપને પામેલો જીવ શોક કરતો નથી. તરતિ શોકમાત્મવિત્ ।

૧. શુભેચ્છા : ‘મેં આટલું આયુષ્ય મૂઢતામાં કેમ વૃથા ગુમાવ્યું ? હવે જાણ્યા ત્યાંથી સવાર ને ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરી ગણવું એ કહેવત પ્રમાણે હવે પછી આ સંસારની મોહજાળનો ત્યાગ કરીને, મારા આત્મકલ્યાણ માટે શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુને શરણે જઈને શાસ્ત્રો-
નું અવલોકન કરી, તેમના ઉપદેશ પ્રમાણે આત્મવિચાર કરીશ.’ એ પ્રમાણે સાધનચતુષ્ટયપૂર્વક ઇચ્છા કરવી તે શુભેચ્છા કહેવાય છે. તાત્પર્ય કે નિષિદ્ધ કર્મોના ત્યાગપૂર્વક ક્ષણ મેળવવાની ઇચ્છાથી રહિત, વિહિતકર્મના સેવનથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીને તથા વિવેક, વૈરાગ્ય, પદ્મસંપત્તિ ને સુમુક્ષુતા એ ચાર સાધન સંપાદન કરીને, જેનું પરિણામ સુક્ષિપ્તમાં હોય અને જેનું ક્ષણ શ્રવણાદિમાં પ્રવૃત્તિ હોય એવી ઉપાધિવાળી આત્માના સાક્ષાત્કાર માટેની જે ઉત્કટ ઇચ્છા થવી તે શુભેચ્છા કહેવાય છે ને તે જ્ઞાનની પહેલી ભૂમિકા છે.

૨. સુવિચારણા : તીવ્ર વૈરાગ્યના અભ્યાસપૂર્વક વેદાંત-શાસ્ત્રોનાં શ્રવણ-મનનમાં પ્રવૃત્તિ થવી, શ્રદ્ધાપૂર્વક સદ્ગુરુની સેવા કરવી, નિર્જન દેશમાં વાસ તથા ભિક્ષાભોજન વગેરે ચતિધર્મમાં

પ્રવૃત્તિ તથા સદ્ગુરુએ ઉપદેશોલાં વચનોનો તથા મોક્ષ-શાસ્ત્રોનો વારંવાર વિચાર કરવો, તે સુવિચારણા કહેવાય છે અને એ જ્ઞાનની ખીણ ભૂમિકા છે.

૩. તનુમાનસા : શુભેચ્છા તથા વિચારપૂર્વક શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનથી જે શબ્દાદિ વિષયોમાં અનાસક્તિ પર્યંત સવિકલ્પ સમાધિના અભ્યાસ વડે બુદ્ધિની તનુતા-સૂક્ષ્મતા પ્રાપ્ત થાય તે તનુમાનસા નામની ભૂમિકા કહેવાય છે અને તે જ્ઞાનની ત્રીજી ભૂમિકા છે.

૪. સત્વાપત્તિ : આગળની ત્રણ ભૂમિકાના અભ્યાસથી બાહ્યપદાર્થો વિષે રહેલા રાગના સંસ્કારો નિર્મૂળ થવાથી અને વિષયોની વાસનાથી વિરક્ત થઈ મન શાંત હોવાથી માયા, માયાનાં કાર્યો તથા ત્રણ અવસ્થાથી રહિત કેવળ શુદ્ધ, સન્માત્ર, ચિન્માત્ર, આનંદધન આત્મા વિષે ત્રિપુટીના લયે કરીને સાક્ષાત્કાર પર્યંત સ્થિતિ એટલે નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપે સ્થિતિ એ સત્વાપત્તિ કહેવાય છે અને એ જ્ઞાનની ચોથી ભૂમિકાવાળો પુરુષ પ્રદ્શવિત્ કહેવાય છે.

૫. અસંસક્તિ : ઉપર કહેલી ચાર ભૂમિકાના અભ્યાસથી બાહ્ય તથા આંતરઆકાર અને તેના તેવા સંસ્કારની સાથે ચિત્તના સંસર્ગના અભાવને લીધે તથા સમાધિ પરિપાકરૂપ ફળથી જે અવસ્થામાં ચિત્ત વિષે પરમાનંદ અને નિત્ય અપરોક્ષ એવી પ્રદ્શાત્મભાવનાના સાક્ષાત્કારરૂપ ચમત્કાર થાય છે તે અસંસક્તિ નામની ભૂમિકા કહેવાય છે અને એ જ્ઞાનની પાંચમી ભૂમિકા છે. એમાં સર્વથા અવિદ્યા તથા તેનાં કાર્યોનો સંબંધ નથી તેથી તેનું નામ અસંસક્તિ પડેલું છે અને એ પાંચમી ભૂમિકાવાળો પુરુષ પ્રદ્શવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે.

૬. પદાર્થભાવિની : ઉપર કહેલી પાંચ ભૂમિકાના અભ્યાસથી સ્વાત્મારામપણાએ કરીને બાહ્ય તથા આંતર પદાર્થોની દૃઢ અપ્રતીતિ થાય છે તે પદાર્થભાવિની નામની ભૂમિકા કહેવાય છે. તેમાં

અન્યની પ્રબળ પ્રેરણાથી પદાર્થભાવના થાય છે અને તેથી દેહનો નિર્વાહ થાય છે. એ છઠ્ઠી ભૂમિકા કહેવાય છે. તે ભૂમિકામાં રહેવાવાળો પુરુષ બ્રહ્મવેત્તાઓમાં મહાન કહેવાય છે.

૭. તુર્યગા : ઉપર કહેલી ભૂમિકાના લાંબા કાળના અને લેહની અપ્રતીતિથી બંધત આદિ ત્રણ અવસ્થાથી મુક્ત, બ્રહ્મને જે અવસ્થામાં આત્મારૂપે અખંડિત બાળે છે તે ‘તુર્યગા’ કહેવાય છે. એ જ્ઞાનની સાતમી ભૂમિકા કહેવાય છે. એ સાતમી ભૂમિકા વાળો પુરુષ બ્રહ્મવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે અને આ તુર્યવસ્થા જીવન્મુક્તની કહેવાય છે. તુર્યાતીત તો બ્રહ્મ છે. એ વિદેહમુક્તિનો વિષય છે એટલે ભૂમિકામાં તેની ગણના નથી.

હે રામ ! જે મહાભાગ્યશાળી પુરુષ આ સાત ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થાય છે તે આત્મારામ મહાત્મા પરમપદને પ્રાપ્ત થયા કહેવાય છે.

ઉપરની સાત ભૂમિકામાં પહેલી સાધનકોટિની છે. બાકીની ચાર સિદ્ધિદશાની છે. આ ચાર ભૂમિકાઓ જ્ઞાની પુરુષની વિદેહ-મુક્તિની સમાન જ છે. પરંતુ જીવન્મુક્ત સંબંધમાં ઉત્તરોત્તર દેહનું ભાન ઓછું થતું જાય છે ને છેવટે ઉન્નત દશાને પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં ચોથી ભૂમિકા સુધી તે ઉપદેશાદિ પૂરતો વ્યવહાર કરી શકે ને પાંચમી ભૂમિકામાં તો ઉન્નત દશાને પ્રાપ્ત થાય છે અને કોઈ વખત કોઈ અધિકારી પુરુષના ઉત્તમ પ્રારબ્ધને લીધે શુક્રદેવ, જહલરતાદિની માફક બોધ પણ કરે છે અને છઠ્ઠી ભૂમિકામાં તો ચાલવા, બોલવા, જોવા વગેરેની ક્રિયા બંધ થઈ જાય છે અને સાતમીમાં તો શરીર માત્ર ૨૧ દિવસ જ ટકે છે એવું મહાન પુરુષોના મુખથી સાંભળ્યું છે.

મહારાજ સાહેબ : હું શાસ્ત્રો સાંભળું છું તેમ જ વાંચું પણ છું. પરંતુ હું તો સંસારી રહ્યો એટલે માયાનાં અનેક આવરણો હોવાથી મને તો કદાચ આત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન થાય તે

સ્વાભાવિક છે, પરંતુ મેં ઘણા મહાત્મા પુરુષોનો સત્સંગ કર્યો છે, તો તેઓમાંના કેટલાક તો ઘણા જ વૈરાગ્યવાળા હોવા છતાં પણ પોતાને આત્મજ્ઞાન હજી થયું નથી તેમ કહે છે તો તેનું કારણ શું ?

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : આ વિષયમાં વાર્તિકકાર કહે છે :

કુતસ્તજ્ઞાનમિતિ ચેત્તદ્ધિ ઘન્યપરિક્ષયાત્ ।

અસાવપિ ચ ભૂતો વા ભાવો વા વર્તન્તેઽથવા ॥

આ અપરોક્ષ જ્ઞાન શાથી થાય, એમ પૂછો છો તો તે ત્રિવિધ બંધના નાશથી જ થાય છે. આ બંધ ભૂત, ભાવી અને વર્તમાન ત્રણ પ્રકારનો છે.

. આ પ્રતિબંધો અને તેની નિવૃત્તિના ઉપાયો શ્રી વિદ્યારણ્ય સ્વામીજીએ પંચદશીના ધ્યાનદીપ પ્રકરણમાં કહ્યા છે.

ભૂતપ્રતિબંધ : સ્ત્રી-ધનાદિકનો વિયોગ એ ભૂતપ્રતિબંધ કહેવાય છે.

સંન્યાસીના ભૂતકાલિક રાણીના રનેહના પ્રતિબંધને લીધે (ગુરુએ કહેલો) તત્ત્વોપદેશ સંન્યાસીને થયો ન હતો. આવી નીચે પ્રમાણેની એક ગાથા લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે :

પૂર્વાશ્રમના એક રાજાએ મહાત્મા પાસે દીક્ષા લઈ સંન્યાસ લીધો. એનામાં વિવેક, વૈરાગ્ય બધાં જ હતાં, ગુરુએ તેની ખાતરી કર્યા પછી જ એને સંન્યાસ આપેલો હતો. પછી ગુરુ એને તત્ત્વોપદેશ કરતા હતા. ઘણા દિવસ સુધી તત્ત્વોપદેશ કરવા છતાં એ શિષ્ય-રાજાને બરાબર જ્ઞાન થયું નહિ; કેમકે શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનમાં તેને પોતાની રાણીનો રનેહ પ્રતિબંધક થતો હતો તેથી એને તત્ત્વજ્ઞાન થતું ન હતું. ગુરુ સમર્થ યોગી હતા તેથી એને તત્ત્વજ્ઞાન થતું ન હતું તેનું કારણ જાણી લીધા પછી એમણે જે ઉપદેશ આપવાનો કમ હતો તે બદલી નાખ્યો અને એ શિષ્યને આપવાનો ઉપદેશ તેની રાણી સાથેના વ્યાવહારિક, ભૌતિક સંબં-

ધોનાં સ્મરણપૂર્વક કરાવવા લાગ્યા. એટલે તેને ખરાખર જ્ઞાન થયું. (અર્થાત્) ગુરુએ રાણીના સ્નેહને જ દષ્ટાંતરૂપે ક્ષર્ધને શિષ્યને તત્ત્વોપદેશ કર્યો એટલે શિષ્યનાં પ્રતિબંધનોનો નાશ થતાં તેને તત્ત્વનો ખરાખર બોધ થયો.

આગામી (ભાવિ) પ્રતિબંધ : શ્રુતિમાં વામદેવના દષ્ટાંત સાથે બતાવ્યો છે. વામદેવનો આ આગામી પ્રતિબંધ ગર્ભધારણ માત્રથી દૂર થાય છે.

ગર્ભ एव प्रतिपेदे वामदेवोऽहं मनुरभवं सूर्यश्च ।

વામદેવને ગર્ભમાં રહ્યા રહ્યા જ્ઞાન થયું હતું, કે ‘હું જ મનુ હતો, હું જ સૂર્ય હતો.’ અર્થાત્ સર્વાત્મભાવ થયો હતો, એટલે માત્ર ભાવિ ગર્ભધારણ માત્રથી જ તે પ્રતિબંધ દૂર થતાં તેને તત્ત્વબોધ થયો. જ્યારે ભરતને ત્રણ જન્મથી પ્રતિબંધનો ક્ષય થયો તે લાગવત વગેરેમાં પ્રસિદ્ધ છે :

આગામી પ્રતિબંધશ્ચ વામદેવે સમીરિતિઃ ।

एकेन जन्मना क्षीणो भरतस्य त्रिजन्मभिः ॥

આગામી પ્રતિબંધ વામદેવમાં હતો. તે વામદેવને એક જ જન્મને અંતે નષ્ટ થયો હતો અને જહભરતને તો ત્રણ જન્મને અંતે તે નષ્ટ થયો હતો.

આગામી (ભાવિ) પ્રતિબંધ એટલે કે જન્માંતરમાં હેતુબૂત

ભરતને ત્રણ જન્મ લેવાનું કારણ સાંખ્યસૂત્રમાં લખે છે કે-
અસાધનાનુચિન્તનં વન્ધાય ભરતવત ।

વિવેક જ્ઞાનનું અંતરંગ સાધન ન હોય, તે ધર્મ હોય તોપણ તેનું ચિંતન સાધકે કરવું નહિ.

આ સંબંધમાં ભાગવતમાં નીચે પ્રમાણેની એક આખ્યાયિકા છે :

મહારાજ ભરત જ્યારે રાજપાટ વગેરે છોડીને જંગલમાં તપ કરતા હતા, ત્યારે એક વળતે પોતે ગંડકીનદીમાં સ્નાન કરવા માટે ગયા. તે વળતે હરણનું એક તરતનું જન્મેલું બચ્ચું પાણીના પૂરમાં ખેંચાઈ જતું જોઈને એમને દયા આવી અને તેને પાણીમાંથી બહાર કાઢી દૂધ પાઈ ઉછેરી મોટું કર્યું. આ બચ્ચા ઉપરની દયા એટલી હદ સુધી પહોંચી, કે જ્યારે તેઓ એકાંતમાં બેસીને ધ્યાન કરતા, ત્યારે પણ કોઈક વળતે બચ્ચા માટે ચિંતા રહ્યા કરતી : ‘બચ્ચુ ક્યાં ગયું હશે ? એને કોઈ હિંસક પ્રાણી ઉપાડી તો નહિ ગયું હોય ?’ આ રીતે ધ્યાનમાં ભંગ પડતો. આ બાબત બચ્ચું તો મોટું થયું અને એક દિવસ તે હરણના ટોળામાં ભળી ગયું. અવસાન સમયે પણ તેમને આ બચ્ચાના જ વિચારો આવ્યા કરતા અને એ સ્થિતિમાં એમનું મૃત્યુ થયું.

ત્યાર પછી તેમનો હરણની ચોનિમાં જન્મ થયો. હરિ-ક્ષેત્રમાં પુલસ્ત્ય, પુલહસ્તુનિના આશ્રમોમાં જ્યારે કથા ચાલતી હતી, ત્યારે આ હરણ ત્યાં જઈ શાંતચિત્તે કથા શ્રવણ કરતો. તે કોઈ પણ પ્રાણીનો સંસર્ગ ન કરતો અને શુષ્ક તૃણ, લતા વગેરેનું ભક્ષણ કરી કાળ નિર્ગમન કરતો. આમ કથા સાંભળતાં સાંભળતાં હમેશાં એક જ વિચાર મનમાં આવ્યા કરતો કે મારું પ્રારબ્ધ ક્યારે પૂરું થશે ? તે પછી તેનો દેહાંત થયો.

ત્યાર બાદ અંગિરાકુળના એક બ્રાહ્મણને ત્યાં જન્મ લીધો. આ બ્રાહ્મણપુત્ર ભરતનું શરીર હૃદયુદ્ધ હતું. તે એક પણ શબ્દ બોલતો નહિ અને તદ્દન મૂઢની માફક બેસી રહેતો. આવો મૂઢ

જેવો બીજા કશા કામમાં ન આવે એટલે મજબૂત શરીર હોવાને લીધે તેને ખેતર સાયવવા માટે મોકલ્યો. એક વખત એવું બન્યું કે રહુગણુરાજ પાલખીમાં બેસીને શુરુની શોધમાં જતા હતા. પાલખી ઊંચકનારા થાકી ગયા હોવાથી જહલરતનુ હાથપુટ શરીર ભેઈ તેને વેઠે પકડ્યો. પાલખી ઉપાડીને ચાલતાં કોઈ છવ પગ તળે ન ચગદાઈ જાય એ માટે તે કૂંઢકા મારીને ચાલતો હતો. બીજા લોઈઓની ચાલ સાથે આની ચાલનો મેળ ન ખાતો હોવાથી રહુગણુરાજને આંચકા લાગતા હતા. તેઓએ પૂછ્યું : 'પાલખી કેમ હાલે છે ?' બીજા લોઈઓએ કહ્યું : 'રાજાજી ! આ નવો માણસ કે જેને હમણાં જ વેઠે પકડેલો છે તે જલદી ચાલતો નથી.' રાજાએ કહ્યું : 'કેમ ! તારું શરીર કૃશ થઈ ગયું છે ?' જહલરત તરત જ જોડ્યો : 'કૃશ થવું કે પુટ થવું, એ તો શરીરનો ધર્મ છે, મારા સ્વરૂપનો નથી.' આ સાંભળી રાજા તરત નીચે ઊતરી પડ્યો અને આ કોઈ તત્ત્વવેત્તા છે એ જાણીને જહલરતને પ્રણામ કર્યો.

વર્તમાન પ્રતિબંધ : વર્તમાન પ્રતિબંધ ચાર પ્રકારનો છે : વિષયાસક્તિ, પ્રજ્ઞામંદ્ય, કુર્તક અને વિપર્યયદુરાગ્રહ.

વિષયાસક્તિ : વિષયાસક્તિ એટલે ભોગમાં લાલસા, જે આજ-કાલ ઘણાં મનુષ્યોમાં જોવામાં આવે છે. આવી વિષયાસક્તિને લઈ ચથાર્થ આત્મતત્ત્વાનુભવ થવો તો દૂર રહ્યો પણ ઊલટું બદ થવાય છે.

ભાગવતમાં કહ્યું છે :

કુરંગમાતંગપતંગમૃંગમીના હતાઃ પદ્મભિરેવ પદ્મ ।

एकः प्रमादी स कथं न हन्यते यः मेयते पद्मभिरेव पद्म ॥

હરણ, હાથી, પતંગિયું, ભમરો અને માછલાં જે એકએક

વિષયની વધારેપડતી આસક્તિને લઈ નાશ પામે છે તો પછી

મનુષ્ય એકલો જ પાંચે વિષયને પાંચ ઇંદ્રિયોથી ભોગવે છે તે જે

પ્રમાદી બને, એટલે વિષયાસક્તિમાં તણાતો બન્યો, તો તે શા માટે નાશ ન પામે ? જરૂર નાશ પામે.

પ્રજ્ઞામાંઘ : બુદ્ધિની જડતા. આ પણ એક વર્તમાન પ્રતિબંધ છે. જ્યાં સુધી કંઈ સમજવાની શક્તિ જ ન હોય ત્યાં સુધી તત્વોપદેશથી શું થઈ શકે ?

કુતર્ક : ઊલટા તર્ક કરવાની ટેવ. આ જગત બધું જડ છે, તો તે જડ કારણમાંથી જ ઉત્પન્ન થતું હોવું જોઈએ. લાલ સૂતરથી બનેલું કપડું લાલ જ દેખાય છે, પીળામાંથી પીળું જ થાય છે. આ જગત પણ જડ છે, તો તે પણ જડ કારણથી જ ઉત્પન્ન થતું હોવું જોઈએ. આવી રીતે કુતર્કો થવાથી વેદાંતમાં કહેલા આત્મબ્રહ્મેત્યમાં અસંભાવના થાય છે.

વિષયંય દુરાગ્રહ : એટલે વિપરીત ભાવનાનો દુરાગ્રહ. આ એક મહાન પ્રતિબંધ છે. આ પ્રતિબંધથી ‘અરે હું તો જન્મમરણ-વાળો, રાગાદિ દોષવાળો, વ્યવહારમાં દસાચેલો, અકૃપશક્તિ જતું છું તે જ ખરું છે, શ્રુતિઓ તત્ત્વમસ્યાદિ વાક્યો વડે એકત્વભાવ બતાવે છે તે સાવ ખોટું છે.’ આવી બુદ્ધિનું નામ વિપરીત ભાવના છે. આ પ્રમાણે પ્રતિબંધોની નિવૃત્તિ થતાં પોતાના જ બ્રહ્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્ અનુભવ થાય છે.

અને આ બધા બંધોની નિવૃત્તિ માટે પંચદશીકાર કહે છે :

શમાદ્યૈઃ શ્રવણાદ્યૈશ્ચ તત્ર તત્રોચિતૈઃ ક્ષયમ્ ।

નીતેઽસ્મિન્પ્રતિબન્ધે હિ સ્વસ્ય બ્રહ્મત્વમશ્રુતે ॥

તે તે પ્રતિબંધોની નિવૃત્તિ કરવામાં યોગ્ય શમદ્વિધિ તથા શ્રવણમનનાદિ પ્રતિબંધોનો ક્ષય થતાં સ્વસ્વરૂપ બ્રહ્મત્વનો આનંદાનુભવ થાય છે. ચારે મહાવાક્યોનો અર્થ જીવ અને બ્રહ્મની એકતા છે, છતાં તત્ત્વમસિ વગેરે વાક્યોથી પરોક્ષ જ્ઞાન થયું હોય તે મનન, નિદિધ્યાસન કરતાં કરતાં બધા પ્રતિબંધોની નિવૃત્તિ થતાં તે સાધકને

ઠાળે કરીને ‘આહં બ્રહ્માસ્મિ’ ઇત્યાદિ વાક્યોથી જ પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મનો અનુભવ થાય છે, અને તે જીવન્મુક્ત થઈ જાય છે. આવા જીવન્મુક્તની તૃપ્તિ શબ્દોથી વર્ણન કરવું અશક્ય છે, કેમકે એ તો જેને અનુભવ થાય તે જ તે વસ્તુનું ચતુર્થ તત્ત્વ જાણી શકે છે, તે વર્ણવી શકાતું જ નથી.

પ્રત્યક્ષ અનુભવમા આવતા તે તે પદાર્થોના અસાધારણ ધર્મો શબ્દોથી વર્ણવી ન શકાય. શેરડી, દૂધ અને ગોળમાં રહેલા ગળ પણનો લેદ સરસ્વતી પોતે પણ શબ્દોથી વર્ણવીને અનુભવની પેઠે લેદ ન પડાવી શકે; અર્થાત્ તે શેરડીમાં કે ગોળમાં બધામાં મીઠાશ છે, પણ એકબીજાની મીઠાશનો લેદ તો તે ચીજને જીભ ઉપર મૂકીને જ અનુભવાય અને અનુભવેલો તદ્દાવત બીજાને સમજાવી ન જ શકાય. આવી રીતે જ્યાં પ્રત્યક્ષ ઇન્દ્રિયોથી અનુભવાતા સ્થૂણ પદાર્થોમાં પણ એક ઇન્દ્રિયથી થતું જ્ઞાન બીજા ઇન્દ્રિયનો અવિષય રહે છે, ત્યારે સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ આત્મવિષય અનુભવને વાણી કેવી રીતે વ્યક્ત કરી શકે? છતાં અખંડ એકત્વપ્રકાશક (‘હું તું તે’ એવા લેદરહિત) વાક્યાર્થજોષ ભાગ્યાગણક્ષણા વૃત્તિથી થાય છે તે પંચદશીકારે ‘મહાવાક્યવિવેક’ પ્રકરણમાં બતાવ્યું છે.

છે તે બ્રહ્મ શબ્દનું વાચ્ય છે. એટલે મારામાં પણ ‘પ્રજ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મ રહેલું છે.’ એટલે ‘પ્રજ્ઞાન બ્રહ્મરૂપ જ હું છું’ એ બ્રહ્મ શબ્દનો અર્થ છે. તેવું ઉપનિષદમાં રહેલા ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ વાક્યનો અર્થ કહે છે. પરિપૂર્ણ પરમાત્મા એટલે દેશ, કાળ અને વસ્તુથી પર પરમાત્મા એ માયાથી કલ્પિત જગતમાં શમદમાદિ સાધનસંપન્ન હોવાથી વિદ્યા સંપાદન કરવા યોગ્ય શ્રવણાદિ અનુષ્ઠાનવાળા આ જ મનુષ્યશરીરમાં બુદ્ધિથી દેખાડેલો સૂક્ષ્મ શરીરના સાક્ષીપણાથી અવિકારીરૂપે રહીને દેખાતો હોવાથી લક્ષણ વડે ‘અહમ્’ શબ્દનો વાચ્ય બને છે.

‘સ્વતઃ પરિપૂર્ણ પરમાત્મા આ મહાવાક્યમાં બ્રહ્મ શબ્દ વડે વર્ણવેલો છે’ અને આ વાક્યમાં રહેલા ‘અસ્મિ’ પદ વડે બન્ને પદનાં સામાનાધિકરણથી મેળવી શકાય એવા જીવ બ્રહ્મના ઐક્યપણાનો પરામર્શ (હું પોતે જ ઈશ્વર સ્વરૂપ છું એવું યથાર્થ સાક્ષાત્ જ્ઞાન) થાય છે.

સામવેદીય છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં કહેલા ‘તત્ત્વમસિ’ મહાવાક્યનો અર્થ આ પ્રમાણે છે :

છાંદોગ્યના ઉપક્રમમાં જણાવેલા ‘સદેવ સૌમ્યેદમગ્ર આસો-દેકમેવાદ્વિતીયમ્ । હે સૌમ્ય શ્રવેતકેતુ । સૃષ્ટિની પહેલાં આ બધું સદ્વસ્તુ અદિતીય એકરૂપ જ હતું.’ પોતાની અંદર રહેલા સજાતીય-વિજાતીય ભેદથી રહિત, નામરૂપાદિ રહિત જે સદ્વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરેલું છે, તે જ સદ્વસ્તુ હાલમાં એટલે સૃષ્ટિની પછી પણ વિચાર-દૃષ્ટિથી ભેદતાં તેવું ને તેવું જ છે. એ ‘તત્ત્વમસિ’ વાક્યનો તત્ત્વ પદનો લક્ષણથી જણાતો અર્થ છે.

‘ત્વં’ પદનો લક્ષ્યાર્થ આ પ્રમાણે છે :

શ્રવણ-મનનાદિ દ્વારા મહાવાક્યાર્થનો અનુભવ કરવાની ઇચ્છા-વાળા શ્રોતાને ‘દેહ અને ઇન્દ્રિયોથી પર છતાં દેહ ઇન્દ્રિયોથી

પ્રસંગ ૫ મો

એક વખત સ્વામી પ્રકાશાનંદજી વાંસદા પધાર્યા હતા. ગડીમાં એમનો મુકામ હતો. મહારાજ સાહેબ ત્યાં આવીને સ્વામીજીને તેમની સાથે બંગલે તેડી ગયા. ત્યાં લાલજી સાહેબ આવ્યા અને સ્વામીજીને નમસ્કાર કર્યા. ત્યાર પછી મહારાજ સાહેબ નીચે પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યા.

મહારાજ સાહેબ : સ્વામીજી લાલુ અત્યારથી જ ભક્તરાજ બન્યો છે. તેના ઓશીકા ઉપર શ્રીકૃષ્ણની છબી સીવેલી છે અને તેનું તે સવારે ઊડી દરરોજ દર્શન કરે છે !

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : (ચિ. લાલજી સાહેબને ઉદેશી) અભ્યાસ કરે છે ને ?

મહારાજ સાહેબ : હા ! અભ્યાસ કરે છે. તેને કવિતાઓ પણ ઘણી આવડે છે.

પછી ચિ. લાલજી સાહેબને એક કવિતા બોલવા કહ્યું. એટલે લાલજી સાહેબ એક કવિતા બોલ્યા :

‘ઓ ઇશ્વર ! ભણ્યે તને, મોટું છે તુજ નામ,

શુભ તારા નિત ગાઈએ, થાય અમારાં કામ.’

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : આ સંબંધમાં પ્રહ્લાદજીનું એક દષ્ટાંત છે :
પાંચ વર્ષના પ્રહ્લાદજીને તેના પિતા હિરણ્યકશ્યપુ પોતાના
... આર્યના પુત્ર શંડ અને અમકંની પાસે ભણવા મોકલ્યા.
તે બાળકોની સાથે પ્રહ્લાદજીને પણ દંડનીતિ વગેરે

ઉપલક્ષિત સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીરના સાક્ષિત્વ વડે શરીર-ત્રય વિલક્ષણ ચૈતન્ય જ 'ત્વં' પદનો લક્ષ્યાર્થ છે' અને 'અસિ' પદ વડે 'તત્' અને 'ત્વં' પદના સામાનાધિકરણ્યથી મેળવાતા એ પદાર્થોના ઐક્યનું શિષ્યને જ્ઞાન અપાય છે. આ પ્રકારે પ્રમાણુ-સિદ્ધ ઐક્યનો સુમુક્ષુઓ અનુભવ કરે છે.

અથર્વવેદીય 'અયમાત્મા બ્રહ્મ' એ મહાવાક્યનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. વાક્યમાં રહેલા 'અયમ્' વડે સ્વપ્રકાશ અપરોક્ષત્વ લેવાય છે. ઘટાદિ પદાર્થ અપરોક્ષ-પ્રત્યક્ષ છે; છતાં જડ છે, પરપ્રકાશ્ય છે, સ્વપ્રકાશ્ય નથી. પુણ્યપાપરૂપ ધર્મો હુમેશાં પરોક્ષ છે, એટલે એ બધાથી વિલક્ષણ વસ્તુ સ્વપ્રકાશ અને પ્રત્યક્ષને 'અયમ્' શબ્દથી લેવી. 'આત્મા' શબ્દ વડે અહંકારથી માંડીને દેહ પર્યંતનો સાક્ષી અથવા અધિષ્ઠાનરૂપ પ્રત્યગાત્મા લેવાનો છે.

આ દેખાતા જગતનું તત્ત્વ વાક્યમાં રહેલા બ્રહ્મ શબ્દથી કહેવાયેલું છે, એટલે સ્વપ્રકાશ બ્રહ્મસ્વરૂપ તત્ત્વ છે, એવો આ મહાવાક્યનો અર્થ છે.

આવી રીતે આરે મહાવાક્યોના અર્થનું અનુસંધાન કરવાથી તથા મનન, નિદિધ્યાસન કરવાથી પ્રત્યક્ષ આત્માનુભવ થાય છે.

પ્રસંગ ૫ મો

એક 'વળત' સ્વામી પ્રકાશાનંદજી વાંસદા પધાર્યા હતા. ગડીમાં એમનો મુકામ હતો. મહારાજ સાહેબ ત્યાં આવીને સ્વામીજીને તેમની સાથે બંગલે તેડી ગયા. ત્યાં લાલજી સાહેબ આવ્યા અને સ્વામીજીને નમસ્કાર કર્યા. ત્યાર પછી મહારાજ સાહેબ નીચે પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યા.

મહારાજ સાહેબ : સ્વામીજી લાલુ અત્યારથી જ લક્ષ્મીનાથ બન્યો છે. તેના ઓશીકા ઉપર શ્રીકૃષ્ણની છબી સીવેલી છે અને તેનું તે સવારે બિડી દરરોજ દર્શન કરે છે !

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : (ચિ. લાલજી સાહેબને ઉદેશી) અભ્યાસ કરે છે ને ?

મહારાજ સાહેબ : હા ! અભ્યાસ કરે છે. તેને કવિતાઓ પણ ઘણી આવડે છે.

પછી ચિ. લાલજી સાહેબને એક કવિતા બોલવા કહ્યું. એટલે લાલજી સાહેબ એક કવિતા બોલ્યા :

‘ઓ ઈશ્વર ! લજીએ તને, મોટું છે તુજ નામ,
શુભ તારા નિત ગાઈએ, થાય અમારાં કામ.’

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : આ સંબંધમાં પ્રહ્લાદજીનું એક દષ્ટાંત છે :

પાંચ વર્ષના પ્રહ્લાદજીને તેના પિતા હિરણ્યકશ્યપુ પોતાના શુરુ શુકાચાર્યના પુત્ર શંડ અને અમકંની પાસે લજવા મોકલ્યા. ત્યાં બીજા દૈત્ય બાળકોની સાથે પ્રહ્લાદજીને પણ દંડનીતિ વગેરે

લણાવતા હતા. પરંતુ અતિ વિચક્ષણ અને વિવેકબુદ્ધિમાં વૃદ્ધોને પણ શરમાવનાર બાળક પ્રહ્લાદજીને એ વિષયોમાં રુચિ થઈ જ નહિ. તેમને તો આધ્યાત્મિક વિષયો—ઈશ્વર-ઉપાસના વગેરે ઉપર જ રુચિ હતી.

તેમની સાથેના બીજા દૈત્ય બાળકોએ ત્યારે પ્રહ્લાદજીને કહ્યું: ‘મિત્ર પ્રહ્લાદ! પહેલાં તો તમે ગુરુએ લણાવેલું બધું તૈયાર કરતા અને ગુરુ પાસે બરાબર જોડાઈ જતા. અમારા બધા કરતાં તમારી બુદ્ધિ સારી છે; છતાં હવે તમે હમેશાં જ ગુરુનો ઠપકો સાંભળો છો, લણેલું તૈયાર કરતા જ નથી એનું શું કારણ છે?’ ત્યારે પ્રહ્લાદજીએ ઉત્તર આપ્યો :

ભાઈઓ! સર્વકલ્યાણના આપનારા પ્રભુના ચરણમાં મન નેડવું એ જ માનવજીવનની સાર્થકતા છે. બીજી બધી વિદ્યાઓ દેવળ ઉદરપોષણ માટે જ શીખવાની છે, જે પરિણામે દુઃખ અને બંધન કરનારી બને છે. માટે મનુષ્યજન્મ ધારણ કરી આ મિથ્યા અંસારમાંથી મુક્ત કરનારી, પ્રભુને જોળણાવનારી વિદ્યામાં જ ચિત્તને નેડું છું, એટલે ગુરુ શીખવે છે તેના ઉપર ધ્યાન દેતો જ નથી પછી મને એ ક્યાંથી આવડે?

પ્રહ્લાદજીનાં વચન સાંભળી એના મિત્રો કહેવા લાગ્યા : ભાઈ! પ્રહ્લાદ! ધાર્મિક ગણાતા આધ્યાત્મિક વિષયોનો વિચાર તો વૃદ્ધાવસ્થામાં કરાય. અત્યારે તો આપણે ગૃહસ્થાશ્રમને ઉપયોગી અને ધનપ્રાપ્તિના સાધનરૂપ વિદ્યા જ લણવી જરૂરી ગણાય.

પ્રહ્લાદજીએ કહ્યું : ભાઈઓ ! તમારી માન્યતા ભૂલભરેલી છે, કેમકે :

કૌમાર આચરેત્ પ્રાણો ધર્માન્ ભાગયતાનિહ ।

દુર્લભં માનુર્વં જન્મ તદ્વ્યયમર્થદમ્ ॥

બુદ્ધિશાળી મનુષ્યે બાધ્યાવસ્થાથી જ ધર્મનું પાલન કરવું

જોઈએ; કારણકે આ દેહ અનિત્ય છતાં દુર્લભ પુરુષાર્થને આપનાર છે.

વિષયસુખમાં રચાપચા રહી, ખોટી રીતે આયુષ્યનો વ્યય ન કરવો જોઈએ, કેમકે એક વખત વિષયમાં ફસાયા પછી તેમાંથી બહાર નીકળવું મુશ્કેલ છે. માટે ભાઈઓ !

को गृहेषु पुमान् सकमात्मानमजितेन्द्रियः ।

अद्वेषाद्वैद्वर्द्धमुत्सहेत विमोचितुम् ।

જેણે ઇન્દ્રિયો છૂતી નથી એવો કયો પુરુષ ઘરમાં આસક્ત અને મજબૂત રહેવાથી બંધાયેલા પોતાના આત્માને છોડાવી શકે ?

અને હું તમને જ પૂછું છું કે ગ્રાણ કરતાં પણ વધારે ચારું ધન ચોરો ચોરી કરીને, વેપારીઓ જોખમી વેપાર કરીને, નોકરો શેઠની તાબેદારી અને જોડુકમીઓ સહીને, ખેડૂતો કાળી મહેનત-મજૂરી કરીને મેળવે છે તે ધનની બંધાયેલી માળાને તમે છોડી શકશો ? કોઈ બીજો પણ છોડી શકશે ?

દીકરા, દીકરી, પત્ની, પિતા, માતા, ભાઈ, બહેન, સુંદર બંગલો, વાહનો, બાગબગીચા વગેરેના સુદૃઢ પાશોથી બંધાયેલો મનુષ્ય કેમે કરીને એ બંધાને છોડી શકતો જ નથી. એટલે એવાં બંધનોમાં બંધાતા પહેલાં જ જો એમાંથી છૂટવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે તો સહજમાં છૂટી શકાય છે. ભગવાન સર્વના અંતરાત્મા હોવાથી સર્વનું હિત કરનાર અને પ્રિયમાં પ્રિય મિત્ર છે, માટે બીજા બધા વિષયોને છોડી ભગવાનને શરણે જવું એ જ યોગ્ય છે અને આયુષ્યનો નકામો વ્યય થાય એવા વિષયો માટે પ્રયાસ કરવો તદ્દન નકામો છે; કેમકે વિષયો અને ઇન્દ્રિયોનું સુખ તો ગ્રાણીને ગમે તે યોનિમાં જન્મવાથી વગર પ્રયત્ને મળી રહેવાનું જ છે. જેવી રીતે વિના માગ્યે અને વિના પ્રયત્ને દુઃખ આવી મળે છે, તેવી જ રીતે સુખ પણ જો પ્રયત્ન વિના જ આવી મળતું હોય તો એવાં વિષયસુખ મેળવવા માટે પુરુષાર્થ કરવાની જરૂર શી

હોય ? એટલે એવા વિષયસુખ માટે પુરુષાર્થ કરવો છોડી માનવ દેહ પ્રાપ્ત કર્યો છે, તેના નાશ પહેલાં જ, સમર્થ અને સશક્ત હોય ત્યાં સુધીમાં જ બુદ્ધિમાન મનુષ્યે પોતાના આત્મકલ્યાણ માટે ચત્ન કરવો જોઈએ; માટે તમે બીજું બધું છોડી અંતર્યામી પ્રભુનું ભજન-અર્ચન કરો, બીજું બધું જ છોડી દો. એને જ શરણે જાઓ !

માટે આ તો પ્રહ્લાદજી જેવા ભક્તરાજ છે.

ત્યાર પછી તે જ દિવસે સાંજે લગભગ પાંચ વાગ્યે મહારાજ સાહેબ સ્વામીજી પાસે ગડીમાં પધાર્યા અને કહેવા લાગ્યા :

મહારાજ સાહેબ : આપે સવારે ચિ. લાલુને ભક્ત પ્રહ્લાદજીનું દષ્ટાંત આપ્યું હતું, હવે આપ મને ભક્તિનાં લક્ષણો શાં છે તે સમજાવો :

ભક્તિનાં લક્ષણ

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : ભક્તિસૂત્રમાં કહે છે, કે સા ત્વસ્મિન્પરમ-પ્રેમરૂપા । ક્ષત્ત પ્રભુ ઉપર પ્રેમ જોડવો તેને ભક્તિ કહે છે. તે ભક્તિ ગૌણી અને મુખ્યા એમ બે પ્રકારની છે.

ગૌણી ભક્તિના પ્રકાર : ભક્તિસૂત્રમાં લખે છે, કે ગૌણી ત્રિધા ગુણભેદાદાર્તાદિભેદાદ્વા । ગૌણી ભક્તિ ત્રણ પ્રકારની છે : શુણ્ણલેદથી તેમ જ આર્તાદિ લેદથી. શુણ્ણલેદ એટલે સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ના લેદ વડે તે ત્રણ પ્રકારની છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહ્યું છે :

અભિસન્ધાય યદ્ધિસાં દમ્મં માત્સર્યમેવ વા ।

સંરમ્મી મિત્રદ્વંધ્યાવં મયિ કુર્યાત્ સ તામસઃ ॥

જે ભક્ત કોઈને પીડા કરવાની ધારણાથી, કપટ કરવાના ઉદ્દેશથી અથવા પારકો ઉત્કર્ષ નહિ ખમી શકવાથી ક્રોધ તથા લેદદષ્ટિ રાખીને જે મૂર્તિ વજોરેમાં મારી ભક્તિ કરે છે એ ભક્ત તમોશુણ્ણી કહેવાય છે.

વિપયાનભિસન્ધાય યદ્ધ પેશ્વર્યમેવ વા ।

અર્ચાદાવર્ચયેયો માં પૃથગ્ભાયઃ સ રાજસઃ ॥

વિષયોની ઇચ્છાથી, યશની ઇચ્છાથી અથવા અશ્વર્યની ઇચ્છાથી લેદદેદિ રાખીને જે મૂર્તિ વગેરેમાં મારી પૂજા કરે છે એ ભક્ત રજોશુભી કહેવાય છે.

કર્મનિર્હારમુદ્દિય પરસ્મિન્વા તદર્પણમ્ ।

યજેદ્યદ્યમિતિ ધા પૃથગ્માવઃ સ સાર્ત્ત્વિકઃ ॥

પાપના ક્ષય સારુ અથવા કર્મનું અર્પણ કરી ઇશ્વરને પ્રસન્ન કરવા સારુ અથવા યજ્ઞાદિ કરવાં એ યોગ્ય છે એમ સમજીને જે યજ્ઞાદિ કરે—આ પ્રમાણે લેદદેદિ રાખીને જે મૂર્તિ વગેરેમાં મારી ભક્તિ કરે છે, એ સત્વશુભી ભક્ત કહેવાય છે.

આત્મોદિ લેદ વડે તે ભક્તો પણ ચાર પ્રકારના છે. ગીતામાં લખે છે, કે

ચતુર્વિધા મજગ્તે માં જનાઃ સ્ફુતિનોડ્જુન ।

ઘાતોં જિજ્ઞાસુરર્થાર્થી જ્ઞાની ચ ભરતર્પભ ॥

હે અર્જુન ! ચાર પ્રકારના શુભ કર્મવાળા મનુષ્યો (ભક્તો) મારું ભજન કરે છેઃ ૧. દુઃખી, ૨. જિજ્ઞાસુ, ૩. ધનાર્થી અને ૪. જ્ઞાની.

૧. દુઃખી : દાખલા તરીકે દુર્યોધનની સભામાં વસો ઉતારવાથી આર્ત થયેલી દ્રૌપદી. જ્યારે કુરુસભામાં દ્રૌપદીનાં વસો ઉતારવાની દુર્યોધને આજ્ઞા કરી, ત્યારે તેની આવી અયોગ્ય આજ્ઞાથી સભામાં બેઠેલા બીજા, દ્રોણાદિ સર્વ વડીલો તરફ દ્રૌપદીએ જોયું, તે પછી તેણે પાંડવો તરફ જોયું. પણ તે બધાને નીચે મુખે બેઠેલા બેઈ તેઓ તેના અચાવ માટે અસમર્થ છે એમ જાણી છેવટે તેણે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું સ્મરણ કર્યું.

૨. આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છાવાળા : જેવા કે મુચુકંદરાજ, જનકરાજ તથા ઉદ્ધવ ઇત્યાદિએ આત્મજ્ઞાન માટે પ્રભુનું આરાધન કરેલું છે.

૩. આ લોક અથવા પરલોકમાં લોગના સાધનભૂત અર્થની ઇચ્છાવાળા : જેવા કે સુગ્રીવ, વિભીષણ, ઉપમન્યુ ઇત્યાદિએ આ લોકના લોગ માટે અને ધ્રુવ વગેરે અર્થાર્થી જનોએ પરલોકના લોગની ઇચ્છાથી આરાધના કરી છે.

આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના ભક્તો એ ગૌણ ભક્તો છે અને મુખ્ય ભક્ત પરા ભક્તિવાળો કહેવાય છે. જ્ઞાની ચ મરતર્પમ । એ પ્રમાણે શ્લોકમાં વર્ણવેલો જ્ઞાની એ મુખ્યા કે પરા ભક્તિવાળો છે. દાખલા તરીકે સનકાદિ, નારદ, પ્રહ્લાદ, પૃથુરાજ, શુકદેવ વગેરે જ્ઞાની ભક્તો છે. અને ઉપર જણાવેલી આ ગૌણી ભક્તિ એ મુખ્યા ભક્તિના કારણરૂપ છે. ભક્તિસૂત્રમાં ભગવાન નારદ મુનિ કહે છે :

ઉત્તરસ્માદુત્તરસ્માત્ પૂર્વપૂર્વા શ્રેયાય ભવતિ ।

ગૌણી અને મુખ્યા ભક્તિમાં પૂર્વપૂર્વની અપેક્ષાએ ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ છે. ભાગવતમાં શ્રવણાદિક નવ પ્રકારની ભક્તિ બતાવી છે તે પૈકી ગૌણી ભક્તિ કહેવાય છે.

નવ પ્રકારની ભક્તિ

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં નવ પ્રકારની ભક્તિ વર્ણવી છે :

શ્રવણં કીર્તનં વિષ્ણોઃ સ્મરણં પાદસેવનમ્ ।

અર્ચનં વન્દનં દાસ્યં સહયમાગમનિવેદનમ્ ॥

વિષ્ણુ ભગવાનનાં શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વંદન, દાસભાવ, સખાભાવ અને આત્મનિવેદન એમ નવ પ્રકારની ભક્તિ છે.

શ્રવણ : ભગવાનના શુણાનુવાદ પ્રીતિપૂર્વક સાંભળવા તેનું નામ શ્રવણભક્તિ. દાખલા તરીકે પરીશિતરાજાએ ભક્તિશ્રી આત્મ દિવસમાં પ્રભુપ્રાપ્તિ કરી હતી.

કીર્તન : પ્રેમપૂર્વક મનુના શુણાનુવાદ ગાવા એને કીર્તન

લક્ષિત કહે છે. નારદમુનિએ સદા પ્રભુના ગુણો ગાતાં પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર કરેલો છે.

સ્મરણ : હિસાહથી પ્રભુના, સ્વરૂપને હૃદયમાં ધારણ કરીને તેમનું સ્મરણ કરવું તેનું નામ સ્મરણ લક્ષિત છે. પ્રહ્લાદજીએ સદા પ્રભુનું હૃદયમાં સ્મરણ કરીને પ્રભુને પ્રાપ્ત કરેલા.

પાદસેવન : સદા પાસે રહીને શ્રીપ્રભુની ચરણસેવા કરવી તેને પાદસેવન લક્ષિત કહે છે. દાખલા તરીકે લક્ષ્મણજીએ શ્રીરામ-ચંદ્રજીના પાદ સેવી શ્રીપ્રભુને પ્રસન્ન કરેલા. પાદસેવન પદથી સેવામાત્ર સમજવી.

અર્ચન : રામકૃષ્ણાદિ મૂર્તિઓની પોડશોપચાર સહિત પૂજા કરવી તે અર્ચન લક્ષિત કહેવાય છે. દાખલા તરીકે અંબરીયસજી અર્ચન લક્ષિતથી તરી ગયેલા છે.

રામકૃષ્ણ પગેરેના અવતાર પ્રત્યક્ષ નથી. તેથી તેમની મૂર્તિ રાખીને સેવા કરવી તેને અર્ચન લક્ષિત કહે છે. મૂર્તિઓમાં સાત્ત્વિક, રાજસિક અને તામસિક એવા ત્રણ પ્રકાર છે. શુકનીતિમાં કહ્યું છે કે-

સાત્ત્વિક પ્રતિમા

યોગમુદ્રાન્વિતા સ્વસ્થા વરામયકરાન્વિતા ।

દેવેન્દ્રાદિસ્તુતા યા ચ સાત્ત્વિકી સા પ્રકીર્તિતા ॥

જે પ્રતિમા યોગમુદ્રાવાળી, સ્વસ્થ, જેના હાથ વર અને અલય આપતા હોય, અને જેની ઇંદ્ર આદિ દેવતાઓ સ્તુતિ કરતા હોય તે પ્રતિમા સાત્ત્વિક છે.

જે પ્રતિમા યોગમુદ્રાવાળી (અર્ધાં મીચેલાં નેત્રોની બુદ્ધિ બુદ્ધિ ઉપર અથવા નાકના ટેરવે હોય), સ્વસ્થા (એટલે પદાસન વાળીને શાંત રૂપમાં), જેના હાથ વર અને અલય આપતા હોય (એટલે હાથો હાથ બિંધે દેખાડી અલય આપતો અને જમણો

હાથ વરદાન આપતો હોય), અને ઈંદ્ર, કુબેરાદિ દેવતાઓ નમ્ર બની સૂક્તો દ્વારા સ્તવન કરતા હોય; આવી પ્રતિમાઓ સાર્વિક કહેવાય છે.

આવી સાર્વિક પ્રતિમાનું પૂજન કરનારા પ્રાયઃ સુમુક્ષુઓ હોય છે, અને સાર્વિક પ્રતિમા સાર્વિક મુદ્રા (યોગમુદ્રા, જ્ઞાન મુદ્રા, અભયમુદ્રા, વરમુદ્રા) વાળી હોય છે. સાર્વિક મુદ્રાવાળી મૂર્તિ તથા સાર્વિક મુદ્રાઓનું દર્શન પાપનાશકારક, પુણ્યકારક અને સર્વ કામનાઓને આપનારું છે, એમ શાસ્ત્રકારો કહે છે.

શુકનીતિમાં કહ્યું છે :

રાજસી પ્રતિમા

તિષ્ઠતિ વાહનસ્થા વા નાનાભરણભૂષિતા ।

યા શસ્ત્રાસ્ત્રાભયવરકરા સા રાજસી સ્મૃતા ॥

જે પ્રતિમા ઊભી હોય અથવા વાહનમાં બેઠેલી હોય, જુદાં-જુદાં આલૂપણોથી શણગારેલી હોય, જે શસ્ત્રાસ્ત્રવાળી અને અભય તથા વરદાન દેતા હાથવાળી હોય તે રાજસી કહેવાય છે.

અર્થાર્થી પૂજકો પ્રાયઃ રાજસી પ્રતિમાનું પૂજન કરે છે. અને તે રાજસી પ્રતિમાનું યજન-ધ્યાન કરનારા પૂજકોના હૃદયમાં પ્રાયઃ સાર્વિક ભાવના ઉદ્ભવતી નથી; કારણકે ધ્યેય દેવતાની જેવી આકૃતિ હોય છે તેવી જ ધ્યાન કરનારાની હાદિક ભાવનાઓ બને છે.

વળી શુકનીતિમાં કહ્યું છે :

તામસી પ્રતિમા

શસ્ત્રાસ્ત્રૈર્દૈત્યદન્ત્રી યા ડગ્નરૂપધરા સદા ।

યુદ્ધામિત્તન્દિની સા તુ તામસી પ્રતિમોચિતા ॥

શસ્ત્રાસ્ત્રથી દૈત્યોનો નાશ કરનારી, સદા ઉચ્ચ રૂપવાળી, યુદ્ધમાં આનંદ લેનારી પ્રતિમા તામસી કહેવાય છે.

જે પ્રતિમા શસ્ત્ર (તલવાર આદિ) વડે, અસ્ત્ર (ત્રિશૂલ

ચક્રાદિ આયુધો) વડે દૈત્યોનો સંહાર કરતી હોય તથા હમેશાં ઉગ્રરૂપે હોય અને યુદ્ધ જેને પ્રિય હોય તે પ્રતિમા તામસી કહેવાય. આવી પ્રતિમાનું તામસી પૂજકો પૂજન કરે છે અને પૂજથી મળતા થોડા ફળને પામે છે. તામસી પ્રતિમાનું ચળન, ધ્યાન વગેરે કરનારાઓને ઘણુંખરું સાત્ત્વિક વૃત્તિ થતી નથી, કારણકે પ્રતિમા તામસી હોય તો પૂજકની પણ માનસિક ભાવનાઓ તામસી બને છે.

વંદન : સાદાંગ દંડવત્ નમસ્કાર. પ્રભુના ચરણમાં પ્રીતિપૂર્વક વંદન કરવાં એને 'વંદન' લક્ષિત કહે છે. અક્ષૂરજીએ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને અતિ પ્રેમપૂર્વક નમસ્કાર કરી પ્રભુપ્રાપ્તિ કરેલી છે.

દાસ્ય : પ્રભુની આજ્ઞાનું પ્રેમપૂર્વક પાલન કરવું તેને દાસ્ય લક્ષિત કહે છે. હનુમાનજીએ શ્રીરામચંદ્ર ભગવાનની આજ્ઞાનું પાલન કરી તેમને પ્રસન્ન કરેલા છે.

સખ્ય : પ્રભુ તરફ પ્રેમપૂર્વક મિત્રભાવ રાખવો તે સખ્ય લક્ષિત છે. અર્જુને પ્રેમપૂર્વક શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા સાથે અનુકૂળ વહેવાર કરેલો છે. તેમ કરવું એ સખ્ય લક્ષિત છે.

આત્મનિવેદન : સર્વસ્વનું અર્પણ કરવું તે આત્મનિવેદન લક્ષિત છે. બલિરાજાએ પ્રેમપૂર્વક શ્રીપ્રભુચરણમાં સર્વસ્વ અર્પણ કરેલું છે. ખરી રીતે વિચાર કરતાં આત્મનિવેદન લક્ષિતમાં ઉપર કહેલા બધી લક્ષિતના પ્રકારોનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

કૃત્વા દેહાદિકં તસ્ય પ્રીત્યૈ સર્વં તદર્પણમ્ ।

નિર્વાહાય ચ દ્યુભ્યત્વં યત્ તદાત્મતમર્પણમ્ ।

પરમાત્માની પ્રીતિ માટે દેહાદિ બધું પરમાત્માને અર્પણ કરી પોતાના નિર્વાહ માટે કંઈ ન રાખવું તે આત્મસમર્પણ કહેવાય છે.

આ નવ પ્રકારની લક્ષિત ગૌણી કહેવાય છે. શાંડિલ્ય

લક્ષિતસૂત્રમાં લખે છે, કે ગૌણ્યા તુ સમાધિસિદ્ધિઃ । એટલે શ્રવણાદિ નવ પ્રકારની ગૌણી લક્ષિતથી સમાધિસિદ્ધિ થાય છે અને આ ગૌણી લક્ષિતને જ અપરા લક્ષિત કહે છે. આ નવ પ્રકારની ગૌણી લક્ષિતથી જ સવિકલ્પ સમાધિ દ્વારા નિર્વિકલ્પ સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે. નિર્વિકલ્પ સમાધિથી સાક્ષાત્કાર થાય છે. તેને જ મુખ્યા લક્ષિત તથા પરા લક્ષિત કહે છે.

આજકાલ તો આપણે જે લક્ષિત કરીએ છીએ એ સાચી નથી. લક્ષિતના શ્રવણ-કીર્તનાદિ આઠ પ્રકાર તો એવામાં આવે છે. પરંતુ નવમી લક્ષિત એટલે આત્મનિવેદન સિવાયની બધી લક્ષિત લક્ષિતના આભાસરૂપ છે; કારણકે પ્રભુ ઉપર આસ્તિક બુદ્ધિ રહી નથી. આસ્તિક બુદ્ધિ હોય તો આવતી કાલને માટે ચિંતા કેમ હોય ?

ગીતાપંડ્યાનું આસ્તિક બુદ્ધિનું દષ્ટાંત

કોઈ એક ગામમાં એક બ્રાહ્મણ પંડ્યા રહેતા હતા. તેઓ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના પરમ ભક્ત હતા અને હંમેશાં ગીતાને પાઠ કરતા હતા, એટલે તે ગીતાપંડ્યા તરીકે ઓળખાતા હતા. કુટુંબના નિર્વાહ માટે કંઈ પણ પુરુષાર્થ કરતા નહિ. હંમેશાં અયાચકવૃત્તિ રાખી પ્રયત્ન કર્યા વગર જે કંઈ મળે તેમાંથી કુટુંબનું પોષણ કરતા હતા. એટલામાં એક વખત સખત દુકાળ પડ્યો. તેથી ગુજરાન માટે કંઈ મુશ્કેલી પડવા લાગી અને તેમનાં પત્ની કુટુંબના નિર્વાહ માટે કંઈ પુરુષાર્થ કરવા વારંવાર કહેવા લાગ્યાં. ત્યારે તે કહેતા, કે ‘મેં કોઈ વખત યાચના કરી નથી, તેથી હું માગવા જવાનો નથી.’ ત્યારે તેમની સ્ત્રીએ કહ્યું: ‘છોકરાઓ અને આપણે ભૂખે મરીએ છીએ. આપણે બ્રાહ્મણ છીએ તો ગામમાં ઘોટ વગેરે માગી આવો.’ તેમ કરવા પણ તેમણે ના કહી અને ‘પ્રભુ ઉપર શ્રદ્ધા રાખવા કહ્યું. ત્યારે તેમની સ્ત્રીએ કહ્યું: ‘કેવળ શ્રદ્ધા રાખવાથી કંઈ પેટ ભરાઈ નહિ જાય.’ તે વખતે ગીતા-

પંડ્યાએ જવાળ આપ્યો : ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ કહ્યું છે :

અનન્યાશ્ચિન્તયન્તો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે ।

તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ ॥

જે મારા અનન્ય ભક્તો મારું ચિંતન કરે છે અને મારી ઉપાસના કરે છે, તેવા મારામાં નિત્ય પ્રેમ રાખનારા ભારા ભક્તોનો યોગ અને ક્ષેમ હું જ ચલાવું છું. (યોગ એટલે અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ અને ક્ષેમ એટલે પ્રાપ્તનું સંરક્ષણ.)

આ પ્રમાણે પોતાની સ્ત્રીને સમજાવ્યું અને તેમાં શ્રદ્ધા રાખવાનું કહેતાં તેમની સ્ત્રીએ કહ્યું : ‘એ લખ્યું છે તે ખોટું છે.’ તેમ કહી તાડપત્ર ઉપર લખેલા ગીતાના આ શ્લોક ઉપર કલમથી ત્રણ છેકા મારી તે છેડી નાખ્યો. તે ઉપરથી ગીતાપંડ્યા બહુ જ નારાજ થયા અને કહેવા લાગ્યા : ‘મારા પ્રભુમાં તને વિશ્વાસ નથી ? આ તે શું કર્યું ?’ અને તેમને બહુ ખેદ થવાથી ઘેરથી દૂર નીકળી એક એકાંત જગ્યાએ જઈ ગીતાપાઠ કરવા લાગ્યા. તે દરમિયાન કોઈ એક જુવાન ગોવાળ એક ઢાવડમાં દાળ, ચોખા, ઘી, ઘઉં, સાકર, શાકભાજી વગેરે લઈ ગીતાપંડ્યાને ઘેર આવ્યો અને તે ઢાવડ નીચે ઉતારી ખૂબ થાક લાગેલો હોય તેમ નીચે બેસી ગયો. ગીતાપંડ્યાની સ્ત્રી તેને પૂછવા લાગી : ‘આ બધું કોણે મોકલ્યું છે ?’ ગોવાળે જવાળ આપ્યો : ‘મારા શેઠ છે તેમણે આ સીધું-સામાન તમારા માટે મોકલ્યું છે, માટે તે રાખી દ્યો.’ ગીતાપંડ્યાની સ્ત્રી તો પ્રસન્ન થઈ ગઈ અને રસોઈ શરૂ કરવાની તૈયારી કરી અને ગોવાળને રસોઈ તૈયાર થયે જમીને જવા આગ્રહ કર્યો; પણ ગોવાળે કહ્યું : ‘હું જમી શકું તેવી સ્થિતિમાં નથી, કારણકે મારી જીભમાં ત્રણ ઢાયા પડ્યા છે અને તેમાંથી લોહી નીકળે છે.’ છેવટે ગોવાળે કહ્યું : ‘મા ! હું હવે જાઉં છું.’ ગીતાપંડ્યાની સ્ત્રીએ પૂછ્યું : ‘પંડ્યા આવે ત્યારે પૂછે તો શું કહેવું ?’ ગોવાળે જવાળ આપ્યો : ‘એમને કહેજો કે જેની

લુભમાં ત્રણ કાપા છે તે માણસ આવીને આ સીધું-સામાન આપી ગયો છે.’

ગીતાપંડ્યા એકાંત સ્થળમાં આજો દિવસ રહી સાંજે ઘેર આવ્યા, ત્યાં તો ઘરમાં સારી રસોઈ થતી જોઈ વિશ્વમય પામી પૂછ્યું : ‘આ બધું ક્યાંથી લાવ્યાં?’ સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો : ‘કોઈ શેઠે એક ગોવાળ કે જેની લુભમાં ત્રણ કાપા હતા, તેની સાથે આ સીધું-સામાન, તમે ઘરમાંથી બહાર ગયા પછી, મોકલ્યું છે.’ ગીતાપંડ્યા તો તરત જ સમજી ગયા, કે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા ગોવાળના રૂપમાં સર્વ સામગ્રી પોતાને ત્યાં આપી ગયા. તેથી તેમણે સ્ત્રીને કહ્યું : ‘તે ગોવાળ નહિ પણ સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન આવેલા હતા. તને પાંપણીને દર્શન દીધાં પણ હું તો એમ ને એમ રહી ગયો, હવે તને ખાતરી થઈ ને કે પરમાત્મા ઉપર અડગ શ્રદ્ધા રાખવી.’ આવતી કાલના નિર્વાહ માટે ચિંતા ન રાખવાથી પ્રભુ પોતે પોતાના ભક્તોની સંભાળ રાખે છે.’

સર્વાત્મભાવના ચિંતનની આવશ્યકતા

આવી રીતે પ્રથમ મૂર્તિ દ્વારા નવધા ભક્તિ કરતાં કરતાં જે પરમાત્મા મૂર્તિમાં છે તે પરમાત્મા સ્થાવર-જંગમ સર્વ પ્રાણી-માત્રમાં વ્યાપક છે, એમ સમજીને સાથે સાથે સર્વાત્મભાવનું ચિંતન કરવું.

ભાગવતમાં પણ ભગવાન કહે છે :

મદ્ગુણધૃતિમાત્રેણ મંયિ સર્વગુહાશયે ।

મનોગતિરવિચ્છિન્ના યયા ગદ્ગામ્મસોઽમ્બુઘૌ ॥

લક્ષણં ભક્તિયોગસ્ય નિર્ગુણસ્ય હ્યુદાહતમ્ ।

અહૈતુક્યવ્યવહિતા યા ભક્તિઃ પુરુષોત્તમે ॥

મારા ગુણોનું શ્રવણ કરતાં જ, અંતર્યામી મારામાં, સમુદ્રમાં ગંગાજળની ગતિની પેઠે વચમાં તૂટે નહિ એવી મનની ગતિ રહ્યા

કરે અને તે ગતિ રહેવામાં કોઈ પણ પ્રકારના ફળની ઇચ્છા કે ભેદદષ્ટિ ન હોય એ પુરુષોત્તમ પરમાત્મામાં નિર્ગુણ ભક્તિયોગનું લક્ષણ કહેવાય છે.

કોઈ પણ પ્રાણી એટલે કે પશુ, પક્ષી, મનુષ્ય, કીટ, પતંગ વગેરે બધામાં પરમાત્માને જ જોવા, એટલે પરમાત્મા જુદેજુદે સ્વરૂપે જુદાજુદા હેતુથી પોતે જ હાજર થયેલા છે એમ જોઈ પ્રભુનું ચિંતન કરવું.

દાખલા તરીકે કોઈ મારવા આવનારને નૃસિંહરૂપે, છેતરપિંડી કરી માગવા આવનારને વામન ભગવાનરૂપે, પ્રપંચ માટે આવનારને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનરૂપે, ધર્માત્માસ્વરૂપે આવનારને શ્રી રામરૂપે બાણીને ગદ્યામાં પ્રભુમય જોવું.

મૂર્તિની પૂજા દરવી અને બીજામાં રાગદ્વેષ કરવો એ અથાથ ભક્તિ નથી. ભગવાન કહે છે :

અહં सर्वेषु भूतेषु भूतात्मावस्थितः सदा ।

तदवज्ञाय मां मर्त्यः कुरुतेऽर्चाविडम्बनम् ॥

સર્વનો અંતર્યામી હું સર્વ પ્રાણીઓમાં સદા રહ્યો છું તેની અવજા કરીને માણસ જો મૂર્તિપૂજન કરે, તો તે પૂજનો ઉપહાસ કરે છે.

यो मां सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरम् ।

हित्वाऽर्चां भजते, मीढवाद्भस्मन्येव जुहोति सः ॥

હું કે જે સત્ત્વરે સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેનાર ઈશ્વર છું તેની, ઉપેક્ષા કરીને માણસ જો મૂર્તિપૂજન જ કરે, તો તે મૂંઢપણથી રાખમાં જ હોમે છે એમ સમજવું.

પરમાત્મા સર્વવ્યાપક છે અને છતાં દેટલાક મંદ અને સ્થૂળ જુદિવાળા માત્ર મૂર્તિમાં જ પ્રભુત્વ માની બીજાઓની ઉપેક્ષા કરે છે, એટલું જ નહિ પણ બીજા દેવોની પણ નિંદા કરે છે. દેટલાક વૈજ્ઞવો કહે છે :

હસ્તિના તાઙ્યમાનોઽપિ ન ગચ્છેત્ શૈવમન્દિરમ્ ।

ગાંડો થયેલો હાથી આ તરફ આવતો હોય અને એક તરફ શિવમંદિર હોય તો તેનાથી કયારાઈ મરી જવું સારું, પણ બચાવ માટે નજીકમાં શિવમંદિર હોય તોપણ ત્યાં જવું નહિ.

એવી જ રીતે શૈવમતવાળાઓ વિષ્ણુની નિંદા કરે છે, તેમ જ એ મતવાળાનો અતિશય તિરસ્કાર કરે છે ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં શૈવમત પ્રચલિત નથી. મુખ્યત્વે એ મતના અનુયાયીઓ કર્ણાટક, તૈલંગમાં જે લિંગાયત તથા જંગમ વગેરે છે તેઓમાં છે. આ તરફના કેટલાક ગ્રાહ્યો પોતાને શૈવ કહે છે, પરંતુ તેઓ તો શંકરમતના અદ્વૈતવાદીઓ છે, તેમ જ પંચાયતનના ઉપાસકો છે. તેઓ શૈવ કહેવાય નહિ.

અર્થહીન મતમતાંતર

શૈવ તથા વૈષ્ણવ આદિનાં મતમતાંતર આંધળાના દૃષ્ટાંત જેવો છે. એક વખત પાંચ આંધળાઓએ મળીને હાથી જોવાની માગણી કરી. આથી કેઈ માણસે એક હાથી લાવીને એકના હાથમાં તેનો કાન આપ્યો, બીજાને પગ બતાવ્યા, ત્રીજાના હાથમાં સૂંઢ આપી, ચોથાના હાથમાં પૂછડું આપ્યું અને પાંચમાને પેટનો ભાગ બતાવ્યો. તેઓમાંથી જેના હાથમાં હાથીના કાન આવ્યા હતા, તે જોલ્યો : ‘ ઘણા દિવસથી હાથીને જોવાની ઇચ્છા હતી, તે આજે પૂરી થઈ. હાથી ઘરાબર સૂપડા જેવો છે. ’ ત્યારે બીજો કે જેના હાથમાં તેના પગ આવ્યા હતા, તે જોલ્યો : ‘ ના ભાઈ ના, હાથી તો ઘરાબર થાંભલા જેવો છે. ’ ત્યારે ત્રીજાના હાથમાં તેની સૂંઢ આવી હતી, તે જોલ્યો : ‘ તમે બન્ને મૂર્ખ છો. હાથી તો અજગર જેવો છે ! ’ ત્યાર પછી જેના હાથમાં પૂછડું આવ્યું હતું તે જોલ્યો : ‘ તમે બધાય જોડા છો ! હાથી તો દોરડા જેવો છે ! ’ ‘ અને તમારું બધાનું મગજ આજે ઠંડાણે નથી કે

શું ? કાવે તેમ બકવાટ કરે છે ?' પાંચમો બોલ્યો : 'હાથી તો બસાળર મોટા પીપ જેવો છે.'

આમ પોતપોતાના હાથમાં આવેલા અવયવ પ્રમાણે કલ્પના કરીને હાથીના સ્વરૂપ માટે પોતપોતાનો મત સાચો છે એમ તકરાર કરવા લાગ્યા અને એ તકરાર એટલી હદ મુધી પહોંચી કે તેઓ બધા ગાળાગાળી ને મારામારી કરવા લાગ્યા. આ જોઈ આજુબાજુના લોકોને ઘણી જ ગમ્મત પડી ને તેઓ તેમની મૂર્ખતા પર હસવા લાગ્યા.

દૂંધમાં વારતવિક્ક રીતે તેમાંના કોઈએ હાથીનું ખરું સ્વરૂપ બજ્યું નહિ. એવી જ રીતે શૈવ તથા વૈષ્ણવાદિ મતવાળાઓની અધહસ્તિન્યાય જેવી સ્થિતિ છે અને તેથી જ શંકરાચાર્ય ભગવાને રાગદ્વેષ નિર્મૂળ કરવાના આશયથી પંચાયતન દેવપૂજન કરવાનું કહ્યું છે, જેમાં એક દેવ મુખ્ય તથા ચાર ગૌણ હોય છે.

ભેદબુદ્ધિરૂપ મહાપાતક

પંચાયતનમાં પણ જે ભેદબુદ્ધિ રાખે છે તેને માટે શાસ્ત્રમાં બ્રહ્મહત્યાનું પાતક કહ્યું છે. દેવી ભાગવતમાં કહ્યું છે :

શ્રીકૃષ્ણે ચ તદર્ચાયામન્યેષાં પ્રકૃતૌ સતિ ।

શિવે ચ શિવલિંગે ચ સૂર્યે સૂર્યમણૌ તથા ॥

ગણેશે વા તુ દુર્ગાયામેધં સર્વત્ર સુન્દરિ ।

યિઃ કરોતિ ભેદબુદ્ધિં બ્રહ્મહત્યાં લભેત્ તુ સઃ ॥

હે સતી ! હે સુંદરી ! શ્રીકૃષ્ણમાં કે તેની મૂર્તિમાં, બીજાઓની મૂર્તિમાં, શિવલિંગમાં, સૂર્યમાં કે સૂર્યમણિમાં, ગણેશમાં કે દુર્ગામાં સર્વત્ર જે ભેદબુદ્ધિ કરે છે, તેને બ્રહ્મહત્યાનું પાતક લાગે છે.

નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસનાથી મળતો મોક્ષ

આવી રીતે પંચાયતનપૂજા પ્રથમ કરવી. પંચાયતનપૂજા દ્વારા

મનનો મળદોષ દૂર કર્યા પછી વિશ્લેષદોષ માટે માયાવિશિષ્ટ ઈશ્વર એટલે સચુણ પ્રદક્ષની ઉપાસના કરવી. તે પછી નિર્ગુણ પ્રદક્ષની ઉપાસના કરવી.

વેદમાં ઉપાસના શબ્દ છે અને પુરાણોમાં લક્ષિત શબ્દ વાપરેલો છે; એ જાંનેમાં વધારે ભેદ નથી. લક્ષિત એટલે પ્રેમ અને ઉપાસના એટલે નજીક જોડવું, એટલે પ્રભુની સાન્નિધ્યમાં જવું.

એવી રીતે વેદ તથા શાસ્ત્રોમાં અને આચાર્યના ઉપદેશોમાં પણ મનના મળદોષના પરિહાર માટે નિષ્કામ કર્મ, વિશ્લેષદોષના પરિહાર માટે ઉપાસના અથવા ભગવદ્ભક્તિ મુમુક્ષુઓ માટે કહેલાં છે.

મહારાજ સાહેબ : ભક્તિની વૃદ્ધિ શી રીતે થાય ?

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : પ્રભુને શરણે જવાથી ભક્તિની વૃદ્ધિ થાય છે.

મહારાજ સાહેબ : પ્રભુને શરણે જવાનું સાધન શું ?

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કહ્યું છે :

तस्यैवाहं ममैवासौ स एवाहमिति त्रिधा ।

ભગવચ્છરણત્વં સ્યાત્સાધનાભ્યાસપાકતઃ ॥

સાધનનો અભ્યાસ જેમ જેમ પાકે થાય તેમ તેમ ભગવાનનું ત્રણ પ્રકારનું શરણ ઉત્તરોત્તર સ્વરૂપ ધારણ કરે છે : ૧. હું તેનો છું, ૨. ભગવાન મારા જ છે અને ૩. હું તે જ છું.

આ શ્લોકમાં ‘હું તેનો છું.’ ‘ભગવાન મારા જ છે.’ એ બે વાક્યો ભેદ ઉપાસનાનાં છે. તે પછી ત્રીજી વખતે કહે છે, કે ‘હું તે જ છું.’ એમ ત્રણ વિભાગ પાડેલા છે. તેમાં ભેદ ઉપાસના કરતાં કરતાં જ્યારે પૂર્ણ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય ત્યાર પછી જ સાધક અભેદ ઉપાસના કરવાને લાયક થાય છે. એમ અનુક્રમ બતાવે છે. જો સાધક પહેલેથી વૈરાગ્ય વિના અભેદ ઉપાસના કરવાનું થતો તેમાંથી તે વિરોધનની જેમ પલિત થવાનો સંભવ રહે છે.

તેથી મંદ વૈરાગ્યવાળા માટે ભેદ ઉપાસના યોગ્ય છે.

અને ત્રીજા વૈરાગ્ય થયા પછી જ અલેદ ઉપાસના થાય છે; માટે આ શ્લોકમાં પહેલાં લેદ ઉપાસના કરીને પછી જ અલેદ ઉપાસના કરવાનું કહેલું છે. હવે ભક્તિની વૃદ્ધિ માટે કહે છે :

મક્તિઃ પરેશાનુભવો વિરક્તિરન્યત્ર ચૈવ ત્રિકાલકાલઃ ।

પ્રવચમાનસ્ય યથાશ્રતઃ સ્યુઃ તુષ્ટિઃ પુષ્ટિઃ શ્રુદ્ધાપાપોઽનુગ્રાસમ્ ॥

ભોજન કરતાં મનુષ્યને જેમ પહેલાં એક એક શાસ લેતાં સંતોષ, પોષણ અને પછી ભૂખ દૂર થાય છે, તેમ જે પ્રભુશરણે જાય છે તેને પ્રથમ ભક્તિ, પછી પ્રભુનો અનુભવ અને ત્યાર પછી વિરક્તિ એમ ત્રણ એક જ કાળમાં થાય છે.

મેં કેટલાક મોટા પુરુષોને જોયેલા છે કે જેમની પહેલાં જે સ્થિતિ હોય તેના કરતાં તેઓ પ્રભુભજન જેમ જેમ કરતા જાય છે, તેમ તેમ તેમને ધન, દોલત, માનપાન, ભોગવિલાસ બધા જ માયિક પદાર્થો પર ધીમે ધીમે અભાવ થતો જાય છે.

આ સંબંધમાં ભાગવતમાં ભગવાન કહે છે :

ન પારમેષ્ઠ્યં ન મહેન્દ્રધિષ્ણ્યં ન સાર્વભૌમં ન રસાધિપત્યમ્ ।

ન યોગસિદ્ધીરપુનર્મવં વા મર્યપિતાત્મેચ્છતિ મદ્વિનાન્યત્ ॥

ભગવદ્ભક્તિપૂર્વક ભગવદનુભવ કરનારા સત્પુરુષો નિરંતર વિરક્ત હોય છે. તેઓ ધ્રુવાના સુખની પણ ઈચ્છા નથી રાખતા, ઈંદ્રના વૈભવ પણ નથી ચાહતા, તેમ જ સાર્વભૌમ રાજ્ય, પાતાલનાં રાજ્યોનું આધિપત્ય, યોગસિદ્ધિ તથા મોક્ષને પણ ચાહતા નથી. કેવળ મારામાં જેઓનું મન અર્પણ થયેલું છે તેઓ મનથી મારા વિના (ભગવાન વિના) બીજા કોઈ પણ પદાર્થની અપેક્ષા રાખતા નથી.

આ બાળતમાં ભાગવતમાં સપ્તમ સ્કંધમાં લખે છે, કે હિરણ્યકશ્યપનો વધ થયા પછી ભગવાને પ્રજ્ઞાદને વર માગવાનું કહ્યું, તે વખતે પ્રજ્ઞાદણ કહે છે :

મા માં પ્રલૌભયોત્પત્યાસક્તં કામેષુ તૈર્વરેઃ ।

તત્સક્તમ્ભીતો નિર્વિણ્ણો મુમુક્ષુસ્ત્યામુપાધિતઃ ॥

હે પ્રભુ! હું તો જન્મથી જ (વિષયમાં) આસક્ત છું. હવે વરદાનનો લોભ બતાવીને આપ મને ન લલચાવો; વિષયોના સંગથી ભય પામી તેનાથી ખિન્ન થઈ મુમુક્ષુ બનીને મેં આપનો આશરો લીધો છે.

આ પ્રમાણે ધ્રુવને પણ જ્યારે ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થયો, ત્યારે ભગવાને ધ્રુવને પણ વર માગવાનું કહ્યું; ત્યારે ધ્રુવ પણ એમ જ કહે છે :

સ્થાનાભિલાષી તપસિ સ્થિતોઽહં

ત્વાં પ્રાપ્તવાન્દેવ મુનીન્દ્રગુહ્યમ્ ।

કાચં વિચિન્વન્નપિ દિવ્યરત્નં

સ્થામિન્ કૃતાર્થોઽસ્મિ ઘરં ન યાચે ॥

હે ભગવન્! મેં તો રાજ્ય મેળવવાની અભિલાષથી જ આપને માટે તપ કર્યું હતું, પરંતુ મને તો અત્યારે મુનિ અને યોગીઓને પણ દુર્લભ એવા પરમદેવ(સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ આપ)ની પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ. કાચ ગોતનારને જો દિવ્ય રત્ન મળી જાય તો તે કૃતાર્થ થઈ જાય. પછી તે માણસ કાચની ઇચ્છા કેમ કરે? માટે હે નાથ! હવે મારે કંઈ પણ વરદાન ન જોઈએ. હું તો આપનાં દર્શનથી જ કૃતાર્થ થઈ ગયો.

આ સંઘર્ષમાં ભાગવતમાં ભગવાન પણ કહે છે :

મત્સેવયા પ્રતીતં ચ સાલોક્યાદિ ચતુષ્ટયમ્ ।

નેચ્છન્તિ સેવયા પૂર્ણાઃ કુતોઽન્યત્કાલવિદ્યતમ્ ॥

મારી સેવા વડે પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત થયેલા મારા ભક્તો તેમને મળેલી સાર્થ્ય, સામીપ્ય, સાયુજ્ય અને સાર્થી જેવી ચાર મુક્તિઓની પણ પરવા કરતા નથી, ત્યાં દિશા અને કાળથી વ્યાપી લોભવિલાસની પરવા કરે જ શાના?

આ સંબંધમાં ભક્તરાજ તુકારામે ખુવાનું એક દ્રષ્ટાંત છે :

એક સમયે શિવાજી મહારાજે તુકારામ ખુવાની પ્રશંસા સાંભળી, કે તુકારામજી પહેલાં તો સારી સ્થિતિમાં હતા, પરંતુ ભક્તહૃદયના હોવાથી, કેઈ દુઃખીને જોતા તો દયાવૃત્તિથી તેને ધનાદિક પદાર્થો આપી દેતા. આવી રીતે ધનાદિકનો વ્યય કરતાં કરતાં હાલ સામાન્ય સ્થિતિમાં જીવન વ્યતીત કરે છે. શિવાજી મહારાજને તે સાંભળીને પોતાના મંત્રીને ખોલાવી, તેમને ધન તથા વસ્તુઓ વગેરે લેટ મોકલવાની આજ્ઞા કરી. આજ્ઞાનુસાર બધી વસ્તુઓ તુકારામ ખુવાને ઘેર મંત્રી લઈને ગયા. તે વખતે તુકારામજી પોતે ઘેર ન હતા, એટલે તેમની સ્ત્રીએ કહ્યું : ‘આપ જરા બેસો, એ બહાર ગયા છે, તે હમણાં આવશે.’ મંત્રીએ કહ્યું : ‘આ બધી વસ્તુઓ શિવાજી મહારાજે લેટ મોકલી છે તે આપ લઈ લ્યો.’ આથી તેમની સ્ત્રીએ પ્રસન્ન થઈને બધી ચીજો લીધી અને ઘરમાં મૂકી દીધી; એટલામાં તો તુકારામ ખુવા પોતે આવી ચડ્યા અને મંત્રીને હાથ જોડી નમ્રભાવે કહ્યું, કે ‘આપ જેવા મોટા પુરુષ મારે આંગણે ક્યાંથી ?’ ત્યારે મંત્રીએ ઉત્તર આપ્યો : ‘શિવાજી મહારાજે લેટ મોકલાવેલી વસ્તુઓ આપને આપવા આવ્યો છું.’ આ સાંભળીને તુકારામ ખુવા બ્યાકુળતાથી બોલ્યા : ‘કૃપા કરી આપ લાવેલી બધી વસ્તુઓ પાછી લઈ જાઓ, એ લેવાનો મારો ધર્મ નથી.’ મંત્રીએ તેમને ઘણા સમજાવ્યા છતાં જ્યારે તેમણે કાંઈ પણ રાખ્યું નહિ, ત્યારે તે બધી ચીજો નિરુપાયે પાછી લઈ ગયા અને મહારાજને સર્વ વાતથી વાકેફ કર્યા.

તે પછી જીજ્ઞે દિવસે શિવાજી મહારાજે મંત્રીને બોલાવ્યા અને આજ્ઞા કરી : ‘હું તુકારામ ખુવાને અહીં તેડી લાવવા માટે તમને એક નિમંત્રણપત્ર આપું છું, તે તથા પાલખી-ઘોડેસવાર વગેરે લઈ તેમને અહીં તેડી લાવો.’ એ પ્રમાણે મંત્રી તુકારામ ખુવાને લેવા માટે ગયા અને તેમને પધારવા વિનંતિ

કરી. તે સમયે તેઓએ કહ્યું : ‘આ દળદળાણમાં કાઠમાઠથી ઊભડું મને કદ થાય છે.’ અને વ્યાકુળ થઈ વિકૃલનાથજીને ઉદેશીને બોલ્યા :

દિવટયા છત્રી ઘોડે દેતો ઘર્યાત ના પડે ।

બાતાં યે યે પંઢરીરાયા મન ગોષસી કાસયા ॥ ૧ ॥

માન વમ્મ, ચેષ્ટા દેતો સુકરાચી વિષ્ટા ।

તુકા હજે દેવા માંજે સોઢવજે ઘાવા ॥ ૨ ॥

મશાલ, છત્રી, ઘોડા વગેરેનો ઉપયોગ સારા વખતમાં પણ મેં કરેલો નથી; તો હવે હું વિકૃલનાથ, મને શા માટે એવા પૈલવમાં ફસાવે છે? માન, દંભ અને ચેષ્ટા એ તો સૂકરની વિષ્ટા જ છે. તુકારામ કહે છે, કે ‘દોડી આવો અને મને આનાથી છોડાવી લ્યો.’

આમ કહી આવનારને સમજાવી પોતે શિવાજીને પત્રથી જણાવી દીધું, કે ‘અમે તો ઉદાત્ત, જંગલના વાસી અને મલિન અંગ તથા અમંગળ વેષવાળા તેમ જ લૂણું-સૂકું ખાનારા અને કદ્રૂપવાન છીએ. એવાનાં દર્શનથી શો લાભ? અમે સદાય પાંડુ-રંગને શરણે આશારહિત થઈને આનંદમાં વિચરીએ છીએ.’

આ ઉપરથી બીજે દિવસે શિવાજી પોતે વધુ લેટ લઈને આવતાં, તુકારામજીએ હસીને કહ્યું : ‘પિતા વિકૃલનું જે સર્વ છે તે સર્વેય મારું છે, તેથી મારું મન પ્રસન્ન છે. તો તમારાં માટી સ્વરૂપ કંથન, મોતી વગેરે ખોટાં છે, તેને હું શું કરું? મારું ધન તો ત્રિભુવનનો પૈલવ છે. તમારે પણ તેવું સુખ જોઈતું હોય તો એ વિકૃલનું શરણ લેવું, એ સહેલાંમાં સહેલું સાધન છે. કીડી અને નરપતિ બંને ય મારે માટે એકસરખા જીવ છે. મોહ અને આશા જે કળિકાળનો ફાંસો છે, તે હવે કંઈ જ રહ્યો નથી. સોનું અને માટી બંને ય સરખાં છે.’ તુકારામ કહે છે : ‘સમસ્ત વૈકુંઠ જ ઘેરબેઠાં આવી ગયું છે, હવે મારે ઊભુપ શી વાતની છે?

તે પછી મહારાજ શિવાજી વારંવાર તેમના સત્સમાગમનો લાભ લેવા લાગ્યા અને એ રીતે ઘણો કાળ વીત્યા પછી એક વાર શિવાજી મહારાજે સવા લક્ષ ગ્રાહણોને એકત્ર કર્યા હતા અને તે વખતે ઘણા સંતપુરુષો પણ એકઠા થયા હતા. આ વખતે તુકારામ જીવાના ભજનથી 'સર્વ મંડળી તક્ષીન થઈ ગઈ. આવો પ્રભાવ જોઈ શિવાજી મહારાજે તેમને ચાર ગામ આપવાની સનદ તૈયાર કરાવી; જ્યારે બધાને યોગ્ય દક્ષિણા આપી વિદાયગીરી આપવા માંડી, ત્યારે તુકારામ જીવાને પણ લાગ્યું કે 'મને કંઈ આપશે,' તેથી છાનામાના જતા રહ્યા. શિવાજી મહારાજ તે પછી રામદાસ સ્વામી પાસે ગયા અને ઘણા જ દિવસો થઈને આ વાત જણાવી; ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો : 'સંતો ત્રણ લોકના રાજ્યને પણ તુચ્છ માને છે, તો તારાં ચાર ગામ શા હિસાબમાં ?'

બીજે દિવસે સવારે મહારાજ સાહેબ સ્વામીજીને પોતાને બંગલે લિક્ષા લેવા માટે તેડી ગયા. ત્યાં પ્રસંગ નીકળતાં મહારાજ સાહેબે કહ્યું :

મહારાજ સાહેબ : શાસ્ત્રમાં કોઈ જગ્યાએ સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, કારણ એમ ત્રણ પ્રકારના શરીરથી ભિન્ન આત્મા છે તેમ જણાવેલું છે, તે તો મને સમજાય છે; પરંતુ તેને પંચકોશાતીત આત્મા કહે છે તે કેવી રીતે ?

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : તૈત્તિરિયોપનિષદમાં સ્થૂલ શરીરમાં અન્નમય, સૂક્ષ્મ શરીરના ત્રણ વિભાગ કરી તેમાં પ્રાણમય, મનોમય અને વિજ્ઞાનમય તથા કારણ શરીરમાં આનંદમય, એમ પાંચ કોશો કહેલા છે. કોશ એટલે આવરણ, અન્નમયાદિ પાંચ તત્ત્વવારના આત્માની પેઠે આત્માના સ્વરૂપને ઢાંકે છે, તેથી તે 'કોશ' કહેવાય છે. પંચદશીમાં શ્રીવિદ્યારણ્ય સ્વામી કહે છે

અન્નં પ્રાણો મનો બુદ્ધિરાનન્દશ્ચેતિ પञ્ચ તે ।

કોશાસ્તૈરાવૃત્તઃ સ્વાત્મા વિસ્મૃત્યા સંસ્કૃતિં વ્રજેત્ ॥

અન્ન, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ (વિજ્ઞાન) અને આનંદ એ પાંચ કોશો કહેવાય છે. તેમનાથી વીંટાયેલો આત્મા પોતાના વિસ્મયથી સંસારને પામે છે.

અન્નમયકોશ

પંચદશીમાં કહ્યું છે :

સ્વાત્પચ્છીકૃતમૂતોત્થો દેહસ્થૂલોઽન્નસંજ્ઞકઃ ।

પંચીકૃત મહાભૂતોથી ઉત્પન્ન થયેલો સ્થૂલ દેહ અન્નથી જ ઉત્પન્ન થઈ વૃદ્ધિ પામતો હોવાથી તે અન્નમયકોશ કહેવાય છે. તે આત્મા નથી. કારણ કે—

૧. અન્નમય કોશની ઉત્પત્તિ તથા વિનાશ થતો જોવામાં આવે છે. જે વસ્તુ ઉત્પત્તિ તથા વિનાશવાળી હોય, તે ઘટાદિની પેઠે અનાત્મા (આત્માથી ભિન્ન) જ હોય છે. આત્મા તો અનાદિ તથા અવિનાશી છે; તેથી અન્નમયકોશ એ આત્મા નથી.

૨. સ્થૂલદેહ એ બાહ્યાવસ્થા, સુષુપ્તિ તથા વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે વિકારી છે, જ્યારે આત્મા અવિકારી છે; માટે અન્નમયકોશ (સ્થૂલદેહ) એ આત્મા નથી.

૩. અન્નમયકોશને આત્મા માનવાથી કૃતનાશ અને અકૃતાભ્યાગમ નામના બે દોષ આવે છે. કૃતનાશ એટલે કરેલાં કર્મોનો ફળ ભોગવ્યા વિના જ નાશ થાય તે. એટલે અન્નમયકોશ (સ્થૂલ દેહ) વડે જે કંઈ પુણ્યપાપરૂપી કર્મો કર્યાં હોય, તેનો આ દેહમાં ભોગ થયા વિના જ દેહનો નાશ થતાં નાશ થાય છે એમ માનવું પડે.

અકૃતાભ્યાગમ એટલે ન કરેલાં પુણ્યપાપ કર્મોનાં સુખદુઃખરૂપી ફળની પ્રાપ્તિ થવી તે. એટલે નવીન ઉત્પન્ન થયેલા દેહે કંઈ

પણ પુણ્યપાપ કરેલું ન હોવા છતાં જન્મકાલથી જ માંડીને સુખ-
દુઃખરૂપ ક્ષણની પ્રાપ્તિ થાય તે. નહિ કરેલાં કર્મનાં ક્ષણની પ્રાપ્તિ
શાસ્ત્રવિરુદ્ધ છે.

‘હું સ્થૂલ છું,’ ‘હું કૃશ છું,’ ‘હું મનુષ્ય છું’ એ પ્રતીતિમાં
‘હું’ શબ્દથી આત્માને બદલે દેહમાં જે પ્રતીતિ થાય છે, તે
‘સ્કત-સ્ફટિક’ની પેઠે બ્રાંતિથી જ થાય છે. જેમ ‘શ્વેત સ્ફટિક’ની
નીચે લાલ પુષ્પ રાખેલું હોય, તેની લાલાશ સ્ફટિકમાં દેખાતાં
‘સ્ફટિક લાલ છે’ એવી બ્રાંતિ થાય છે, તેવી રીતે ‘સ્થૂલત્વ,’
‘કૃશત્વ,’ ‘મનુષ્યત્વ’ વગેરે દેહમાં બ્રાંતિથી લાસે છે.

વળી ‘મારો દેહ રોગી છે,’ ‘મારો દેહ નીરોગી છે’
વગેરે અનુભવ સર્વને થાય છે. તે અનુભવથી દેહનો દ્રઢ સાક્ષી
આત્મા તો દેહથી ભિન્ન જ સિદ્ધ થાય છે. તેમ જ શ્રુતિ, યુક્તિ,
અનુભવ વગેરે સર્વ પ્રમાણોથી પણ ‘આત્મા સ્થૂલ દેહથી ભિન્ન
છે,’ એમ સિદ્ધ થાય છે.

પ્રાણુમયકોશ

લિંગે તુ રાજસૈઃ પ્રાણીઃ પ્રાણઃ કર્મેન્દ્રિયૈઃ સહ ॥

લિંગદેહમાં રાજસ પ્રાણો અને કર્મેન્દ્રિયો મળીને પ્રાણુમય-
કોશ કહેવાય છે.

અપંચીકૃત પંચમહાભૂતના રજોગુણથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રાણ,
અપાન, વ્યાન, ઉદાન અને સમાન એ પાંચ પ્રાણો; અને વાંણી,
હાથ, પગ, ગુદા અને લિંગ એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયોનો સમાવેશ પ્રાણુ-
મયકોશમાં થાય છે. પ્રાણુમયકોશના સ્વરૂપ વિષે શ્રી વિદ્યારણ્ય
સ્વામી કહે છે :

પૂર્ણો દેહે વલં યચ્છન્નક્ષણાં ય પ્રવર્તકઃ ।

વાયુઃ પ્રાણમયો નાસાવાત્મા ચૈતન્યવર્જનાત ॥

દેહમાં પૂર્ણ (વ્યાપક) બળને આપનારા ઇન્દ્રિયોના પ્રવર્તક

વાયુને પ્રાણમયકોશ કહે છે. તે ચૈતન્યરહિત હોવાથી આત્મા નથી.

પ્રાણના ક્રિયાભેદે કરીને પાંચ ગુદાંગુદાં નામ પડેલાં છે :

૧. હૃદય જેનું સ્થાન છે તથા ભૂખ-તરસની ઇચ્છારૂપ ક્રિયાવાળો છે તે પ્રાણ કહેવાય છે.

૨. જેનું સ્થાન ગુદા છે તથા મળમૂત્રને નીચે લઈ જવાની જે ક્રિયા કરનાર છે તે અપાન કહેવાય છે.

૩. જે નાભિમાં રહી ખાધેલપીધેલ અન્નજળને પાચન યોગ્ય કરે છે તે સમાન કહેવાય છે,

૪. ઠંઠસ્થાનમાં રહી શ્વસનક્રિયા કરનાર ઉદાન કહેવાય છે.

૫. આખા શરીરમાં રહી રસ એકઠા કરવાની ક્રિયા કરનાર વ્યાન કહેવાય છે.

આ પાંચ પ્રાણો ઉપરાંત પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પાંચેના રજેશુણ અંશથી ઉદ્ભાવ, નિમેષ, છીંક, ખગારું અને મૃત શરીરને કુલાવવાની ક્રિયા કરનાર અનુક્રમે નાગ, કૂર્મ, કૃકલ, દેવદત્ત ને ધનંજય એ પાંચ ઉપપ્રાણ છે.

શરીરમાં વધારે-ઓછું ખળ પ્રાણને લીધે હોય છે. તેમ જ પ્રાણમયકોશને લીધે જ નેત્રમાં રૂપગ્રહણની, શ્રોત્રમાં શબ્દગ્રહણની, ત્વચામાં સ્પર્શગ્રહણની, નિહવામાં રસગ્રહણની અને નાસિકામાં ગંધગ્રહણની શક્તિ છે. તેવી જ રીતે પ્રાણમયકોશ વડે જ હાથમાં ગ્રહણ કરવાની, પગમાં ચાલવાની વગેરે પાંચ ઈર્મેન્દ્રિયોમાં પણ પોતપોતાનાં કાર્ય કરવાની શક્તિ રહેલી છે.

પરંતુ પ્રાણ તથા ઈર્મેન્દ્રિયોની રજેશુણથી ઉત્પત્તિ માનેલી છે, ત્યારે આત્મા અજન્મા છે. પ્રાણમયકોશ ક્રિયાશક્તિવાળો છે. આત્મા નિષ્ક્રિય છે. પ્રાણ જે ચેષ્ટા કરે છે, તે આત્માની શક્તિને લીધે કરે છે. આત્મા ચિત્તરૂપ ચેતન છે. પ્રાણવાયુનો વિશર હોવાથી જાણ વાયુ જેમ આત્મા નથી, તેમ પ્રાણ પણ આત્મા નથી. હું હુધાપિપાસાવાળો છું, એ અનુભવ ‘રક્ત-રક્તિક’ અનુ-

લવની પેઠે ભ્રમરૂપ હોવાથી તે અનુલવથી પ્રાણની આત્મરૂપતા સિદ્ધ થતી નથી. શરીરમાંથી ‘પ્રાણ નીકળી ગયો’ અથવા ‘જીવ નીકળી ગયો’ એવો જે વ્યવહાર થાય છે, તે પણ આત્માનું પ્રાણમયકોશમાં તાદાત્મ્યાભિમાન થવાથી થાય છે, પરંતુ પ્રાણ-મયકોશ આત્મા નથી.

મનોમયકોશ

સાર્થિકૈર્ધોન્દ્રિયૈઃ સાકં વિમર્શાત્મા મનોમયઃ ।

સંશયવાળું મન અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો મળીને મનોમયકોશ કહેવાય છે. વિમર્શાત્મા એટલે પંચમહાભૂતોના સાર્થિક અંશના કાર્યરૂપ સંકલ્પવિકલ્પવાળું મન તથા અર્પણીકૃત પંચમહાભૂતોના સત્ત્વગુણથી ઉત્પન્ન થયેલી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો શ્રોત્ર, ત્વક્, ચક્ષુ, રસના તથા ઘ્રાણેન્દ્રિય, એ છ મળીને મનોમયકોશ કહેવાય છે. વળી પંચદશીમાં કહ્યું છે :

અહંતાં મમતાં દેહે ગેહાદૌ ચ કરોતિ યઃ ।

કામાદ્યવ્યથયા ધ્રાન્તો નાસાવાત્મા મનોમયઃ ॥

જે દેહમાં ‘દેહ જ હું છું’ એવી અહંતા તથા સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, ગૃહાદિમાં ‘મારાં છે’ એવી મમતા કરે છે, તથા કામાદિ અવસ્થાએ કરી બ્રાંત એટલે વિકારી છે, તે મનોમયકોશ છે. તે પણ દેહની પેઠે વિકારી અને ઉત્પત્તિવાળો હોવાથી આત્મા નથી.

વિજ્ઞાનમયકોશ

તૈરેવ સાકં વિજ્ઞાનમયો ધીર્નિશ્ચયાત્મિકા ।

પંચમહાભૂતના સત્ત્વગુણથી ઉત્પન્ન થયેલી નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિ તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયો મળીને વિજ્ઞાનમયકોશ કહેવાય છે. વળી કહ્યું છે :

હીના સુક્ષ્મૌ ચપુર્વોધે ધ્યાન્નુયાદાનલામ્બગા ।

ચિચ્છાયોપેત ધીર્નાત્મા વિજ્ઞાનમયશ્વદ્ભાક્ ॥

સુષુપ્તિ અવસ્થામાં લીન થયેલી અને જાગૃતાવસ્થામાં નખના અથ્ર લાગ સુધી આખા શરીરમાં વ્યાપીને રહેનારી તથા ચિદની છાયા (આભાસ) વાળી બુદ્ધિ વિજ્ઞાનમયકોશ કહેવાય છે.

આ વિજ્ઞાનમયકોશ આત્મા નથી; કારણકે તેનો સુષુપ્તિ અવસ્થામાં અજ્ઞાનમાં લય થાય છે, પરંતુ આત્મા તો અવિનાશી અને સદા પ્રકાશમાન છે.

મનોમયકોશ તથા વિજ્ઞાનમયકોશ એક જ અંતઃકરણના વિભાગ છે; છતાં મનને અંતરત્વ કરણ એટલે ઇન્દ્રિય કહેવાય છે. તે બાહ્ય વૃત્તિવાળું છે. જ્યારે વિજ્ઞાનાત્મા (બુદ્ધિ) કર્તા કહેવાય છે અને તે બાહ્ય વૃત્તિવાળો છે. આમ કરણપણા અને કર્તાપણાના ભેદથી તથા બાહ્યપણા અને અંતરપણાના ભેદથી એક જ અંતઃકરણનાં મનોમય અને વિજ્ઞાનમય એમ લિન્ગલિન્ગ નામો છે. સત્ત્વગુણ અને રજોગુણની અવસ્થાઓના ભેદથી લિંગદેહમાં પ્રાણુમય, મનોમય અને વિજ્ઞાનમય એમ ત્રણ કોશો જુદા જુદા કહ્યા છે. રજોગુણની અવસ્થા પ્રાણુમયકોશ કહેવાય છે. સત્ત્વ તથા રજોગુણની મિશ્ર અવસ્થા મનોમય કોશ કહેવાય છે તથા કેવળ સત્ત્વગુણની અવસ્થા વિજ્ઞાનમય કોશ કહેવાય છે.

આનંદમયકોશ

કારણે સત્ત્વમાનન્દમયો મોદાદિવૃત્તિભિઃ ।

કારણ શરીરમાં અવિદ્યામાં સત્ત્વગુણ મોદ (હર્ષ) આદિ વૃત્તિઓની સાથે મળીને આનંદમયકોશ કહેવાય છે.

અવિદ્યા, પ્રિય, મોદ અને પ્રમોદ વૃત્તિઓનો આનંદમયકોશમાં સમાવેશ થાય છે. ઇન્દ્રિય વસ્તુના દર્શનથી જે સુખ થાય, તે પ્રિય કહેવાય છે. ઇન્દ્રિય વિષયની પ્રાપ્તિથી જે આનંદ થાય તે મોદસુખ અને લોગવવાથી જે સુખ થાય, તેને પ્રમોદસુખ કહે છે.

વળી કહ્યું છે :

કાચિદન્તર્મુખા વૃત્તિરાનન્દપ્રતિવિંચમાક્ ।

પુણ્યભોગે ભોગશાન્તૌ નિદ્રારૂપેણ લીયતે ।

પુણ્યના ઉપભોગ સમયે કોઈ અંતર્મુખવૃત્તિ આનંદના પ્રતિબિંબને ભોગવનારી થાય છે અને તે જ અંતર્મુખવૃત્તિ ભોગની શાંતિ સમયે નિદ્રારૂપે વિલીન થાય છે તેને આનંદમયકોશ કહે છે.

આ આનંદમયકોશ આત્મા નથી; કારણ કે તેમાં રહેલો આનંદ કોઈ કાળમાં જ એટલે પુણ્યના ઉપભોગ સમયે તેમ જ ગાઢ નિદ્રામાં જ રહે છે. વીજળીના ચમકારા પેઠે તે ક્ષણિક હોઈ, સુખાનુભવમાં સુખદાયી વિષયોના જ્યાં સુધી સંયોગ હોય ત્યાંસુધી જ રહે છે. તે પદાર્થોનો વિયોગ થતાં નાશ પામે છે. જ્યારે આત્માનંદ નિત્ય હોઈ, સદા એકસરખો જ રહે છે.

આ પ્રમાણે અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય એ પાંચ કોશો આત્મજ્ઞાન થવામાં આવરણરૂપ છે. તેઓ પૈકી એકેયના ગુણ આત્મામાં સંભવતા નથી; માટે આત્મા આ બધાયથી જુદો છે, એમ અન્વયવ્યતિરેકથી જાણવું.

પંચદશીમાં કહ્યું છે :

અન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં પશ્ચકોશયિવેકતઃ ।

સ્વાત્માનં તત્ત ઉદ્ધૃત્ય પરં દ્રહ્ય પ્રપચ્છે ॥

અન્વયવ્યતિરેકથી પંચકોશનો વિવેક કરી, તેમાંથી આત્માનો ઉદ્ધાર કરી, (અધિકારી જીવ) પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે.

સર્વમાં અનુવૃત્તિ થવી. (સર્વમાં રહેવું) તેનું નામ અન્વય છે અને વ્યાવૃત્તિ થવી (જુદા પડવું) તેનું નામ વ્યતિરેક છે.

આત્મા વ્યાપક હોવાથી જગત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અને સમાધિ એ ચારે અવસ્થામાં તેનું ભાન થાય છે. માટે ચારે અવસ્થામાં આત્માનો અન્વય છે. અન્નમયાદિ કોશ દેશ, કાળ તથા વસ્તુ

એ ત્રિવિધ પરિચ્છેદવાળા હોવાથી ચારે અવસ્થામાં તેમનું ભાન થતું નથી.

સ્થૂલ દેહનું સ્વપ્ન કે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં ભાન હોતું નથી. માટે તે અવસ્થાઓમાં તેનો વ્યતિરેક છે અને આત્માનો તે અન્વય હોવાથી તે અન્નમયકોશરૂપ સ્થૂલ દેહથી ભિન્ન છે.

જાગૃત અવસ્થામાં સ્થૂલ દેહ તથા આત્મા-જનનું ભાન હોય છે. સ્વપ્નાવસ્થામાં અનુભવેલા સ્વપ્નનું જાગૃત થયા પછી પણ સ્મરણ થતું હોવાથી ‘સ્વપ્નમાં આત્મા છે,’ એ સિદ્ધ થાય છે. સુષુપ્તિ અવસ્થામાં પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય કોશરૂપ સૂક્ષ્મ શરીરનું ભાન થતું નથી. તેમાં મન, બુદ્ધિ આદિ સર્વનો લય થાય છે, પરંતુ જાગૃત થયા પછી ‘હું નિરાંતે સૂતો હતો,’ અને ‘નિદ્રામાં મને કંઈ ખબર નહોતી’ એમ સુષુપ્તિ અવસ્થાના સુખનું અને અજ્ઞાનનું સ્મરણ રહે છે. તેનો અનુભવ કરનારો આત્મા છે. તેનું સાક્ષીરૂપે ભાન રકુરતું હોવાથી સુષુપ્તિ અવસ્થામાં આત્માનો અન્વય તથા પ્રાણમય, મનોમય અને વિજ્ઞાનમય કોશનો (લિંગ દેહનો) અભાવ હોવાથી તેમનો વ્યતિરેક છે.

સમાધિમાં પણ આત્માનું રકુરણ હોવાથી તેમાં તેનો અન્વય છે અને સુષુપ્તિમાં ભાસતા અજ્ઞાનનું રકુરણ ન હોવાથી આનંદ-મયકોશરૂપ કારણ અજ્ઞાનનો તેમાં વ્યતિરેક છે.

આ પ્રમાણે આત્મા અન્નમયાદિ કોશથી ભિન્ન છે. તૈત્તિ-શિયોપનિષદમાં ‘સ વા એષ પુરુષોઽન્નરસમયઃ । તે આ પુરુષ અન્નરસમય છે,’ ત્યાંથી આરંભીને ‘તસ્માદ્વા ણ્તસ્માદન્નરસમયાદ-ન્યોઽન્તરાત્મા પ્રાણમયઃ । તેથી તે અન્નરસમયથી પણ અંતરાત્મા પ્રાણમય છે.’ ‘અન્યોઽન્તરાત્મા મનોમયઃ । તેનાથી પણ અંતરાત્મા મનોમય છે.’ ‘અન્યોઽન્તરાત્મા વિજ્ઞાનમયઃ । તેનાથી પણ અંતરાત્મા વિજ્ઞાનમય છે.’ ‘અન્યોઽન્તરાત્માઽન્નંદમયઃ । તેનાથી પણ અંતરાત્મા આનંદમય છે.’ આ શ્રુતિ ઠેકઠેડી છે. તેનું તાત્પર્ય અન્નમય, પ્રાણ-

મય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય તથા આનંદમય કોશને આત્મા માનવામાં નથી, પરંતુ જિજ્ઞાસુને અતુકમે શુદ્ધ આત્મા યતાવવાનું જ છે.

આત્મા કેને માનવો તે સંબંધી આ પ્રમાણે ઘણા મતમતાંતર છે.

વિરોચન મતવાળા સ્થૂલ શરીરને જ આત્મા માની ચુક્યા યતાવે છે કે જેમાં અહંબુદ્ધિ અને વધારે પ્રીતિ હોય, તે જ આત્મા છે. ‘હું મનુષ્ય છું,’ ‘હું બ્રાહ્મણ છું’ વગેરે પ્રીતિમાં ‘મનુષ્યત્વ,’ ‘બ્રાહ્મણત્વ’ સ્થૂલ શરીરમાં જ ભાસતું હોવાથી તે સ્થૂલ શરીર જ અહંબુદ્ધિનો વિષય છે. સ્ત્રી, પુત્ર, ધનાદિ સ્થૂલ શરીર સાથે જ સંબંધ ધરાવતાં હોવાથી તેમાં પ્રીતિ હોય છે. જેના નિમિત્તે અન્ય પદાર્થમાં પ્રીતિ થાય, તે સ્થૂલ દેહમાં સૌથી વધારે પ્રીતિ હોવાને લીધે તે (સ્થૂલ દેહ) જ આત્મા છે; માટે તેને જ અનેક પ્રકારનાં હોજન તથા શૃંગારથી ‘પુષ્ટ રાખવું’ અને ‘શભુગારવું’ એ પુરુષાર્થ છે; કારણકે તે સિવાય કોઈ અન્ય આત્મા નથી.

કોઈ સ્થૂલ દેહને નહિ, પણ ઇન્દ્રિયોને આત્મા માની કહે છે કે ‘જેના હોવાથી જીવનવ્યવહાર ચાલુ રહે અને ન હોવાથી જીવનવ્યવહાર અટકી પડે, તે ઇન્દ્રિયો જ આત્મા છે.’ ‘હું જોઉં છું,’ ‘જોણું છું,’ ‘સાંભળું છું’ વગેરે અહંબુદ્ધિ ઇન્દ્રિયોમાં હોવાથી ઇન્દ્રિયો જ આત્મા છે.

કેટલાક ઇન્દ્રિયને નહિ પણ પ્રાણને જ આત્મા માને છે. તેઓ કહે છે: મરણ સમયે જે દેહમાં પ્રાણ હોય, તો ‘જીવન છે,’ એમ કહેવાય છે અને પ્રાણ ન હોય તો ‘મરણ થયું’ એમ મનાય છે. ઇન્દ્રિયોનો નાશ થવાથી મનુષ્ય જે તે ઇન્દ્રિયની ખોડવાળો ગણાય છે, એટલે નેત્ર વિના આંધળો, શ્રોત્ર વિના બહેરો વગેરે. પરંતુ પ્રાણ નીકળી જતાં તો દેહ અમંગળ, લયંકર બનીને પડી જાય છે. વળી જે ઇન્દ્રિયોને આત્મા માનવામાં આવે તો ‘નેત્રસ્વરૂપ હું દેખું છું,’ ‘શ્રવણસ્વરૂપ હું સાંભળું છું’ એવી

પ્રતીતિ થાય, પરંતુ તેમ ન થતાં ‘હું નેત્રવાળો દેખું છું,’ ‘શ્રોત્રવાળો સાંભળું છું’ એવી પ્રતીતિ થતી હોવાથી આત્મા ઇન્દ્રિયોથી ભિન્ન છે, એમ સિદ્ધ થાય છે અને તે આત્મા પ્રાણને જ માનવો જોઈએ.

કોઈ પ્રાણને જડ તથા અનાત્મા માની મનને આત્મા માને છે અને કહે છે કે મન જ ઇન્દ્રિયજ્ઞાનનો, સર્વવ્યવહારનો તથા અંધમોક્ષનો હેતુ હોવાથી આત્મા છે, તેથી અન્ય આત્મા નથી.

ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદી યૌદ્ધો બુદ્ધિને આત્મા માને છે. તેઓ કહે છે : ‘સર્વ પદાર્થ વિજ્ઞાનના જ આકાર છે. તે વિજ્ઞાન પ્રકાશરૂપ છે અને ક્ષણ ક્ષણમાં વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ ને નાશ થાય છે. પ્રથમ વિજ્ઞાનની સમાન બીજા વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતાં પ્રથમ વિજ્ઞાનનો નાશ થાય છે, તેમ ત્રીજા વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ અને બીજા વિજ્ઞાનનો નાશ થાય છે, ચોથા વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતાં ત્રીજા વિજ્ઞાનનો નાશ થાય છે. એ રીતે નદીના પ્રવાહની પેઠે વિજ્ઞાનની ધારા ચાલે છે. તે વિજ્ઞાનની ધારા આલયવિજ્ઞાનધારા અને પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનધારા એમ બે પ્રકારની છે. ‘અહં’ ‘અહં’ એવું જે જ્ઞાન રહે છે તેને આલયવિજ્ઞાનધારા અને ‘આ ઘટ છે,’ ‘આ પટ છે,’ એવા જ્ઞાનને પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનધારા કહે છે. આલયવિજ્ઞાનધારાથી પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનધારાની ઉત્પત્તિ થાય છે. મનનું સ્વરૂપ પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનધારામાં છે. તેથી મન એ આલયવિજ્ઞાનધારારૂપ બુદ્ધિનું કાર્ય છે. તે બુદ્ધિ જ આત્મા છે.’ આ પ્રમાણે વિજ્ઞાનવાદી બુદ્ધિને જ ક્ષણિક રૂપ અને સ્વયંપ્રકાશરૂપ માની આત્મા કહે છે.

પૂર્વ ગ્રીમાંસાના વાર્તિકકાર ભટ્ટના મતમાં, જ્ઞાનંદમયકોશ આત્મા છે. તે કહે છે : વિદ્યુતની પેઠે આત્મા ક્ષણિક સ્વરૂપ નથી, પણ સ્થિર સ્વરૂપ છે. તે જડ તથા ચેતનરૂપ છે. સુષુપ્તિમાંથી જાગેલો પુરુષ ‘હું જડ થઈને સૂતો હતો’ એમ કહે છે; તેથી આત્મા જડરૂપ છે અને જાગેલાને પોતાની અવસ્થાના જ્ઞાનની

સ્મૃતિ થાય છે. આત્મસ્વરૂપ વિના સુષુપ્તિમાં અન્ય જ્ઞાનનાં સાધન નથી. તેથી સુષુપ્તિમાં સ્મૃતિનો હેતુ જ્ઞાન છે અને તે જ્ઞાન જ આત્માનું સ્વરૂપ છે. આ પ્રમાણે આગિયાની પેઠે આત્મા પ્રકાશ અને અપ્રકાશરૂપ છે. આનંદમયકોશ પણ પ્રકાશ અને અપ્રકાશરૂપ છે; કારણકે સુષુપ્તિમાં ચેતનના આભાસ સહિત અજ્ઞાન એ આનંદમય-કોશ છે. તેમાં આભાસ પ્રકાશરૂપ અને અજ્ઞાન અપ્રકાશરૂપ છે, તેથી આનંદમયકોશ તે જ આત્મા છે.

શૂન્યવાદી માધ્યમિક બૌદ્ધ શૂન્યને જ આત્મા માને છે. તેઓ કહે છે : ‘આત્મા નિરંશ છે. તે પ્રકાશ અને અપ્રકાશ એ બે સ્વરૂપે હોઈ શકે નહિ. આત્માને બે પ્રકાશ અને અપ્રકાશ બંને રૂપવાળો કહે તો તેને અંશવાળો કહેવો પડે. જે જે અંશવાળા ઘટાદિક પદાર્થો જોવામાં આવે છે, તે ઉત્પત્તિ-નાશવાળા હોય છે. તેથી આત્માને પણ ઉત્પત્તિ-નાશવાળો માનવો પડશે. જે ઉત્પત્તિ-નાશવાળા પદાર્થો છે, તેની ઉત્પત્તિ પહેલાં અને નાશ પછી સત્તા (અસ્તિત્વ) હોતી નથી; માટે તે પદાર્થો અસત્ કહેવાય છે. જે આદિ ને અંતમાં અસત્ હોય, તે મધ્યમાં પણ અસત્ હોય છે. આમ જગતના બધા પદાર્થો અસત્ છે. તેવી જ રીતે આત્મા પણ પ્રકાશ અને અપ્રકાશરૂપ હોવાથી અંશવાળો છે. તેથી ઉત્પત્તિ-નાશવાળો છે અને અસત્ છે. આમ આત્મા, અનાત્મા સર્વ વસ્તુ અસત્ રૂપ હોવાથી શૂન્ય જ પરમ તત્ત્વ છે.

વળી તેઓ અજ્ઞાનરૂપ આનંદમયકોશનું પ્રતિપાદન કરતાં અજ્ઞાન ત્રણરૂપે પ્રતીત થાય છે, એમ માને છે :

૧. અદ્વૈતશાસ્ત્રના સંસ્કારરહિત પુરુષો અજ્ઞાન જગતરૂપ પરિણામને પ્રાપ્ત થયેલું માને છે.

૨. અદ્વૈતશાસ્ત્ર જળુનાર વિદ્વાનેને અને તેનું કાર્ય જગત સત્અસત્થી વિલક્ષણ અનિર્વચનીયરૂપ પ્રતીત થાય છે.

૩. જ્ઞાનનિષ્ઠાને પ્રાપ્ત જીવન્મુક્ત વિદ્વાનને કાર્ય સહિત અજ્ઞાન

તુચ્છરૂપે પ્રતીત થાય છે.

આ તુચ્છ, અસત્ તથા શૂન્ય એ એકસરખા અર્થને કહેનારા શબ્દો છે, એમ કહેનારા શૂન્યવાદીઓ જીવન્મુક્તોને તુચ્છરૂપે અજ્ઞાનની પ્રતીતિ થવામાં જે પરમપુરુષાર્થ છે, તેને બહુમા વિના અજ્ઞાનરૂપ આનંદમયકોશની અજ્ઞાનરૂપતા તથા શૂન્યતાને મહત્ત્વ આપી શૂન્યને જ આત્મા માને છે.

પૂર્વ મીમાંસક પ્રભાકર અને નૈયાયિક શૂન્યને નહિ પણ આનંદમયકોશને આત્મા માને છે. તેઓ કહે છે, કે ‘શૂન્યનો અનુભવ થતો હોવાથી આત્મા શૂન્યથી વિલક્ષણ છે. તેમાં મનના સંયોગથી જ્ઞાન થાય છે. તે જ્ઞાન ગુણને લીધે આત્માસ્વરૂપે જડ હોવા છતાં ચેતન કહેવાય છે. વિજ્ઞાનમયકોશમાં જે બુદ્ધિ છે તે જ આત્માનો જ્ઞાન ગુણ છે.’

વળી તેઓ માને છે, કે ‘આનંદમયકોશમાં ચેતન ગ્રસ્ત છે. તે વિવેકહીનને પ્રતીત થતું નથી, કારણ સુષુપ્તિમાં જ્ઞાનહીન હોવાથી આત્મા જડ છે, પરંતુ તે ગૂઢ ચેતનવાળો આનંદમયકોશ તે જ આત્મા છે અને બુદ્ધિ તેનો ગુણ છે.’

આ સર્વ મતમતાંતરો જિજ્ઞાસુને ગૂંથવણમાં નાખે તેવા હોવાથી વિવેકી પુરુષોએ તેનો ત્યાગ કરવો તથા શ્રુતિ, યુક્તિ અને અનુભવનું આલંબન કરી આત્મતત્ત્વ પંચકોશથી ભિન્ન છે, એવા નિશ્ચયથી તેને ગ્રાહ કરવા પ્રયત્ન કરવો.

ભિક્ષા લીધા પછી સ્વામીજીને એક વાગ્યે ગડીમાં બવા તૈયાર થયેલા બેઈને મહારાજ સાહેબે સ્વામીજીને કહ્યું : .

ચાલો! હું પણ આપની સાથે આવું છું.

સ્વામીજી : આપને તકલીફ લેવાની શી જરૂર છે ?

મહારાજ સાહેબ : મારે રસ્તામાં થોડું કામ છે, કેમકે ગઈકાલે એક ભીલનું મકાન બળી ગયું છે, તે મારે જોવા જવું છે.

તે પછી સ્વામીજી અને મહારાજ સાહેબ મોટરમાં ગડી

તરફ જવા નીકળ્યા.

ભીલના બળેલા મકાન પાસે મહારાજ સાહેબ ગયા, ત્યારે ભીલની માતા ખૂબ રડવા લાગી. તેણે મહારાજ સાહેબને કહ્યું, કે ‘અમારું તો સર્વસ્વ બળી ગયું. અન્નવસ્ત્રાદિ અમારી પાસે હવે કંઈ જ નથી!’

મહારાજ સાહેબે જાતે તપાસ કરીને વૃદ્ધ ડોસીને આશ્વાસન આપી કહ્યું, કે ‘ચિંતા કરશો નહિ, તમારું જે કંઈ બળી ગયું છે તે બધું તમને મળી રહેશે.’

સ્વામીજી સાથે મહારાજ સાહેબે ત્યાંથી આવીને સ્વામીજીને કહ્યું, કે ‘આવાં દુઃખી માણસોનું દુઃખ મારાથી જોઈ શકાતું નથી. મારાથી બને એટલી બધી ફરજો હું બજાવું છું.’

સ્વામી પ્રકાશાનંદઃ એ તો રાજાનો ધર્મ છે. રાજાનો અધિકાર મેળવ્યા પછી જો પ્રજાનું પાલન કરાય તો જ ‘રાજ’ શબ્દ સાર્થક કહેવાય.

રક્ષિતાશ્ચ પ્રજા ચેન તત્ત્માદ્રાજેતિ શબ્દયતે। પ્રજાને અન્ન, વસ્ત્ર, વિદ્યા અને વિનય આપીને જે પ્રસન્ન કરે તે જ રાજા કહેવાય.

પ્રજા જો રોગથી પીડિત હોય તો રોગને દૂર કરવા માટે ઔષધાલયની સગવડ કરવી અને પ્રજા નીરોગી રહે તેવા બીજા ઉપાયો રચવા. પ્રજાની સારી તંદુરસ્તી રહે એ રાજા અને રાજ્યને માટે હિતકારક છે. તંદુરસ્ત પ્રજા ઉત્સાહી બને છે. ઉત્સાહથી સંપૂર્ણ રાજ્યસમૃદ્ધિની વૃદ્ધિ થાય છે; માટે ગરીબ પ્રજાની તંદુરસ્તી તરફ યોગ્ય લક્ષ્ય રાખવું એ રાજાની મુખ્ય ફરજ છે.

અનાથાલય દ્વારા ગરીબ પ્રજાનું રક્ષણ કરવું. નાનાં ગરીબાં બાળકો કે વૃદ્ધો જેઓ સર્વદા તબીબેલાં હોય, કોઈ તેમનું સજીવ હોય નહિ તેમ જ તેમને આશ્વાસન આપનારું પણ હોય નહિ તેવાં બાળકો કે ગરીબોને અનાથાલયમાં રાખીને તેમનું પોષણ

કરવું કે જેથી આગળ જતાં તે બાળકો હમેશાં પોતાની પ્રજા તરીકેની ફરજ ચાદ કરે.

ગરીબોને શિયાળામાં પહેરવા પૂરાં કપડાં ન હોવાથી ટાઢમાં હેરાન થતાં હોય, શરીરે કંપતાં હોય અને અસહ્ય ટાઢના ભયંકર પંખમાં સપડાઈ જાય તેવાં દુઃખી ગરીબોને યથાયોગ્ય વસ્ત્રદાન આપવામાં આવે, તો ક્ષત્રિય શબ્દ યથાર્થ કહેવાય.

અન્નક્ષેત્ર ધરાવીને તેમાં ગરીબ પ્રજાને અન્નદાન અપાય તો ભૂખથી પીડાતી ગરીબ પ્રજા તેનો લાભ લઈને આશીર્વાદ આપે. આવી રીતે ક્ષત્રિયોનો મુખ્ય ધર્મ છે કે પ્રજાનું પાલન કરવું.

ક્ષત્રિયસ્ય પરો ધર્મઃ પ્રજાનાં પરિપાલનમ્ ।

તસ્માત્સર્વપ્રયત્નેન રક્ષયેન્નુપતિ પ્રજાઃ ॥

પ્રજાનું પાલન કરવું એ ક્ષત્રિયનો શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. માટે સર્વ પ્રયત્નો વડે રાજાએ પ્રજાનું રક્ષણ કરવું.

જે ક્ષત્રિય આ જગતમાં ગરીબોનાં દુઃખો દૂર કરે છે, તે જ સાચો રાજા છે, એટલું નહિ પણ જો ભુજવાળો પરમેશ્વર છે.

જે રાજા પરમ ધાર્મિક હોય, પોતાની પ્રજાનું પોષણ કરતો હોય, તેમ જ દુષ્ટ લોકોના પંખમાં સપડાયેલી પ્રજાને છોડાવીને અભયદાન દેતો હોય, તેવા રાજાને પ્રજા સાક્ષાત્ પ્રદક્ષા તુલ્ય ગણે છે. માટે પ્રજાનું પાલન અને ગરીબોને સહાયતા કરવી એ રાજધર્મ છે.

જે રાજા પોતાની પ્રજાનું મનોરંજન કરે છે તે રાજા શબ્દનો બરાબર ભાવ ધારણ કરે છે. જેમકે લોકોમાં તાપ ફેલાવતો હોય, પૃથ્વીનું જળ શોષી લેતો હોય, પૃથ્વીને અતિશય ગરમ કરતો હોય તો ચંદ્ર ચંદ્ર ન કહેવાય, પણ લોકોને આનંદ આપે છે, પૃથ્વીનું શોષણ કરવાને બદલે શીતળ કરે છે, પોતાનાં કિરણો દ્વારા અત્યંત દુઃખી લોકોને પણ સુખ આપે છે, તેથી ચંદ્રને લોકો ચંદ્ર કહે છે. તેમ રાજા જો પોતાની ગરીબ પ્રજાનું

મનોરંજન કરતો હોય, દયાભાવ રાખતો હોય તો જ તે રાજા કહેવાય છે.

यथा प्रह्लादनाच्चन्द्रः प्रतापात्तपनो यथा ।

तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥

જેમ (લોકોને) આનંદ પમાડનાર ચંદ્ર કહેવાય છે, તથા-
વનાર સૂર્ય કહેવાય છે, તેમ પ્રજાનું રંજન કરનાર તે જ અર્થાત્
રાજા કહેવાય છે.

રાજાએ ચોર વગેરેથી પીડા પામતાં નિરાધાર મનુષ્યોનાં
આંસુ લૂછવાં, એટલે કે દુઃખીઓનાં દુઃખો દૂર કરવાં. રાજા ઘણું-
ખર્ચ ક્ષત્રિયો જ હોય છે, એટલે (દીનનો) ગરીબોનો ઉદ્ધાર
કરવો એ તેમનું મોટું મત હોય છે. ગરીબોનું પોષણ કરનારા
પુરુષો કરતાં બીજો કોઈ માણસ ઉત્તમ નથી.

આ શરીર માંસ, હાડકાં તથા મળમૂત્રથી ભરેલું છે, તેથી
તે સ્વાભાવિક રીતે મલિન તથા અરુચિ ઉત્પન્ન કરનારું છે; અને
છાયાની પેઠે અથવા પાણીના ઝિંદુની પેઠે એક ક્ષણમાં નાશ પામે
છે, તેમ જાણીને રાજાએ નાશવંત શરીર માટે ગરીબ પ્રજાને
પીડવી નહિ.

સદાચરણ વડે જે પ્રજાનું રક્ષણ કરવામાં આવે તો પ્રજા
રાજાથી કોઈ દિવસ વિરુદ્ધ થતી નથી, પરંતુ રાજાને સંકટના
સમયમાં સહાયતા કરે છે. માટે રાજાએ સદાચારમંપત્ર થઈને
પ્રજાને સહાયતા આપવી.

રાજા જરીબને પોષણ આપીને, યોગ્યને માન આપીને
અને અનાથનું રક્ષણ કરીને-તથા નિરાધારને આશ્રય આપીને
બધાંની આજીવિકાનો હેતુ થાય છે, તો જ પ્રજા તેની સેવા કરે
છે. પણ જે રાજા તેવું નથી કરતો તો શુદ્ધ સરોવરને જેમ પક્ષીઓ
તજ દે છે તેમ પ્રજા તેનો ત્યાગ કરે છે.

પ્રસંગ ૬૬૦

એક વખત મહારાજ સાહેબે સ્વામીજીને પત્ર લખ્યો હતો, કે ચિ. લાલજી ઉપવીત સંસ્કાર કરવાનો હોવાથી ગાયત્રીનો ઉપ-દેશ આપે જ આપવાનો છે, તો આપ જરૂરી પધારશો. એટલે સ્વામી પ્રકાશાનંદજી વાંસદા પધાર્યા હતા. ગડીમાં એમનો મુકામ હતો. મહારાજ સાહેબ ચિ. લાલજી સાહેબને તેડીને ગડીમાં આવીને બેઠા તથા કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. તે પછી સ્વામી પ્રકાશાનંદજીએ ચિ. લાલજી સાહેબને ઉદેશીને કહ્યું : ‘હું બે અક્ષર કહું તો તે આચરણમાં મૂકશે ને ?’

મહારાજ સાહેબ : આપ એને જ પૂછી લો !

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : (ચિ. લાલજી સાહેબને ઉદેશીને) પહેલાં તો તમારે સદાચાર શીખવાનો છે, પછી ધર્મ. મનુ ભગ-વાન કહે છે :

આચારઃ પ્રથમો ધર્મઃ શ્રુત્યુક્તઃ સ્માર્તે એવ ચ ।

તસ્માદસ્મિન્સદા યુક્તો નિત્યં સ્વાદાત્મચાન્દ્રિજઃ ॥

શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં આચાર બતાવ્યો છે. માટે એ સદા-ચારમાં સ્થિર રહેનારને પોતાનો હિતેચ્છુ કહી શકાય. ધર્મની રક્ષા સદાચારથી જ થાય છે તે કારણથી આચારને પ્રથમ ધર્મ કહ્યો છે.

ભગવતી શ્રુતિ આજ્ઞા કરે છે. :

માતૃદેવો ભવ । માતાને દેવ તરીકે પૂજનાર તું થા.

પિતૃદેવો ભવ । પિતાને દેવ તરીકે પૂજનાર તું થા.

આચાર્યદેવો ભવ । ગુરુને દેવ તરીકે પૂજનાર તું થા.

નારદ ભકિતસૂત્રમાં કહ્યું છે, કે ‘ત્રયઃ પુરુષસ્ય ગુરવો ભવન્તિ । માતા પિતા આચાર્યચ્ચ ॥ પુરુષનાં માતા, પિતા અને આચાર્ય એ ત્રણ મોટા ગુરુ છે.’ માતા કૌશલ્યા, પિતા દશરથ તથા ગુરુ-વસિષ્ઠ આદિ જ્યારે સાથે બેઠા હોય, ત્યારે રામચંદ્રજી પહેલાં કૌશલ્યા માતાને પ્રણામ કરતા. પછી દશરથ રાજાને પ્રણામ કરતા અને તે પછી વસિષ્ઠ ગુરુને પ્રણામ કરતા. આ સદાચાર કહેવાય છે.

તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં કહે છે :

યાન્યવદ્યાનિ કર્માણિ તાનિ સેવિતવ્યાનિ નો હતરાણિ ।

યાન્યસ્માકં સુચરિતાનિ ત્વયોપાસ્યાનિ નો હતરાણિ ॥

નિંદારહિત જે કર્મો છે તે કરવા યોગ્ય છે, બીજાં નહિ.

જે અમારાં શુભ ચારિત્ર છે તે તારે કરવા યોગ્ય છે.

તેનાથી ભિન્ન હોય તે કર્મો તારે ન કરવાં. (એમ આચાર્ય શિષ્યને ઉપદેશ કરે છે.)

ભકિતસૂત્રમાં નારદજી લખે છે :

અહિંસાસત્યશૌચદયાસ્તિકયાદિ ચારિત્ર્યાણિ પરિપાલનીયાનિ ।

અહિંસા, સત્ય, શૌચ, દયા, આસ્તિકતા, ચારિત્રાદિનું ચારે.

તરફથી રક્ષણ કરવું જોઈએ.

અહિંસાનું સ્વરૂપ

સર્વેષામેવ ભૂતાનામક્રેશજનનં હિ યત્ ।

અહિંસા કથિતા સદ્વિયોગસિદ્ધિપ્રદાયિની ॥

કોઈ પણ પ્રાણીને મન, વચન અને કાયાથી દુઃખ ઉત્પન્ન.

ન કરવું તેને સત્પુરુષોએ અહિંસા કહી છે.

આ પ્રમાણે નારદજીએ પ્રભુભક્તોને માટે અહિંસા બતાવી.

છે. પ્રભુભક્તિ કરવાવાળા બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થી અને

સંન્યાસી એ પ્રમાણે ચાર આશ્રમીઓ છે. સંસારના સમસ્ત.

વ્યવહાર મૂકી કેવળ ઈશ્વરપરાયણ થયેલા બધા આશ્રમના વિરક્તો.

માટે અહિંસાનું સ્વરૂપ યોગદર્શનમાં મહાવ્રત તરીકે વર્ણવેલું છે.

एते जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम् ।

(અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, અપરિશ્રદ્ધ તથા બ્રહ્મચર્યને ચમ કહે છે.) આ સર્વ જાતિ, દેશકાળ કે સમય પરત્વે પણ (સર્વ અવસ્થામાં) સ્થિર રહે તો તે મહાવ્રત કહેવાય છે.

બ્રાહ્મણત્વ વગેરે જાતિ તથા તીર્થ વગેરે દેશ તથા ચતુર્દશી આદિ કાળ અને બ્રાહ્મણ પ્રયોજનાદિ (પ્રસંગ) આ ચાર પ્રકારના પરિચ્છેદરહિત, ચિત્તની વિક્ષિપ્તાદિ સર્વ અવસ્થામાં હોનાર આ ચમનિયમાદિ મહાવ્રત કહેવાય છે; અર્થાત્ ‘બ્રાહ્મણને નહિ મારું’ એ નિયમનો ભાવ પ્રયોજન અનુસાર બીજાને મારીશ એવો થાય છે. આ જાતિ પરિચ્છેદવાળો નિયમ કહેવાય છે અને ‘તીર્થમાં નહિ મારું’ એવા નિયમનો ભાવ તીર્થને છોડી બીજા સ્થાનમાં પ્રયોજન અનુસાર હિંસા કરીશ એવો થાય છે. આ દેશ પરિચ્છેદવાળો નિયમ કહેવાય છે. ‘ચતુર્દશીને દિવસે હિંસા નહિ કરું,’ એટલે ચતુર્દશી સિવાયના દિવસોમાં પ્રયોજન અનુસાર હિંસા કરીશ એમ થાય. આ કાળ પરિચ્છેદવાળો નિયમ કહેવાય છે અને બ્રાહ્મણ પ્રયોજનાદિક વિના હિંસા નહિ કરું એવા નિયમનો ભાવ બ્રાહ્મણ પ્રયોજનાદિક માટે હિંસા કરીશ એવો થાય છે.

આ ચારે પ્રકારના પરિચ્છેદથી રહિત એટલે કોઈ પણ જાતની, કોઈ પણ દેશમાં, કોઈ પણ કાળમાં, કોઈ પણ સમયે હું હિંસા નહિ કરું એવો જે નિયમ તે મહાવ્રત કહેવાય છે.

હિંસાનાં લક્ષણ

લક્ષિત કરવા છતાં જે ગૃહસ્થાશ્રમીઓ વ્યવહારમાં સ્વ્યા-પચ્યા રહે છે તેમને માટે આવી જાતની અહિંસાનું પાલન કઠણ છે. અપરાધીને દંડ દેવો અને સજ્જનનો સત્કાર કરવો એ ધર્મ-નીતિનું તત્ત્વ હોવાથી રાજા તથા રાજકીય પુરુષોએ પણ પ્રબલિત

માટે હંમેશાં દંડ દેવો પડે છે. અન્ય સંસારી લોકોને પણ સમ-
યાનુસાર દંડની આવશ્યકતા પડે છે. માટે શાસકારે સંસારી
લોકોને દંડ દેવા બાબત સંકેત કર્યો છે.

नखिनां दंष्ट्रिणां चैव शृङ्गिणामाततायिनाम् ।

हस्त्यश्वानां तथान्येषां वधे हन्ता न दोषमाह ॥

નખ વડે તથા દાઢથી તથા શિંગડાથી મનુષ્યને મારનાર
વાઘ, રીંછ આદિ તથા અત્યંત તોફાની, તથા ગાંડા થયેલા હાથી,
ઘોડા તથા મનુષ્ય આદિ પ્રાણીનો તથા આતતાયી મનુષ્યનો પણ
વધ કરવાથી વધ કરનાર રાજા વગેરે દોષના ભાગી થતા નથી.
બાકી કોઈ પણ પ્રાણીને વ્યર્થ સ્વાર્થને માટે મારવું તે યોગ્ય નથી.

કોઈ ધરને અથવા જંગલમાં પશુને ખાવાને ઉપયોગી
અથવા ખેતરમાંનું અગર તો ઘાસમાં સંગ્રહ કરીને રાખેલું ઘાસ,
અથવા વગેરેને અગ્નિ લગાડનારા, કોઈને મારવા માટે ઝેર દેનારા,
કોઈને મારવા માટે હાથમાં હથિયાર લઈને ધનનું હરણ કરનારા,
અન્યાયથી કોઈ ખેતર પચાવી પાડનારા તથા સ્ત્રીનું હરણ કરનારા,
એ છ આતતાયી કહેવાય છે. આ શ્લોકમાં કહેલા પ્રાણી આદિનો
વધ કેવળ લોકોની રક્ષા માટે છે. માટે ધર્મનું તત્ત્વ સમજ્યા
વગર માત્ર કીડી-મંકોડીની રક્ષા કરવાથી અહિંસાનું પાલન થતું
નથી. ગાયની પાછળ પડેલા વાઘનો વધ કરી ગાયને બચાવવી
એ જ ખરો ધર્મ છે. પણ હિંસાના જોડા ડરથી ગાયને વાઘના
મુખમાંથી ન છોડાવવી તે ધર્મ નથી, એટલું જ નહિ, પણ તેમ
કરનાર દોષભાગી થાય છે. ચોર, ડાકુ વગેરે દુરાચારી માણસને
દંડ દેવો તે પ્રજાસંરક્ષણ માટે હોઈ ધર્મરૂપ છે. દંડનો ભય ન હોય
તો કોઈ પણ મનુષ્ય નીતિથી ચાલે નહિ. અપરાધી ન હોય તેને
દંડ દેવો, કોઈનું મનથી ખૂન ઇચ્છવું અને કઠોર વાણીથી કોઈને
પીડવું એ બધાં હિંસાનાં લક્ષણો છે. પોતાનું હિત ઇચ્છનારે ધર્મની
આ આજ્ઞાઓ તજવા યોગ્ય નથી.

સત્ય

યસ્ત્વદુદ્વેન્દ્રિયૈર્દષ્ટે શ્રુતં વેદચિદાં વર ।

તસ્યૈવોક્તિર્મવેદિપ્ર સત્યતા નાન્યથા ભવેત્ ॥

હે વેદને જાણવામાં શ્રેષ્ઠ ! દોષરહિત ઇન્દ્રિયોથી જોયેલું હોય કે સાંભળેલું હોય તે કહેવું તે સત્ય કહેવાય છે. સત્યનો ખીલે પ્રકાર નથી.

કોઈએ કોઈનું ખૂન કર્યું હોય અને તે બાબતમાં આપણે સાક્ષી આપવાનો વખત આવે તો જો આપણે તે દશ્ય નજરે જોયું હોય અને તે માણસે ખૂન કર્યું છે તેમ સાક્ષી આપીએ તો તે જગ્યાએ તે સત્ય બરોબર છે. પરંતુ આપણા સત્યથી જો કોઈ નિરપરાધી માર્યો જતો હોય તો તે સત્ય પણ અસત્યરૂપ છે, કેમકે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે :

उक्तेऽनृते भवेद् यत्र प्राणिनां प्राणरक्षणम् ।

अनृतं तत्र सत्यं स्यात् सत्यमप्यनृतं भवेत् ॥

ખોટું બોલવાથી જો પ્રાણીના જીવનનું રક્ષણ થતું હોય તો તે પ્રસંગમાં અસત્ય સત્ય થાય છે તેમ જ સત્ય પણ અસત્ય થાય છે.

આ ઉપર એક દૃષ્ટાંત છે : એક કસાઈ એક ગાયની પાછળ દોડતો હતો. ગાય અને કસાઈ દોડતાં હતાં તે રસ્તાની આગળ જતાં બે ફાંટા પડતા હતા. કસાઈ જરા પાછળ રહી ગયો. એટલે ગાય કંઈ બાબત ગઈ તે તેને ખબર પડી નહિ. ત્યાં આગળ રસ્તાના બે ફાંટા પડતા હતા, ત્યાં એક સાધુ આડની નીચે બેઠો હતો. કસાઈએ સાધુને પૂછ્યું, ‘એ મહારાજ, અહીંથી હમણાં એક ગાય ગઈ તે કંઈ બાબત ગઈ?’ સાધુએ કહ્યું, કે ‘દેખને-વાલા બોલતા નહિ ઔર બોલનેવાલાને દેખા નહિ હૈ, ઔર દોનોકો મિલાનેવાલા શુરુચરણમે બેઠા હૈ.’ કસાઈને લાગ્યું કે

આ કોઈ ગાંડો છે. એમ કરી ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. સાધુએ તો સત્ય જ કહ્યું હતું, કે ‘દેખનેવાલા બોલતા નહિ હૈ’ એટલે આંખ કે જેણે જોયું છે તે બોલી નથી શકતી અને ‘બોલનેવાલાને દેખા નહિ હૈ’ એટલે જીભ કે જે બોલે છે તેણે જોયું નથી અને ‘દાનોંકો મિલાનેવાલા શુરુકે ચરણમે’ બેઠા હૈ’ એટલે બુદ્ધિ કે જે નેત્ર વડે જુએ છે અને જીભ વડે બોલે છે તે તો શુરુના ચરણમાં છે. પણ કસાર્ધ તે સમજી શક્યો નહિ અને તેને ગાંડો માની ચાલ્યો ગયો. ગાયના જીવની રક્ષા માટે સાધુ આ પ્રમાણે બોલ્યો.

આ ઉપર એક બીજું દષ્ટાંત છે : દુર્યોધન ગદાના ધાવથી મૃત્યુશય્યા ઉપર પડ્યો હતો, પણ તે બહુ અકળાતો હતો અને તેનો જીવ જતો ન હતો. ત્યારે અશ્વત્થામાએ કહ્યું : ‘હે દુર્યોધન ! તમારો જીવ કેમ જતો નથી ?’ ત્યારે દુર્યોધને કહ્યું : ‘મારી પાસે જે કોઈ પાંડવોનાં મસ્તક લઈ આવે તો મારો જીવ જાય.’ એટલે અશ્વત્થામાએ કહ્યું : ‘બની શકશે તો લાવીશ.’ કૃષ્ણ પરમાત્માને ખબર પડી કે અશ્વત્થામા પાંડવોનાં મસ્તક લેવા આવે છે, એટલે પાંડવોને જાણવા તેમણે યુક્તિ કરી. તેઓ પાંડવોને દુર્વાસા મુનિ પાસે આશ્રમમાં લઈ જઈને મુનિને કહ્યું : ‘અશ્વત્થામા આમને મારવા આવે છે; માટે આ લોકોનું રક્ષણ કરવું જોઈએ.’ દુર્વાસા મુનિએ કહ્યું : ‘કેવી રીતે થાય ? હું અસત્ય તો બોલું નહિ એટલે અશ્વત્થામાને પાંડવો વિષે પૂછે તો મારે ‘હા’ જ કહેવી પડે. પરમાત્માએ કહ્યું, ‘હું આપને યુક્તિ દેખાડું.’ એમ કહી એક મોટો ખાડો ખોદાવ્યો અને તેમાં પાંડવોને સંતાડ્યા અને પછી, તેના ઉપર પાટિયાં રખાવ્યાં અને તેના ઉપર દુર્વાસા મુનિને બેસાડ્યા. એટલામાં અશ્વત્થામા દ્રુપદા દ્રુપદા દુર્વાસા મુનિ પાસે આવ્યા અને પૂછ્યું ‘હે મહારાજ, આપે પાંડવોને જોયા છે ?’ દુર્વાસા મુનિએ તો કૃષ્ણ પરમાત્માના શીખવ્યા પ્રમાણે એકદમ નિઃશ્ચય ક્રોધાવેશમાં આવી જઈ પોતાના આસનની નીચે આંગળી ખતાવી બીલતસ

ચળ બોલી કહ્યું : ‘ નીચે ગેડા છે. ’ ત્યારે અધ્યત્થામાએ કહ્યું : ‘ મહારાજ હું તો સ્વાભાવિક ગાપને પૂછતો હતો તેમાં આટલો બધો ક્રોધ કેમ કરે છે ? ’ એમ કહી ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. માટે કોઈ વાર અસલ પણ બોલવું પડે અને કોઈ વાર યુક્તિ પણ કરવી પડે છે, તોપણ તેને મિથ્યા વચનનો દોષ લાગતો નથી.

કોઈ મનુષ્ય પોતાના કાર્યની સિદ્ધિ માટે કોઈને, ધન આપી તેની પાસે મિથ્યા લાપણુ કરાવવા ચાહે તોપણ તે મનુષ્ય ધનના દોલથી ખીજ પૂછે ત્યારે વાત છુપાવે નહિ પણ યથાર્થ વાત જણાવી દે તે જ સત્યનું લક્ષણ છે. જે મનુષ્ય મિથ્યા લાપણુ કરે છે તેને પુણ્યકર્મ કરતાં છતાં યોગ્ય ફળ મળતું નથી. યોગ-દર્શનમાં કહ્યું છે :

સત્યપ્રતિષ્ઠાયાં ક્રિયાફલાથયત્વમ્ ॥

સત્યને વળગી રહેનારને સંપૂર્ણ પુણ્યકર્મનું ફળ-સ્વર્ગાદિ અવશ્ય મળે છે અને સત્યવક્તાની વાણી મિથ્યા હોતી નથી. તેથી તેના વચનથી ખીજને પણ સ્વર્ગાદિકની પ્રાપ્તિ થાય છે. ભગવાન પતાંજલિ ઋષિ પણ સંપૂર્ણ, સત્કર્મનું ફળ સત્ય લાપણુ કરનારને જ મળે છે એમ કહે છે.

‘શૌચનું સ્વરૂપ

શૌચમ્

શૌચં તુ દ્વિવિધં પ્રોક્તં બાહ્યમાભ્યન્તરં તથા ।

મૃજલાભ્યાં સ્મૃતં બાહ્યં મનશ્શુદ્ધિસ્તથાન્તરમ્ ॥

શૌચ બે પ્રકારનાં કહ્યાં છે : બાહ્ય અને આભ્યંતર. માટી અને જળથી જે શૌચ થાય તે બાહ્ય શૌચ અને મનઃશુદ્ધિ એ આભ્યંતર શૌચ છે.

આભ્યંતર સંબંધમાં યોગસૂત્રમાં કહ્યું છે :

મૈત્રીકરુણામુદિતોષક્ષાણાં સુખદુઃખપુણ્યાપુણ્યવિષયાણાં ભાવનાતશ્ચિત્તપ્રસાદનમ્ ॥

સુખી પ્રાણી સાથે મૈત્રી, દુઃખી પ્રાણી પર દયા, પુણ્યવાનથી હર્ષ અને પાપીની ઉપેક્ષા કરવાથી ચિત્તશુદ્ધિ થાય છે.

સુખને પ્રાપ્ત થયેલાં તમામ પ્રાણીઓમાં, ‘આ મારા બધા મિત્રો સુખી છે એ બહુ સારું છે’ એવી ભાવના કરવી, પણ ઈર્ષ્યા કરવી નહિ. દુઃખને પ્રાપ્ત થયેલાં તમામ પ્રાણીઓમાં, ‘આ બધાનાં દુઃખની નિવૃત્તિ કેમ થાય,’ એવી કૃપા પ્રકટ કરવી, ઉપેક્ષા અથવા હર્ષ કરવો નહિ. પુણ્યશાળી પુરુષોના પુણ્યમાં સંમતિ આપીને હર્ષ કરવો, ઉદ્દેગ કે ઉપેક્ષા કરવી નહિ અને પાપાચરણ કરનારાઓમાં ઉદાસીનપણું લાવવું, તેમાં, સંમતિ ન આપવી તેમ દેખ પણ ન કરવો.

૧. મૈત્રી ભાવનાથી રાગ, અસૂચા, ઈર્ષ્યા વગેરે દૂર થાય છે.

૨. કરુણા ભાવનાથી દેવ તથા ગર્વ પણ દૂર થાય છે.

૩. મુદિતા ભાવનાથી પુણ્ય ન કરવાના કારણથી થયેલો પશ્ચાત્તાપ દૂર થાય છે.

૪. ઉપેક્ષા ભાવનાથી આગળ કરેલા પાપાચરણના નિમિત્તથી થયેલો પશ્ચાત્તાપ દૂર થાય છે.

ઘણું કરીને સંસારમાં મનુષ્યનું અંતઃકરણ રાગ, દેવ, નદી, મેળવેલાં પુણ્ય અને કરેલાં પાપ એટલાથી મલિન થઈ રહ્યું છે. જે સુખમાં મોહ થાય છે, તે સુખના અનુભવ પછી રજેશુભના પરિણામરૂપ ‘આવા પ્રકારનાં સુખ મને હમેશાં મળે,’ એવા પ્રકારની બુદ્ધિવૃત્તિ રાગ કહેવાય છે. એ મનોરથ દૃષ્ટ-અદૃષ્ટ સામગ્રી વિના થઈ શકતો નથી, તેથી તે રાગ હમેશાં ચિત્તને મલિન કરે છે. પણ ત્યારે બધા પુરુષોમાં ‘આ સુખી જનો બધા મારા મિત્રો છે,’ એવી ભાવના ઠરે છે, ત્યારે તેઓનું સુખ પોતાનું જ થઈ જાય છે. જેમ પોતાનું રાત્ર્ય મરી જાય, તોપણ પુત્રનું રાત્ર્ય હોય તો તે પોતાનું જ થાય છે, કારણકે તેમાં વ્યવહારી જનોની એવી ભાવના સિદ્ધ છે, કે પુત્રનું રાત્ર્ય પોતાનું જ છે. એ

રાજ્યમાં (પોતાનું જ છે) એવી ભાવના સિદ્ધ હોવાથી એમાં રાગ થતો નથી. તેમ પુત્ર રાજ્ય કરતો હોવાથી પુત્રમાં અસૂયા કે ઈર્ષ્યા થતી નથી. તેમ જો મનુષ્ય બીજા મનુષ્યોમાં પણ 'મારાં છે,' એવી ભાવના કરે તો તેવાં સુખ મેળવવામાં રાગ પણ ન રહે અને સુખ ભોગવનારાઓમાં ઈર્ષ્યા તથા અસૂયા પણ ન થાય. બીજાઓના ગુણોમાં દોષોનો આરોપ કરવો તેનું નામ અસૂયા અને બીજાના ગુણો સહન ન થાય એનું નામ ઈર્ષ્યા. એ પ્રમાણે મૈત્રીભાવનાથી રાગ, ઈર્ષ્યા, અસૂયા 'વગેરે નિવૃત્ત થવાથી વર્ષો-ઋતુ ગયા બાદ જેમ જળ નિર્મળ થાય છે તેમ ચિત્ત નિર્મળ થાય છે.

દુઃખનું દર્શન થવાથી તેમાં દ્રેષ થાય છે અને તમોગુણથી યુક્ત રજોગુણનાં પરિણામવિશેષ એક પ્રકારની બુદ્ધિની વૃત્તિરૂપ 'દુઃખ મને ન થાય,' એ દ્રેષનો આકાર છે, પણ તે દ્રેષનું કારણ-જ્ઞાત દુઃખ, સંસારમાં શત્રુ-વ્યાઘ્રાદિક અસંખ્ય હોવાથી દૂર થઈ શકતું નથી. એટલા માટે એ દ્રેષામનુષ્યના હૃદયને હમેશાં બાંધ્યા કરે છે, પણ 'પોતાની પેઠે બીજા કોઈને પણ દુઃખ ન થાઓ,' એમ દુઃખી પ્રાણીઓ ઉપર કરુણાની ભાવના કરે છે, ત્યારે વેરી વગેરેમાંથી દ્રેષ દૂર થવાથી ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે. તેમ કરુણા ભાવનાથી 'હું સુખી છું,' એવા પ્રકારનો ગર્વ પણ થતો નથી. મનુષ્ય સ્વભાવથી પુણ્યના અનુષ્ઠાન વગરનો અને પાપના અનુષ્ઠાનવાળો જ હોય છે. એથી કરીને બીજાઓને સુખી થતા જોઈને મનુષ્યને પશ્ચાત્તાપ થાય છે, 'કે મેં આવાં સુખને આપનાર પુણ્ય-કર્મ કેમ ન કર્યાં અથવા દુઃખ ભોગવવા વળતે એમ પશ્ચાત્તાપ થાય છે, કે આ દુઃખનું સાધન ક્યાંથી પ્રાપ્ત કર્યું? પણ જો પુણ્ય-શાળી 'પુરુષોમાં મુદ્ધિતાની ભાવના કરે તો તે પુરુષ પુણ્યકર્મની વાસનાવાળો થઈ સ્વયં અશુકલાદૃષ્ટ્ય નામના ચોગીના પુણ્યમાં અથવા જ્ઞાનના પુણ્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને તેવા અશુકલાદૃષ્ટ્ય નામના ઉત્તમ પુણ્યમાં પ્રવૃત્ત થવાથી એને પુણ્ય ન કરવાના નિમિત્તે

થતો પશ્ચાત્તાપ કરવાનો વખત રહેતો નથી.

તેમ જ પાપાચરણ કરનારા મનુષ્યોમાં ઉપેક્ષાની ભાવના કરવાથી એટલે ઔદાસીન્ય ભાવના કરવાથી પોતાની પણ પાપાચરણમાં ઉદાસીન વાસના સિદ્ધ થાય છે. એથી પોતાની પાપમાંથી નિવૃત્તિ થવાથી પાપકર્મ કરવાના નિમિત્તે થતો પશ્ચાત્તાપ એને લોગવે પડતો નથી. આ પ્રમાણે મૈત્રી ભાવનાથી અંતઃકરણમાં રાગદ્વેષ નિવૃત્ત થઈને ચિત્ત નિર્મળ થાય છે. શંકા થાય છે, કે—

બાહ્યશૌચ ને અંતઃશૌચ કરવાનું કળ શું ?

યોગસૂત્રમાં કહે છે :

શૌચાત્સ્યાઙ્ગજુગુપ્તા પરૈરસંસર્ગઃ । બાહ્યશૌચથી પોતાના શરીરમાં તિરસ્કાર થાય છે ને બીજાં (સ્ત્રીપુત્રાદિક) ના સંસર્ગથી રહિત થઈ જાય છે. એટલે જળ, માટી, સાબુ વગેરેથી દરરોજ કેટલીયે વાર શરીર સાફ કરવા નાહતા-ધોતા હોં એવી રીતે પચાસ પચાસ કે સાઠ સાઠ વરસ સુધી શૌચ કર્યા કરતા હો અને દુર્ગંધ દૂર કરવા માટે રોજ તેલ, અત્તર વગેરે સગાડતા હો—તોપણ દેહમાંથી દુર્ગંધ દૂર થતી નથી, તેનો અનુભવ કરવાથી શરીર પર વિવેક-પૂર્વક તિરસ્કાર થાય છે, એટલે ‘શરીર મળમૂત્ર ભરેલું નિંદવા-યોગ્ય મહા મલિનમાં મલિન છે.’ એવો તેના પર તિરસ્કાર આવે છે. બ્યારે પોતાના શરીર પર તિરસ્કાર આવે, ત્યારે સ્ત્રીપુત્રાદિકની સાથે સંસર્ગ રાખવામાં પણ વૈરાગ્ય આવી જાય છે, તેથી તેઓના સંસર્ગથી રહિત થઈ જવાય છે. આ બાહ્યશૌચનું કળ છે.

અંતઃશૌચના કળ સંબંધી યોગસૂત્રમાં કહે છે :

સત્ત્વશુદ્ધિસૌમનસ્યૈકાગ્રતેન્દ્રિયજયાત્મદર્શનયોગ્યતાનિ ચ । અંતઃશૌચથી સત્ત્વશુદ્ધિ, મનની પ્રસન્નતા, ચિત્તની સ્થિરતા, ઇન્દ્રિયોનો જય તથા આત્મદર્શનની યોગ્યતા થાય છે. ‘સુખ અને ધર્મવાળા સત્ત્વશુદ્ધિનો રસેશુષ્ણુ તમેશુષ્ણુથી પરાભવ ન

તે સત્વશુદ્ધિ છે. સત્વશુદ્ધિ થયા પછી સૌમનસ્ય થાય છે, એટલે કે દુઃખનો અનુભવ નહિ થતાં ચિત્તની પ્રસન્નતા રહે છે. સૌમનસ્ય થવાથી ચિત્તની એકાગ્રતા થાય છે. ચિત્તની એકાગ્રતાથી ઇન્દ્રિયો પર જ્ય મેળવાય છે અને ઇન્દ્રિયોને છતવાથી આત્મદર્શનની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. આ બધું આતરશૌચનું ફળ છે.

વર્તમાનકાળમાં આંતરશૌચ તો તદ્દન લોપ થઈ ગયેલું છે. ઓડાંધણું બાહ્યશૌચ છે. એટલે કે ‘આ અપવિત્ર દેહ ઉપર તિરસ્કાર કરવાને બદલે અમે પવિત્ર છીએ,’ એમ માનીએ છીએ. ભાગવતમાં કલિયુગના પ્રસંગમાં કહેલું છે, કે સ્નાનમેવ પ્રસાદનમ્ । ‘કલિયુગમાં ફક્ત બાહ્ય સ્નાન કરવું’ એ જ પવિત્રતા મનાશે.

દયાનાં લક્ષણ

આત્મવત્સર્વભૂતેષુ કાયેન મનસા મિત્રા ।

અનુકંપા દયા સૈવ પ્રોક્તા વેદાન્તવાદિભિઃ ॥

મન, વાણી અને શરીરથી સર્વ પ્રાણીઓ તરફ પોતાની માફક અનુકંપા રાખવી તેને જ વેદાંતવાદીઓએ દયા કહેલી છે.

વળી પોતાને અનુકૂળ કુટુંબીજનો, મિત્રો કે અન્ય વ્યક્તિઓ પર જ દયા રાખવામાં દયાની સમાપ્તિ થતી નથી, પરંતુ પ્રતિકૂળ અને વિલક્ષણ સ્વભાવની વ્યક્તિઓ પ્રત્યે પણ દયા રાખવામાં જ તેની પરિપૂર્ણતા છે. આ સંબંધી કહ્યું છે :

પરે વા વન્ધુવર્ગે વા મિત્રે દ્વેષ્ટરિ વા સદા ।

આપન્ને રક્ષિતવ્યં તુ દયૈવા પરિકીર્તિતા ॥

બંધુવર્ગમાં કે પારકામાં, મિત્રમાં કે શત્રુમાં પણ હમેશાં દયારાખી તેઓનું મુશ્કેલીના વખતમાં રક્ષણ કરવું તે જ દયા કહેવાય છે.

જે આપણી સાથે મિત્રતા રાખી અનુકૂળ થાય તેની સેવા કરવી તેમાં નવાઈ નથી. પણ જે આપણા પર શત્રુતા રાખે

તોપણ મુશ્કેલીના પ્રસંગે તેનું શત્રુતાભર્યું વલણ ભૂલી જવું તથા ‘एको देवस्सर्वभूतेषु गृहः । એક જ પરમાત્મા પ્રાણીમાત્રમાં છુપાયેલો છે,’ એ શ્રુતિવાક્ય યાદ કરી તન, મન ને ધનથી તેની મુશ્કેલી દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો તેમાં જ દયાની પરાકાષ્ઠા અને સત્સંગ તથા શાસ્ત્ર વગેરેના વિચારની સફળતા છે.

મનુષ્યો માટે આવી જીવદયા એ પરમ કર્તવ્ય છે, તેથી જ શાસ્ત્રમાં પણ તેને શ્રેષ્ઠ ધર્મ તરીકે વર્ણવે છે :

धर्मो जीवदयानुल्यो न कोऽपि जगतीतले ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कार्यो जीवदया नृभिः ॥

આ જગતમાં જીવદયા સમાન બીજો કોઈ ધર્મ નથી, માટે દરેક પ્રકારે જીવદયા રાખવી એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે.

આ સંજોગમાં શ્રીમદ્ ભાગવતમાં ભરતરાજના વંશજ રંતિ-દેવની કથા છે : રંતિદેવના વળતમાં મોટો દુષ્કાળ પડવાથી તેમણે પોતાનું સર્વસ્વ પ્રત્નને વહેંચી દીધું હતું. પછી પણ જે મળતું તે પોતે ભૂખ્યા છતાં ચાચકોને આપી દેતા. આવી રીતે એમના અડતાલીસ દિવસ અન્નપાણી વિના ગયા અને તે પછી અન્નજળ વગેરે મળ્યું. હવે તે જમવાની તૈયારી કરતા હતા તેટલામાં એક ગ્રાહ્યણ અતિથિ થઈને આવ્યો. સર્વમાં ભગવાનને જ્ઞેનારા આ રાત્રએ શ્રદ્ધાથી આનંદપૂર્વક તે ગ્રાહ્યણને જમાણ્યો. એ જમીને જતાં બાકી રહેલું અન્ન રાત્ર જમવાની તૈયારીમાં હતા તેટલામાં એક શૂદ્ર આવી ચડતાં, ભગવાનનું સ્મરણ કરીને તેને પણ પોતાનાં અન્નમાંથી થોડો ભાગ આપ્યો. શૂદ્ર ગયા પછી કૃતરાઓથી વીંટાયેલો એક બીજો અતિથિ આવ્યો અને તેણે કહ્યું : ‘હે રાજા ! હું અને આ કૃતરા ભૂખ્યા છીએ, માટે અમને ખાવાનું આપો.’ ઉદાર મનવાળા તેમણે જે અન્ન રહ્યું હતું તે પણ ઘણા માનથી આપી દઈને તેના માલિકને પ્રણામ કર્યો. પછી એક જ ...

પૂરું થાય એટલું પાણી બાકી રહ્યું હતું, તે પીવાની તૈયારી કરતા હતા એટલામાં એક ચંડાળે આવીને કહ્યું, કે ‘હું નીચ છું, મને પાણી પીવા આપો.’ તે સાંભળી ધર્માત્મા રાજા અમૃત સરખું વચન બોલ્યા :

न कामयेऽहं गतिमीश्वरात्परामर्शार्थयुक्तामपुनर्भवं वा ।

આર્તિ પ્રપન્નેઽસ્થિલદેહભાજામન્તઃસ્થિતો યેન ભવન્ત્યદુઃસાઃ ॥

‘હું ઈશ્વર પાસેથી આઠ સિદ્ધિઓવાળું ઐશ્વર્ય કે મોક્ષ પણ માગતો નથી, પરંતુ સર્વ પ્રાણીઓની અંદર રહીને સર્વની પીડાને હું ભોગવું, જેથી તેઓ દુઃખરહિત થાય; એટલું જ હું માગું છું.’ એમ બોલીને દયાળુ સ્વભાવના એ ધીર રાજાએ પોતે તરસથી પીડાવા છતાં પણ પાણી ચંડાળને આપ્યું. આથી રતિદેવ પર પરમેશ્વર પ્રસન્ન થયા અને તેમને છેવટે મોક્ષપદ આપ્યું.

આસ્તિકતા

‘પરમાત્માનું અસ્તિત્વ, વેદ વગેરે ઈશ્વરપ્રણીત છે. સ્વર્ગ, નરક, બંધ, મોક્ષ તથા પુનર્જન્મ વગેરે વેદમાં જે લખેલું છે તે સાચું છે.’ એમ માનવું તેને આસ્તિકતા કહે છે.

આજકાલ કોલેજમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓનો ઘણો ભાગ નાસ્તિક હોય છે. ‘પરમાત્માનું અસ્તિત્વ,’ ‘વેદ ઈશ્વરપ્રણીત છે,’ ‘પુનર્જન્મ વગેરે સત્ય છે,’ એ બાબતમાં તેઓ માનતા નથી. વિજ્ઞાનથી આ બધું પુરવાર થતું નથી એમ તેઓ દલીલ કરે છે અને તેથી તેઓમાં આસ્તિક બુદ્ધિનો અભાવ છે.

આસ્તિકતાના અભાવે તેઓમાં અહિંસા, સત્ય, શૌચાદિ ગુણો પણ હોતા નથી; કારણકે હિંસાદિ દુષ્કર્મનો બદલો મળશે એમ તેઓ માનતા નથી. માટે તમારે આસ્તિક બુદ્ધિ રાખતાં શીખવું જોઈએ. આસ્તિકતા એ સદાચારનું મુખ્ય લક્ષણ છે.

આસ્તિત્વમ્-આસ્તિકતા : ‘પરમાત્મા સત્ય છે અને સ્વર્ગ,

નરક, બધે, મોક્ષ એ બધું સત્ય છે, તથા વેદ ધર્મરૂપ છે, ' એવી બુદ્ધિ હોવી તેને આસ્તિકતા કહે છે. જેમનામાં એ પ્રકારની આસ્તિક બુદ્ધિ હોય છે અને જે કર્મ-ઉપાસના કરે છે તેને જ પરમાત્માની સ્ફુરણ થાય છે. આ સંબંધમાં શ્રુતિ કહે છે :

नैव चात्र न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ।

अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥

આત્મતત્ત્વ વાણીથી, મનથી કે ચક્ષુષદ્રવ્યથી પ્રાપ્ત કરવું શક્ય નથી. ' આત્મતત્ત્વ છે ' એવું કહેનાર આસ્તિક સિવાય બીજા નાસ્તિકોથી તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય ?

अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः ।

अस्तीत्येवોપलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥

આસ્તિત્વના વિચારથી આત્મા જાણવા યોગ્ય થાય છે તેમ જ તત્ત્વભાવથી તે મેળવવા યોગ્ય થઈ શકે છે. આ બંને ઉપાયોમાંથી પ્રથમ આત્માનું અસ્તિત્વ છે એમ જાણનારને આત્માના સત્ય સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે.

બીજે દિવસે યજ્ઞોપવીત હતું; ત્યાં દરબારમાં મહારાજ સાહેબ સ્વામીજીને તેડી લાગ્યા અને કહ્યું : ' ગાયત્રીનો ઉપદેશ આપે જ આપવાનો છે. '

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે, કે પિતાએ જ ઉપદેશ આપવો. એમ કરો હું પણ જોઈું અને સાથે સાથે આપ પણ જોદો.

ત્યાર પછી બધા ગ્રાહણો પણ સાથે સાથે જોલવા લાગ્યા.

બીજે દિવસે સ્વામીજીએ આવીને ચિ. લાલજી ગાદેજીને કહ્યું : ' જ્ઞોત્સ્પતિ એટલે જ્ઞાન દેવે ગયામાં જાયો છે એમ સમજવું. ચર-ઉપ-વિ-ર્ષત(ચર શબ્દમાં ચર્ ધાતુ છે)

સમીપ આવવું, યજ્ઞના અધિકારી થવું. આવી રીતે ‘યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર યજ્ઞના અધિકારી બનવાનાં સકામ તથા નિષ્કામ કર્મોનું’ વ્રત ધારણ કરવાની કરેલી પ્રતિજ્ઞાનું ચિહ્ન છે.’ જનોઈ ધારણ કર્યા પછી દરેક ધાર્મિક કાર્ય કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે.

આરે વેદમાં જનોઈ ધારણ કરવાના મંત્રો આ પ્રમાણે છે :

૧. ઋગ્વેદ :

ॐ યજ્ઞોપવીતં પરમં પવિત્રં પ્રજાપતેર્યત્ સહજં પુરસ્તાત્ ।

આયુષ્યમઘ્યં પ્રતિમુચ્ચ શુભ્રં યજ્ઞોપવીતં વલમસ્તુ તેજઃ ॥

યજ્ઞોપવીત પરમ પવિત્ર છે, જે (જ્ઞાનરૂપ યજ્ઞોપવીત) પૂર્વે પ્રજાપતિની સાથે ઉત્પન્ન થયું છે. આયુ, બલ, તેજ તથા સર્વમાં શ્રેષ્ઠતા આપનાર, અંતઃકરણને નિર્માણ કરનાર યજ્ઞોપવીતને હું ધારણ કરું છું.

૨. યજુર્વેદ :

ॐ યજ્ઞોપવીતં પરમં પવિત્રં વૃહસ્પતેર્યત્ સહજં પુરસ્તાત્ ।

આયુષ્યમઘ્યં પ્રતિમુચ્ચ શુભ્રં યજ્ઞોપવીતં વલમસ્તુ તેજઃ ॥

આ મંત્રનો અર્થ ઋગ્વેદના મંત્ર જેવો જ છે. ઋગ્વેદમાં ‘પ્રજાપતિ’ શબ્દને બદલે યજુર્વેદમાં ‘વૃહસ્પતિ’ શબ્દ વપરાયેલો છે.

૩. સામવેદ :

ॐ યજ્ઞોપવીતમસિ યજ્ઞસ્ય યજ્ઞોપવીતેનોપનહ્યામિ ।

આ યજ્ઞોપવીત છે અને તે યજ્ઞોપવીત દ્વારા તને યજ્ઞની પાસે લઈ જાઉં છું.

૪. અથર્વવેદ :

ॐ યજ્ઞોપવીતમસિ યજ્ઞસ્ય યજ્ઞોપવીતેનોપનહ્યામિ ।

અર્થ સામવેદના મંત્ર જેવો છે.

‘પરાપ્રકૃતિ અથવા માયાએ બ્રહ્મથી અલિપ્ત જીવને પોતાના સત્ત્વ, રજ, તમ એ ત્રણ ગુણોથી અને તે ત્રણ ગુણોનાં કાર્યોથી બંધનમાં જકડી રાખ્યો છે, એવું યજ્ઞોપવીત સૂચવે છે. માયાના સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણે ગુણને રજસ્તમોમિશ્રિત અધિક સત્ત્વ, સત્ત્વસ્તમોમિશ્રિત અધિક રજસ અને રજસસત્ત્વમિશ્રિત અધિક તમસ, આમ લિપ્તલિપ્ત કરવામાં આવે એટલે નવ થાય છે. આ નવેનું નવ તંતુમાં પ્રતીક માની પુનઃ શુદ્ધ રજસ્તમસસત્ત્વરૂપ ત્રિગુણ અવિદ્યાને બ્રહ્મત્રયિરૂપ માની બ્રહ્મત્રયિ ઉપર બાંધવામાં અને ધારણ કરવામાં આવે છે. આથી સાધકને હમેશાં લાન રહે છે, કે ‘હું નવતંતુવાળા માયાના પાશથી બંધાયેલો છું’. યજ્ઞાદિ અનુષ્ઠાનથી ચિત્તશુદ્ધિ કરી મારે આ પાશને છેદવો જોઈએ.’ આમ અવિદ્યાના બંધનનું હમેશાં સ્મરણ રહેવા માટે તે બંધનના પ્રતીકરૂપે સાધકે જનોઈ પહેરવું. અને વેદોમાં કહેલાં યજ્ઞાનુષ્ઠાનો દ્વારા બંધનમાંથી છૂટવા પ્રયત્નશીલ રહેવું.

યજ્ઞોપવીત ધારણ કરવાનો ગ્રાહણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય ત્રણે વર્ણને અધિકાર છે. મનુસ્મૃતિમાં લખે છે :

ગર્ભાષ્ટમેऽન્દે કુર્વીત ગ્રાહણસ્યોપનયનમ્ ।

ગર્ભાદિકાદશે રાજો ગર્ભાન્તુ દ્વાદશે વિદાઃ ॥

બ્રહ્મવર્ચસકામાય કાર્યં વિપ્રસ્ય પંચમે ।

રાજો ચલાર્ચિનઃ પઠે વૈશ્યાયેહાર્ચિનોઽષ્ટમે ॥

ગર્ભાથી આઠમે વર્ષે ગ્રાહણને, અગિયારમે વર્ષે ક્ષત્રિયને, બારમે વર્ષે વૈશ્યને યજ્ઞોપવીત આપવું. પણ બ્રહ્મવર્ચસ (તેજની) કામનાવાળા ગ્રાહણે (પોતાના બાળકને) પાંચમે વર્ષે, બળની ઇચ્છાવાળા ક્ષત્રિય બાળકને છઠ્ઠે વર્ષે અને આ લોકના મુખની પ્રાપ્તિવાળા વૈશ્ય બાળકને આઠમે વર્ષે ઉપનયન સંસ્કાર કરવા.

પહેલાં સ્ત્રી-પુરુષ બંધાને ઉપવીત સંસ્કાર આપવામાં આવતા.

શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે :

પુરાકલ્પે કુમારીણાં મૌઙ્ગીવન્ધનમિષ્યતે ।

અધ્યાપનં ચ વેદાનાં સાવિત્રીવચનં તથા ॥

પ્રાચીનકાળમાં કન્યાને પણ મૌઁજીવંધન સંસ્કાર (ઉપનયન સંસ્કાર) કરવામાં આવતા તથા વેદનું અધ્યયન અને ગાયત્રીનો ઉપદેશ પણ થતો હતો.

પરંતુ જનોઈ પહેરવું એટલે માત્ર સૂતરના ત્રાગડા ગળામાં નાખવા એટલું જ નથી, પણ એ વડે તો હમેશાં ચરાનુષ્ઠાન કરવાનું છે. આ કાર્ય સ્ત્રી સંતાનવાળી થતાં કરી શકતી નહિ. અથવા જ્યારે અને જે પ્રમાણે ચરાનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ, ત્યારે તે પ્રમાણે કરવામાં હરકત આવતી. બાળક રહે, પડેઆખડે, તો માતાએ તરત દોડવું પડે એટલે કર્મમાં વિદ્વ થવા લાગ્યાં. તેથી ‘સ્ત્રીઓ ચરાનુષ્ઠાનાદિ કર્મો નહિ કરી શકે,’ એમ જાણી પુરુષોએ સ્ત્રીઓને કહ્યું : ‘આપણે કાર્યની વહેંચણી કરીએ. તમે ધરવું કામ તથા બાળકોને સંભાળોં અમે ચરાકાર્ય કરીશું અને તેમાંથી જે અપૂર્વ (પ્રુદય) ઉત્પન્ન થશે, તેમાં અડધો ભાગ તમને આપીશું.’ તે પછી સ્ત્રીઓએ પહેરવાનું ઉપવીત પુરુષોએ પોતે પહેરું, ત્યારથી સ્ત્રીઓનું વેદાધ્યયન બંધ થયું, છતાં ચરાનુષ્ઠાનમાં સહધર્મચારિણી તરીકેનું સ્થાન કાયમ રહ્યું.

જ્યાં સુધી અવિદ્યાનું બંધન છૂટી ચિત્તશુદ્ધિ ન થાય ત્યાં સુધી ચરોપવીત ધારણ કરવું જોઈએ. ‘હું શા માટે અવિદ્યાના પ્રતીકરૂપી જનોઈ પહેરું,’ એમ કહેવામાત્રથી કોઈ અવિદ્યાથી મુક્ત થઈ શકતું નથી. જેમ ન્યાયાધીશે જેટલી સુદતની મજૂરીની શિક્ષા ફરમાવી હોય તેટલી સુદત પૂરી થતા પહેલાં કોઈ કેદી ભાગ મળતાં બેડી તોડીને સ્વેચ્છથી નાસી જાય, તો તે છૂટવાને બદલે વધારે શિક્ષાને પાત્ર થાય છે. તેવી રીતે કર્મોનુષ્ઠાન દ્વારા ચિત્તશુદ્ધિ થયા

પહેલાં જનોઈને તોડીને ફેંકી દેવાથી અવિદ્યાળંઘનમાંથી છૂટવાને બદલે વિશેષ ળંઘનકર્તા થવાય છે. માટે વાનપ્રસ્થાશ્રમ સુધી ઉપવીત ધારણ કરવું જોઈએ.

કાલીદાસે રઘુવંશમાં કહ્યું છે :

કામં કર્ણાન્તવિદ્યાન્તે વિશાલે તસ્ય લોચને ।

ચક્ષુઃપ્રગ્ભા તુ શાસ્ત્રેણ સૂક્ષ્મકાર્યાર્થદર્શિના ॥

તેની આંખો ખરેખર કાન સુધી પહોંચેલી, ઘણી મોટી હતી, છતાં તે ચક્ષુવાળો ન હતો કહેવાતો, પરંતુ સૂક્ષ્મકાર્યાર્થને બતાવનારાં શાસ્ત્ર વડે જ તે ચક્ષુવાળો કહેવાતો.

ખીજી અનેક જગ્યાએ કહ્યું છે, કે સર્વસ્ય લોચનં શાસ્ત્રં યસ્ય નાસ્ત્યંથ એવ સઃ । જેને શાસ્ત્રજ્ઞાનરૂપી આંખ નથી તે છતી આંખે આંધળો છે. આવી રીતે શાસ્ત્ર એટલે વેદ અને વેદ ભણવાના અધિકારી તરીકેના ચિહ્નરૂપ યજ્ઞોપવીત થયું.

પહેલાના સમયમાં ઉપનયન પછી વિદ્યાર્થી ગુરુને ઘેર વાસ કરતો અને એને વેદવેદાંગનું અધ્યયન કરાવાતું. પરંતુ આજે હવે એ પ્રથા લગભગ નષ્ટ થઈ ગઈ છે અને પાશ્ચાત્ય ઢબ પ્રમાણે કોલેજને વગેરેમાં અધ્યયન કરાવવામાં આવે છે. તેથી ખીજું તો કશું બની શકે તેવું નથી, પરંતુ તમને હું શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા આપું છું, તેનો અભ્યાસ કરશો તો તેમાંથી તમને કર્મ-ઉપાસના અને જ્ઞાન જે મનુષ્યોના મલ-વિક્ષેપ અને આવરણ દોષોને દૂર કરવાનાં સાધનો છે, તેનું યથાર્થ જ્ઞાન થશે. તે પછી કર્મ-ઉપાસના કરતાં કરતાં અમુક અવસ્થા થાય ત્યારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ રહે. આમ કહીને સ્વામીજીએ ચિ. લાલજી સાહેબને એક શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા આપી.

ખીજે દિવસે સવારે મહારાજ સાહેબ જ્યારે ગડીમાં પધાર્યા ત્યારે આ પ્રમાણે વાતચીત થઈ :

મહારાજ સાહેબ : કર્મ-ઉપાસના કરતાં કરતાં અમુક અવસ્થાએ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો સંભવ રહે છે એમ આપ ગઈ કાલે કહેતા હતા, તો જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે મુખ્ય સાધન શું ?

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : કર્મ-ઉપાસનાથી મળ-વિક્ષેપ દોષો દૂર થાય છે : પછી મિશ્રસત્ત્વ દૈવી સપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. પછી નિદિધ્યાસન કરતાં કરતાં શુદ્ધ સત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સંબંધમાં ભગવાન ગીતામાં કહે છે :

સત્ત્વાત્ સંજાયતે જ્ઞાનં રજસો લોભ એવ ચ ।

પ્રમાદમોહૌ તમસો ભવતોઽજ્ઞાનમેવ ચ ॥

સત્ત્વગુણથી જ્ઞાન ઉદ્ભવે છે, રજોગુણથી લોભ થાય છે અને તમોગુણથી પ્રમાદ તથા મોહ ઊપજે છે, તેમ જ અજ્ઞાન પણ તેથી જ થાય છે. આવી રીતે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિનું મુખ્ય સાધન સત્ત્વગુણ છે.

જ્ઞાનના પ્રકાર

ન્યાયશાસ્ત્રમાં સ્મૃતિ અને અનુભવલેદ્ધી જ્ઞાન બે પ્રકારનું કહેલું છે : સંસ્કારમાત્રથી જ જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય તે જ્ઞાનને સ્મૃતિજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. સ્મૃતિજ્ઞાન યથાર્થ અને અયથાર્થ લેદ્ધી બે પ્રકારનું છે. યથાર્થ અનુભવજન્ય (ઉત્પન્ન થયેલા) સંસ્કાર દ્વારા થયેલા જ્ઞાનને યથાર્થ સ્મૃતિજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે અને અયથાર્થ અનુભવજન્ય જ્ઞાનને અયથાર્થ સ્મરણ કહે છે.

અનુભવજ્ઞાન પણ યથાર્થ અને અયથાર્થ લેદ્ધ વડે બે પ્રકારનું છે : યથાર્થજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ, અનુમિતિ, ઉપમિતિ, શાબ્દ, અર્થોપત્તિ અને અનુપલબ્ધિ લેદ્ધી છ પ્રકારનું છે અને તેનાં પ્રમાણો પણ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, શાબ્દ, અર્થોપત્તિ અને અનુપલબ્ધિ લેદ્ધી છ છે. આવી રીતે છ પ્રમાણોથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનને યથાર્થજ્ઞાન કિંવા પ્રમાણ કહે છે. પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનાં કારણો નેત્ર,

ત્વચા, જીભ, ઘ્રાણ અને શ્રોત ભેદથી પાંચ છે. પાંચ કારણોથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કહે છે. અદ્વૈત સિદ્ધાંતમાં તેને વૃત્તિજ્ઞાન કહે છે. અયથાર્થ જ્ઞાન સંશય, વિપર્યય અને તર્કભેદથી ત્રણ પ્રકારનું કહેલું છે. બીજું એક પ્રત્યક્ષિજ્ઞાત્મક જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાન પ્રમાત્મક છે. આવી રીતે છ પ્રમા, બે પ્રકારનું સ્મૃતિજ્ઞાન અને ત્રણ અયથાર્થ જ્ઞાન મળી, જ્ઞાન અગિયાર પ્રકારનાં કહેલાં છે. તેમાં સત્ત્વથી યથાર્થ જ્ઞાન પ્રકટે છે.

વેદાંતશાસ્ત્રમાં પણ જ્ઞાન બે પ્રકારનું કહેલું છે : એક વૃત્તિજ્ઞાન અને બીજું સ્વરૂપજ્ઞાન. વૃત્તિજ્ઞાન ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણ દ્વારા જાગૃત છે અને તે અનિત્ય છે. બીજું સ્વરૂપજ્ઞાન છે અને તેને આત્મજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે અને એ જ્ઞાન નિત્યજ્ઞાન છે.

આત્મજ્ઞાન કિંવા સ્વરૂપજ્ઞાનનું અસાધારણ કારણ ‘તત્ત્વમસિ’ આદિ મહાવાક્યોનો વિચાર છે, સાધારણ કારણ નિષ્કામ કર્મદિક્ક કહેલાં છે. અંતઃકરણમાં મલ, વિક્ષેપ અને આવરણ એમ ત્રણ પ્રકારના દોષો રહેલા છે. નિષ્કામ કર્મથી મલદોષ દૂર થાય છે, ભગવાનની ઉપાસનાથી વિક્ષેપદોષ દૂર થાય છે અને જ્ઞાનથી આવરણ દૂર થાય છે.

વિવેક, વૈરાગ્ય, શમાદિ પદ્ સંપત્તિ અને સુમુક્ષુતા આ ચાર સાધનોથી યુક્ત પુરુષ વેદાંતશાસ્ત્રના શ્રવણનો અધિકારી છે. શ્રવણ એ પ્રમાણગત અસંભાવનાને દૂર કરી વેદવાક્યોનો બ્રહ્મમાં તાત્પર્ય-નિશ્ચય કરાવે છે. મનન પ્રમેયગત અસંભાવનાને મટાડે છે અને નિદિધ્યાસન જીવબ્રહ્મનું ભેદવિષયક વિપરીત જ્ઞાન નિવૃત્ત કરી જીવ-બ્રહ્મનો અભેદ દેખાડે છે. આ ત્રણ દોષથી રહિત થયેલો સુમુક્ષુ ‘તત્ત્વમસિ’ આદિ મહાવાક્યોના વિચાર વડે આત્મજ્ઞાની થાય છે. અર્થાત્ આવરણનો પરાજય કરી સ્વરૂપસાક્ષાત્કાર મેળવી શકે છે. આત્મા જ્ઞાનરૂપ છે અને એ જ્ઞાનરૂપ આત્મા નિત્ય, શુદ્ધ, પુરુષ, સુક્ત, આનંદકરસ્ય ચિદ્ધન છે.

‘રત્નેશુભુથી ઉદ્ભવતો અનર્થકારી લોભ

રત્નેશુભુથી લોભ નામનો અનર્થ કરનારો દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. તેનું સ્વરૂપ ગ્રંથકારોએ અનેક પ્રકારે વર્ણવ્યું છે. પદાર્થની જોઈતા પ્રમાણમાં વસ્તુઓ મળતી હોવા છતાં વિચાર કર્યા સિવાય જુદાજુદા પદાર્થો મેળવવામાં રહેનારી અંતઃકરણની વૃત્તિને લોભ કહેવામાં આવે છે. આવો લોભી મનુષ્ય પદાર્થોને ભેગા કરવામાં પુણ્ય કે પાપ જોતો નથી અને એકઠા કરેલા પદાર્થોનો ઉપયોગ લોકકલ્યાણાર્થે કે પોતાના રક્ષણ માટે પણ કરતો નથી; તે અપ્રાપ્ત પદાર્થોની પ્રાપ્તિ માટે પુનઃ પુનઃ ઇચ્છાઓ કરે છે. એ લોભ સઘળા અનર્થોનું આદિ કારણ છે. શાસ્ત્રકાર કહે છે :

લોભાત્ ક્રોધઃ પ્રभवति क्रोधाद् द्रोहः प्रवर्तते ।

द्रोहेण नरकं याति शास्त्रज्ञोऽपि विचक्षणः ॥

લોભથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે, ક્રોધથી દ્રોહ બીજો છે અને દ્રોહથી નરક મળે છે; શાસ્ત્રનિષ્ણાત પંડિત હોય છે તોપણ પ્રાણી માત્રનો દ્રોહ કરવાથી તે નરક મેળવે છે.

મૃત્યુ સમ પ્રમાદ :

તમોશુભુથી પ્રમાદ, મોહ અને અજ્ઞાન. ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રમાદ એટલે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ માટે મનુષ્યોને આરા કરાવેલ શ્રુતિ-સ્મૃતિ વગેરેનાં વચનો સાંભળ્યા છતાં તેને ભૂલી જઈ અયોગ્ય આચરણ કરવું એ પ્રમાદનું સ્વરૂપ છે. આવો પ્રમાદ કોઈ રીતે યોગ્ય નથી. ભગવતી શ્રુતિ ઉપદેશે છે :

प्रमादो ब्रह्मविद्यायां न कर्तव्यः कदाचन ।

प्रमादो मृत्युरित्याहुर्विद्यायां ब्रह्मवादिनः ॥

બ્રહ્મવિદ્યાના અભ્યાસમાં કદી પણ પ્રમાદ કરવો ઉચિત નથી; કેમકે બ્રહ્મવાદી સત્ પુરુષો કહે છે, કે બ્રહ્મવિદ્યા મેળવવામાં

પ્રમાદ કરવો એ મૃત્યુ છે.

મોહ એટલે પોતાના હિતાહિતને સમજવામાં ધુલિનું અસમર્થ-
પણું. મોહમાં પડેલો પુરુષ હિતાહિતનો નિશ્ચય કરી શકે નહિ.
મોહમાં જે સાધનભૂત પદાર્થ હોય તે હિત કહેવાય અને તેમાં
પ્રતિબંધક માયાનાં કાર્યો અહિત કહેવાય. હિતાહિતમાં શું લેવું શું
ન લેવું એના અવિચારને મોહ કહેવામાં આવે છે. માયાનાં કાર્યો
જે સર્વ વિષયો છે, તે દુઃખદાયી અને અહિત કરનારાં છે. તેની
પ્રાપ્તિ માટે વિવેકરહિત બની અચળપૂર્વક પુરુષાર્થ કરવો તેનું
નામ મોહ છે.

મદિરારૂપ મોહ

ભર્તૃહરિ મહારાજ જ્યારે બધે ફરતા હતા, ત્યારે તેમણે
જગતના લોકોની સત્ય વસ્તુને ભૂલીને કેવળ માયામાં જ રહેલી
પ્રવૃત્તિ જોઈને કહ્યું :

આદિત્યસ્ય ગતાગનૈરહરહઃ સદ્દક્ષીયતે જીવિતં

વ્યાપારૈર્વહુકાર્યમારગુહમિઃ કાલો ન વિશાયતે ।

દૃષ્ટ્વા જન્મજરાવિપત્તિમરણં શ્રાસશ્ચ નોત્પયતે

પીત્વા મોહમર્થો પ્રમાદમદિરામુન્મત્તભૂતં જગત્ ॥

સૂર્યના વારંવાર આવાગમનથી જીવન ક્ષય પામે છે અને
વેપાર તથા મોટાં કામકાજને લઈને સમય બાળી શકાતો નથી;
તથા જન્મ, જરા, વિપત્તિઓ અને મરણને જોવા છતાં લેશ માત્ર
ત્રાસ ઉત્પન્ન થતો નથી; કારણ કે મોહમર્થી પ્રમાદરૂપ મદિરાનું
પાન કરી જગત ઉન્મત્ત થયું છે. મોહ ઉપર ભર્તૃહરિ મહારાજનું
દૃષ્ટાંત છે :

કોઈ એક ગામમાં ઢેઢવાડામાં ઓઝ્ય હતો. રસોઈ માટે
ચૂલ બનાવી હતી. લોક જમી રહ્યા પછી ચૂલનો દેવતા ઓલવાઈ
જઈ ફક્ત રાખ રહી હતી. સંધ્યાકાળ પછી અકસ્માત્ ત્યાં ભર્તૃહરિ

મહારાજ આવી પહોંચ્યા. શિયાળાની ઋતુ અને રાતનો વખત હોઈ પોતાની પાસે ઓઢવાતું સાધન ન હોવાથી ચૂલની રાખ ઊની હોઈ તેમાં જ તે સૂઈ ગયા. પાસે ઢેઢવાડામાં એક ઢેઢ દાડ પી નશામાં ગમે ત્યાં પડી રહ્યો હતો, તેને મધ્યરાત્રે ટાઢ પાતાં તેનો નશો ઊતર્યો ને પોતાને ઘેર આવ્યો અને બારણું ઠોક્યું. સ્ત્રી બોલી: ‘તું ઢરરોજ મોડો આવે છે, દાડ પીએ છે, કમાતો નથી, તેથી આજે બારણું ઉઘાડવાની નથી. ભર્તૃહરિ રાજ સિવાય તેની રાણીએને વાલ્યુ તો શું તારા વિના મારે નહિ આવે?’ આમ તિરસ્કારનાં વાક્યો સાંભળતાં છતાં આખી રાત ઢેઢ વારંવાર તેને બારણું ઉઘાડવા આજીજી કરી. આખર સુધી સ્ત્રીએ બારણું ન ઉઘાડ્યું. તે સાંભળી ભર્તૃહરિ મહારાજે વિચાર કર્યો, કે ‘અરેરે મોહ! તને ધિક્કાર છે કે તુચ્છ સ્ત્રીનાં આટલાં મહેણાં છતાં એક ઢેઢ તેની હજી આજીજી કરે છે!’

पापाणखण्डेष्वपि रत्नबुद्धिः कान्तेति घीः शोणितमांसपिण्डे ।
पञ्चात्मके चर्मणि चात्मभावो जयत्यसौ काचन मोहलीला ॥

પાપાણના ઢુકડામાં રત્નબુદ્ધિ થવી, લોહી-માંસના પિંડમાં કાંતા એવી બુદ્ધિ થવી અને પંચભૂતના ઢેહમાં આત્મબુદ્ધિ થવી, આવી કોઈ અનિર્વચનીય મહામોહની લીલા (સર્વ જગતમાં) જય કરી રહી છે.

सर्वं दुःखं क्लेशभूत अज्ञान

અજ્ઞાન એટલે પ્રકાશરહિતપણું. પોતે પ્રકાશરહિત બની પોતાના આશ્રયે રહેલાને અપ્રકાશિત બનાવે તેનું નામ અજ્ઞાન. જેમ ઘરનું અંધારું પોતે અપ્રકાશિત રહી ઘરમાં રહેલા સઘળા પદાર્થોને તથા ઘરને પ્રકાશરહિત કરે છે તેમ. કેટલેક સ્થળે અજ્ઞાન પોતે અપ્રકાશિત રહીને સ્વાશ્રયમાં અન્યરૂપે ફેરફાર લાવે છે. જેમ રજબુદ્ધિ એતનમાં રહેલું અજ્ઞાન રજબુદ્ધિ એતનને ઢાંકી

દઈ સર્પરૂપ 'દેશદારને પામે છે, તેમ પોતાના સ્વરૂપ વિધેનું અજ્ઞાન સાક્ષીના આશ્રયે રહી સાક્ષીને ઢાંકી દઈને પ્રપંચરૂપ જગતના આકારે દેશદાર પામે છે. આ અજ્ઞાન 'અહં અહોઽસ્મિ । હું અજ્ઞાની છું,' 'અહં ન જાનામિ । હું જાણતો નથી,' આવી પ્રતીતિ વડે જણાય છે. એ અજ્ઞાન વસ્તુતઃ તુચ્છ છે, તેની વાસ્તવિક કોઈ પણ સત્તા નથી; અર્થાત્ અધિષ્ઠાન જ્ઞાન થયા પછી તેની સ્થિતિ રહેતી નથી, તથાપિ સ્વાધિષ્ઠાન સાક્ષાત્કાર પહેલાં એ અજ્ઞાન સઘળાં દુઃખોનું કારણ છે; માટે સત્પુરુષોને શરણે જઈ સદ્બોધ દ્વારા એ અજ્ઞાન દૂર કરવું જોઈએ. કઠોપનિષદમાં કહ્યું છે :

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान् निबोधत ।

धुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं पथस्तत् कवयो वदन्ति ॥

અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રામાં ઊંઘનારા હે મનુષ્યો ! તમે જાગો, જાગો અને શ્રેષ્ઠ સદ્ગુરુને પ્રાપ્ત કરીને આત્માને જાણો. અજ્ઞાની તીક્ષ્ણ ધારની પેઠે જ્ઞાન અતિ કઠિન છે; તેને જ્ઞાની પુરુષો દુર્ગમ માર્ગ કહે છે.

સર્વ લક્ષણહારી માયા

જ્યારે નજરાજ દમયંતીને વનમાં એકલી મૂકીને ચાલ્યા ગયા, ત્યારે દમયંતી વણજરાની પોઠની સંગાથે પોતાના પિયરને રસ્તે જતી હતી. એક વખત શત્રિને સમયે પોઠે ઝાઝ નીચે પડાવ નાખેલો હતો અને બધા લોકો ગાઢ નિદ્રામાં સૂતા હતા. પરંતુ માત્ર દમયંતી પતિવિયોગના દુઃખે એકલી જાગતી હતી. તેવામાં એક જંગલી હાથીએ મદોન્મત્ત થઈને ધસારો કર્યો. આ જોઈ દમયંતીએ પોઠના માણસોને જગાડ્યા, કે 'ઓ ભાઈઓ ! જાંઠા, જાંઠા,' એમ બૂમબસાડા કરી મૂક્યા. પરંતુ કોઈ જાગ્યા નહિ, તેથી હાથી બધાને કચરી નાખીને ચાલ્યો ગયો.

આવી રીતે શ્રુતિ લગવતી પોકારી પોકારીને જગાડે છે,

તોપણ આપણે જાગતા નથી અને તેથી માયા બધાનું લક્ષણ કરી નાખે છે.

માટે શ્રુતિમાં ‘ચત્તિષ્ઠત’ અને ‘જાગ્રત’ એમ બે પદ છે. ‘ચત્તિષ્ઠત’ એટલે ‘ઊઠો,’ અર્થાત્ ‘બ્રહ્મની સન્મુખ થાઓ’ અને ‘જાગ્રત’ એટલે ‘જાગો’ અર્થાત્ ‘આવરણ દૂર કરો.’ જગતમાં ચાર પ્રકારના મનુષ્યો હોય છે: પામર, વિપથી, જિજ્ઞાસુ અને જ્ઞાની. તેમાં પામર તો નાસ્તિક હોવાથી શ્રુતિની આજ્ઞા માનતા નથી. તે રજ્જેશુ તથા તમોશુ પ્રધાન હોવાથી ઇંહલોકનાં વિષયસુખોને જ સત્ય માને છે. વિપથી રજ્જેશુપ્રધાન હોય છે અને પરલોકના સુખને શ્રેય માને છે. જિજ્ઞાસુ મિશ્રસત્ત્વશુ પ્રધાન હોય છે અને આ લોક તથા પરલોક-બન્ને લોકના સુખને ત્યજી દઈ, મોક્ષસુખની ઇચ્છા રાખે છે. જ્ઞાનીએ તો આવરણ દૂર કરી મોક્ષસુખની પ્રાપ્તિ કરેલી હોય છે. આ ચાર કોટિના મનુષ્યોમાંથી શ્રુતિમાં પામર તથા જ્ઞાની કોટિના મનુષ્યોને ઉદ્દેશીને આજ્ઞા કરી નથી પણ જિજ્ઞાસુ કોટિના મનુષ્યોને આજ્ઞા કરી છે. તેમાં જે ચત્તિષ્ઠત જાગ્રત-એ શ્રુતિ લગવતીની આજ્ઞા તો જિજ્ઞાસુને ઉદ્દેશીને છે.

મહારાજ સાહેબ : આવરણ દૂર કરવા માટે કયું સાધન છે ?

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : તે સાધન લગવતી શ્રુતિ માતાએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે :

શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ । આત્મા શ્રવણ કરવા યોગ્ય, મનન કરવા યોગ્ય તથા નિદિધ્યાસન કરવા યોગ્ય છે. ઉપક્રમ વગેરે છ લિંગો વડે વૈદિક શબ્દોનું અદ્વિતીય બ્રહ્મમાં જ તાત્પર્ય છે એમ નિશ્ચય કરીને સમજવું તેનું નામ શ્રવણ કહેવાય છે. જે પ્રકરણમાં જે વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે તે (૧) ઉપક્રમ-ઉપસંહાર કહેવાય છે, જે પ્રકરણમાં જે વસ્તુનું પ્રતિપાદન

કરવાનું હોય એ વસ્તુનું જ પ્રકરણના મધ્યભાગમાં વારંવાર પ્રતિપાદન કરવું તે (૨) અભ્યાસ કહેવાય છે. છાંદોગ્યના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં જ જેવી રીતે તત્ત્વમસિ । એ વાક્યથી અદિતીય બ્રહ્મ વસ્તુને નવ વાર જણાવવામાં આવી છે, જે પ્રકરણમાં વસ્તુનું પ્રતિપાદન જે પ્રમાણથી કર્યું હોય તેનાથી (પ્રતિપાદન કરનાર શબ્દપ્રમાણથી) અતિરિક્ત પ્રમાણનો અભાવ બતાવવો તેનું નામ (૩) અપૂર્વતા કહેવાય છે. જેમ છાંદોગ્યના છઠ્ઠા પ્રપાઠકમાં કેવળ ઉપનિષદ પ્રમાણથી અદિતીય બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કર્યું છે અને બ્રહ્મના ગ્રહણમાં અન્ય પ્રમાણનું અસામર્થ્ય બતાવ્યું છે. જે પ્રકરણમાં જે વસ્તુનું આત્મજ્ઞાન કે તેના અનુષ્ઠાનનું પ્રતિપાદન કર્યું હોય તે પ્રકરણમાં તે બતાવેલી વસ્તુનું જે પ્રયોજન કહેવામાં આવ્યું હોય તે (૪) ફળ કહેવાય છે; જેમકે છાંદોગ્યના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં આચાર્યવાન્ પુરુષો વેદ તસ્ય તાવદેવ ચિરં ચાવન્ન વિમોક્ષ્યે અથ સમ્પત્સ્યે । આચાર્યની ઉપાસના કરનાર પુરુષ બ્રહ્મને જાણવામાં સમર્થ થાય છે. તે જ્ઞાની પુરુષ વિમુક્તિ પર્યંત પ્રતીક્ષા કરે છે, એટલે કે પ્રારબ્ધક્ષયની જ પ્રતીક્ષા કરે છે. પ્રારબ્ધનો ક્ષય થયેથી પરબ્રહ્મમાં લીન થઈ જાય છે. એ પ્રમાણે અદિતીય બ્રહ્મજ્ઞાનનું બ્રહ્મપ્રાપ્તિરૂપ પરમ પ્રયોજન છે. જે પ્રકરણમાં જે વસ્તુનું પ્રતિપાદન કર્યું હોય, તે વસ્તુની પ્રશંસાને (૫) અર્થવાદ કહેવામાં આવે છે. જેવી રીતે છાંદોગ્યના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ઉદાલક-ઋષિએ શ્વેતકેતુ પ્રત્યે કહ્યું, કે સ્તત્તમાદેશમપ્રાદ્યો યૈનાશ્રુતં શ્રુતં ભવત્યમતં મતમવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાતં ભવતિ । હે પુત્ર ! શુરુ પાસે એ પ્રશ્ન કર્યો હતો, કે જેનું શ્રવણ કરવાથી શ્રવણનો અવિષય પણ શ્રવણનો વિષય થઈ જાય છે, મનનો અવિષય પણ મનનો વિષય થઈ જાય છે, બુદ્ધિનો અવિષય પણ બુદ્ધિનો વિષય થઈ જાય છે, અર્થાત્ જાણી શકાય છે. તે આત્મતત્ત્વ સમજવા માટે તમે શુરુ પાસે જિજ્ઞાસા કરી હતી ? એ પ્રમાણે અદિતીય બ્રહ્મવસ્તુની પ્રશંસા

કરી છે. જે પ્રકરણમાં જે વસ્તુનું પ્રતિપાદન કર્યું હોય તે પ્રકરણમાં તે વસ્તુનું જ પ્રતિપાદન કરવા માટે કહેલી યુક્તિને (૬) ઉપપત્તિ કહેવામાં આવે છે; જેમકે છાંદોગ્યના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં યદ્યા સોમ્યૈકેન મૃત્પિણ્ડેન સર્વં મૃષ્મયં વિજ્ઞાતં સ્યાત્ વાચારમ્ભણં વિકારો નામધેયં મૃત્તિકેત્યેવ સત્યમ્ । હે સૌમ્ય, જેમ માટીના પિંડનું જ્ઞાન થયેથી તમામ માટીથી બનેલાં પાત્રોનું (વાસણોનું) જ્ઞાન થઈ જાય છે; માટીના ઘટ વગેરે વિકૃતિઓ (વિકાર) અને નામ અર્થાત્ રૂપ અને સંજ્ઞા કહેવા માત્ર છે, વાસ્તવમાં સત્યરૂપ એક માટી જ છે; તેમ અદ્વિતીય વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવામાં વિકાર- (સાંસારિક પદાર્થો)ની યુક્તિઓ કહેવા માત્ર સમજવી; વાસ્તવિક નહિ. વાસ્તવમાં તો અદ્વિતીય બ્રહ્મ સિવાય કંઈ પણ બીજું વસ્તુ છે જ નહિ.

આ પ્રમાણેનાં ઉપર કહેલાં છ લિંગોથી ઉપનિષદાદિ દ્વારા બ્રહ્મ સંબંધી સર્વ પ્રમાણેનો સંશય મટતાં સુધી જે અભ્યાસ કરવો તેનું નામ શ્રવણ છે અને તે શ્રવણ શુરુના ઉપદેશથી તેમ જ શાસ્ત્ર દ્વારા સંપાદન કરી શકાય છે.

મનન

શ્રવણ કરેલા અદ્વિતીય બ્રહ્મરૂપ અર્થનું શ્રુતિ અનુકૂળ અનુમાનાદિ યુક્તિઓ વડે ચિંતન કરવું તે મનન કહેવાય છે. જેમ ગાય ચારે ચર્ચા પછી કોઈ વૃક્ષની છાયા નીચે બેસી વાગોળીને તૃપ્તિ મેળવે છે, તેમ વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણ કર્યા પછી એકાંતમાં બેસી તેનું મનન કરવાથી દૃઢ બોધની પ્રાપ્તિ થાય છે. પંચદશીમાં મનનનું લક્ષણ આ પ્રમાણે આપેલું છે:

યુક્તયા સંભાવિતતત્ત્વાનુસંધાનં મનનં તુ તત્ ।

શુરુના સાંભળેલા અભિપ્રાય ને યુક્તિઓથી આ સાંભળેલું

સંભવિત છે એમ નિશ્ચય કરવો તે મનન કહેવાય છે.

શ્વેતકેતુને એમના ગિતાએ તત્ત્વમસિ। એમ નવ વાર ઉપદેશ કરેલો છે, અને તે જ ઉપદેશ એટલે ‘જીવ બ્રહ્મ છે’ એમ આપણને બધાને શ્રુતિ કહે છે, પણ ‘જીવ બ્રહ્મ છે’ એવું જ્ઞાન મનનના અભાવે કોઈ વ્યાવહારિક અધિકાર વગરના જીવને થતું નથી; માટે જીવબ્રહ્મના ઐક્યનું જ્ઞાન મેળવવા માટે તત્ત્વમસિના તત્ અને ત્વમ્ શબ્દોના શબ્દાર્થમાં ભાગત્યાગસક્ષણ કરી જીવબ્રહ્મનો અભેદ નિશ્ચય કરવાનો છે. તત્નો વાચ્યાર્થ ઈશ્વર છે અને તે સર્વજ્ઞત્વાદિ ધર્મવિશિષ્ટ છે. ત્વમ્નો વાચ્યાર્થ જીવ છે અને તે અદ્વ્યજ્ઞત્વાદિ ધર્મવિશિષ્ટ છે. સર્વજ્ઞત્વ અને અદ્વ્યજ્ઞત્વ એ બે વિરુદ્ધ ધર્મ છે, પરંતુ જોઈ ઉપનિષદાદિનો અભ્યાસ કર્યો છે તેને ખબર છે, કે તે ધર્મો કેવળ ઉપાધિ છે અને ઉપહિત જીવ ચૈતન્ય અને ઈશ્વર ચૈતન્ય એક જ ચિદેકરસ બ્રહ્મ જ છે. આવી રીતે જીવ બ્રહ્મ છે એમ સાધકે નિશ્ચય કરવો. વળી જેમ એક જ આકાશ ઘટ અને મઠની લિપ્ત લિપ્ત ઉપાધિથી ઘટાકાશ તરીકે નાનું અને મઠાકાશ તરીકે મોટું જણાય છે, તેમ એક જ (બ્રહ્મ) ચૈતન્ય, અવિદ્યા અને માયાની લિપ્ત લિપ્ત ઉપાધિથી જીવ તરીકે અદ્વ્યજ્ઞ અને ઈશ્વર તરીકે સર્વજ્ઞ પ્રતીત થાય છે. આવી યુક્તિઓ ‘હું શુદ્ધ સ્વરૂપ છું,’ એમ અભેદ નિશ્ચય કરવામાં ઉપકારક છે અને અભેદજ્ઞાન કરવામાં આવી યુક્તિઓનો ઉપયોગ કરવો તેનું નામ મનન કહેવાય છે.

આ કારણે જે યુક્તિ વડે ભેદજ્ઞાન વધે તે કુતર્ક છે, પણ મનન નથી.

બ્રહ્મવિદ્યા મેળવવા માટે વિનય, માહાત્મ્યજ્ઞાન, શ્રદ્ધા તથા બ્રહ્મચર્યાદિ જોઈએ અને તે ન હોય છતાં બ્રહ્મવિદ્યા મેળવવા યત્ન કરે તો તે કુતર્કમાં પડે છે. મનનમાં યુક્તિનો ઉપયોગ છે, પણ કુયુક્તિ ન કરવી જોઈએ.

નિદિધ્યાસન

વિજ્ઞાતીય વૃત્તિઓના તિરસ્કારપૂર્વક સજ્ઞાતીય વૃત્તિઓનો પ્રવાહ ચલાવવો તે નિદિધ્યાસન કહેવાય છે ‘હુ સત્, ચિત્, આનંદ, કૃતસ્થ, અક્રિય, અજર, અમર, પૂર્ણ, નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત સ્વરૂપ આત્મા છું, એવા જ્ઞાનરૂપ વૃત્તિનો પ્રવાહ’ તે સજ્ઞાતીય વૃત્તિનો પ્રવાહ કહેવાય છે અને ‘હુ બ્રાહ્મણુ આદિ ચાર વર્ણુ નથી, બ્રહ્મચર્યાદિ ચાર આશ્રમ નથી તથા પુરુષ, સ્ત્રી, બાળક વગેરે હું નથી, એવા જ્ઞાનરૂપ વૃત્તિનો પ્રવાહ’ તે વિજ્ઞાતીય જ્ઞાનનો તિરસ્કાર કહેવાય છે નિદિધ્યામન એ જ્ઞાનનું આક્ષાત્ર કાગળ છે અને તેના પરિપાક વિના અવિદ્યાનો ક્ષય વતો નથી શ્રુતિમા કહ્યું છે

નિદિધ્યાસનશૂન્યસ્ય નાસ્ત્યવિદ્યાપરિક્ષય । નિદિધ્યાસન રહિત જે હોય તેની અવિદ્યાનો નાશ થતો નથી

આત્મસાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિ માટે શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન કરવા બોધે એ નિદિધ્યાસન પછીની અવસ્થા અતરાચરહિત અનુભવની છે મજ્ઞાતીય વૃત્તિ એકાગ્રતા પર લાવે છે ત્યાં બ્રહ્મદર્શન (બ્રહ્માનુભવ) થતા વૃત્તિનું વિમ્ભરત્વ થાય છે અને રસ અચિત્ય જણાઈ રહે છે

નિદિધ્યામનની પરિપક્વ અવસ્થાને મવિંકટપ સમાધિ કહે છે સવિકટપ સમાધિની પરિપક્વ અવસ્થાને નિર્વિકટપ સમાધિ કહે છે નિર્વિકટપ સમાધિ દ્વારા જ્ઞાન થાય છે અને જ્ઞાનથી મર્વ પ્રકાશના કુખની નિવૃત્તિ થાય છે માટે જ શ્રુતિ કહે છે

આત્મા વારે દ્રષ્ટવ્ય । હે મૈત્રેયી ! આત્મા દર્શન કરવા ચો ચ છે આ તો પૂર્ણ વૈરાગ્ય હોય તો જ એને જ્ઞાન થાય છે

મહારાજા આહેજ ત્રીન વૈરાગ્ય શ્રી ગીતે વાચ ?

સ્વામી પ્રકાશાનંદ અનેક જન્મોના ધર્મના સંકારો એટલે

કે કર્મ-ઉપાસના દ્વારા મળ-વિક્ષેપ દોષો દૂર થયા હોય એવા લોકોના અંતઃકરણમાં વિચાર દ્વારા વૈરાગ્યાદિ દૈવી ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે. આ સંબંધમાં બુદ્ધદેવનું દર્શાવ છે :

સિદ્ધાર્થનો વિવેક

બુદ્ધદેવનો જન્મ ઈ. પૂ. ૫૫૮માં હિમાલયની તળેટી આગળ ચંપારણ્યની ઉત્તરે નેપાળની તરાઈમાં કપિલવસ્તુ નામે નગરીમાં થયો હતો.

સિદ્ધાર્થ જ્યારે પોતાની જુવાનીમાં મુખોપભોગ કરતા હતા, ત્યારે બહુ વિચાર કરતા હતા; કારણ કે તે બાળપણથી વિચારશીલ અને એકાગ્રચિત્તવાળા હતા. જે નજરે પડે તેનું બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરવું અને એના ઉપર અત્યંત વિચાર કરવો એ તેમનો સહજ સ્વભાવ હતો. તે જુવાની ભોગવતા હતા એટલું જ નહિ પણ તે સાથે જુવાની એટલે શું, એ પણ વિચારતા હતા; તે એશઆરામ ભોગવતા હતા, પણ તે સાથે એશઆરામ એટલે શું, એનું સુખ કેટલું, દુઃખ કેટલું, એ ભોગનો સમય કેટલો, એનો પણ એ વિચાર કરતા હતા; તે વિચારતા કે અવિદ્વાન મનુષ્યો તો ઘરડા મનુષ્યોને કે વ્યાધિગ્રસ્ત મનુષ્યોને જોઈ કંટાળે છે ને તેમનો તિરસ્કાર કરે છે, પરંતુ હું જો તેમના પ્રમાણે વિચાર કરું તો તે મને શોભે નહિ. વળી અજ્ઞાની મનુષ્યો મૃત શરીર જોઈને કંટાળે છે અને તેઓ ભૂલી જાય છે કે તેઓ પણ એક વખત મરવાના છે, પણ મારાથી તેમ ન વર્તી શકાય. આવા વિચારોથી તેમનો જુવાનીનો મદ, આરોગ્યમદ અને જીવનમદ તદ્દન ગળી ગયા.

જેની પાસે ઘર, ગાડી, ઘોડા, પશુ, ધન, સ્ત્રી, પુત્ર, દાસ-દાસીઓ વગેરે હોય તે આ જગતમાં સુખી મનાય છે અને ઘણા લોકો પણ એમ માને છે, કે મનુષ્યનું સુખ આ વસ્તુઓને અધારે છે. પણ બુદ્ધદેવ વિચારવા લાગ્યા, કે ‘હું પોતે મરણધર્મી.’

વ્યાધિધર્મી છતાં, શોકધર્મી છતાં, જરા, વ્યાધિ, મરણ અને શોકથી સંબંધ રાખનારી વસ્તુઓ ઉપર મારા સુખનો આધાર માની બેઠો છું એ દીક નથી. જે પોતે દુઃખરહિત નથી તે બીજાને સુખ કેમ આપી શકે ? માટે જ્યાં જરા, વ્યાધિ, મરણ કે શોક ન હોય એવી વસ્તુની ખોળ કરવી યોગ્ય છે અને એનો જ આશ્રય લેવો જોઈએ.

વૈશમ્યવૃત્તિ

આવા આવા વિચારમાં જે પડે તેને સંસારનાં સુખોમાં શો રસ લાગે ? જે સુખ નાશવંત છે, જેનો ભોગ એક ક્ષણ પછી જ કેવળ ભૂતકાળની સ્મૃતિરૂપ થઈ રહે છે, જે ઘડપણ, રોગ અને મરણને નજીક ખેંચી લાવે છે, જેનો વિયોગ શોકને કરાવવાવાળો છે, એ સુખ અને ભોગમાંથી એનું મન ઉઠાસ થઈ ગયું. જેના ઘરમાં કોઈ પ્રિય મનુષ્ય દિવાળીને દહાડે ‘હમણાં મરશે’ એવી સ્થિતિમાં હોય તેને તે દિવસે પકવાત્ર વહાલાં લાગે, કે રાત્રે દીપાવલી જોવા જવાની ઇચ્છા થાય ? તેમ સિદ્ધાર્થને દેહનું જરા, વ્યાધિ અને મરણનું થનારું આવશ્યક રૂપાંતર ક્ષણે ક્ષણે દેખાતું હોવાથી સુખોપભોગ તરફ કંટાળો આવી ગયો. એ જ્યાં ત્યાં એ વસ્તુઓને નજીક આવતી જોવા લાગ્યા અને તેથી પોતાનાં સગાંવહાલાં, દાસદાસીઓ વગેરેને એ સુખની પાછળ જ વલખાં મારતાં જોઈ એમનું હૃદય કરુણાથી ભરાઈ જવા લાગ્યું. લોકો આવા જડ કેમ હશે ? વિચાર કેમ કરતા નહિ હોય ? આવા ઇહલોક ને પરલોકના તુરંત સુખ માટે કેમ આતુર થતા હશે ? પણ આ વિચારો ક્યારે કહી શકાય ? એ સુખને બદલે બીજું કોઈક અવિનાશી સુખ ખતાવી શકાય તો જ એ વાતો કરવી કામની છે. એ સુખ શોધ્યે જ છૂટકો. પોતાના હિત માટે એ સુખ જ ચેળવડું જોઈએ અને પ્રિય જનો ઉપર ખરું હેતુ બતાવવું હોય તોપણ અવિનાશી સુખ જ શોધવું જોઈએ.

આવા આવા વિચારો કરતાં કેટલોક કાળ ગયા પછી ભર-
જીવાનીમાં માતાપિતાની ઇચ્છા ન હોવા છતાં, તે મસ્તક મુંડાવી
ભગવાં પહેરી, નિત્ય સુખની શોધ માટે ઘરમાંથી બહાર નીકળી ગયા.

તપશ્ચર્યા

ઘર છોડી સિદ્ધાર્થ દૂર નીકળી ગયા. ચમારથી તે પ્રાક્ષણ
પર્યંત સર્વ જાતિના માણસો પાસેથી મેળવેલી લિલાને એક
પાત્રમાં ભેગી કરી તે ખાવા લાગ્યા. પહેલપહેલાં એમને એમ
કરવું બહુ જ આકરું લાગ્યું, પણ એમણે વિચાર કર્યો, કે ‘અરે
જીવ ! તને કોઈ એ સંન્યાસ લેવાની જગરજસ્તી કરી નહોતી.
રાજપુત્રીથી તે આ વેશ લીધો છે. રાજ-સંપત્તિનો ત્યાગ
આનંદથી કર્યો છે. હવે તને આ લિલાત્ર ખાવામાં શાનો કંટાળો
આવે છે? મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે ભેદભાવ જોઈ તારું હૃદય ચિરાઈ
જતું, પણ હવે તારી પોતાની ઉપર હીન જાતિના માણસનું અન્ન
ખાવાનો પ્રસંગ આવતાં જ તારા મનમાં એ લોકો વિષે અનુકંપા
ન આવતાં કંટાળો ઉત્પન્ન થયો ! સિદ્ધાર્થ, છોડી દે આ નંજનાઈ !
સુગંધી ભાતમાં અને હીન લોકોએ આપેલા આ અન્નમાં તને
ભેદભાવ ન લાગવો જોઈએ. આ સ્થિતિ તું પ્રાપ્ત કરીશ તો જ
તારી પ્રવ્રજ્યા સફળ થશે.

એવી રીતે જે પૂર્ણ વૈરાગ્યવાન હોય તેને ધ્યાનયોગ દ્વારા
પહેલાં સવિકલ્પ સમાધિ થાય છે અને પછી નિર્વિકલ્પ સમાધિ
થતાં વખત લાગતો નથી.

પ્રસંગ ૭મો

એક વળત સ્વામી પ્રકાશાનંદજી મોરબી હતા, ત્યારે મહારાજ સાહેબે પત્ર લખ્યો હતો, કે ‘ચિરંજીવી લાલુનાં લગ્ન છે માટે આપ જરૂર પધારશો.’ તે સુજળ સ્વામીજી વાંસદા પધાર્યા. નજીકના જંગલમાં ઊતર્યા હતા, ત્યાં મહારાજ સાહેબ ચિરંજીવી લાલજી સાહેબની સાથે પધાર્યા. કુશળ સમાચાર પૂછ્યા બાદ પ્રસંગ નીકળતાં સ્વામીજીએ હસતાં હસતાં ચિરંજીવી લાલજી સાહેબને ઉદ્દેશીને આ પ્રમાણે કહ્યું :

સ્વામી પ્રકાશાનંદઃ જ્યાં સુધી લગ્ન ન કર્યું હોય ત્યાં સુધી મનુષ્ય તરીકે અર્ધા જ કહેવાય.

यावन्न विन्दते जायां तावद्धर्मो भवेत् पुमान् ।

यन्न वालैः परिवृत्तं श्मशानमिव तद् गृहम् ॥

જ્યાં સુધી મનુષ્ય પત્નીને પ્રાપ્ત કરે નહિ ત્યાં સુધી તે અર્ધો (અસંપૂર્ણ) રહે છે. જે ઘર બાળકોથી વીંટળાયેલું ન હોય તે શ્મશાન સરખું જ છે.

જગતની ઉત્પત્તિના પ્રથમ સંકલ્પથી પ્રભવતિના મનુ તથા શતરૂપા રૂપે વિભાગ કરવામાં આવ્યા અને તે પુરુષે પોતે એકલો હોવાથી સૃષ્ટિ આગળ ન વધારી શકવાથી બીજાની ઇચ્છા કરી. આવી રીતે પતિપત્નીરૂપે જગતની ઉત્પત્તિ વિષે બૃહદ્દાર્ણવકોપનિ-પદમાં શ્રુતિ છે :

સ હૈ નૈવ રમે તસ્માદેકાકી ન રમતે સ દ્વિતીયમૈચ્છત્ । સ હૈ
તાવાનાસ યથા સ્ત્રીપુમાંસૌ સંપરિણ્યકૌ ॥ સ હમમેવાત્માનં દ્વેષા
પાતયત્તતઃ પતિશ્ચ પત્ની ચામૃતાં તસ્માદિદમર્ધવૃગલમિવ સ્વ
હતિ હસ્માઽહ યાદ્યવલ્ક્યસ્તસ્માદયમાકાશઃ સ્ત્રિયા પૂર્યત ઇવ
તાસમમૃત્તતો મનુષ્યા અજાયન્ત ।

આ પ્રમાણે તે પ્રજાપતિને કોઈ પણ પ્રકારે આનંદ થયો
નહિ. જેવી રીતે કોઈ પણ મનુષ્ય એકલો હોય તો તેને આનંદ
થતો નથી, તેને કોઈ બીજાની (સ્ત્રીની) ઇચ્છા થઈ. જેમ પતિ
તથા પત્ની એકબીજા સાથે આલિંગન અવસ્થાવાળાં હોય છે,
તેવી જ રીતે પ્રજાપતિ તે અવસ્થાવાળા થયા. તેમણે પોતાને જ
જે વિભાગવાળા કર્યા. આથી પતિ તથા પત્ની બન્ને ઉત્પન્ન થયાં.
જેમ દાળનો અર્ધો દાણો એક આખા દાળના લાવડપે છે, તેમ
તેઓ આ સમયે પોતાના અર્ધરૂપે હતા. યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિએ આ
પ્રમાણે પ્રજાપતિના સંબંધમાં જણાવ્યું છે. આ ખોટ પત્નીના
અસ્તિત્વથી પૂર્ણ થઈ, જેથી તે મનુ તે સ્ત્રી શતરૂપાની પાસે
ગયા અને તેઓથી મનુષ્યોનો જન્મ થયો.

આવા જ પ્રકારનું બાઈબલમાંથી વૃત્તાંત મળી આવે છે, કે
પરમાત્માએ કહ્યું: ‘માણસ એકલો જ રહે તે સારું નથી. હું એને
માટે મહદગાર બનાવીશ.’ ત્યારબાદ પ્રભુએ જમીનમાંથી વન-
વગડાનાં દરેક પશુને બનાવ્યાં અને હવામાં ઊડતાં દરેક નાનાં
નાનાં જંતુઓને બનાવ્યાં. પછી તે બધાંને પોતે આદમને લાવીને
બતાવ્યાં અને પૂછ્યું, કે ‘તમો આ બધાંને શું કહેશો?’ અને
ત્યારબાદ આદમે જેને જેને જે નામ આપ્યું તે નામ કાયમ રાખ્યું.

અને આદમે બધાં ઢાંરો, પશુઓ અને જીવજંતુઓનાં નામ
આપ્યાં, પણ આદમ સિવાય તેનો મહદગાર તેને કોઈ મળ્યો
નહિ. ત્યારબાદ પરમાત્માએ આદમને ગાઢ નિદ્રા આપી અને તે

સૂઈ ગયો. તે વખતે તેનું એક પાંસળું પ્રભુએ કાઢી લીધું તથા તે જગ્યાએથી માંસ કાઢી લઈને તે લાગ તેના વડે ઢાંકી દીધો.

તે માણસની પાંસળીમાંથી પ્રભુએ સ્ત્રીને ઘડી કાઢી અને તેને મનુષ્ય પાસે લાવીને મૂકી દીધી.

અને આદ્યે કહ્યું : ‘આ મારા પાંસળામાંનું એક પાંસળું છે અને પાંસળાંનું માંસ છે તેને સ્ત્રી કહેવામાં આવશે; કારણ કે તેને માણસમાંથી ઉત્પન્ન કરવામાં આવી છે.’ આ સ્ત્રી જ ઈવ કહેવાય છે.

તેથી મનુષ્યન્તત પોતાના મા અને બાપને છોડી દઈને પોતાની સ્ત્રીને વગગી રહેશે અને તેઓ એકબીજામાં મગ્ન થઈને રહેશે.

ધર્મશાસ્ત્રમાં લખ્યું છે : સર્વાવ્યવસંપૂર્ણા મુવૃત્તામુદ્વહેત્રરઃ । સમસ્ત સંપૂર્ણા અવયવોવાળી અને સારાં આચરણવાળી કન્યાની સાથે મનુષ્ય વિવાહ કરે. વિવાહ કરતી વખતે કન્યાના કુળનો પણ વિચાર કરવા શાસ્ત્ર કહે છે :

મા સાધ્વી કુલજ્ઞાયા ચ પતિસેવાસુ તત્પરા ।

જે કન્યા ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થઈ હોય તે સદાચારિણી તથા પતિની સેવામાં તત્પર રહેનારી છે.

પ્રાચીન સમયમાં જે લોકો કુલીન ગણાતા તે લોકો કન્યા-વિક્રય ન કરતા. એટલું જ નહિ પણ તેઓ વ્યવહારમાં પણ શુદ્ધ ચારિત્ર અને સાદી સરળ રહેણીકરણી, લેવડદેવડમાં પણ પ્રમાણિ-કતા તથા શાસ્ત્રમાં કહેલી સત્યનિષ્ઠા આદિતું પાલન કરતા; ન્યારે વર્તમાન કાળમાં તો કુળ અને કુલીનતા કેવળ વંશપરંપરાગત ચાલતી આવેલી રૂઢિ ઉપર જ અવલંબે છે. ઘણે ભાગે જોવામાં આવે છે, કે આવા કહેવાતા કુલીન, અકુલીન ગણાતા પુરુષો કરતાં પણ હલકાં કામો કરે છે.

ન્યારે લગ્ન જેવી પ્રથા ન હતી, ત્યારે ગમે તે પુરુષ ગમે

તે સ્ત્રીનો પોતાના આનંદ ખાતર સહવાસ કરતો અને પછી મતલબ પૂરી થયા બાદ અથવા તો અભાવ થઈ જાય એટલે બિચારીને નિરાધાર રખડતી મૂકી દેતો. આ અવ્યવસ્થા અને દૂરાચારને અટકાવવા માટે પ્રાચીન ઋષિ-મુનિઓએ લગ્ન જેવી પ્રથા નક્કી કરી; કે જેથી દેવ, અગ્નિ, સગાં, કુટુંબ, નાતજાત તથા ગામના પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોની સાક્ષીમાં કન્યાદાન થાય એટલે બંને એકબીજાના ધર્મબંધનમાં રહે અને તે મુજબ પતિ, પત્નીનું અને બન્નેઓનું પાલનપોષણ કરે. અને પત્ની પતિની અને કુટુંબની સેવામાં તત્પર રહી એકબીજાની નિંદગી સુખથી વિતાવે; આટલો સુધારો થયો. ત્યારબાદ એવી પ્રથા દાખલ થઈ, કે છોકરાઓ પોતે ભલે લાયક હોય કે ન હોય, તોપણ પોતાની પસંદગીની કન્યાને પરણતા, એટલે કે મોટેભાગે ફસાવતા. આમ નાલાયક પતિ લાયક દીકરીઓને પરણીને તેના જીવનમાં મુખ આપી શકતો નહિ, પરિણામે દીકરીઓ દુઃખી થવા લાગી. એટલે પછી માળાપોએ જ વરની પસંદગી કરવા માંડી અને કન્યાની પણ તે મુજબ પસંદગી થવા માંડી અને તે પ્રમાણે જાતિ, વય, કુળ, વિદ્યા, રૂપ વગેરે જોઈને વરને કન્યાદાન કરવા માંડ્યું, આટલો સુધારો થયો. આ બધો સામાજિક ધર્મ છે, સનાતન ધર્મ નથી, એટલે હંમેશાં કાળાંતરે ફેરફાર થતો જાય.

તૈત્તિરીય શિક્ષામાં આચાર્ય શિષ્યને ઉપદેશ આપે છે :

આચાર્યાય પ્રિયં ધનમાહત્ય પ્રજાતન્તું મા વ્યવચ્છેત્સીઃ ।

આચાર્યને શુરુદક્ષિણામાં પ્રિય ધન આપી, સંતોષી, તેમની આજ્ઞા લઈ પછી ગૃહસ્થાશ્રમ કરજે, પણ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી તરીકે. શુરુગૃહે વાસ કરી પ્રજાતંતુને ઉચ્છેદ ન કરીશ.

મનુ ભગવાન તો ખાસ ગૃહસ્થાશ્રમને આશ્રય રાખે છે :

ઋણાનિ ત્રીણ્યપાકૃત્ય મનો મોક્ષે નિવેશયેત્ ।

અનપાકૃત્ય મોક્ષં તુ સેવમાનો વ્રજત્યધઃ ॥

ત્રણ ઝણુને આદા કર્યા પછી જ મનને મોક્ષમાં બેઠવું બેઈએ; બે ત્રણ ઝણુ દૂર કર્યા વિના મોક્ષને એવે તો તેનો અધઃપાત થાય છે.

મનધીત્ય દ્વિજો વેદાનનુષ્ઠાચ તથાન્મજાન્ ।

અનિષ્ટા ચૈવ યદૈશ્વ મોક્ષમિચ્છન્વતત્યથઃ ॥

બે કોઈ પણ દિવ્ (ગ્રાહણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય) વેદ ભણ્યા વિના, પુત્ર-પ્રજા ઉત્પન્ન કર્યા વિના અને યજ્ઞાદિથી દેવતાઓને સંતોષ્યા વિના મોક્ષની ઇચ્છા કરે છે તો તેનો અધઃપાત થાય છે.

યથા વાયું સમાશ્રિત્ય વર્તન્તે સર્વજન્તવઃ ।

તથા ગૃહસ્થમાશ્રિત્ય વર્તન્તે સર્વે આશ્રમાઃ ॥

જેમ સર્વ પ્રાણીઓ વાયુને આશ્રયે જીવે છે તેમ જ બધા આશ્રમે ગૃહસ્થાશ્રમને આશ્રયે નહે છે.

યથા નદીનદાઃ સર્વે સમુદ્રે યાન્તિ સંસ્થિતિમ્ ।

તથૈવાશ્રમિણઃ સર્વે ગૃહસ્થે યાન્તિ સંસ્થિતિમ્ ॥

જેમ નાનીમોટી બધી નદીઓ સમુદ્રમાં જઈ કરે છે, તેમ જ બધા આશ્રમે ગૃહસ્થાશ્રમનો આશ્રય કરે છે.

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં પણ કાર્યપ દિતિને કહે છે :

તસ્યાઃ કામં ન કઃ કુર્યાત્ સિદ્ધિસ્ત્રૈર્વર્ગિકી યતઃ ।

જે સ્ત્રીના સાહચર્યથી ધર્મ, અર્થ, કામ, ત્રણ પુરુષાય સિદ્ધ થઈ શકે છે તે સ્ત્રીની ઇચ્છાને કોણ પૂર્ણ ન કરે ?

સર્વાશ્રમાનુષ્ઠાદાય સ્વાશ્રમણ કલત્રવાન્ ।

વ્યસનાર્ણવમત્યેતિ જલયાનૈર્યથાર્ણવમ્ ॥

બધા આશ્રમે ન સ્વીકારવા છતાં પણ સ્ત્રીવાળો મનુષ્ય પોતાના આશ્રમથી (ગૃહસ્થાશ્રમથી) નૌકા વડે સમુદ્ર તરાય તે પ્રમાણે દુઃખરૂપી સાગરને તરી જાય છે.

યામાહુરાત્મનોદ્યર્થે શ્રેયસ્કામસ્ય માનિન્તિ ।

યસ્યાં સ્વધુરમવ્યસ્ય પુમાંશ્વરતિ નિઃસ્પૃહઃ ॥

હે સુંદરી ! જે સ્ત્રીને કલ્યાણની કામનાવાળાઓ પોતાનું અર્ધું શરીર માને છે તે સ્ત્રીના ઉપર ગૃહભાર નાખવાથી પુરુષ નિશ્ચિંત ફરીફરી શકે છે.

यामाश्रित्येन्द्रियारातीन् दुर्जयान्तिवराश्रमैः ।

वयं जयेम ह्येलाभिर्दस्युन्दुर्गपतिर्यथा ॥

જેમ કિલ્લાવાળો રાજા શત્રુઓને જીતી શકે છે તેમ બીજા આશ્રમો (બ્રહ્મચર્ય, સંન્યાસ ઇત્યાદિ) વડે ન જીતી શકાય એવા ઇન્દ્રિયોરૂપી શત્રુઓને અમે એક સ્ત્રીના સહકાર વડે રમત-માત્રમાં જીતી શકીએ છીએ; અર્થાત્ ગૃહસ્થાશ્રમ અથવા સ્ત્રી એ કિલ્લો છે; માટે ઇન્દ્રિયોને વશ રાખવી હોય તો એનો આશ્રય કરવો જ જોઈએ.

કેટલાક બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાંથી જ સંન્યાસ લે છે અને પાછળથી તે પતિત થાય છે. માટે જેમ મેદાનમાં રહીને લડવા કરતાં કિલ્લામાં રહીને લડવાથી બચાવ કરી શકાય છે તેવી રીતે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને ગૃહસ્થધર્મ પાળીને જ્ઞાન મેળવવું તે યોગ્ય કહેવાય. ઉત્તરાવસ્થામાં એટલે શ્રુતિમાં કહે છે કે : આશ્રમાદાશ્રમં ગच्छेत् । અનુક્રમે એક આશ્રમમાંથી બીજા આશ્રમમાં જવું. માટે પોણોસો વર્ષે સંન્યાસ લેવો.

બીજે દિવસે લગ્ન માટે વરયાત્રા (જનન) સીતામઠ ગઈ. ત્રણ ચાર દિવસ પછી સીતામઠથી લગ્ન કરીને આવ્યા અને મહારાજ સાહેબ તથા ચિ. લાલજી સાહેબ સ્વામીજી પાસે પધાર્યા અને લગ્ન થયા વિષેની થોડી વાતચીત કરી. પછી સ્વામીજીએ ચિ. લાલજી સાહેબને આ પ્રમાણે કહ્યું :

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : હવે તમારે ધર્માચરણ કરવાનું છે. તૈત્તિરિય ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે : સત્યં વદાધર્મં ચર । ધર્મનાં લક્ષણો કયાં ?

મનુ ભગવાન કહે છે કે-

ધૃતિઃ ક્ષમા દમોઽસ્તેયં શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

‘ધી વિદ્યા સત્યમક્રોધો દશકં ધર્મલક્ષણમ્ ॥

ધૈર્ય, ક્ષમા, દમ, અસ્તેય એટલે ચોરી ન કરવી તે, શૌચ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ. બુદ્ધિ, વિદ્યા, સત્ય અને અક્રોધ એ દશ ધર્મનાં લક્ષણો છે.

તો શંકા થાય કે ધર્મનાં લક્ષણોમાં સત્ય આવી જાય છે છતાં પણ સત્યને ધર્મ ચરથી સત્ય વદ બુદ્ધ કેમ લખ્યું? સમાધાન એ છે કે સત્યના પાલન વગર ધર્મનું આચરણ થઈ શકતું નથી. માટે સત્ય એ તો ધર્માચરણનો મુખ્ય પાયો છે. કબ્જાદ-મુનિના વૈશેષિક દર્શનની શરૂમાં સૂત્ર છે, કે યતોઽમ્યુદયનિશ્ચેયસસિદ્ધિઃ સ ધર્મઃ । એટલે કે જે વૈદિક આચરણ વિશેષથી આ લોક સંખ્યાધી લોકો તેમજ પારલૌકિક, સ્વર્ગાદિ તેમજ મોક્ષમુખની પ્રાપ્તિ થાય તે ધર્મ; આણું ધર્મનું લક્ષણ બતાવ્યું છે.

આ સૂત્રમાં યતઃ જેનાથી અમ્યુદયનિશ્ચેયસસિદ્ધિઃ થાય તેમાંથી એટલે કે કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાનથી એમ સમજવું. એ કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાનની રક્ષા સત્યથી થાય એટલા માટે શ્રુતિમાં કહે છે, કે સત્યેન રક્ષિતો ધર્મઃ । ભગવાન પંતજલિ પણ કહે છે કે સત્યપ્રતિષ્ઠાયાં ક્રિયાફલાગ્રયત્વમ્ । સત્યની પૂર્ણ દૃઢતા સિદ્ધ થતાં ક્રિયાના ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. અહીં ક્રિયા એટલે કર્મ, ઉપાસના, જ્ઞાન અને ફળ આ પ્રમાણે મળવિશેષ અને આવરણ દોષોનું નિવારણ થાય તે. જેમંડે મેલાં-કપડાંને ધોવાં હોય તો પહેલાં તેને પાણીમાં પલાળવાં પછી તેને સાબુ નાખી ધોડો મારીને કે છબછબાવીએ એટલે કપડાં સાફ થાય છે. તે પ્રમાણે કર્મની સાથે સાથે પાણીની માફક દરેક ક્રિયામાં (એટલે કે મહેલેથી અંત સુધી) સત્યની જરૂર છે. સત્ય વિના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ

કરનાર વ્યક્તિ સૂકા કપડામાં ધોકા મારે છે; એથી કંઈ કપડું સાફ થતું નથી પણ કાટી બાય છે. આમ કર્મ (પ્રતીક) ઉપાસના કર્યા સિવાય શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન કરે છે. એ સૂકા કપડામાં ધોકા મારવા જેવું છે અને પરિણામે શુષ્ક જ્ઞાન થઈ બાય છે; છતાં તે સફળ થતું નથી. વૈરાગ્ય અને ઉપરતિ વિના નિદિધ્યાસન ક્યાંથી હોય ? તેથી આ કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાનમાં સત્ય જ હોવું જરૂરી છે; તો જ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે સત્ય એ ધર્મનો મૂળ પાયો હોવાથી સત્ય વદા એમ પહેલાં કહ્યું છે, માટે સત્યનું પાલન કરીને ધર્મનું આચરણ કરવું.

મહારાજ સાહેબ : વેદમાં કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન છે, પરંતુ અન્ય ધર્મમાં કર્મ, ઉપાસના ક્યાં છે ?

સ્વામી પ્રકાશાનંદજી : વિચારદૃષ્ટિથી જુઓ તો દરેક ધર્મમાં કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન છે. જેવાં કે બાઈબલ, કુરાને શરીફ વગેરે.

કર્મ=યજ્ઞ, દાન, તપ

યજ્ઞ : યજ્ઞાનાં જપયજ્ઞોઽસ્મિ । આ જપયજ્ઞ તો આખા જગતમાં છે. દાન પણ આખા જગતમાં છે અને કાયિક, વાચિક અને માનસિક તપ પણ આખા વિશ્વમાં છે.

કર્મ : કેટલાક લોકો શા કારણથી કર્મ કરવાનું છે તે જાણ્યા સિવાય જ માત્ર સંધ્યાદિક વગેરે કર્મ જ કરે છે તે જડ કર્મ કહેવાય છે.

ઉપાસના : પરમાત્માની ભક્તિ દરેક ધર્મમાં છે. ઇસ્લામ, ખ્રિસ્તી, જરથોસ્ત ધર્મ વગેરેમાં તેમજ ચીન, જાપાન, બર્મા વગેરે અન્ય દેશોમાં પળાતા બુદ્ધ ધર્મમાં પણ છે. ઇસ્લામમાં પણ બુદ્ધ તરફના ઈશકને લીધે ધરખાર તેમ જ સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને સંત પુરુષો થયા છે. એ પ્રમાણે અન્ય ધર્મોમાં પણ છે જ.

કેટલાક લોકો શા કારણથી ઉપાસના કરવી જરૂરી છે તે

જાણ્યા સિવાય જ માત્ર પ્રતીક ઉપાસના જ કરે છે તે જડ લક્ષિત કહેવાય.

જ્ઞાન : ઇસ્લામ ધર્મમાં ઇન્સાનને ઓળખીને ખુદાને ઓળખો એમ જણાવ્યું છે, એ જ પ્રમાણે આત્માને (પોતાને) ઓળખીને પછી પરમાત્માને ઓળખવાનું દરેક ધર્મમાં કહે છે.

કેટલાક લોકો કર્મ, ઉપાસના (લક્ષિત) કર્યા વગર જ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે શ્રવણાદિ કરે છે. પરિણામે તેમને શુષ્ક જ્ઞાન જ થાય છે.

તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી સંપૂર્ણ ખુલાસો વેદોમાં જ વધારે કર્યો છે. જ્ઞાનેદ્રિય, કર્મેન્દ્રિય, પંચપ્રાણ, પંચમહાપ્રાણ, વગેરે મહા કારણ, સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ કારણ, પંચદોષાદિકનો વિસ્તારથી ખુલાસો કર્યો છે. એટલે કે જ્ઞાન સંબંધી બીજા ધર્મોમાં થોડો ફેરફાર આવે છે, પરંતુ સરવાળે દરેક ધર્મ સરખા છે. આવી રીતે કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન તો દરેક ધર્મમાં છે જ.

આ પછી પ્રસંગ નીકળતાં મહારાજ સાહેબે સ્વામીજીને પ્રશ્ન કર્યો : શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે-

चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।

तस्याहं निग्रहं मन्ये प्रायोरिव सुदुष्करम् ॥

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।

अभ्यासेन तु कांतेय चैराग्येण च गृह्यते ॥

અહીં મનને રોકવું એટલે શું ?

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : મનને રોકવું એટલે સ્થૂળતાને દૂર કરી સૂક્ષ્મતાને ધારણ કરવી. સ્થૂળતા સંબંધી યોગવાસિષ્ઠમાં કહ્યું છે :

क्षेपेन घनलोभेन लाभेन मणियोपिताम् ।

आपातरमणीयेन चेतो गच्छति पीनताम् ॥

અનાત્મન્યાત્મભાવેન દેહભાવનયા તથા ।

પુત્રદારૈઃ કુટુમ્બૈશ્ચ ચેતો ગચ્છતિ પીનતામ્ ॥

અહઙ્કારવિકારેણ મમતામલલીલયા ।

ઈદં મમેતિ ભાવેન ચેતો ગચ્છતિ પીનતામ્ ॥

કુટુંબ વગેરેમાં તથા અનેક લોગ્ય પદાર્થોમાં રનેહ થવાને કારણે તથા ધનના લોભથી તથા સ્ત્રી આદિ સ્થૂળ પદાર્થોની પ્રાપ્તિ થવાથી ચિત્ત સ્થૂળતાને પ્રાપ્ત થાય છે. અનાત્મ પદાર્થોમાં આત્મત્વ બુદ્ધિ હોવાથી, તેમ જ દેહભાવના અર્થાત્ દેહમાં આત્મબુદ્ધિ હોવાના કારણથી, તેમ જ પુત્ર, સ્ત્રી અને અન્ય કુટુંબીઓમાં થતી મોહમમતાથી મનુષ્યોનું ચિત્ત સ્થૂળતાને પામે છે. અહંકારરૂપ વિકારથી તથા અનેક પ્રકારની વસ્તુમાં થતી મમતાથી અને હું અને મારું એ પ્રકારની ભાવનાથી ચિત્ત સ્થૂળતાને પ્રાપ્ત થાય છે.

એટલે રજોગુણ-તમોગુણ પ્રધાન વૃત્તિઓ સ્થૂળતા કહેવાય. તેને સૂક્ષ્મ કરવું એટલે કે સત્ત્વપ્રધાન કરવું તે નિઃશ્રેય કહેવાય. શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે—

एषु सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते ।

हृदयते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥

આ સૂક્ષ્મદષ્ટિ એટલે જ સત્ત્વપ્રધાન વૃત્તિ.

મહારાજ સાહેબ : નિઃશ્રેય શી રીતે થાય ?

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : ભગવાન પતંજલિએ યોગસૂત્રમાં કહ્યું છે, કે અભ્યાસવૈરાગ્યાभ्यां तन्निरोधः । વિપર્યયે, વિકલ્પ, નિદ્રા, સ્મૃતિ વગેરે પાંચ પ્રકારની વૃત્તિઓ અસુરત્વરૂપ વડે કિલ્લ કહેવાય છે અને દેવત્વરૂપ વડે અકિલ્લ કહેવાય છે. એવી સર્વ વૃત્તિઓનો નિરોધ, અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય એ બે ઉપાય વડે થાય છે.

જેમ ઘણા તોફાની વાંદરાને પકડવા માટે તેને ભાંગ વગેરે ખવડાવવાથી નશો થડે છે, ત્યારે જ સહેલાઈથી તે પકડી શકાય છે. તેવી રીતે અભ્યાસ તથા વૈરાગ્યથી મન પર કાબૂ મેળવી શકાય છે.

વૈરાગ્યનાં લક્ષણ

વૈરાગ્ય જે પ્રકારનો છે : અપર વૈરાગ્ય અને પર વૈરાગ્ય. એમાં અપર વૈરાગ્યના પાંચ ચત્તમાન, વ્યતિરેક, એકેન્દ્રિય, વશીકાર એવા ચાર પ્રકાર છે. આ સંસારમાં આ વસ્તુ સારરૂપે છે તેમજ આ વસ્તુ અસારરૂપે છે. આ રીતનો જે સારાસારવિવેક તેનું નામ ચત્તમાન વૈરાગ્ય છે. વળી ચિત્તમાં રહેલા રાગદ્વેષાદિ દોષોના મધ્યમાં મારો આટલો દોષ દૂર થયો છે તથા આટલો દોષ બાકી રહ્યો છે; આ રીતના વિચાર વડે રહેલા દોષની નિવૃત્તિ કરવા માટે જે પ્રયત્ન તેનું નામ વ્યતિરેક વૈરાગ્ય છે. વળી મનમાં વિષયની ઇચ્છા હોવા છતાં ઇન્દ્રિયોના નિરોધનો જે પ્રયત્ન તેનું નામ એકેન્દ્રિય વૈરાગ્ય છે. આ લોકના તથા પરલોકના વિષયને નાશવાન જાણી તેના ત્યાગની જે ઇચ્છા તેનું નામ વશીકાર વૈરાગ્ય છે. આ વશીકાર વૈરાગ્ય પાંચ મંદ, તીવ્ર અને તીવ્રતર એવા ભેદ વડે ત્રણ પ્રકારનો છે. તેમાં પુત્ર, સ્ત્રી, ધન ઇત્યાદિ પ્રિય પદાર્થોનો વિયોગ થવાથી આ સંસારમાં ધિક્કાર છૂટે. આ રીતની બુદ્ધિથી વિષયના ત્યાગની જે ઇચ્છા થાય તેનું નામ મંદ વૈરાગ્ય છે. આ જન્મમાં મને સ્ત્રી, પુત્ર તથા ધન વગેરે પદાર્થ ન મળે; આ રીતની સ્થિર બુદ્ધિ વડે વિષયના ત્યાગની ઇચ્છા તેનું નામ તીવ્ર વૈરાગ્ય છે. વળી બ્રહ્મલોક પર્યંત સર્વલોક મને પ્રાપ્ત ન થાયો; આ રીતની સ્થિર બુદ્ધિ વડે સર્વ વિષયના પરિત્યાગની ઇચ્છા કરવી તેનું નામ તીવ્રતર વૈરાગ્ય છે.

મહારાજ સાહેબ : અને અભ્યાસનું લક્ષણ શું ?

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : તત્ત્વ સ્થિતૌ ચત્તોઽભ્યાસઃ । વૃત્તિ વગરનું ચિત્ત સ્વરૂપમાં પરિણામ પામે તેનું નામ સ્થિતિ છે. આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે ચત્ત કરવો અર્થાત્ ઉત્સાહથી વારંવાર ચિત્તને તત્ત્વમાં જોડવું તેનું નામ અભ્યાસ છે.

ગીતામા પણ કહ્યું છે કે—

યોગી યુક્ત સતતમાત્માન રહસિ સ્થિત ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रह ॥

યોગી પુરુષે એકાત દેશમા રહી, એકલા થઈ, અત કરણ તથા ઇન્દ્રિયરહિત શરીરને ઢાળૂમા રાખી, આશારહિત થઈ, ભોગ સાધનોના સંગ્રહ વિનાના થઈ પોતાના મનને સદા આત્મા સાથે જોડવું—ધ્યાન કરવું

હવે તમને આ બધું ખુલાસા સાથે સમજાવું

ભગવતિ શ્રુતિ પણ કહે છે

समे शुचौ शर्करावह्निवालुकाविजिते शब्दजलाशयादिभि ।

मनोऽनुकूले न तु चक्षुषीङ्गे गुह्यानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत् ॥

સમાન, પવિત્ર, ઢાકરા, અગ્નિ અને રેતીથી રહિત, સુદર શબ્દવાળા જળાગયોથી યુક્ત, મનને અનુકૂળ, નેત્રને પીડા કરનારી વસ્તુઓથી રહિત, વાયુરહિત ગુફામા વામ કરીને (ચિત્તને પ્રહમા) જોડે

एकाकी । એકલો, પ્રાચીન ઇતિહાસ જોઈએ ઝીએ તો ઋષિમુનિઓ વ્યાસ, વસિષ્ઠ આદિ કુટુંબ મૂકી એકલા ઘણો વખત જગલમા રહી આત્માનુ અનુસધાન કરતા હતા એવા મહર્ષિઓને પણ જ્યારે એકલા રહેવાની જરૂર પડતી હતી, ત્યારે આપણે તો આત્માનુ અનુસધાન કરવું હોય તો વિદ્યેષ અટકાવવા માટે એકલા રહેવાની ઘણી જરૂર છે

ભગવાન વ્યાસ કહે છે

अदर्शनमस्पर्शस्तथाऽमन्मापण सदा ।

यस्य भूतै सह मुने स त्रेयो विन्दते परम् ॥

હે મુનિ ! જે મનુષ્ય પ્રાણીમાત્રની નજર બહાર રહે છે, જે ડોઈને પણ સ્પર્શ કરતો નથી અને ડોઈની સાથે વાતચીત

પણ કરતો નથી તે પરમ ઠટ્યાણુ પ્રાપ્ત કરે છે.

યતચિત્તાત્મા । અહીં ચિત્ત વડે અંતઃકરણુ સમજવું અને આત્મ શબ્દ વડે ઇન્દ્રિયો સહિત શરીર સમજવું. જેનું અંતઃકરણુ, ઇન્દ્રિયો અને શરીર યોગના પ્રતિબંધક વ્યાપારોથી રહિત થાય છે તે યતચિત્તાત્મા કહેવાય છે.

ભગવતિ શ્રુતિ કહે છે :

ત્રિરુક્તં સ્થાપ્ય સમં શરીર હૃદીન્દ્રિયાણિ મનસા સંનિવેશ્ય ।
બ્રહ્મોદ્ભૂતેન પ્રતેરત વિદ્વાન્છોતાંસિ સર્વાણિ ભયાઘ્રાણિ ॥

(છાતી, ડોક ને મસ્તક) એ ત્રણ જગ્યાં રહે એમ શરીરને સમ રાખી, હૃદયમાં મન ને ઇન્દ્રિયોનો સારી રીતે પ્રવેશ કરાવી પ્રણવરૂપ ત્રાપા વડે ભય આપનારી સર્વે (સસારરૂપ) નદીઓને સાંભળીએ તરવી.

નિરાશીઃ । દોષદષ્ટિપૂર્વક વૈરાગ્યની દૃઢતાને લીધે સર્વ પદાર્થોમાં તૃષ્ણારહિત થવું.

ભગવાન શંકરાચાર્ય કહે છે :

યેષામાશા નિરાશા સ્યાદ્વારાગુગ્રધનાવિષુ ।

તેષાં લિધ્યતિ નાન્યેષાં મોક્ષાશામિમુક્તી ગતિઃ ॥

જેમની સ્ત્રી, પુત્ર, ધનાદિની આશા નિરાશામાં ફેરવાઈ જાય છે; અર્થાત્ સ્ત્રી, પુત્ર, ધન વગેરે ઉપરની આશા અંતરમાંથી નીકળી જાય છે, તે મનુષ્યની જ મોક્ષની દિશા તરફ ગતિ સફળ થાય છે, બીજાની નહિ.

અપરિગ્રહઃ । ધ્યાનયોગના પ્રતિબંધક પદાર્થોના સંગ્રહ વિનાનો. ઇન્દ્રિયો સ્વાભાવિક રીતે બહિર્મુખ હોવાથી માયાના કાર્યરૂપ વિષયાદિક પદાર્થો ગ્રહણ કરે છે અને તેથી જો યોગીનું ચિત્ત ઇન્દ્રિયો દ્વારા માયાના પદાર્થોના ગુણદોષ તરફ વળે અને પદાર્થ ગ્રહણ કરે તો તે તે પદાર્થમાં મોહ થવાથી ધ્યાનપરાયણ થઈ શકાર્તુ નથી.

વાસ્તુ ક્ષેત્રં ઘનં ઘાન્યં દ્વિપદાશ્ચ ચતુષ્પદાઃ ।

શયનાસનયાનજ્ઞ કુપ્યં માણ્ડમમી દશ ॥

ઘર, ખેતી, ધન, અનાજ, મનુષ્યો, પશુઓ (હાથી, ઘોડા, ગાય વગેરે), સૂવાનાં બિછાનાં, બેસવાનાં સિંહાસન વગેરે વાહન, સોના-ચાંદીનાં વાસણો; આ દશ પરિશ્રદ્ધ છે.

આવી ચોખ્ખતાવાળા પુરુષે ધ્યાનયોગ માટે પવિત્ર જગ્યામાં બેસવાનું છે. પવિત્ર જગ્યા એટલે સ્વભાવથી જ પવિત્ર એવાં તીર્થ, દેવાલય આદિ અથવા તો સંસ્કારથી પવિત્ર કરેલી એટલે માર્જન આદિથી શુદ્ધ કરેલી જગ્યા. આસન ઘણું ઊંચું કે નીચું ન રાખવું અને પહેલાં દર્ભનું આસન, તે ઉપર મૃગચર્મ, તે ઉપર વસ્ત્ર પાથરી આસન કરી બેસવું. શરીર, માથું તથા ગરદન સીધાં રાખી નાસિકાના અગ્ર ભાગ ઉપર દષ્ટિ રાખી કાંઈ ન જોતાં મનની વૃત્તિને બ્રૂકુટી કે હૃદયમાં સ્થિર કરવી અને નેત્રો અર્ધાં ખુલ્લાં રાખવાં. એનું કારણ એ કે નેત્રો અર્ધાં ખંધ રાખવાથી વૃત્તિનો નાશ થઈ નિદ્રા આવે છે અને નેત્રો ખુલ્લાં રાખવાથી ચિત્તનો વિક્ષેપ થવા સંભવ છે.

આ પ્રમાણે તૈયારીવાળા યોગી માટે ઉપર બતાવેલા શ્લોકમાં યુક્તીત (જોડે) એટલે ધ્યાનસ્થ થવા આજ્ઞા છે. ત્યાં શંકા થાય છે કે વૃત્તિ દ્વારા પ્રજ્ઞ સાથે જોડાવાનું તે કેવળ વૃત્તિથી જ બને છે કે કોઈ સાધનની અપેક્ષા છે? તેનું સમાધાન એ છે કે ઔરૂપી સાધનની અપેક્ષા છે. ઔ પ્રજ્ઞનો વાચક છે અને પ્રજ્ઞ વાચ્ય છે. વાચ્યવાચકનો અલેદ છે. તૈત્તિરીય શ્રુતિ પણ એમ કહે છે ઓમિતિ બ્રહ્મ । નારાયણ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે, કે ઓમિત્યાત્માનં યુક્તીત । આ રીતે ઔનું અવલંબન કરી ધ્યાન કરવાનું છે.

ધ્યાનની વ્યાખ્યા યોગસૂત્રમાં આ પ્રમાણે છે : તત્ર પ્રત્યયૈક-તાનતા ધ્યાનમ્ । ધારણાના પ્રદેશમાં વૃત્તિની એકતાનતા (સ્થિરતા) તે ધ્યાન કહેવાય છે; માટે એવી સ્થિરતા ઉત્પન્ન થાય તેમ ઝૂના

અવલંબન દ્વારા યોગીએ ધ્યાનનો ચત્ન કરવાનો છે. અહીં શંકા થાય કે અપરોક્ષ વસ્તુનું ધ્યાન થઈ શકે, પણ કોઈ વખત ન જોયેલી પરોક્ષ વસ્તુનું ધ્યાન શી રીતે થઈ શકે? એનું સમાધાન પંચદશીમાં ધ્યાનદીપમાં કર્યું છે, કે ધ્યાન પરોક્ષનું જ થઈ શકે છે. પદાર્થ અપરોક્ષ થયો એટલે જ્ઞાન થઈ ગયું, પછી તે માટે ધ્યાન કરવાનું રહેતું નથી. કેમકે પદાર્થનું જ્ઞાન તો પ્રમાણ-પ્રમેયને આધીન છે અને ધ્યાન તો વિધિ, વિશ્વાસ, ઇચ્છા તથા હઠને આધીન છે. આમ હોવાથી બ્રહ્મનું ધ્યાન પરોક્ષ જ બની શકે છે.

આત્મામાં વૃત્તિ જોડવાની રીત આ પ્રમાણે છે : ઝંકાર સાથે વૃત્તિનું ઉત્થાન કરી તે વૃત્તિ આત્મામાં જોડવી. આ રીતે કરવાથી ધ્યાન કેમ બને ? તેના સંબંધમાં દૃષ્ટાંત છે :

જ્યારે બાળક ચાલતાં શીખે છે ત્યારે પહેલાં ત્રણ પૈડાંની ગાડીનો આધાર લઈને પોતાના પગ ઉપર ભાર દઈ જિભું થાય છે અને ગાડીને ધકેલે છે, તથા આગળ ગાડી સાથે ચાલવા પ્રયાસ કરે છે અને પાછળથી ગાડી ઉપરથી હાથ ખસેડી પોતે થોડી વાર જિભું રહી થોડું થોડું ચાલવા માડે છે. એમ કરતાં કરતાં બાળક ચાલતાં શીખી જાય છે. સિદ્ધાંતમાં એમ સમજવાનું છે કે જ્યારે જ્યારે સાધક આત્માનુસંધાન કરતાં શીખે છે, ત્યારે ઝંકાર ઝંકાર અને મકારવાળો ત્રણ પૈડાંની ઝંકુપી ગાડીનો આધાર લઈ ભક્તિ અને વૈરાગ્યરૂપ બે પગ ઉપર ભાર દઈ જિભો થાય છે. ઝંકારની સાથે વૃત્તિનું પણ ઉત્થાન થવાથી સાધક આત્માનું ધ્યાન કરી શકે છે અને ગાડી હાથમાંથી છૂટી જાય, છતાં બાળક જરા વાર જિભું રહી જાય; તેમ ઝંકાર શાંત થઈ જાય, તોપણ વૃત્તિ થોડી વાર ટકી પછી શાંત થઈ જાય છે. ફરી ઝંકાર વૃત્તિનું ઉત્થાન કરી જેવી રીતે બાળક ગાડીને ઠેલે છે, તેવી રીતે સાધક વૃત્તિ વડે ઝંકારને આગળ કરે છે તથા આત્માનું ધ્યાન કરવા પ્રયત્ન કરે છે. ઝંકાર શાંત થઈ જાય છે અને વૃત્તિ ટકી રહે છે.

આ પ્રમાણે ઝંકાર દ્વારા સહેલાઈથી આત્માનું ધ્યાન થઈ શકતું હોવાથી શ્રુતિ કહે છે, કે एतदालम्बनं श्रेष्ठम् । આ (ઝંકાર-રૂપ) આલંબન શ્રેષ્ઠ છે. માટે ઝંકાર દ્વારા જ સાધકે આત્માનું સંધાન કરવું.

ઝંકાર દ્વારા ધ્યાન કરવાની રીત મુંડક ઉપનિષદમાં છે :

प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।

अप्रमत्तेन चेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥

ઝંકાર ધનુષ્ય છે, આત્મા બાણ છે અને બ્રહ્મ તેનું લક્ષ્ય કહેવાય છે. તે પ્રમાદથી રહિત ચિત્તવાળા પુરુષથી વિંધવા યોગ્ય છે તેથી તેણે બાણની પેઠે તન્મય થવું.

ધનુષ્ય જેમ બાણને ગતિ આપવાનું સાધન છે, તેમ ઝંકાર ધનુષ્ય જીવાત્માની વૃત્તિરૂપ બાણને ગતિ આપવાનું સાધન છે. જેમ બાણ લક્ષ્યથી તન્મય થાય છે, તેમ જીવાત્માની બાણરૂપ વૃત્તિ બ્રહ્મ સાથે ઝંકાર દ્વારા તન્મય થાય છે; માટે શ્રુતિમાં કહ્યું છે, કે ओमित्येवं ध्यायथ आत्मातम् । ઝંકારે આત્માનું ધ્યાન કરો.

ઝંકાર સાથે વૃત્તિનું ઉત્થાન કરી આત્માનું ધ્યાન કરવું. ઝંકારની સાથે વૃત્તિ પણ ઊઠે છે અને શબ્દ શાંત થતાં વૃત્તિ આત્માકાર થઈ ટકી રહે છે. ન્યાં મુખી ઝંકાર સહિત વૃત્તિ છે, ત્યાં મુખી શબ્દાનુવિદ્ધ સવિકલ્પ સમાધિ રહે છે અને પછી કમે કમે આલંબન છૂટી જાય છે.

શબ્દાનુવિદ્ધ સવિકલ્પ સમાધિમાં શબ્દવેધી દશરથરાજનું દર્શાવેલું છે :

એક વખત દશરથરાજ શિકાર કરવા સારું અંધારામાં જળાશય પાસે એક ઝાડ પર બેઠા હતા. લગભગ ચાર વાગતાં થવણ તૂંબડું લઈ પોતાનાં માતાપિતા સારું પાણી ભરવા આવ્યો,

તે તુંબડામાં પાણી ભરાતાં બુડ્ બુડ્ અવાજ થયો. તે દશરથ-રાજાએ સાંભળ્યો અને તેણે અટકળ કરી કે કોઈ હાથી સૂંઢથી પાણી પીએ છે. તેથી ધનુષ્ય ચડાવી શબ્દ દ્વારા લક્ષ્ય કરી તે તરફ બાણ છોડ્યું અને શ્રવણ વિંધાયો. આ દૃષ્ટાંતમાં બુડ્ બુડ્ શબ્દની સાથે શ્રોત ઇન્દ્રિયનો સંબંધ થયો અને શબ્દવાણી વ્યક્તિની સાથે વૃત્તિનો સંબંધ થયો. સિદ્ધાંતમાં પ્રણવરૂપ શબ્દ સાથે શ્રોત ઇન્દ્રિયનો સંબંધ છે અને બ્રહ્મ સાથે વૃત્તિનો સંબંધ છે. પ્રણવરૂપ શબ્દથી અનુવિદ્ધ (વિંધાતા) બ્રહ્મરૂપ લક્ષ્યનો વેધ કરવા શ્રુતિ ભગવતી આજ્ઞા કરે છે. જ્યાં સુધી શબ્દાનુવિદ્ધ છે ત્યાં સુધી શબ્દવેધ કહેવાય.

ૐ શબ્દ બંધ પડી જવાથી એકલી વૃત્તિ માત્ર રહે છે, તેને શબ્દ-અનુવિદ્ધ કહે છે. શબ્દ-અનુવિદ્ધ વૃત્તિ જેમ જેમ સત્ત્વપ્રધાન થતી જાય છે, તેમ તેમ સૂક્ષ્મ થતી જાય છે. જ્યારે શુદ્ધ સાત્ત્વિક થાય છે ત્યારે આવરણનો ભંગ કરે છે. વૃત્તિની આ ક્રિયાને લક્ષ્યવેધ કહે છે.

મૂળ શ્લોકમાં સત્તતમ્ એમ કહ્યું છે, તો વૃત્તિને નિરંતર બ્રહ્માકાર કરવાનું થઈ શકે નહિ. વળી આસન નાખીને માત્ર વધારેમાં વધારે બે ત્રણ કલાક બ્રહ્માકાર વૃત્તિ થઈ શકે, માટે બાકીના વખતમાં હરતાંફરતાં વૃત્તિ બ્રહ્માકાર કરવી જોઈએ. તે બ્રહ્માકાર વૃત્તિ દશ્યાનુવિદ્ધ રીતિથી કરવી. દશ્યાનુવિદ્ધ બે પ્રકારની છે: આંતર તથા બાહ્ય. બાહ્ય દશ્યાનુવિદ્ધની રીત માંડૂક્ય ઉપનિષદમાં આપી છે.

જોમિત્યેતદક્ષરમિદં સર્વમ્ । જે પ્રકારનો આ અક્ષર
આ બધું છે.

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના વિષયભૂત

ગત ઉકારરૂપ

છાંદોગ્ય શ્રુતિમાં કહ્યું છે

સર્વં સત્ત્વિદં બ્રહ્મ વગ્જલાનિ ।

૪ આ

(નામરૂપાત્મક જગત) નિશ્ચયે બ્રહ્મ છે; કારણકે (આ જગત) તેમાંથી બિખળેલું, તેમાં લય પામનારું ને તેમાં સ્થિત છે, તેથી શમદમાદિ સાધન સંપન્ન કરી તેની ઉપાસના કરવી.

એટલે કે નામરૂપને છોડી દઈને અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય રૂપ જે બ્રહ્મ છે, તેની સાથે વૃત્તિને જોડવી. આ ઉપર મત્સ્યવેધનું દૃષ્ટાંત છે: અર્જુને કરેલા મત્સ્યવેધ સમયે એક પાણીના ટૂંકમાં વચ્ચે-વચ્ચે એક થાંભલો હતો અને તે થાંભલાની વચ્ચેમાં ત્રાજવું હતું. ત્રાજવાના પદ્ધતિમાં બિલા રહી શરીર સમતોલ રાખવાનું હતું અને થાંભલાના ઉપલા ભાગમાં એક સોનાનું માછલું ટાંગેલું હતું, જે ગોળ ગોળ ફર્યા કરતું હતું. આ ફર્યા કરતા માછલાનું પ્રતિબિંબ પાણીમાં પડતું હતું. તે પ્રતિબિંબ ઉપર લક્ષ રાખીને મત્સ્યવેધ કરવાનો હતો. તે પ્રમાણે શરીર સમતોલ રાખી અર્જુને તીર ફેંક્યું અને એ માછલાનો વેધ કર્યો.

દૃષ્ટાંતમાં નેત્રેન્દ્રિયનો સંબંધ પ્રતિબિંબ સાથે થયો અને વૃત્તિનો સંબંધ બિંબ સાથે થયો. સિદ્ધાંતમાં નામરૂપની સાથે નેત્રને જોડીને અસ્તિ, ભાતિ અને પ્રિયરૂપ બ્રહ્મની સાથે વૃત્તિને જોડવી એ બ્રહ્મ દશ્યાનુવિદ્ધ સચિદ્ર છે અને અંતઃકરણમાં બેસતી વૃત્તિઓના સાક્ષીપણા વડે આત્માનું ધ્યાન કરવું તે આંતર દશ્યાનુવિદ્ધ અવિકલ્પ સમાધિ છે. અભ્યાસના પરિપાક વડે રૂપના અવલંબન સિવાય પણ વૃત્તિ બ્રહ્માકાર થઈ શકે છે, એટલે કે અસ્તિ, ભાતિ અને પ્રિયરૂપ બ્રહ્મનું ધ્યાન કરી શકે છે. માટે સાધક, જ્યાં સુધી શબ્દાનુવિદ્ધ સિદ્ધ ન થઈ હોય ત્યાં સુધી દશ્યાનુવિદ્ધ કરવા બાંધ તો તે થઈ શકતી નથી. શબ્દાનુવિદ્ધ ચત્કિંચિત્ત સિદ્ધ થયા પછી સાથે સાથે દશ્યાનુવિદ્ધ સિદ્ધ કરીને પછી દશ્યાનુવિદ્ધનો અભ્યાસ કરવો.

આવી રીતે પ્રબળ પુરુષાર્થ કરવાથી ધ્યાનની પરિપક્વ અવસ્થા થાય છે. ધ્યાનની પરિપક્વ અવસ્થાને સચિદ્ર સમાધિ

મુખમાં સ્થિત થયેલો આ યોગી પુરુષ તત્ત્વથી (કદી પણ) ચલા-
યમાન થતો નથી. (તે સ્થિતિને જ યોગ જાણવો.)

આત્મતિક મુખ એટલે દેશકાળ વસ્તુપરિચ્છેદથી રહિત
નિરતિશય પ્રહરૂપ મુખ.

આ પ્રહરુપ સંબંધી તૈત્તિરીય શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે :

પુરુષ રૂપવાળો, સુષાવસ્થાવાળો, શાસ્ત્રજ્ઞ, અત્યંત દૃઢ મન-
વાળો તથા જળવાન હોય અને જે ધન અને જમીનવાળો હોય,
તેનાથી એને જે આનંદ થાય, તેવા એક મનુષ્યનો આનંદ તે
મનુષ્યનો શ્રેષ્ઠ આનંદ કહેવાય છે. એવા સો મનુષ્યોનો આનંદ તે
મનુષ્યગધર્વોનો એક આનંદ છે, તે શ્રોત્રિય ને કામનારહિત પુરુષને
થાય છે. એવા સો મનુષ્યગધર્વોનો આનંદ છે તે દેવગધર્વોનો
એક આનંદ છે, તે શ્રોત્રિય અને કામનારહિત પુરુષને થાય છે.
એવા સો દેવગધર્વોનો આનંદ છે તે લાખા કાળ સુધી રહેનાર લોક-

કહે છે; સવિકલ્પ સમાધિની પરિપક્વ અવસ્થાને નિર્વિકલ્પ સમાધિ કહે છે. નિર્વિકલ્પ સમાધિ પણ બે પ્રકારની છે: આંતર અને બાહ્ય. નિર્વિકલ્પ સમાધિ એ જ્ઞાનનો હેતુ છે.

મૂળ શ્લોકમાં 'નિરાશી:' તથા 'અપરિગ્રહ:' શબ્દ વડે આંતર તથા બાહ્ય ત્યાગ કરીને એકાંતમાં બેસીને ધ્યાન કરવાનું કહ્યું છે, તેનું કારણ કે જ્યાં સુધી વૈરાગ્ય હોતો નથી ત્યાં સુધી કોઈ પણ કાળે સમાધિ સિદ્ધ થતી નથી અને જેને તીવ્ર વૈરાગ્ય હોય છે તેને જ સમાધિ થાય છે. યોગસૂત્રમાં કહ્યું છે કે:

તીવ્રસંવેગાનામાસન્નઃ સમાધિલાભઃ । તીવ્રવૈરાગ્યવાળાને સમાધિનો લાભ થાય છે.

આ શ્લોક તથા પરશ્લોકના સર્વ વિષયોમાં કાકવિષ્ણની માફક રાગનો અત્યંત અભાવ તે તીવ્ર વૈરાગ્ય કહેવાય છે. એવા તીવ્ર વૈરાગ્યવાળાને જ સમાધિનો લાભ થાય છે. માટે તીવ્ર વૈરાગ્ય ધારણ કરીને ધ્યાનયોગ કરવાની જરૂર છે.

શ્રીશંકર ભગવાન કહે છે:

અત્યંતવૈરાગ્યવતઃ સમાધિઃ સમાહિતસ્યૈવ દૃઢપ્રયોગઃ ।

પ્રવુદ્ધતત્ત્વસ્ય દ્વિ બન્ધમુક્તિર્મુક્તાત્મનો નિત્યસુખાનુભૂતિઃ ॥

અત્યંત વૈરાગ્યવાળાને સમાધિ થાય છે. જેને સમાધિ થાય છે તેને જ દૃઢ જ્ઞાન થાય છે, જેને તત્ત્વબોધ થયો હોય તેને જ મુક્તિ મળે છે અને મુક્તાત્માને જ નિત્ય સુખનો અનુભવ થાય છે, બીજાને નહિ.

પ્રહ્લાસુખ સંબંધમાં ભગવાન ગીતામાં કહે છે :

સુખમાત્યંતિકં યત્તદ્વુદ્ધિપ્રાપ્તમતીન્દ્રિયમ્ ।

વેત્તિ યત્ર ન ચૈવાયં સ્થિતશ્ચલતિ તત્ત્વતઃ ॥

ઇન્દ્રિયોથી ન બાળી શકાતું. (અને માત્ર વુદ્ધિથી અનુભવી શકાતું નિરતિશય જે પ્રહ્લાસુખ છે, તેને જે બાળે છે અને જે

સુખમાં સ્થિત થયેલો આ યોગી પુરુષ તત્ત્વથી (કદી પણ) ચલા-
યમાન થતો નથી. (તે સ્થિતિને જ યોગ જાણવો.)

આત્મતિક સુખ એટલે દેશકાળ વસ્તુપરિચ્છેદથી રહિત
નિરતિશય પ્રહારૂપ સુખ.

આ પ્રહારૂપ સંબંધી તૈત્તિરીય શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે :

પુરુષ રૂપવાળો, સુવાવસ્થાવાળો, શાસ્ત્રજ્ઞ, અત્યંત દૃઢ મન-
વાળો તથા બળવાન હોય અને જે ધન અને જમીનવાળો હોય,
તેનાથી એને જે આનંદ થાય, તેવા એક મનુષ્યનો આનંદ તે
મનુષ્યનો શ્રેષ્ઠ આનંદ કહેવાય છે. એવા સો મનુષ્યોનો આનંદ તે
મનુષ્યગંધર્વોનો એક આનંદ છે, તે શ્રોત્રિય ને કામનારહિત પુરુષને
થાય છે. એવા સો મનુષ્યગંધર્વોનો આનંદ છે તે દેવગંધર્વોનો
એક આનંદ છે, તે શ્રોત્રિય અને કામનારહિત પુરુષને થાય છે.
એવા સો દેવગંધર્વોનો આનંદ છે તે લાંબા કાળ સુધી રહેનાર લોક-
વાળા પિતૃઓનો એક આનંદ છે, તે પણ શ્રોત્રિય અને કામના-
રહિત પુરુષને થાય છે. એવા સો લાંબા કાળ સુધી રહેનાર લોક-
વાળા પિતૃઓનો આનંદ છે તે આબ્જનજ દેવોનો એક આનંદ છે,
તે શ્રોત્રિય અને કામનારહિત પુરુષને થાય છે. એવા સો આબ્જ-
નજ દેવોનો આનંદ છે તે કર્મ વડે દેવને પામનારા કર્મદેવોનો
એક આનંદ છે, તે શ્રોત્રિય અને કામનારહિત પુરુષને થાય છે. એવા
સો કર્મદેવોનો આનંદ છે તે સુખ્ય દેવોનો એક આનંદ છે, તે
શ્રોત્રિય અને કામનારહિત પુરુષને થાય છે. એવા સો સુખ્ય દેવોનો
આનંદ છે તે ઇંદ્રનો એક આનંદ છે, તે શ્રોત્રિય અને કામનારહિત
પુરુષને થાય છે. એવા સો ઇંદ્રનો આનંદ છે તે જૃહસ્પતિનો એક
આનંદ છે, તે શ્રોત્રિય અને કામનારહિત પુરુષને થાય છે. એવા
સો જૃહસ્પતિનો આનંદ છે, તે પ્રજાપતિનો એક આનંદ છે, તે
શ્રોત્રિય અને કામનારહિત પુરુષને થાય છે. એવા સો પ્રજાપતિનો

આનંદ તે એક બ્રહ્માનો આનંદ છે, તે આનંદ તો પરમાનંદનો એટલે બ્રહ્મસુખનો અંશ માત્ર છે.

છાંદોગ્ય શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે :

યો વૈ ભૂમા તત્ સુખમ્ । જે બ્રહ્મ છે તે જ સુખરૂપ છે.

અતીન્દ્રિય એટલે નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયથી થતો જ્ઞાનનો અવિષય, વિષયથી થતું સુખ ઇન્દ્રિયાપેક્ષ છે અને આ બ્રહ્મસુખ અતીન્દ્રિય હોવાથી તેના કરતાં ઉત્કૃષ્ટ છે, એમાં પણ સંદેહ નથી.

બુદ્ધિમાદ્યં એટલે રજતમથી સહિત બુદ્ધિ વડે અનુભવ કરવા યોગ્ય.

આ વિશેષણ એવી રીતના અર્થનો બોધ કરાવે છે કે બ્રહ્મ-સુખ કેવળ બુદ્ધિઆદ્ય જ છે, એટલે કે સુષુપ્તિના સુખથી પણ તે ભિન્ન છે; કારણકે સુષુપ્તિના સુખના અનુભવ વખતે વૃત્તિ સહિત બુદ્ધિનો લય અજ્ઞાનમાં થઈ જાય છે, તેથી સુષુપ્તિનું સુખ બુદ્ધિ-આદ્ય નથી.

અસંપ્રસાત સમાધિમાં તો બુદ્ધિની વૃત્તિ માત્ર લીન થઈ જાય છે; પણ બુદ્ધિ લીન થઈ જતી નથી. તેથી આ સુખનો અનુભવ બુદ્ધિથી થઈ શકે છે. માટે બ્રહ્મસુખ બુદ્ધિઆદ્ય છે એ નિઃસંશય છે.

મુંડક ઉપનિષદમાં બ્રહ્મસુખનું બુદ્ધિઆદ્યપણું આ પ્રમાણે સમજાવેલું છે :

ન ચક્ષુષા ગૃહ્યને નાપિ ઘાત્રા નાન્યૈર્દૈર્વૈસ્તંપસા કર્મ્મણા વા ।

જ્ઞાનપ્રસાદેન વિશુદ્ધસત્ત્વસ્તનસ્તુ તં પશ્યતિ નિષ્કલં ધ્યાયમાનઃ ॥

તે બ્રહ્મ નેત્રથી ગ્રહણ થઈ શકતું નથી; વાણીથી પણ ગ્રહણ કરી શકાય તેવું નથી, ખીજી ઇન્દ્રિયોથી પણ નહિ, તપથી પણ નહિ, અથવા કર્મથી પણ નહિ. પરંતુ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વડે નિર્મળ અંતઃકરણવાળો યોગી નિષ્કલ-કલારહિત અર્થાત્ અપરિચ્છિન્ન બ્રહ્મનું ધ્યાન કરતાં કરતાં તે બ્રહ્મને જોઈ શકે છે.

બ્રહ્મને રૂપ નથી એટલે ચક્ષુ બ્રહ્મ કરી શકે નહિ; જાતિ, ગુણ, ક્રિયા કે સંબંધરૂપી નિમિત્ત નથી એટલે પરિચિન્ન નથી, માટે વાણીનો વિષય નથી. એમ સર્વ ઇન્દ્રિયોને અજોચર છે. વળી કૃત્ત્વ્યાંદ્રાચણાદિ તપથી કે અગ્નિહોત્રાદિના કૃણ તરીકે મળે તેવું નથી, કેમકે આત્મસ્વરૂપ છે. માટીમાંથી ઘડો ઉત્પન્ન થાય છે તેમ આત્મસ્વરૂપ મોક્ષ ઉત્પન્ન કરી શકાતો નથી; કેમકે ઉત્પન્ન કરી શકાતો હોય તો તે વિનાશી થાય. તે દ્વંધથી બનતા દહીંની માફક વિકાર્ય નથી, કેમકે મોક્ષ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે અને બ્રહ્મને અવસ્થાન્તરનો અભાવ છે. જેમ પરગામ જનારને તે ગામની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમ મોક્ષ પ્રાપ્ત્ય પણ નથી, કેમકે બ્રહ્મ સર્વવ્યાપક હોવાને લીધે સર્વને બ્રહ્મનું સ્વરૂપ નિત્યપ્રાપ્ત છે. તેમ મોક્ષ સંસ્કાર્ય પણ નથી, કેમકે સંસ્કાર ગુણ બ્રહ્મ કરવાથી કે દોષ દૂર કરવાથી થાય. જેમ અમુક કૃણાક્રાંતે અમુક ખાતર આપવાથી કૃણ મોટાં અને ઘણાં આવે છે તેમાં ગુણાધાન સંસ્કાર થયો અને મેલા દર્પણમાં મુખનું પ્રતિબિંબ ઠીક પડતું નથી અને તેને સાફ કરવાથી પ્રતિબિંબઆહિત્વ આવે છે, તે દોષાપનયન સંસ્કાર થયો. પરંતુ તે બંને ક્રિયાનો બ્રહ્મમાં અસંલવ છે, તેથી એ કર્મથી પ્રાપ્ત થાય નહિ. મળવિક્ષેપ રહિત અને શાંતિવાળી જે બુદ્ધિ, તેનાથી જ બ્રહ્માનુભવ થાય છે. ધ્યાન એ બ્રહ્માનુભવનું પરંપરા કારણ છે, અને સમાધિ સાક્ષાત્ કારણ છે. બ્રહ્માનુભવ એ જ બ્રહ્માનંદ છે અને તે બુદ્ધિઆહ્વા છે.

તે સંબંધમાં શ્રુતિ છે કે-

સમાધિનિર્ધૂતમલસ્ય ચેતસો નિવેદિતસ્યાત્મનિ યત્સુખં ભવેત્ ।
 ન શક્યતે ઘર્ણયિતું ગિરા તદા સ્વયં તદન્તઃકરુણેન વૃદ્ધતે ॥

જેના (રજ્જેગુણ અને તમોગુણરૂપી) મળ સમાધિ વડે ઘોઈ નાખેલા છે, એવા (અને પછી) આત્મામાં પ્રવેશેલા મનવાળા

પુરુષને (સમાધિના સમયમાં) જે મુખ થાય છે તે (મુખ) તે સમયે વાણીથી વર્ણન કરવાને શક્ય નથી. (પણ) તે (તો) પોતાની મેળે અતઃકરણ વડે જાણી શકાય છે.

શ્લોકમા આ બ્રહ્મસુખને બુદ્ધિગ્રાહ્ય કહ્યું છે અને તૈત્તિરીય શ્રુતિમાં છે કે-

યતો વાચો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ ।

જેનાથી મન સહિત વાણી (બ્રહ્મને) વિષય ન કરીને પાછી વળે છે. આ શ્રુતિમા બ્રહ્મને મનનો અવિષય કહેલ છે. એમ મૂળ શ્લોકનો શ્રુતિ સાથે વિરોધ આવે છે અને યુક્તિથી પણ વિરોધ આવે છે કે અતઃકરણ બ્રહ્મની અપેક્ષાએ તો જડ છે અને ચૈતન્ય જડનો વિષય થઈ શકે નહિ, માટે બ્રહ્મ બુદ્ધિગ્રાહ્ય કહેલું છે તેમા વ્યાઘાત દોષ નિવારણ કરવા માટે અતઃકરણ દ્વારા આત્માનું જ્ઞાન આત્માને જ થાય છે એમ કહેવામા આવે તો આત્માશ્રય દોષ થાય છે. કોઈ શકા કરે કે જેમ દર્પણ દ્વારા પોતાનું મુખ પોતે જુએ છે, તેમ અતઃકરણ દ્વારા આત્મા આત્માને જાણી શકે છે, પણ પોતે પોતાનું મુખ જુએ છે એ વાસ્તવિક નથી, પરંતુ બિબ પ્રતિબિબને જુએ છે અને બિબ બિબને જોઈ શકતું નથી, માટે અતઃકરણ દ્વારા આત્માનું જ્ઞાન આત્માને થતું નથી.

વળી એમ કહેવાય કે આત્માને અતઃકરણ પરસ્પર જાણે છે, તો તેમા અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવે છે. એ દોષનું નિવારણ કરવા એમ કહેવામા આવે કે આત્મા અને અતઃકરણ એ બંનેના જાણનાર ત્રીજો ચિદાભાસ છે, તો ચક્રિકા દોષ આવે છે, કારણ કે ચિદાભાસને પોતાની સ્થિતિ માટે અતઃકરણની અપેક્ષા છે અને અતઃકરણ સ્વાધિક્ષાન કૂટસ્થની અપેક્ષા છે, અને કૂટસ્થને પોતાના પ્રકાશ માટે ફરીથી ચિદાભાસની અપેક્ષા છે, માટે ચક્રિકા દોષ આવે છે.

હવે જો ચક્રિકા દોષના નિવારણ માટે જાણનારા અન્ય અન્ય કદખાય તો અનવરથાદોષ આવે છે; માટે બુદ્ધિગ્રાહ્યનો શો અર્થ કરવો ? તેનું સમાધાન કે આવરણહંગરૂપ માત્ર વૃત્તિની વિષયતા બ્રહ્મમાં છે, પણ ચિદાલાસરૂપ જ્ઞાનો વિષય બ્રહ્મ નથી. માટે જ્યાં જ્યાં બ્રહ્મમાં મનનો ઉપયોગ કર્યો છે (એટલે કે બ્રહ્મને મનોગોચર-મનથી જાણી શકાય એવું કહેલ છે), ત્યાં ત્યાં એકલી વૃત્તિની જ અપેક્ષા સમજવી; અને જ્યાં જ્યાં મનના ઉપયોગનો નિષેધ છે (એટલે કે બ્રહ્મ મનને અગોચર છે એમ કહેલ છે), ત્યાં ત્યાં ચિદાલાસરૂપ જ્ઞાનો નિષેધ છે, એમ સમજવું. બ્રહ્મના જ્ઞાન માટે બુદ્ધિ સિવાય બીજું સાધન નથી એમ પણ શ્રુતિ કહે છે :

દृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥

સૂક્ષ્મદર્શીઓથી સૂક્ષ્મ અને એકાગ્રતાવાળી બુદ્ધિ વડે તે (બ્રહ્મ) દેખાય છે.

એ શ્રુતિ પ્રમાણે અતદ્વ્યાવૃત્તિ લક્ષણથી અંતઃકરણ દ્વારા એ બ્રહ્મનો અનુભવ બની શકે છે, તે ઉપર દ્વંદ્વિત છે :

ભગવાન રામચંદ્રજી વનવાસમાં જંગલમાં ફરતા ફરતા જ્યારે હંડકારણ્યમાં ગયા, ત્યારે ઋષિ અને ઋષિપત્નીનો સમૂહ તેમને સામે લેવા ગયો. એકબીજાને ભેટી ઋષિમંડળ સાથે રામલક્ષ્મણ આશ્રમે આવ્યા અને ઋષિપત્નીઓના સમૂહ સાથે સીતાજી આવ્યાં. સ્ત્રી-પુરુષોના સમૂહ સામસામા બેઠા. રામલક્ષ્મણે પણ ઋષિની માફક જટા વગેરે ધારણ કર્યા હતાં. તે પ્રસંગે કેઈ ઋષિપત્નીએ રામચંદ્રનાં દર્શનની ઇચ્છાથી બાળકબુદ્ધિ હોવાને લીધે ઋષિપત્નીઓની સમક્ષ સીતાજીને ‘રામ ક્યાં ?’ એમ પૂછ્યું. સીતાજી જેવાં કુળવધૂએ જવાબ ન આપ્યો. ત્યારે કેઈ વૃદ્ધ ઋષિપત્નીએ પેલી તરફ ઋષિપત્નીને કહ્યું કે એમ ન પુછાય; અને પછી સીતાજીને

હારમાં બેઠેલા ઋષિ તરફ અનુક્રમે આંગળી કરી કરીને દરેક માટે પૂછવા માંડ્યું કે ‘આ રામ છે?’ ‘આ રામ છે?’ સીતાજીએ કેટલાકના સંબંધમાં ‘ના’ કહી. પછી જ્યારે લક્ષ્મણજી તરફ આંગળી કરી પૂછ્યું: ‘આ ગૌર મૂર્તિ રામ છે?’ સીતાજી કહે: ‘તે મારા દિયેર છે.’ વૃદ્ધ ઋષિપત્નીએ પૂછ્યું: ‘તેમની જોડે બેઠેલી ધનશ્યામ મૂર્તિ રામ છે?’ તે મૂર્તિ સામું જોઈને સીતાજીની દષ્ટિ તરત નીચી થઈ ગઈ, એટલે ઋષિપત્ની સમજ્યાં કે એ જ ‘રામ.’ ઋષિપત્નીએ જેવી આંગળીથી અન્ય ઋષિની વ્યાવૃત્તિ (ભિન્નતા) કરાવી, એમ આપણે પંચકોશાદિની વ્યાવૃત્તિ કરવા રૂપ સાધનથી જેમ સીતાજીએ રામચંદ્રજીનું દર્શન કરીને નીચું મોડું કરી દીધું, તેમ આ અદ્વૈત ભાવનારૂપ સમાધિ દ્વારા અતદ્વ્યાવૃત્તિથી બ્રહ્માનુભવ કરવાનો છે. સીતાજીથી જેમ નીચે જોવાઈ ગયું, તેમ એ અદ્વૈત ભાવનારૂપ સમાધિ વડે બ્રહ્માનુભવાત્મક વૃત્તિનો તિરોભાવ એ જ અદ્વૈત અવસ્થાનરૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિ છે, જે પરમ પુરુષાર્થ છે.

આમ અતદ્વ્યાવૃત્તિ લક્ષણથી જણાતા સાક્ષી આત્માના સંબંધમાં શ્રુતિ કહે છે :

સ યપ નેતિ નેત્યાત્માગૃહ્યો ન હિ ગૃહ્યતે ।

તે આ નેતિ નેતિ એવી રીતે સર્વ ઉપાધિના નિષેધ વડે કથન કરાયેલો જે પ્રત્યગાત્મા છે અને (કાર્ય ધર્મથી પર હોવાથી) ઇંદ્રિયોનો અવિષય છે, તેથી ઇંદ્રિયો વડે ગ્રહણ કરી શકાતો નથી.

આવો બ્રહ્મ હું છું એમ જે વળતે યોગી અનુભવે છે, ત્યારે પોતાના સ્વરૂપ સંવિચ્છાનંદરૂપ બ્રહ્મમાં તદ્રૂપપણે રહેલો તે યોગી પોતાના સ્વરૂપથી અનેક પ્રકારના વિશ્લેષ થવા છતાં પણ ચલાયમાન થતો નથી, એટલે કે વિપરીત ભાવને પ્રાપ્ત થતો નથી.

પ્રસંગ ૮ મો

એક વખત મહારાજ સાહેબે સ્વામી પ્રકાશાનંદજીને પત્ર લખ્યો હતો, કે ‘શ્રિ. લાલુનો રાજ્યાભિષેક કરવાનો છે તો આપ જરૂરી પધારશો.’ એટલે સ્વામીજી વાંસદા પધાર્યા હતા. ગડીમાં બિતર્યા હતા.

મહારાજ સાહેબ ગડીમાં પધાર્યા અને એકબીજાને કુશળ સમાચાર પૂછ્યા બાદ મહારાજ સાહેબે કહ્યું : પહેલાં આપે મને ધ્યાન વિષે કહ્યું હતું અને તે પછી મેં કોઈ જગ્યાએ વાંચેલું તો તેમાં અહંબ્રહ્મ ધ્યાન કરવાનું કહે છે, તો અહંબ્રહ્મ ધ્યાન એટલે શું ?

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : પ્રથમ તો ઐકારરૂપ પ્રતીકને અવલંબન કરીને ધ્યાન કરવું એમ કહ્યું હતું, પરંતુ એ તો પ્રતીક ધ્યાન કહેવાય અને ધ્યેય વસ્તુથી પોતાને અલિપ્ત કરીને ધ્યાન કરે તે અહંબ્રહ્મ ધ્યાન કહેવાય છે. એ વિષે અપરોક્ષાનુભૂતિમાં કહ્યું છે કે—

ब्रह्मैवास्मीति सद्वृत्त्या निरालयतया स्थितिः ।

ધ્યાનશબ્દેન દિશ્યાતા પરમાનન્દદાયિની ॥

હું બ્રહ્મ જ છું એવી રીતે અદ્વૃત્તિ વડે આલંબનરહિત ઉત્કૃષ્ટ આનંદ દેનારી જે સ્થિતિ તે ધ્યાન શબ્દ વડે પ્રસિદ્ધ છે.

ધ્યેયની સાથે ધ્યાતા અલેદ કરીને ધ્યાન કરે તે અહંબ્રહ્મ ધ્યાન કહેવાય છે અને એ ધ્યાનનો વિષય ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ । હું બ્રહ્મ છું,’ એ અહંબ્રહ્મ ધ્યાન કહેવાય. માંડૂક્ય ઉપનિષદની રીતિથી ઐકારની વાચ્ય અમાત્ર જે શુદ્ધ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે તે હું છું, એમ કરવાનું છે.

સમષ્ટિ સ્થૂલ પ્રપંચ સહિત ચેતન વિરાટ કહેવાય છે. વ્યષ્ટિ સ્થૂલ અભિમાની વિશ્વ કહેવાય છે. વ્યષ્ટિ સમષ્ટિની અંતર્ગત હોય છે, તેથી વિરાટમાં વિશ્વ અંતર્ગત છે. સ્થૂલ ઉપાધિ હોવાથી વિશ્વ અને વિરાટ ભિન્ન જણાય છે, પણ તેમાં વાસ્તવિક ભેદ નથી. ઝંકારની પ્રથમ માત્રા અકાર છે તેનો વિશ્વરૂપ વિરાટ સાથે અભેદ છે, કેમકે બ્રહ્મના સમષ્ટિ પદમાં વિરાટ, હિરણ્યગર્ભ, ઈશ્વર અને એ ત્રણેના અધિષ્ઠાન ઈશ્વર સાક્ષી, એ ચાર પાદો છે.

સોડ્યમાત્મા ચતુષ્પાત્ । તે આ આત્મા ચાર પાદવાળો છે. તેમ વ્યષ્ટિ પદમાં આત્માના વિશ્વ, તૈજસ, પ્રાણ અને એ ત્રણેના અધિષ્ઠાન જીવસાક્ષી એ ચાર પાદો છે. ઝંકારની અકાર, ચકાર, મકાર તથા જમાત્રા એ ચાર માત્રા છે. માંડૂચ્ય શ્રુતિના કહેવા પ્રમાણે ‘પાદા માત્રા માત્રાઞ્ચ પાદાઃ । પાદ માત્રા છે ને માત્રા પાદ છે.’ આમ માત્રા તથા પાદોનો અભેદ કહ્યો છે. વસ્તુના વિભાગને પાદ કહે છે ને શબ્દના વિભાગને માત્રા કહે છે. જેમ આત્માનો પ્રથમ પાદ વિશ્વ છે અને બ્રહ્મનો પ્રથમ પાદ વિરાટ છે, તેમ ઝંકારની ચાર માત્રામાં પ્રથમ માત્રા અકાર છે. તેથી પ્રથમના ધર્મ ત્રણેમાં સમાન હોવાથી વિશ્વ, વિરાટ અને અકાર એ ત્રણેનો અભેદ છે, એમ ચિંતન કરવું. જેમ વિરાટ તથા વિશ્વનો અભેદ છે, તેમજ હિરણ્યગર્ભ અને તૈજસ પણ અભિન્ન જ છે; કારણ કે તે બંનેમાં સૂક્ષ્મ ઉપાધિ હોવાથી ભેદ જણાય છે, વાસ્તવિક તો અભેદ જ છે. અભેદ સંબંધવાળા હિરણ્યગર્ભ તૈજસની સાથે, ઝંકારની બીજી માત્રા ચકાર છે તેનું અભેદ ચિંતન કરે; કારણ કે આત્માના પાદોમાં બીજો પાદ તૈજસ છે, બ્રહ્મના પાદોમાં બીજો પાદ હિરણ્યગર્ભ છે અને ઝંકારની બીજી માત્રા ચકાર છે, એટલે કે બીજા ધર્મ બધામાં સમાન છે, તેથી તે બધાનો અભેદ સમજવો, પ્રાણ ઈશ્વર અને ઝંકારની ત્રીજી માત્રા મકાર છે તે ત્રણેનો પણ અભેદ સમજવો; કારણ કે કારણ ઉપાધિને લીધે જ ઈશ્વર અને પ્રાણ બિ જણાય છે. પાત્

માર્થિક અને ઉપાધિને લીધે કલ્પિત એમ બે સ્વરૂપ આત્માનાં છે. તેમાં વિશ્વ, તૈજસ ને પ્રાણ એ ત્રણે પાદ અનુક્રમે સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એ ઉપાધિને લીધે જ છે, તેથી તે કલ્પિત છે અને જે ચોથું પાદ છે તે પારમાર્થિક છે. જેમ આત્માનાં બે સ્વરૂપ છે, તેમ ઝંકારનાં પણ બે સ્વરૂપ છે. અકાર, ઉકાર, મકાર એ ત્રણે માત્રારૂપ જે વર્ણ તે અવાસ્તવિક છે, અને માત્રા વિષે વ્યાપક અસ્તિ, ભાતિ અને પ્રિયરૂપ જે અધિષ્ઠાન ચેતન છે તેજ અમાત્ર પરમાર્થરૂપ છે. અમાત્ર એટલે જેની માત્રા (વિભાગ) ન હોય તે. આવી રીતે જે બે સ્વરૂપવાળો પ્રણવ છે તેનું બે સ્વરૂપવાળા આત્માની સાથે અલેહ ચિંતન કરવું. આવી રીતે તેઓનો અલેહ સમજી લઈ ચિંતન કરતાં શીખવું. વિશ્વનો વિરાટમાં તથા વિરાટનો અકારમાં લય કરવો; તૈજસનો હિરણ્યગર્ભમાં તથા હિરણ્યગર્ભનો ઉકારમાં લય કરવો; પ્રાણનો ઈશ્વરમાં તથા ઈશ્વરનો મકારમાં લય કરવો; જીવ-સાક્ષીનો ઈશ્વરસાક્ષીમાં તથા ઈશ્વરસાક્ષીનો અમાત્રમાં લય કરવો; અને અકારનો ઉકારમાં તથા ઉકારનો મકારમાં અને મકારનો અમાત્રમાં લય કરી બાકી રહેલ અમાત્ર જે શુદ્ધ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, તે હું છું, એમ અહંબ્રહ્મ ધ્યાન કરવું. જે ધ્યાનમાં સાધકનો નિર્ણય એવો હોય છે કે ‘ઈશ્વર કે બ્રહ્મ અન્ય છે, હું તેથી અન્ય છું.’ તે પ્રમાણે ભિન્ન કરી ઉપાસના કરનારી ભેદઉપાસના છે; તેથી તેને ભાવના પ્રમાણે બ્રહ્મલોક સુધી ફળ મળે છે. આવા ઉપાસક માટે શ્રુતિમાં કહે છે કે —

अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽस्तावयोऽहमस्मीति न स वेद ।

હવે જે ઉપાસક ભિન્ન દેવને, આ ઉપાસના કરવા યોગ્ય દેવ મારાથી ભિન્ન છે ને હું તે ઉપાસના કરવા યોગ્ય દેવથી ભિન્ન છું એમ ભેદદષ્ટિ વડે ઉપાસના કરે છે, તે ઉપાસનાનું સ્વરૂપ બાજુતો નથી.

ધ્યાનની બાબતમાં ‘જેવી ભાવના તેવું ફળ’ એ તો શા

સિદ્ધાંત છે, તેથી જેવી ભાવનાથી ધ્યાતા ધ્યેયનુ ધ્યાન કરે છે તેવો તે ધ્યાતા બને છે

મશુણનુ પણ અહુઅહુ ધ્યાન થાય છે યોગવાસિષ્ઠમા ગેદ વોના ઉપાખ્યાનમા વર્ણન છે કે ઐશ્વર્યો (ઇન્દુના પુત્રો) ટેવામ પર્વત ઉપર ગયા હતા, અને ટોનુ ધ્યાન કરવુ એમ પરસ્પર વિચારતા મોટાભાઈ મહામતિએ કહ્યું, કે 'હું બ્રહ્મા છું એમ બ્રહ્મનુ અહુઅહુ વ્યાન રવાથી બ્રહ્મસ્વરૂપ થવાય છે, માટે તમે સર્વ માંગ ઠહેવા પ્રમાણે વર્તો હું પન્નાસનમા બેઠેલો બ્રહ્મા છું, તેજ વડે પ્રજાશુ છું અને સ્ત્રવશુ છું, એ પ્રમાણે શ્રુતિમા ઠહેવા મુજબ

યોડગાવાન્તિયે પુરુષ સોઽહમસ્મિ ॥

'જે આ સૂર્યમા પુરુષ (છે) તે હું છું,' એમ હિરણ્યગર્ભની ઉપાસના કરો, અને જ્યાં સુધી બ્રહ્માભાવ (બ્રહ્માપણું) પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી ધ્યાન કરો ' મોટા ભાઈના ઠહેવા પ્રમાણે તે બ્રાહ્મણો મોટા ભાઈની માથે જ ધ્યાનમા બેઠા બધા બ્રહ્મા સ્વરૂપ થયા અને દરેકના જુદા જુદા બ્રહ્માક થયા બ્રહ્માને આશ્ચર્ય થયું કે માંગ જેવા દશ બ્રહ્માઓ ક્યાથી? આ વાત અવગરૂપ છે તાત્પર્ય એટલું જ સમજવાનું કે ભાવના પ્રમાણે સિદ્ધિ થાય છે શ્રુતિમા કહ્યું છે, કે

ત યથા યયોપાસતે તદેવ ભવતિ ॥

તે પરમાત્માને જેવે જેવે પ્રકારે ઉપાસે તે જ સ્વરૂપે ઉપાસક થાય છે, એટલે ઉપાસકની ભાવના એ જ ક્ષણ મેળવવામા મુખ્ય છે

મૂળ શ્રેણિકમા આલબનનહિત અહુઅહુ ધ્યાન કરવાનું કહ્યું છે તે અધિકારી પરત્વે કહ્યું છે જેમ શીખતી વખતે એક નવો ગારુડી કાઈ પણ આધાર લઈને શરૂઆતમા ગુલાટની ઢમગત ગીએ છે તે બરાબર આવડ્યા પછી પોતાની મેળે આધાર મિવાય ગુલાટના એક ઠરી ગડે છે, પછી અભ્યાસના પરિપાકથી ગુલાટમા પણ અહુ

શુભાંટ ખાઈ શકે છે; તેમ પ્રથમ વૃત્તિ દેશાદિ (બ્રૂકુટિ આદિ) આલંબનથી સવિકલ્પ પ્રજ્ઞાકાર થાય છે; ખાદ અભ્યાસ વધતો જાય ત્યાર પછી ધારણાપ્રદેશના તેમજ શબ્દ આદિના આલંબન સિવાય સવિકલ્પરૂપ પહેલી સમાધિ થઈ અદ્વૈતભાવનારૂપ બીજી નિવિકલ્પ સમાધિ થઈ શકે છે; માટે ઉત્તમ ઉપાસકને અહંબ્રહ્મ ધ્યાન શ્રેષ્ઠ સાધન છે, અને અહંબ્રહ્મ ધ્યાનથી અલેહ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા અલેહ જ્ઞાન મુક્તિનું સાધન છે.

નિર્વિકલ્પ સમાધિ

નિર્વિકારતયા યુત્યા બ્રહ્માકારતયા પુનઃ ।

વૃત્તિચિસ્મરણં સમ્યક્ સમાધિર્જ્ઞાનસંજકઃ ॥

નિર્વિકાર અને પ્રજ્ઞાકાર વૃત્તિ વડે અનાત્મવૃત્તિનું વિરમરણ થવું તેને જ્ઞાન નામની ઉત્તમ સમાધિ કહે છે.

આ સમાધિ જ્ઞાનનું સાધન હોવાથી જ્ઞાનસંજક કહેવાય છે. નિર્વિકાર-વિષયના અનુસંધાનથી રહિત-થવાથી વૃત્તિ સત્ત્વપ્રધાન હોવાને લીધે પ્રજ્ઞાકાર થાય છે. આ પ્રજ્ઞાકાર વૃત્તિ શુદ્ધ, સાત્ત્વિક હોવાથી આવરણભંગ કરવાને સમર્થ થાય છે. જેમ તલવાર પહેલાં ધાર વિનાની બનાવવામાં આવે છે અને તે પછી તેને ઘસી તીક્ષ્ણ ધારવાળી તૈયાર કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે કાપવા સમર્થ બને છે, તેમ અંતઃકરણની વૃત્તિ ઉપાસના દ્વારા શુદ્ધ સાત્ત્વિક થઈને આવરણભંગ કરે છે.

આવરણભંગને લીધે ધ્યેયાકાર વૃત્તિ જ્ઞેયાકાર થવાથી આ સમાધિને જ્ઞાનસમાધિ કહેલી છે. નિવિકલ્પ સમાધિ બે પ્રકારની છે: અદ્વૈત ભાવનારૂપ અને અદ્વૈતાવસ્થાનરૂપ. જેમાં ત્રિપુટી (ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેય)નો અભાવ છે છતાં વૃત્તિ પ્રજ્ઞાકાર છે, તે અદ્વૈત ભાવનારૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિ કહેવાય છે; અને ભાવનારૂપ વૃત્તિ ન્યારે સ્વરૂપમાં લય પામે ત્યારે અદ્વૈતાવસ્થાનરૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિ

કહેવાય છે. આહીં શંકા થાય છે કે અદ્વૈત ભાવનામાં ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેયનો અભાવ છતાં વૃત્તિ પ્રહ્લાકાર છે તો વૃત્તિ જ્યારે પ્રહ્લાકાર છે ત્યારે તે સવિષયક છે કે નિર્વિષયક છે? તેમજ જ્ઞાત છે કે અજ્ઞાત છે? તો તેનું સમાધાન એ છે કે અદ્વૈત ભાવનામાં આવરણભંગની ઉત્તર ક્ષણમાં વૃત્તિ સવિષયક છે અને અજ્ઞાત થાય છે. આ અનુભવનું અનુમાન ઉત્થાન અવસ્થામાં સ્મરણથી થાય છે કે અદ્વૈત ભાવના વખતે વૃત્તિ અજ્ઞાત અને સવિષયક છે. તેમજ વિદ્યારણ્યસ્વામીએ પંચદશીમાં કહ્યું છે કે—

વૃત્તવસ્તુ તદાત્મીમજ્ઞાતા અપ્યાત્મગોચરાઃ ।

સ્મરણાદનુભવીયન્તે વ્યુત્થિતસ્ય સમુત્થિતાત્ ॥

જેનો વિષય માત્ર આત્મા છે એવી વૃત્તિઓ તો તે વખતે (સમાધિમાં) અજ્ઞાત છે; તથાપિ સમાધિમાંથી ઉત્થાન પામેલા યોગીના સ્મરણથી તેવી વૃત્તિઓ હોવાનું અનુમાન કરાય છે.

આવી રીતે ઉત્થાન પામેલા યોગીને અદ્વૈત ભાવના સુધી વૃત્તિ હોવાથી તેનું સ્મરણ વ્યુત્થાન અવસ્થામાં થાય છે, પણ અદ્વૈત અવસ્થાવાળા યોગીને તેનું સ્મરણ થતું નથી. આવા અદ્વૈત અવસ્થાનરૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિવાળા પ્રહ્લાદજીની સ્થિતિનું વળુન યોગવાસિષ્ઠમાં કરેલું છે: નિર્વિકલ્પ સમાધિને પ્રાપ્ત થયેલા પ્રહ્લાદજી ચિત્રમાં ચીતરેલા હોય ને શિલામાંથી કોતરી કાઢેલા હોય, તેમ અદ્વૈત ભાવનાનો અનુભવ કરીને સ્વરૂપ-સામ્રાજ્યને પ્રાપ્ત થયેલા જણાતા હતા. જેમ ઘણું જળ પીવાથી પણ સમય વિના બીજામાંથી અંકુર નીકળતો નથી, તેમ દૈત્યોએ જગાડ્યા તોપણ પ્રહ્લાદજી જાગ્યા નહિ. કે જેમાં પરમાનંદ છે એવી નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં રહેલા પ્રહ્લાદજી દેહમાત્રથી બાકી રહેલા હોવાથી જાણે ખસણે પાગ્યા હોય તેમ ચીજાનાં જોવામાં આવતા હતા; અને દૈત્યોએ મોટો પ્રયત્ન કર્યો તોપણ પ્રહ્લાદજી જાગ્યા નહિ. તે રાત્રીમાં બિડાયેલા દમજની પેઠે સમાધિમાં જ

રહ્યા. તેમનું ચિત્ત તે વખતે આત્મામાં તક્ષીન થઈ ગયું હતું, તેથી સૂતેલા પુરુષની પેઠે જ્ઞાનવાર્તા પણ તેમના બાજુવામાં આવી નહોતી. છેવટે જ્યારે વિષ્ણુ લગવાને પોતે શંખનાદ કર્યો ત્યારે જ તે જાગ્યા.

અર્થાત્ પ્રહ્લાદજીએ જ્યારે નિર્વિકલ્પ સમાધિ સિદ્ધ કરી ત્યારે જ તેમને અપરોક્ષ જ્ઞાન થયું; માટે-સુમુક્ષુએ અંતઃકરણને વૃત્તિશૂન્ય કરવા કટિબદ્ધ થવું. જ્યાં સુધી અંતઃકરણની વૃત્તિઓનો અભાવ થયો નથી, ત્યાં સુધી મૃત્યુનો ભય રહે છે. સર્પ દેડકાં વગેરેને ખાવા માટે બીજા દાંત વાપરે છે અને ડસવા માટે ઝેરી દાંત વાપરે છે. જેમ મદારી ચીંચિયા વતી સર્પની દાદ ડાદી નાખીને રમાડે છે, ત્યારે તે ગમે તેટલા કુંડાડા મારે અને બીજા દાંતથી ગમે તેટલું કરડે તોપણ મદારીનું મરણ થતું નથી, તેમ સમાધિ દ્વારા અંતઃકરણમાંથી મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકારરૂપી ચાર તામસ-રાજસ દાદો નીકળી જાય છે, તો પછી વિષય સમક્ષ હોય તોપણ તેમાં પુરુષને આસક્તિ થતી નથી. વળી તે અદ્વૈત ભાવના-રૂપ સમાધિની ગ્રહાકાર વૃત્તિ નિર્વિકલ્પ છે તથા સર્વ અનાત્માકાર વૃત્તિની બાધક છે, અને બળી રહેલા લાકડાના અસિની પેઠે ગ્રહાકાર વૃત્તિ પણ પાછળથી શમી જાય છે; માટે જ્યાં સુધી અંતઃકરણની વૃત્તિઓ તેના ઉપાદાનકારણમાં લીન ન થાય ત્યાં સુધી જન્મ-મરણનો ભય મટતો નથી. માટે સમાધિના અભ્યાસ સિવાય ‘હું કુટસ્થ છું’, ‘હું સાક્ષી છું,’ એવો નિશ્ચય કરીને બેસવાથી જ્ઞાન થતું નથી. આજકાલ આપણા લોકોમાં વૈરાગ્યાદિ સાધનો નહિ હોવાથી તેઓ સમાધિ સિદ્ધ કરવાને સમર્થ થતા નથી અને તેથી જ્ઞાન માટે સમાધિની આવશ્યકતા નથી અને નિત્યપ્રાપ્ત વસ્તુ સમાધિ દ્વારા પ્રાપ્ત થતી નથી એમ માનીને ‘હું કુટસ્થ છું’, ‘હું સાક્ષી છું’ એમ નિશ્ચય કરવો તેનું નામ જ્ઞાન એમ માની લે છે. જેમ કોઈ ગાંડો માણસ હું રાજા છું એમ માની લેવાથી તે રાજવૈભવનું સુખ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, તે પ્રમાણે સમાધિ સિવાય ‘હું ગ્રહ છું,’

એવી એકલી માન્યતાથી બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થતો નથી. શંકર ભગવાન કહે છે, કે-

નિર્વિકલ્પકસમાધિના સ્ફુટં બ્રહ્મતત્ત્વમવગમ્યતે ધ્રુવમ્ ।
નાન્યથા ચલતયા મનોગતેઃ પ્રત્યયાન્તરવિમિશ્રિતં ભવેત્ ॥

નિર્વિકલ્પ સમાધિથી બ્રહ્મતત્ત્વનો અપરોક્ષ અનુભવ થાય છે; મનની ગતિ ચંચળ હોવાને લીધે બીજા કોઈ પ્રકારથી થતો નથી. (બીજા કોઈ પ્રકારથી) થાય તો તે બ્રમ જ્ઞાનથી મિશ્રિત થાય છે.

માટે પૂર્ણ ભક્તિ-વૈરાગ્ય ધારણ કરી સમાધિના દૃઢ અભ્યાસ માટે નિરંતર અભ્યાસ કરવો જોઈએ. જેમ પક્ષી બે પાંખ સિવાય ઊડી શકતું નથી તેમ ભક્તિ અને વૈરાગ્ય સિવાય જ્ઞાન થતું નથી.

ભગવાન શંકરાચાર્ય કહે છે :

સમાધૌ ક્રિયમાણે તુ વિદ્વાન્વાયાંતિ ચ વલાત્ ।

અનુસંધાનરાહિત્યમાલસ્યં ભોગલાલસમ્ ॥

લયસ્વપ્નમશ્ચ વિભ્રેષો રસાસ્વાદશ્ચ શૂન્યતા ।

एवं यद्विघ्नबाहुल्यं त्याज्यं योगविदा ज्ञानैः ॥

પરંતુ સમાધિ વળતે વિદ્વો ચોક્કસ બળાત્કારથી આવે છે. અનુસંધાન રહિતપણું, આજ્ઞા, ભોગમાં ઈચ્છા, લય, તમ (કાર્ય-અકાર્યનો અવિવેક), વિભ્રેષ, રસાસ્વાદ અને શૂન્યતા; એવાં અનેક વિદ્વોને ચોગી પુરુષે ધીરેધીરે ત્યાજવા યોગ્ય છે.

અનુસંધાનરાહિત્યમ્—ધ્યેયાકાર વૃત્તિની સ્થિરતાનો ભંગ. વિષય વડે અનુસંધાન તૂટે છે. જેને તપખીર સૂંઘવાનું કે બીડી પીવાનું દુર્વ્યસન હોય તેને અમુક અમુક સમયે તેની તલપ થાય છે અને તે જે કામમાં મગ્ન હોય તેમાંથી મન ઊડી જાય છે. તો આ એકાગ્રતાના ગડન વિષયમાં તો અનુસંધાન તૂટી જાય તેમાં શું આશ્ચર્ય ? આ સંપૂર્ણ જગત બ્રહ્મસ્વરૂપ છે એવા પ્રકારના અભ્યાસ

અને વૈરાગ્યથી આ વિદ્ય હર કરી શકાય છે.

આલસ્યમ્—શરીર-ઇન્દ્રિયાદિના શુરુત્વને કારણે ઊપજતો અનુ-
ત્સાહ. યુક્ત આહારવિહારથી કંઈ આદિના નિવારણ દ્વારા આળસ
નામનું આ વિદ્ય ટળી જાય છે.

મોગલાલસામ્—વૈભવ-સુખની લાલસા લોગલાલસા. આ ઉપર
એક દૃષ્ટાંત છે: વિદ્યા અને છાત્ર ઉપર જીવનાર ગીગો નામનું એક
પતંગિયું છે, પરંતુ બીજી રીતે તે ભમરા જેવું છે. એવા એક ગીગાને
એક ભમરા સાથે મૈત્રી થઈ. ભમરાએ વિચાર કર્યો કે આ ગીગો
આ મહિન પદાર્થમાં રહે છે અને જીવે છે, તે કરતાં તે સરોવરમાં
કમળમાંથી મધ ખાતો થાય તથા તેની સુગંધ લોગવતો થાય તો
સારું; એમ વિચારી તેણે તે વાત એક દિવસે ગીગાને કહી ને
પોતાની સાથે આવવા કહ્યું. ગીગાએ વાયદા ઉપર વાયદા કરી બે
ત્રણ માસ કાઢ્યા. તે પછી ભમરાએ એક દિવસ ઘણો આગ્રહ કર્યો,
ત્યારે તેણે બીજે દિવસે આવવા કળૂદ્યું. ગીગો તર્ક કરવા લાગ્યો
કે કમળ હોય કે ન હોય, તેમાં મધ હોય કે ન હોય, અને મધ
હોય તોપણ તેના આહારથી મને આનંદ મળે કે ન મળે, એમ અનેક
કુતર્ક કરી પોતાનાં નાક, પાંખ વગેરેમાં પોતાને ખાવા માટે વિદ્યાનો
ખોરાક લાતા તરીકે લીધો અને પછી ભમરા સાથે ગયો. ભમરા
કમળ ઉપર બેઠો બેઠો અને બોલ્યો, કે ‘કેવી સારી સુગંધ છે?’
ગીગો કહે, ‘મને કંઈ સુગંધ આવતી નથી.’ ભમરાને વહેમ પડ્યો
કે આ ગીગો તેની સાથે વિદ્યા લાવ્યો હશે માટે સુગંધ આવતી
નહિ હોય. તે ઉપરથી ગીગાને તપાસ્યો, તો તેને નાક વગેરે સર્વ
અંગમાં જ્યાં સંતાડાય ત્યાં વિદ્યા ભરેલી હતી. તેથી ભમરાએ
‘ભૂર્ખા! અહીં પણ વિદ્યા લઈ આવ્યો છે?’ એમ કહી તેને
સ્નાન કરાવ્યું. પછી ગીગાને ફરી કમળ ઉપર બેસાડ્યો એટલે
તે સુગંધમાં શુદ્ધતાન થઈ તૃપ્તિ થાય ત્યાં સુધી મધ પી મસ્ત
બન્યો અને બોલ્યો: ‘આવો આનંદ મેં જન્મારામાં કોઈ દિવસ

લોગવ્યો નહોતો. હવે કોઈ વાર વિદ્યાની ઇચ્છા નહિ કરું.’

તાત્પર્ય કે વિષયવાસનારૂપ વિદ્યાને અંતરમાં રાખી જે બ્રહ્મસુખનો અનુભવ કરવાની ઇચ્છા કરે તેને ગીગાની માફક આનંદ મળી શકતો નથી; પરંતુ ભમરારૂપ ચુરુના ઉપદેશરૂપ જળથી લોગલાલસારૂપ વિદ્યાને ઘોઈ બ્રહ્મરૂપ કમળ પાસે લઈ જાય, ત્યારે પૂર્ણ શુદ્ધ આનંદનો અનુભવ થાય છે. જો યોગીને લોગલાલસા હોય અને વળી વિષયનું ગ્રહણ કરે તો તેનું મન વધારે સ્થૂલતા પામે છે. દેહાદિમાં આત્મભાવના કરવાથી તથા દેહનું નિરંતર ધ્યાન કરવાથી, પુત્ર, સ્ત્રી, કુટુંબ વગેરેની ભાવનાથી, આધિવ્યાધિનું બહુ ચિંતન તથા સંસારમાં આસ્થા અને અને હેચાહેય (છોડવા લાયક અને ન છોડવા લાયક) બુદ્ધિથી, વાતવાતમાં અહં અહં। એવા પ્રકારના વિકારથી, અનેક પદાર્થોમાં મમ મમ। એવા પ્રકારના વિકારથી તથા અનેક જગ્યાએ નિરંતર હૃદં હૃદં। ઇત્યાદિ પ્રકારની વૃત્તિઓથી, ઉપર ઉપરથી રમણીય લાગે એવાં સ્ત્રી-ધનાદિકથી અને તેવા પદાર્થોમાં રનેહ અને લોભ કરવાથી, હુષ્ટ આશાઓરૂપી દ્વેષ પીવાથી લોગરૂપી વાયુનો આહાર મળવાથી, વિષયલોગમાં અથવા સંસારમાં આસ્થાગ્રહણરૂપી શરીરસંચારક્રિયા પ્રાપ્ત થવાથી ચિત્તરૂપી સર્પ સ્થૂળ થાય છે. માટે સર્વનો ત્યાગ કરીને આત્માનુસંધાન કરવું. આત્માનુસંધાન કરવાને લીધે સાત્ત્વિક થવાથી વૃત્તિ સૂક્ષ્મતાને પ્રાપ્ત થાય છે; અત્યંત સૂક્ષ્મ થવાથી બ્રહ્મદર્શન કરવા સમર્થ થાય છે. માટે શ્રુતિમાં કહ્યું છે, કે-

દૃશ્યતે ત્વગ્નયો વૃદ્ધયા સૂક્ષ્મયા સૂક્ષ્મદર્શિભિઃ।

સૂક્ષ્મદર્શી પુરુષથી સૂક્ષ્મ અને એકાગ્ર બુદ્ધિ વડે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરાય છે.

— વિષયમાં દોષદષ્ટિ કરવાથી આ વિદ્ય મટે છે. જેમ ઝેરવાળા ઝેર છે એમ જાણ્યા પછી ભૂખ્યાને પણ તે ખાવાની

ઇચ્છા થતી નથી, તેમ વિષયમાં દોષદષ્ટિ થતાં તે ભોગવવાની ઇચ્છા થતી નથી.

હય:-અજીર્ણ, નિદ્રાશેય, અતિ પરિશ્રમ વગેરેને લીધે બ્રહ્માકાર વૃત્તિનો અભાવ. અજીર્ણ વગેરે લયનું કારણ દૂર કરવા માટે પથ્ય તથા હલકું ભોજન વગેરે દરેક વ્યવહારમાં યુક્તિ તથા નિયમાનુસાર રહેવાથી, તેમ જ ઉત્થાન પ્રયત્ન વડે ચિત્તને જગાડવાથી આ વિદ્ય મટે છે.

તમ:-અવિવેકથી થનારું પ્રાંતિદર્શન. યોગના અસાધનમાં સાધનપણાની બુદ્ધિ અને સાધનમાં અસાધનપણાની બુદ્ધિરૂપ પ્રાંતિદર્શન.

સ્ત્રી-ધનાદિક યોગમાં વિદ્ય કરનારાં છે, તોપણ તેમાં સાધન-બુદ્ધિ એટલે આપણને એકાંતમાં લજન કરતાં, સ્ત્રી હોય તો મદદરૂપ થાય એમ માનીને સ્ત્રીને સાથે રાખવાથી કોઈ પણ કાળે યોગસિદ્ધિ થાય નહિ. આપણે સાંભળ્યું છે કે ઋષિમુનિઓને એ રીતે યોગાભ્યાસ કરતાં કરતાં બહુ વિદ્ય આવ્યાં હતાં, એ રીતે ધન પણ આપણને આગળ સાધનરૂપ થતાં યોગમાં મદદરૂપ થઈ પડશે એમ માની તેનો સંગ્રહ કરવાથી ચિત્તની એકાગ્રતા ક્યારે પણ થઈ શકતી નથી. શાસ્ત્રકારોએ એ પદાર્થોને યોગમાં વિદ્ય કરનાર ગણ્યા છે, છતાં અંતર્યામીની જરૂર છે, બહિર્લ્યામીની જરૂર નથી એમ અર્થનો અનર્થ કરી લે છે. શ્રીગીતામાં કહ્યું છે કે-

અધર્મ ધર્મમિતિ યા મન્યતે તમસાવૃતા ।

સર્વાર્થાન્વિપરીતાંશ્ચ બુદ્ધિઃ સા પાર્ય તામસી ॥

હે પાર્થ ! જે બુદ્ધિ આવરણથી ઢંકાઈ જઈને અધર્મને ધર્મ સમજે છે અને સર્વ અર્થને ભિલટા જ દેખે છે તે બુદ્ધિ તામસી છે.

અંતર્યામીની જરૂર છે; બહિર્લ્યામીની જરૂર નથી, એમ દેટલાક ભિલટું સમજે છે અને ખીજાને પણ સમજાવે છે. પણ જ્યારે અંતર્યામી હોય છે ત્યારે તેને બહિર્લ્યામી કેમ ન હોય ? કેમકે

બહિર્ભાગ તો સુગમ છે અને અંતર્ભાગ હોવો બહુ કઠણ છે; માટે અંતર્બહિર્ બંને ત્યાગ જ્યાં સુધી નથી ત્યાં સુધી સ્થાયે પણ યોગ સિદ્ધ થતો નથી.

પૂર્વનાં પુણ્યથી, યોગ્ય ગુરુના ઉપદેશથી તથા સમાધિ જણાવનાર શાસ્ત્રના વિચારથી આ વિદ્ય ટાળી શકાય છે.

વિશ્લેષ:-રાજસવૃત્તિથી થતા કામાદિથી થનારી મનની ચંચળતા, સમાધિનો અભ્યાસ કરનાર પુરુષની ચિત્તવૃત્તિ જે વળતે વિષયાકાર થાય છે તે વળતે વિષયોમાં દોષદ્રષ્ટિ જોઈને વૃત્તિને લક્ષ્યમાં સ્થિર કરવી જોઈએ. એવી રીતે લાંબા વળત સુધી અભ્યાસ કરતાં કરતાં તત્ત્વના સાક્ષાત્કારથી આ વિદ્ય ટાળી શકાય છે.

રસાસ્વાદ:-વિષયસુખથી અધિક અને પ્રહ્લ સુખથી ઊતરતું જે તુચ્છ સુખ યોગીને થાય તે રસ. નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં અંતરાયરૂપ એ રસના સુખનો અનુભવ તે રસાસ્વાદ. આ રસ તુચ્છ છે અને પ્રહ્લસુખ નથી એવી લાવનાથી આ વિદ્ય દૂર કરી શકાય છે.

શૂન્યતા-કપાય, રાગદ્વેષાદિની પ્રબળ વાસનાથી વૃત્તિનું સ્તબ્ધ થવું. આ સ્થિતિ પણ પ્રહ્લાકાર થયેલી નથી એવી ચિત્તની સ્તબ્ધ અવસ્થા. આવી સ્થિતિ થાય ત્યારે તે સમાધિ નથી એમ વિચાર કરવાથી ફરીથી ધ્યાનમાં જોડાવાથી આ વિદ્ય દૂર થાય છે.

આમ યોગીને સમાધિમાં અનેક વિદ્યો અંતરાયરૂપ આવતાં જાય છે, તેથી તેને ટાળવાનો ધીમેધીમે ચત્ન કરવો. એક દષ્ટાંત છે: એક રખારીને સંભાળવા આપેલી વાછરડી જંગલમાં ભટકે છે અને ભટકવાની ટેવ શીખે છે. પછી જ્યારે તે ગાભણી થાય છે ત્યારે કળાથી એટલે બાણુની લાલચ આપીને તેને ઘેર લાવવામાં આવે છે, તોપણ તેને ઘેર રહેવું ગમતું નથી અને લાગ આવે તો નાસી જાય છે. વળી ફરી પકડી લાવવામાં આવે છે. એમ કરતાં જ્યારે તે વિચાય છે ત્યારે વાછરડાના પ્રેમપાશમાં બંધાય છે અને પછી ડાંગો મારી બહાર કાઢવામાં આવે તોપણ તે નીકળતી નથી. તે

પ્રમાણે બુદ્ધિરૂપી વાછરડી સંસારજંગલમાં ભટકે છે અને વિષયો લોગવવારૂપ કુટેવ શીખે છે. પછી પુણ્યોદય થયે જ્યારે મુમુક્ષુતારૂપ ગર્ભ ધારણ કરે છે, ત્યારે યોગ દ્વારા બુદ્ધિને સ્થિર કરવાનો પ્રયત્ન થાય છે અને ધ્યાનાદિક ક્રિયા કરતાં રસરૂપી ખાણ મળે છે, પણ ભટકવાની ટેવ હોવાથી લાગ આવે બુદ્ધિ ચલિત થાય છે. પરંતુ બુદ્ધિને જ્યારે સમાધિ દ્વારા જ્ઞાનરૂપી વાછરડું થાય છે, ત્યારે તેના પ્રેમમાં નિમગ્ન થયેલી કોઈ પણ દુઃખરૂપી પ્રહારથી ધર છોડતી નથી, એટલે કે બહિર્મુખ થતી નથી.

સાધકે આ પ્રમાણે દોષોને હઠાવીને નિરોધરૂપી પ્રયત્ન વડે નિશ્ચિત કરેલું ચિત્ત સ્વાભાવિક અચળતાથી વિષયાભિમુખ થઈને બહાર જાય, તો ફરી પણ નિરોધરૂપી પ્રયત્નથી બ્રહ્મમાં તેને બેસવું. આમ બ્રહ્મમાં એક થયેલું ચિત્ત લય તથા સ્તબ્ધ અવસ્થામાં હોતું નથી, શબ્દાદિ વિષયાકાર વૃત્તિનો અનુભવ કરતું નથી અને રસનો પણ આસ્વાદ કરતું નથી. આમ પવન વગરના દેશના દીપની શિખા પ્રમાણે અચળ અને કોઈ પણ વિષયને આકારે ન જણાતું માત્ર બ્રહ્માકાર હોય છે. આ અદ્વૈત ભાવનારૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિ છે. એ અદ્વૈત ભાવનારૂપ વૃત્તિ કેવળ શુદ્ધ સાત્ત્વિક હોવાથી બ્રહ્મનો અનુભવ કરીને તે વૃત્તિ પણ લીન થઈ જાય છે. માટે યોગાભ્યાસ કરનારે આ સર્વ વિદ્ય હર કરવા માટે પ્રબળ પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ; કારણ કે શ્રેયાંમિ વહુવિજ્ઞાનિ । સારું કામ કરવું હોય તો વિદ્યો ધણાં આવે છે અને જો ખૂરું કામ કરવું હોય તો બિલટી મદદ મળે છે, એ કુદરતી નિયમ છે. માટે વિદ્ય કરવાવાળાં ઉપકરણોમાં લલચાઈને ન ફસાતાં તેનાથી સદા ચેતતા રહેવું, કારણકે તેઓ બળાત્કારથી ફસાવે છે.

મહારાજ સાહેબ : હવે હું નિવૃત્ત થવાની ઇચ્છા રાખું છે; માટે ચિ. લાલુને સબ્ધ સોંપીને હું નિવૃત્તિ લઈશ.

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : હજી લાલજી સાહેબની નાની ઉંમર છે,

એટલે એકદમ નિવૃત્તિ લેવાય નહિ.

મહારાજ સાહેબ : ના ના, એમ નથી. એકદમ નિવૃત્તિ તો નહિ જ લેવાય. દેખરેખ તો રાખીશ. માત્ર રાજ તરીકેનો જોનો માથેથી ઊતરે એ અર્થમાં નિવૃત્તિ લેવી છે.

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : અષ્ટાવક્રગીતામાં કહ્યું છે કે-

નિવૃત્તિરપિ મૂઢસ્ય પ્રવૃત્તિરુપજાયતે ।

પ્રવૃત્તિરપિ ધીરસ્ય નિવૃત્તિફલમાજિની ॥

મૂર્ખાની નિવૃત્તિ પણ પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરે છે અને ધીર પુરુષની પ્રવૃત્તિ પણ નિવૃત્તિનું ફળ આપનારી હોય છે.

આ ઉપર એક દૃષ્ટાંત છે :

એક માણસને વારસામાં બાપ-દાદાની પાંચ લાખ રૂપિયાની મિલકત મળેલી હોવાથી તે આજસુ બનીને પડી રહે છે, કંઈ પ્રવૃત્તિ કરતો નથી. પરિણામે તેનું ધન વપરાતાં વપરાતાં પૂરું થઈ જાય છે અને તેને વૃદ્ધાવસ્થામાં જીવનનિર્વાહ માટે પ્રવૃત્તિ કરવી પડે છે. જ્યારે બીજા બુદ્ધિશાળી માણસે શરૂઆતમાં મહેનત કરી દ્રવ્યસંચય કરેલો છે. તેની પ્રવૃત્તિના પરિણામરૂપે તેને પાછલા જીવનમાં નિવૃત્તિ મળે છે.

આ સંબંધમાં એક બીજું પણ દૃષ્ટાંત છે :

એક રાજ્યમાં પહેલેથી જ એવી પ્રથા હતી, કે પ્રજાજનો દર વર્ષે એક જુદાજુદા માણસને એક વર્ષની મુદત માટે રાજ તરીકે નીમે. આમાં શરત એ હતી, કે એક વર્ષ દરમિયાનમાં જેને રાજ તરીકે નીમવામાં આવે તેને નિરંકુશપણે રાજ્યસત્તા સોંપવામાં આવતી એટલે કે જેમ મરજી કાવે તેમ ખજાનો ઉઠાવવો વગેરે છૂટ આપવામાં આવતી. પરંતુ મુદત પૂરી થતાં જ તે રાજને શહેરની બહાર એક નદી આવેલી હતી, તેની પેલે પાર એક લયંકર અરણ્ય હતું તેમાં તેને મૂકી દેવામાં આવતો. આવી રીતે ત્યાં ઠાઠી મુકાયેલા રાજ્યના દરેક ઉમેદવારનો હિંસક પશુઓ નાશ કરતા,

અથવા તો હુઃખી થઈને લૂખ-ત્રાસથી તેઓ મરી જતા. આમાં એક વખતે એક બુદ્ધિશાળી માણસનો વારો આવ્યો. તેણે રાજ્ય-સત્તા હાથમાં આવતાં તરત જ પહેલો હુકમ એ કર્યો, કે ‘હજારો માણસો જઈને નદીની ઉપર દશ દિવસમાં કાચો પુલ બાંધી દો. પુલ તૈયાર થઈ ગયો. પછી બીજો હુકમ કર્યો, કે ‘તે પુલ ઉપર થઈને જંગલ કાપનારા હજારો મજૂરો તથા મકાન બાંધનારા ઇંજનેરો, કારીગરો, સુથારો, લુહારો વગેરે ત્યાં બાંધો; ત્યાંનું આખું જંગલ કાપીને સાફ કરી નાખો અને રાજ્યના જેવું જ બીજું શહેર ત્યાં બાંધો કરો!’ તે પ્રમાણે થઈ ગયું. મોટો રાજમહેલ બાંધાવાનો શરૂ થયો. શ્રીમંત ઢોઢોને પણ હુકમ કર્યો, કે ‘તમે બધા ત્યાં બંગલા બનાવો.’ અને બીજાની વસ્તીને પણ ત્યાં મકાનો બનાવવા માટે હુકમ કર્યો. તે પછી રાજ્યની માલ-મિલકત વગેરે બધી જ ચીજો ત્યાં મોકલી આપી. આમ થતાં વર્ષ પૂરું થયું, એટલે નિયમ મુજબ તેણે ઢોઢોને કહ્યું : ‘તમારા રાજ્યના નિયમ પ્રમાણે મને નદીને પેલે પાર મૂકી આવો. મેં તો મારું ત્યાં નવું રાજ્ય વસાવ્યું છે; ત્યાં સુખેથી રહીશ. તો તમે અહીં થોડાં જૂંપડાં બાંધી છે તો આરામથી રહો.’ એટલે પ્રજાજનોએ કહ્યું, કે ‘હવે તમે જ રાજા તરીકે રહેજો.’ આવી રીતે તે માણસે પહેલાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી એના પરિણામરૂપે નિવૃત્તિ મળી. આવી રીતે મનુષ્યની ટૂંકી જિંદગીમાં પહેલેથી જ મોજશોખમાં ન પડતાં, કર્મ, ઉપાસના દ્વારા જ્ઞાન માટે યત્ન કરવો જોઈએ. ચોરાશી યોનિમાં ભટકવું ન પડે; તે માટે આ શરીરમાં જ પ્રવ્રણાવ કરવો. શ્રુતિમાં કહ્યું છે, કે-

‘તમેતં વેદાનુચ્ચનેન બ્રાહ્મણા વિચિદિપંતિ

યજ્ઞેન દાનેન તપસાનાશકેન ।

પતમેવં વિદિત્વા મુનિર્મવતિ પતમેવ

પ્રવ્રાજિનો લોકમિચ્છન્તઃ પ્રવ્રજંતિ ॥

આ પરમાત્માને ગ્રાહણો વેદે ઉપદેશેલા ઉપાયોથી નિષ્કામ, ચક્ષુ, દાન, તપથી જાણવા માટે ઇચ્છા કરે છે; તે પરમાત્માને જાણીને મુનિ(મનનશીલ) થાય છે. આ પરમાત્માના સ્વરૂપની ઇચ્છા કરતાં, સંન્યાસ લેવાના સ્વભાવવાળા લોકો સંન્યાસ લે છે.

આ શ્રુતિમાં વેદાનુવચ્ચેન શબ્દ બ્રહ્મચારીના ધર્મોનું ઉપલક્ષણ છે અને યજ્ઞ તથા દાન એ બે શબ્દો ગૃહસ્થના ધર્મોનું ઉપલક્ષણ છે તેમ જ તપ તથા અનાશક એ બે શબ્દો વાનપ્રસ્થના ધર્મોનું ઉપલક્ષણ છે. પ્રવ્રજંતિ શબ્દ સંન્યાસીના ધર્મોનું ઉપલક્ષણ છે.

આમ મનુષ્ય શરીર સો વર્ષનું છે. એના ચાર વિભાગો છે, તે ચાર આશ્રમો કહેવાય છે : (૧) બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, (૨) ગૃહસ્થાશ્રમ, (૩) વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને (૪) સંન્યાસાશ્રમ. પચાસ વર્ષ સુધી ગૃહસ્થાશ્રમ, ત્યાર પછી વાનપ્રસ્થાશ્રમ, પ્રાચીન સમયમાં પચાસ વર્ષે ગૃહસ્થ સામાજિક જવાબદારીઓને પોતાની સંતતિને સોંપી પત્ની સાથે વનમાં જઈ, એકાંતમાં પર્ણકુટી વગેરે ખાંધી રહેતો, અને આત્મજ્ઞાન માટે તપ કરતો. આમ વાનપ્રસ્થાશ્રમનો આરંભ થયો. આજે તો બિંદગીભર સુધી ઘર છોડી નીકળાય નહિ અને પછી વૃદ્ધાવસ્થામાં અનેક જાતનાં દુઃખ અને અપમાન ભોગવે છે. પ્રાચીન રૂઢિમાં ધર્મ મુખ્ય હતો અને વહેવાર ગૌણ હતો, પરંતુ આજે તો વહેવાર મુખ્ય થયો છે અને ધર્મ તો ગૌણ પણ નથી રહ્યો; તો આપને તો પચાસ વર્ષ થઈ ગયાં હશે ? તો આપે જે વિચાર કર્યો છે તે બરોબર છે. વહેવારમાં રહીને પણ આપ અધ્યાત્મ પ્રવૃત્તિ કરી શકશો. આ રાજ્ય તો સ્વભાવસ્થાનું રાજ્ય છે, પણ સાચા રાજા થવાનું એટલે સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાની પ્રવૃત્તિ કરવાની છે.

મહારાજ સાહેબ : મને તો પ્રવૃત્તિ ગમતી નથી. એકાંત અને નિવૃત્તિ ગમે છે, પણ બધાં નાનાં છે એટલે એમનામાં થોડો જીવ રહે છે. જંગલમાં એકાંતમાં બેસી ભજન કરવું મને તો ઠીક લાગે છે. એને માટે સંન્યાસાશ્રમની શી જરૂર ?

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : કર્મના ત્રણ વિભાગો છે : યજ્ઞ, દાન અને તપ. તેમાં યજ્ઞ, દાન એ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પાળી શકાય છે, પરંતુ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને પૂરેપૂરું તપ થઈ શકે નહિ. તપ પૂરું કરવા માટે વાનપ્રસ્થાશ્રમ લેવાની જરૂર પડે છે. વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં રહીને તપ પૂરું કર્યા પછી જ્ઞાન માટે સંન્યાસ લેવો જરૂરી છે.

તત્ત્વબોધ.પ્રધાનં સ્યાત્સાધ્યાન્મોક્ષપ્રદત્વતઃ ।

બોધોપકારિણાવેતૌ વૈરાગ્યૌ પરમાવુમૌ ॥

તત્ત્વજ્ઞાન સાક્ષાત્ મોક્ષને આપનાર હોવાથી તે મુખ્ય છે, અને આ બે (એટલે) વૈરાગ્ય અને ઉપરતિ એ તત્ત્વજ્ઞાનને ઉપકારક (સહાય કરવાવાળા) છે.

એટલે ઉપરતિ-સંન્યાસ વિના તત્ત્વબોધ થવા સંભવ રહેતો નથી; કેમકે જ્યાં સુધી વ્યવહારનો થોડો પણ સંભવ રહે છે, ત્યાં સુધી ચિત્ત વિક્ષિપ્ત રહે છે અને એ વિક્ષિપ્ત ચિત્તમાં બોધ થતો નથી; અથવા બોધનો ઉલ્ભવ પણ થતો નથી.

મહારાજ સાહેબ : તો પછી મારા જેવા જે સંન્યાસ ધારણ કરવાને સમર્થ ન હોય અથવા વ્યવહાર કે સંયોગો અનુકૂળ ન હોય તેવા માટે આચરવાનો વચલો માર્ગ કયો ?

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : વાનપ્રસ્થાશ્રમ વિના સંન્યાસ લેવાનો ખરી રીતે અધિકાર જ નથી, એટલે અત્યારે તો આપ વાનપ્રસ્થના જ અધિકારી છો અને તે આપ સ્વીકારી રહ્યા છો તેથી તે યોગ્ય જ થઈ રહ્યું છે, પછી એમાં કોઈ અસંતોષનું કારણ રહેતું નથી; કારણકે તે પછી આપોઆપ જ ઉપરતિ થાય છે.

મહારાજ સાહેબ : એ વાનપ્રસ્થનાં લક્ષણો શાં છે ?

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : મનુ ભગવાને વાનપ્રસ્થના ધર્મો એમની સંહિતામાં છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહ્યા છે, તેમ જ મહાભારતમાં પણ કહ્યા છે :

પદ્યં ગૃહાશ્રયે સ્થિત્વા વિધિવત્સ્નાતકો દ્વિજઃ ।

વને વસેત્તુ નિયતો યથાવદ્વિજિતેન્દ્રિયઃ ॥

આ પરમાત્માને આહ્વાણો વેદે ઉપદેશેલા ઉપાયોથી નિષ્ક્રમ, યજ્ઞ, દાન, તપથી બાંધવા માટે ઇચ્છા કરે છે; તે પરમાત્માને બાંધીને મુનિ(મનનશીલ) થાય છે. આ પરમાત્માના સ્વરૂપની ઇચ્છા કરતાં, સંન્યાસ લેવાના સ્વભાવવાળા લોકો સંન્યાસ લે છે.

આ શ્રુતિમાં વેદાનુવચનેન શબ્દ બ્રહ્મચારીના ધર્મોનું ઉપલક્ષણ છે અને યજ્ઞ તથા દાન એ બે શબ્દો ગૃહસ્થના ધર્મોનું ઉપલક્ષણ છે તેમ જ તપ તથા અનાશક એ બે શબ્દો વાનપ્રસ્થના ધર્મોનું ઉપલક્ષણ છે. પ્રવ્રજંતિ શબ્દ સંન્યાસીના ધર્મોનું ઉપલક્ષણ છે.

આમ મનુષ્ય શરીર સો વર્ષનું છે, એના ચાર વિભાગો છે, તે ચાર આશ્રમો કહેવાય છે : (૧) બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, (૨) ગૃહસ્થાશ્રમ, (૩) વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને (૪) સંન્યાસાશ્રમ. પચાસ વર્ષ સુધી ગૃહસ્થાશ્રમ, ત્યાર પછી વાનપ્રસ્થાશ્રમ, પ્રાચીન સમયમાં પચાસ વર્ષે ગૃહસ્થ સામાજિક જવાબદારીઓને પોતાની સંતતિને સોંપી પત્ની સાથે વનમાં જઈ, એકાંતમાં પર્ણકુટી વગેરે બાંધી રહેતો, અને આત્મજ્ઞાન માટે તપ કરતો. આમ વાનપ્રસ્થાશ્રમનો આરંભ થયો. આજે તો બિંદગીભર સુધી ઘર છોડી નીકળાય નહિ અને પછી વૃદ્ધાવસ્થામાં અનેક બતનાં દુઃખ અને અપમાન ભોગવે છે. પ્રાચીન રૂઢિમાં ધર્મ મુખ્ય હતો અને વહેવાર ગૌણ હતો, પરંતુ આજે તો વહેવાર મુખ્ય થયો છે અને ધર્મ તો ગૌણ પણ નથી રહ્યો; તો આપને તો પચાસ વર્ષ થઈ ગયાં હશે? તો આપે જે વિચાર કર્યો છે તે બરોબર છે. વહેવારમાં રહીને પણ આપ અધ્યાત્મ પ્રવૃત્તિ કરી શકશો. આ રાજ્ય તો સ્વભાવસ્થાનું રાજ્ય છે, પણ સાચા રાજા થવાનું એટલે સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાની પ્રવૃત્તિ કરવાની છે.

મહારાજ સાહેબ : મને તો પ્રવૃત્તિ ગમતી નથી. એકાંત અને નિવૃત્તિ ગમે છે, પણ બચ્ચાં નાનાં છે એટલે એમનામાં થોડો જીવ રહે છે. જંગલમાં એકાંતમાં બેસી ભજન કરવું મને તો ઠીક લાગે છે. એને માટે સંન્યાસાશ્રમની શી જરૂર?

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : કર્મના ત્રણ વિભાગો છે : યજ્ઞ, દાન અને તપ. તેમાં યજ્ઞ, દાન એ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પાળી શકાય છે, પરંતુ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને પૂરેપૂરું તપ થઈ શકે નહિ. તપ પૂરું કરવા માટે વાનપ્રસ્થાશ્રમ લેવાની જરૂર પડે છે. વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં રહીને તપ પૂરું કર્યા પછી જ્ઞાન માટે સંન્યાસ લેવો જરૂરી છે.

તત્ત્વબોધઃપ્રધાનં સ્યાન્સાધ્વાન્મોક્ષપ્રદત્વતઃ ।

બોધોપકારિણાવેતૌ વૈરાગ્યૌ પરમાવુમૌ ॥

તત્ત્વજ્ઞાન સાક્ષાત્ મોક્ષને આપનાર હોવાથી તે મુખ્ય છે, અને આ બે (એટલે) વૈરાગ્ય અને ઉપરતિ એ તત્ત્વજ્ઞાનને ઉપકારક (સહાય કરવાવાળા) છે.

એટલે ઉપરતિ-સંન્યાસ વિના તત્ત્વજોષ થવા સંભવ રહેતો નથી; કેમકે જ્યાં સુધી વ્યવહારનો થોડો પણ સંભવ રહે છે, ત્યાં સુધી ચિત્ત વિક્ષિપ્ત રહે છે અને એ વિક્ષિપ્ત ચિત્તમાં જોષ થતો નથી; અથવા જોષનો ઉજ્જ્વલ પણ થતો નથી.

મહારાજ સાહેબ : તો પછી મારા જેવા જે સંન્યાસ ધારણ કરવાને સમર્થ ન હોય અથવા વ્યવહાર કે સંયોગો અનુકૂળ ન હોય તેવા માટે આચરવાનો વચ્ચો માર્ગ કયો ?

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : વાનપ્રસ્થાશ્રમ વિના સંન્યાસ લેવાનો ખરી રીતે અધિકાર જ નથી, એટલે અત્યારે તો આપ વાનપ્રસ્થના જ અધિકારી છો અને તે આપ સ્વીકારી રહ્યા છો તેથી તે યોગ્ય જ થઈ રહ્યું છે, પછી એમાં કોઈ અસંતોષનું કારણ રહેતું નથી; કારણકે તે પછી આપોઆપ જ ઉપરતિ થાય છે.

મહારાજ સાહેબ : એ વાનપ્રસ્થનાં લક્ષણો શાં છે ?

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : મનુ લગવાને વાનપ્રસ્થના ધર્મો એમની સંહિતામાં છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહ્યા છે, તેમ જ મહાભારતમાં પણ કહ્યા છે :

एवं गृह्णाश्रये स्थित्वा विधिवत्स्नातको द्विजः ।

वने वसेत्तु नियतो यथावद्विजितेन्द्रियः ॥

આ શ્લોકમાં ‘અથ’ શબ્દનો અર્થ ગૃહસ્થાશ્રમ પછી એવો થાય છે. તેથી નિશ્ચય થાય છે કે ગૃહસ્થાશ્રમ કર્યા વિના વાનપ્રસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કરી શકાય નહિ.

તિષ્ઠેન્નાવૃતિકસ્તથા સુખ્યાદઘસ્તથા નિશિ ।

અતન્દ્રિતો ભવેન્નિત્યં વાતરે પ્રપદૈશ્વરેત્ ॥

મત વિના રહેવું જોઈએ નહિ. રાત્રીમાં ખાટલા ઉપર સુવું ન જોઈએ અને દિવસે હમેશાં નિદ્રા છોડી દેવી જોઈએ તથા કોઈ પણ વાહન ઉપર ન બેસતાં પગે ચાલીને જ જવું જોઈએ. વાનપ્રસ્થ દિવસે સૂએ નહિ, વાહન ઉપર બેસે નહિ, એવું વિધાન છે.

યોગાભ્યામરતો નિત્યં સ્થાનાનનવિહારવાન્ ।

દ્વેમન્તગ્રીભ્મવર્પાસુ જલાશ્વાકાશમાશ્રયેત્ ॥

ઊભા રહેતાં કે બેઠેલા હોય કે ચાલતા હોય તોપણ ચિત્તને યોગાભ્યાસમાં લગાડવું જોઈએ અને દ્વેમન્તક્રતુમાં જળમાં બેસવું, ગ્રીભ્મક્રતુમાં પંચાગ્નિની મધ્યમાં બેસી તપ કરવું અર્થાત્ ચાર દિશામાં ધૂણી લગાવી અને ઉપર પાંચમા મૂર્ચને અગ્નિરૂપ સમજી અગ્નિ અને તાપની ગરમી સહન કરતાં તપ કરવું; તેવું નામ પંચાગ્નિ-તપ છે અને વર્ષાક્રતુમાં ખુટ્ટી જળ્યાનો આશ્રય લઈ વર્ષાને સહન કરી તપ કરવું જોઈએ; અર્થાત્ ઠંડી, ગરમી અને શરદીને સહન કરવી જોઈએ.

અગ્નિનાત્મનિ ઘંતાનાન્ સમારોપ્ય યથાચિધિ ।

મનમ્નિરનિકેતઃ સ્વાન્મ્નિર્મૂલફલાશનઃ ॥

શ્રૌતનો-અગ્નિહોત્રના ત્રણે અગ્નિઓનો શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે ઘોતાનામાં સમારોપ કરીને અગ્નિ તથા અગ્નિશાળાથી સંહિત અર્ધને મૌન ધારણ કરી ક્ષણમૂળાદિ વડે જ ઘોતાનો નિર્વાહ કરવો. [અને નિવાર (જવ, ડાંગર, ધાન્ય) વગેરે પણ ન ખાવાં.] માત્ર કંદ, મૂળ, ક્ષણ વનમાંથી લાવીને ખાવાં. જો આવાં કંદ, મૂળ, ક્ષણ

વનમાંથી લાવવા માટે પણ શક્તિ ન હોય તો—

તાપસ્યેવેચ વિપ્રેષુ યાત્રિકં મૈક્ષમાહરેત્ ।

ગૃહમેધિષુ ચાન્યેષુ દ્વિજેષુ વનવાસિષુ ॥

પોતાના નિર્વોહ માત્રની વસ્તુ, વનમાં રહેનાર ધીજ્ઞ તપસ્વી લોકો પાસેથી અથવા બ્રાહ્મણ તથા અન્ય ગૃહસ્થાશ્રમી બ્રાહ્મણ વગેરે પાસેથી ભિક્ષા માગી લાવીને પોતાનો નિર્વોહ ચલાવવો.

વનવાસિષુ સર્વેષુ ભિક્ષા કુર્યાદ્વનાશ્રમી ।

તથા સર્વે પ્રકુર્વોત પિતૃદેવાર્ચનાદિકમ્ ॥

વાનપ્રસ્થાશ્રમીએ વનમાં રહેનાર સર્વ લોકો પાસેથી ભિક્ષા લાવવી અને તે વડે જ પિતૃ તથા દેવ આદિનું પૂજન વગેરે કરવું. રાગ વગેરેના નિમિત્તથી તેમાં પણ સમર્થ ન હોય તો—

અષ્ઠૌ મુક્તીત વા ગ્રાસાન્ગ્રામાદાહત્ય યાચનાત્ ।

આશામસંશયં ગચ્છેદ્વાય્વીશપ્રાગુદીચિકામ્ ॥

ગામમાંથી અથવા માગી લાવીને તેમાંથી આઠ કોળિયા જેટલું લોળન કરવું તે પછી વાયવ્ય, ઈશાન, પૂર્વ અથવા ઉત્તર દિશામાં નિઃસંદેહ ગમન કરવું જોઈએ. અત્રના આઠ કોળિયા લેવાથી જો તૃપ્તિ ન થતી હોય તો સોળ કોળિયા લેવા.

મહારાજ ભાઈજી : જનકરાજ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને જ્ઞાની હતા અને પોતે સંન્યાસ લીધો ન હતો એમ મેં સાંભળ્યું છે !

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : જનકરાજ અને તેમના શુરુ યાજ્ઞવલ્ક્યે સંન્યાસ લીધો છે.

ગૃહસ્થાશ્રમીઓમાં લખ્યું છે, કે—

યાજ્ઞવલ્ક્યે મૈત્રેયીને કરેલો ઉપદેશ

યાજ્ઞવલ્ક્યઋષિને મૈત્રેયી અને કાત્યાયિની નામની બે સ્ત્રીઓ હતી. તેમાં મૈત્રેયી બ્રહ્મવાદિની હતી અને નાની કાત્યાયિની ગૃહસ્થાશ્રમધર્મમાં ગ્રેમવાળી હતી, ઋષિ યાજ્ઞવલ્ક્યે સંન્યાસ ગ્રહણ

કરતા પહેલાં પોતાની બંને પત્નીઓને જોતાવી ધનનો સરખો ભાગ કરી દેવાનો સંકલ્પ કરી પોતાની સ્ત્રી મૈત્રેયીને કહ્યું : ‘મૈત્રેયી, હું સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા રાખું છું. માટે આ કાત્યાયિનીને અને તને બંનેને પાછળથી ક્લેશ ન થાય તે સારુ આ ધન તમને વહેંચી આપવા આહું છું.’ ત્યારે મૈત્રેયી કહે છે : ‘હે ભગવન્ ! ધનથી ભરેલી આ બધી પૃથ્વીને મેળવી હું અમર થઈ શકીશ ? (જે એનાથી અમર થવાતું હોય તો જ મને ધનનો ભાગ કરી આપવો તમને યોગ્ય છે.)’

ચાણવલ્કય : હે મૈત્રેયી ! ધન મળવાથી તો જેમ ધનિકો ગાડી, ઘોડા વગેરે સાધનોથી આનંદથી જીવી શકે છે એમ તું પણ દરિદ્ર માણસો કરતાં વધારે સારાં સાધનોથી જીવી શકીશ. આટલું જ બની શકે. બાકી મોક્ષની આશા ધનથી રાખવી નકામી છે.

મૈત્રેયી : યૈનાહં નામૃતા ત્યાં કિમહં તેન કુર્યામ્ ચદેવ મગવાન્વેદ, તદેવ મે વ્રૂહીતિ । જેના વડે હું અમર ન થાઉં એવા ધનને મારે શું કરવું છે ? માટે હે પ્રભો ! આપ જે મોક્ષનું સાધન જાણો છો તે જ કહો.

ચાણવલ્કય : હે મૈત્રેયી ! તમે મને પ્રિયમાં પ્રિય છો અને વળી પ્રિય જોલો છો, તેથી હું વધારે ખુશી થયો છું. તમે આવો, જોસો; હું તમને મોક્ષસાધન જ્ઞાન કહું છું.

આ પ્રમાણે કહી મહર્ષિ ચાણવલ્કયે પોતાની સ્ત્રી મૈત્રેયીને મોક્ષસાધન જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવાનો આરંભ કર્યો.

ચાણવલ્કય : હે મૈત્રેયી, આ બધાં લૌકિક સાધનો પશુ, ઘર, પુત્ર, સ્ત્રી આદિ જે પ્રિય લાગે છે તે તો પોતાના સુખને માટે પ્રિય લાગે છે. એ લૌકિક સાધનોની પ્રિયતા ગૌણ છે. આત્મા વૈ પ્રેયસાં પ્રિયઃ । અત્યંત પ્રિયમાં પ્રિય તો આત્મા જ છે. જે સાંભળ :

સ હોવાચ ન વા અરે પત્યુઃ કામાય પતિઃ પ્રિયો ભવત્યા-
ત્મનસ્તુ કામાય પતિઃ પ્રિયો ભવતિ, ન વા અરે જાયાયાઃ કામાય
જાયા પ્રિયા ભવત્યાત્મનસ્તુ કામાય જાયા પ્રિયા ભવતિ, ન વા
અરે પુત્રાણાં કામાય પુત્રાઃ પ્રિયા ભવન્તિ આત્મનસ્તુ કામાય પુત્રાઃ
પ્રિયા ભવન્તિ, ન વા અરે વિત્તસ્ય કામાય વિત્તં પ્રિયં ભવત્યાત્મન-
સ્તુ કામાય વિત્તં પ્રિયં ભવતિ $\times \times \times \times \times$ ન વા અરે સર્વેભ્ય કામાય
સર્વે પ્રિયં ભવત્યાત્મનસ્તુ કામાય સર્વં પ્રિયં ભવતિ ।

ચારવલ્કય બોલ્યા : અરે મૈત્રેયી ! પતિના ઉપર સ્ત્રીને
અધિકાધિક પ્રેમ હોય છે તે પતિની કામનાઓ પૂર્ણ કરવા માટે
નહિ પણ પોતાની જ કામનાઓ પૂર્ણ કરવા માટે છે. એમ જ
પતિને સ્ત્રી અધિક પ્રિય લાગે છે તે પણ સ્ત્રીની કામનાઓ પૂર્ણ
કરવા નહિ પણ પોતાની જ કામનાઓ પૂર્ણ કરવા માટે. તથા
માતાપિતાનો પુત્રો ઉપર જે અધિક પ્રેમ હોય છે તે પણ પુત્રો
માટે નહિ પણ પોતાને જ માટે છે. એમ જે ધન ઉપર અધિક
પ્રેમ છે તે પણ ધન માટે નહિ, પોતાને જ માટે. આ જગત બધું
જ જગત માટે પ્રિય નથી પણ બધું પોતાના આત્મા માટે જ પ્રિય છે.
આ સંબંધમાં એક પ્રસંગ છે :

હું સત્તાવનની સાલમાં હૃષીકેશ ગયો હતો. તે વખતે ત્યાં
રહેતા સાધુસંન્યાસીઓએ ઘણી વખત પ્રત્યક્ષ જોયેલો પ્રસંગ મને
કહ્યો હતો. પ્રસંગ આ પ્રમાણે છે :

ગંગાનદીને સામે કિનારે રેતીનો વિશાળ પટ અને એ પટ-
ને કિનારે જંગલ. ઉનાળામાં આ જંગલમાંથી સવારે અગિયાર
વાગ્યે લાલ મોંના વાંદરાઓનાં ઝુંડ નદીનું પાણી પીવા આવે. પાણી
પીએ અને આમતેમ ફ્રદાફ્રદ કરે. આમાંના થોડાક તો નદીની
રેતી ખૂબ તપે તે પહેલાં જ જંગલમાં આવ્યા જાય. બાકીના
વાંદરાઓ જ્યારે રેતી ખૂબ તપી હોય ત્યારે જંગલ તરફ ચાલવા
મંડે. થોડુંક ચાલ્યા પછી રેતીની ગરમીને લીધે જ્યારે પગમાં

અસહ્ય બળતરા થાય ત્યારે પોતાનાં બચ્ચાંને નીચે નાખી તેના ઉપર ચડી બેસે. આમ કરતાં બચ્ચું તો તરત જ મરી જાય. આવા બચ્ચાંના મૃતદેહને બે ચાર પગલાં ખેંચે પછી પગ ખૂબ બળે ત્યારે બચ્ચાં ઉપર બેસે. વળી પાછું ખેંચે અને ઉપર બેસે. આ રીતે રેતીનો ગરમ પટ વાંદરાં પસાર કરે અને બચ્ચાંના મૃતદેહને ફેંકી જંગલમાં ચાલ્યાં જાય. જેમ કહેવાય છે કે પ્રાણી માત્રમાં વાંદરીને તેનાં બચ્ચાં ઉપર વધારેમાં વધારે પ્રેમ હોય છે; છતાં પોતાનો જીવ બચાવવા તે બચ્ચાંનો જીવ જતો કરે છે.

પતિ-પત્નીના સંબંધમાં પણ આપણે જોઈએ છીએ, કે પત્ની પતિની દરેક રીતે સેવા કરતી હોય તો જ તે પતિને પ્રિય લાગે છે. પતિ પણ પત્નીને દરેક રીતે રાજી રાખતો હોય, એની તથા બાળકોની જરૂરીયાતો પૂરી પાડતો હોય તો જ પતિ પણ પત્નીને પ્રિય લાગે છે. સાચું જ આ આપું જગત સ્વાર્થમય છે.

આ સિદ્ધાંતની ખાતરી એક પ્રધાને પોતાના રાજાને આ પ્રમાણે કરી આપી. એક વાંદરીને હોજમાં એવી રીતે બાધી કે તે આમતેમ જઈ ન શકે. પછી તે હોજમાં પાણી ભરાવવા માંડ્યું. જેમ જેમ પાણી ભરાતું ગયું તેમ તેમ વાંદરી બચ્ચાંને જોયું ને જોયું રાખતી ગઈ, પણ જ્યારે તેના નાક સુધી પાણી આવી ગયું ત્યારે ગૂંગળાઈને મરી જવાના ભયથી તરત બચ્ચાંને પગ નીચે મૂકી તેના ઉપર પોતે બેસી રહી. આ જોઈ રાજાને ખાતરી થઈ કે ખરેખર, આ જગત બધું સ્વાર્થમય જ છે.

વાસવદત્ત કહે છે : હે મૈત્રેયી ! આવી રીતે બધું જ જગત આત્માને માટે જ પ્રિય લાગે છે. માટે—

આત્મા વા અરે દ્રષ્ટવ્યઃ ધ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિ-
તવ્યો મૈત્રેય્યાત્મનો વા અરે દર્શનેન ધ્રષણેન મત્યા વિજ્ઞાનેનેદં
સર્વં વિદિતમ્ ।

હે મૈત્રેયી ! ખરેખર આત્મા જ દ્રષ્ટવ્ય છે એટલે આત્માનું

જ્ઞાન થવું જ અત્યંત પુરુષાર્થ છે. આત્માનું જ આચાર્યો અને શાસ્ત્રો દ્વારા શ્રવણ કરવું જોઈએ અને આત્માનું જ મનન કરવું જોઈએ તથા આત્માનું જ નિદિધ્યાસન કરવું જોઈએ. આત્માના જ શ્રવણાદિથી આ બધું જણાઈ જાય છે.

આ જગ્યાએ જૃઠ્ઠદારણ્યકના બીજા અધ્યાયના ચોથા બ્રાહ્મણમાં પ્રશ્ન-ઉત્તર પરંપરાથી એ વસ્તુનું સારું પ્રતિપાદન કર્યું છે. આત્માથી ભિન્ન વસ્તુની સત્તા માનનારની નિંદા કરી છે. બ્રાહ્મણાદિ જાતિથી માંડી અંતે ‘સર્વં તં પરાદાદ્ ચોડન્યત્રાત્મનઃ સર્વં વેદ । આયું જગત તેનો તિરસ્કાર કરે છે, જે આત્માથી ભિન્ન જગતને માને છે. માટે-

‘ઈદં બ્રહ્મેદં ક્ષત્રમિમે લોકા ઇમે દેવા ઇમે વેદા ઇમાનિ ભૂતા-નીદઃ સર્વં યદયમાત્મા ।’ આ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, લોક, દેવ, વેદ, ભૂતો અને આ બધું જ આત્મસ્વરૂપ છે એમ કહ્યું છે; અર્થાત્ આ બધું બ્રહ્મમાં અધ્યસ્ત હોવાથી અધિષ્ઠાનભૂત બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થવાથી, મિથ્યા અધ્યસ્ત જગતનો બાધ થતાં બધું જગત બ્રહ્મરૂપ-આત્મસ્વરૂપે ભાસે છે.

અહીં મૈત્રેયી પ્રશ્ન કરે છે, કે ‘પ્રભો! જો આ જગત બધું જ આત્મસ્વરૂપ છે તો તે આત્મસ્વરૂપે ન જણાતાં જગતસ્વરૂપે કેમ જણાય છે અને આત્મસ્વરૂપે જ્ઞાન કેમ થતું નથી?’

ચાસવલકે આ બાબત હુંદુલિ, થંબ, વીણાના શબ્દો અને આઘાત શબ્દોનાં દષ્ટાંત આપી સમજાવી છે. જેમકે નગારું વાગે ત્યારે તેના અવાજની સાથે બીજા સામાન્ય અવાજોનું પણ થકણ થઈ જાય. તે અવાજો જુદા સંલગ્નાય નહિ અથવા દાંડી અને નગારાં-નો અવાજ જુદો જણાય નહિ. પણ નગારાના અવાજથી જ તે દાંડીના અવાજનું થકણ થઈ જાય છે. તેમ જ ‘હે મૈત્રેયી, શ્રવણ-મનનાદિ સાધનોથી ત્યારે આત્માનું જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે આ જગત-રૂપ વિવર્તનું અધિષ્ઠાન આત્મારૂહોવાથી જેમ રજજુનો સાક્ષાત્કાર

થતાં સર્પનો બાધ થઈ જાય છે તેની માફક અધિધાન તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થતાં જગતનો બાધ થઈ જાય છે અને આત્મા જ શુદ્ધ ભાસે છે.

‘હે મૈત્રેયી ! જેમ સળગતા અગ્નિની ચોમેર તણુખા, અંગારા, ધુમાડો, જ્વાલા વગેરે ઉફલવે છે.

‘एव वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निश्चसितमेतद्गवेदो यजुर्वेद’ इत्यादि ।

એવી જ રીતે આ બ્રહ્મસ્વરૂપ આત્માથી નિઃશ્વાસન્યાયથી ઋગ્વેદાદિ વેદો, ઇતિહાસાદિ બધું જગત ઉફલવે છે.’

‘વળી હે મૈત્રેયી ! જેમ આકાશમાથી પડતા જળને જવાની જગ્યા સમુદ્ર છે, ગદાદિ સર્વ વિષયોને જવાનું સ્થાન નાસિકાદિ ઇંદ્રિયો છે, તેમ જ સર્વ જગતનું લયસ્થાન બ્રહ્મ જ છે; પરંતુ તે અજ્ઞાનકલ્પિત દ્વૈતાવસ્થામાં જ—

‘यत्र हि द्वैतमिदं भवति तदितर इतरं जिघ्रति × × × × पश्यति × × × × ટૂળોતિ’ इत्यादि ।

જ્યારે દ્વૈતના જેવું અર્થાત્ પરમાત્માસ્વરૂપ એક જ હોવા છતાં બ્રહ્મ ભિન્ન પ્રાતીતિક ભામે છે, ત્યારે જ અન્ય દ્રષ્ટા અન્ય દશ્યને જુએ છે, સૂઘે છે, સાલળે છે.’

‘यत्र एतस्य सर्वेषात्मैवाऽभूतत्वेन क जिघ्रेत् केन कं पश्येत्’ इत्यादि ।

જ્યારે આ(બ્રહ્મવિદ્)ને બધું જગત આત્મસ્વરૂપે જ ભાસે છે, (જ્યારે દ્રષ્ટા દશ્યનો ભેદ જણાતો નથી) ત્યારે કયાં સાધનોથી કોને સૂઘે ને કોને જુએ ?

येनेदं सर्वं विजानाति नं केन विजानीयाद्, विज्ञातारमरे केन विजानीयाद् ।

‘જેના વડે આ બધું જાણી શકાય છે, તેને કયા સાધનથી જાણી શકાય ? કોઈથી નહિ. જ્ઞાતાને કેમ અને કયાં સાધનોથી જાણી શકાય ? કોઈ રીતે નહિ, અર્થાત્ તે સર્વ અનુભવથી જ

જાણી શકાય એવું છે, કેઈ સાધનથી વેદ નથી જ.’

આ પ્રમાણે યાજ્ઞવલ્કયના ઉપદેશથી મૈત્રેયીને મરમ પુત્ર પાર્થિવ પ્રદક્ષિણાની પ્રાપ્તિ થઈ અને અવિદ્યાકૃત મોહની નિવૃત્તિ થઈ સાચા સુખની પ્રાપ્તિ થઈ.

જનકરાજ પણ શાસ્ત્ર હતા. તેઓ પાછલી આ રચનામાં પુત્રને રાજ્ય સોંપી સંન્યાસી થયેલા તે સંબંધી મહાદેવ તરતમાં પ્રમાણ છે, કે-

સ પથમનુશાસ્તસ્તુ યાજ્ઞવલ્કયેન ધીમતા ।
પ્રીતિમાનભવદ્રાજા મિથિગ્રાધિપતિસ્તદા ॥
ગતે મુનિચરે તસ્મિન્ કૃતે ચાપિ પ્રદક્ષિણમ્ ।
દેવરાતિર્નરપતિરાસીનસ્તત્ર મોક્ષવિત્ ॥
વિદેહરાજ્યં ચ તદા પ્રતિષ્ઠાપ્ય સુતસ્ય વૈ ।
યતિધર્મમુપાસૈશ્ચન્યથસન્મિથિલાધિપઃ ॥
ધનાન્યપત્યદારાંશ્ચ રત્નાનિ વિધિધાનિ ચ ।
પન્થાનં પાવકં હિત્વા જનકો મૌલ્યમાસ્થિતઃ ॥
તં દદશો પ્રિયા માર્યા મૈક્ષ્યવૃત્તિમર્કિચનમ્ ।
ધાન્યમુષ્ટિમુપાસીનં નિરીદ્ધ ગત્તમત્સરમ્ ॥
ઉત્સૃજ્ય રાજ્યં મૈક્ષાર્થં કૃતવુદ્ધિં નરેશ્વરમ્ ।
વિદેહરાજમહિષી દુઃખિતા સમભાષત ॥
ય હમાં કુણ્ડિકાન્નિઘાત્ દણ્ડં તવ ચ યો હરેત્ ।
વાસશ્ચાપિ હરેત્તસ્મિન્કથં તે માનસં ભવેત્ ॥

યાજ્ઞવલ્કયે બ્યારે આ રીતે ઉપદેશ કર્યો, ત્યારે મિથિલાના રાજા જનક ખુશી થયા અને મોક્ષમાધનને જાણનાર દેવરાતના પુત્ર જનકે યાજ્ઞવલ્કયઋષિની પ્રદક્ષિણા વગેરે કરી. ઋષિ આલ્યા ગયા બાદ પોતાનું રાજ્ય પુત્રને સોંપી જનક યતિધર્મનો આશ્રય કરી રહેવા લાગ્યા. ધન, સ્ત્રી, પુત્ર, વિવિધ પ્રકારનાં રત્ન (સંપત્તિ) તથા ગૃહસ્થધર્મનાં અગ્નિહોત્રાદિક કર્મોનો ત્યાગ કરીને જો જનક-

રાજ્યને સંન્યસ્ત સ્વીકાર્યું છે એટલે કે પરમહંસ વૈશ ધારણ કર્યો છે અને જેમણે શિક્ષાવૃત્તિ ધારણ કરેલી છે તથા જેઓ જરા પણ સંગ્રહ કરેલો ન હોવાથી મૂઠીભર અન્ન સ્વીકારે છે, જેને કોઈ ભોગ ની ઇચ્છા નથી, તેમ જ જેનામાં મત્સર પણ નથી, તેમને પ્રિય રાણી એ બોલ્યા. રાજ્યનો ત્યાગ કરી જેમણે પોતાની બુદ્ધિથી શિક્ષા-વૃત્તિ ને ચોગ્ય માની છે, તેવા જનક રાજને રાણીએ હુઃખી થઈને કહ્યું, કે ‘જો કોઈ તમારા આ માટીના વાસણને બાંગી નાખે, અથવા દંડ કે વસ્ત્રને છીનવી લે, તો તે પુરુષ માટે તમારું મન કેવું થાય?’ તાત્પર્યે કે જો તમને તે વખતે પણ ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય, તો તમારો સંન્યાસ નકામો છે.

આ બન્ને દષ્ટાંત પરથી ‘ચારવતક્યઋષિ તથા જનકરાજ બન્ને વિદ્યાન હતા, પરંતુ તેમણે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે ગૃહસ્થાશ્રમ તથા સ્ત્રી, ધન ઇદિકનો ત્યાગ કરી, સંન્યાસ લીધો હતો,’ તે વાત સિદ્ધ થાય છે. જનક-કામિનીનો ત્યાગ કર્યા વિના ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહી સર્વ પ્રકારનો વ્યવહાર કરતાં જ્ઞાન થવું અસંભવિત છે. વળી ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું હોત, તો વેદશાસ્ત્રમાં ચાર આશ્રમ ૨૨ પાત નહિ પણ કેવળ બ્રહ્મચર્ય તથા ગૃહસ્થાશ્રમ એ જ આશ્રમો ૨૨ પાત.

ગૃહસ્થ પચકોપનિષદમાં કહ્યું છે, કે—

યદ્દિ વૈતરથા બ્રહ્મચર્યાદિય પ્રવ્રજેદ્ ગૃહાદ્વા વનાદ્વા ।

જો એમ ૧ આશ્રમનો ક્રમ ન પાળવો હોય અને તીવ્ર મુમુક્ષતા હોય તો બ્રહ્મચર્યથી જ સંન્યસ્ત ગ્રહણ કરવું.

કારણ કે વિવેક, વૈરાગ્ય, વત્સંપત્તિ અને મુમુક્ષતા વગેરે ચાર સાધન વિના શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન ચર્ચ શકે નહિ અને તેથી જ ગૃહસ્થાશ્રમ પછી વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં વૈરાગ્ય, ઉપરતિ આદિ ધારણ કરી સંન્યાસાશ્રમમાં સાધનો દૃઢ કરી જ્ઞાન મેળવી શકાય છે.

વૈરાગ્ય માટે શ્રી શંકરસ્વામી તત્ત્વબોધમાં કહે છે, કે ‘હૃ

સ્વર્ગભોગેષુ રુચ્છારાહિત્યં વિરાગઃ । આ લોક તથા સ્વર્ગના લોગોમાં ઇચ્છાનું રહિતપણું તે વૈરાગ્ય. તેમ જ ઉપરતિ માટે વિવેકચૂડા-મણિમાં જણાવ્યું છે, કે ‘વાહ્યાનાલમ્બનં વૃત્તેરેવોપરતિરુક્તમા । ચિત્તની વૃત્તિનું બહારના અનાત્મ (માયિક) પદાર્થો પર ન લાગવું. ’ માયિક પદાર્થો એટલે સ્ત્રી ધનાદિક, જાતિ તથા કુળના અસ્થિમાન સહિત કરવામાં આવતાં યજ્ઞાદિક કર્મો, તથા શબ્દાદિ વિષયો. આ સર્વ પદાર્થોને વિષ સમાન જાણી તેનો ત્યાગ કરવો, તથા કનકકામિનીને જોતાં જ ગ્લાનિ બિપજવી, તેને જ શ્રેષ્ઠ ઉપરતિ કહેવાય છે.

આ સંબંધમાં ભગવાન શંકરાચાર્ય કહે છે :

મુક્તિશીતનગરસ્ય દુર્જયતરં દ્વારં યદસ્ત્યાદિમમ્ ।

તસ્ય દ્વે અરરે ધનં ચ યુઘતિસ્ત્તામ્શં પિનદ્વં દદમ્ ॥

કામાલ્પાર્ગલદારુણા વલગતા દ્વારં તદેતત્ત્રયમ્ ।

ધીરો યસ્તુ મિનતિ સોઽર્હતિ સુખં મોક્તું વિમુક્તિશ્રિયઃ ॥

મુક્તિરૂપી સંપત્તિનગરનું છતી ન શકાય એવું પહેલું દ્વાર છે તેને ધન અને સ્ત્રીરૂપી બે કમાડ છે; તે વડે તે દ્વાર મજબૂત રીતે બંધ કરેલું છે. વળી તે દ્વાર બળવાન કામ નામના આગ જિયા વડે બંધ છે. જે વિવેકી પુરુષ આ ત્રણ વસ્તુને ભેદે છે, તે જ મુક્તિરૂપી સંપત્તિનું સુખ ભોગવવા માટે યોગ્ય છે. તેથી સ્ત્રીધનાદિક પ્રહ્લવિદ્યાના માર્ગમાં વિદ્યરૂપ હોવાથી તેનાથી દૂર રહેવાની જરૂર છે.

તાત્પર્ય કે મનુષ્ય જ્યાં સુધી કનક-કામિનીના બંધનમાંથી છૂટતો નથી, ત્યાં સુધી પ્રહ્લવિદ્યાના માર્ગમાં જઈ શકતો નથી. માટે પહેલાં કનક-કામિનીનો ત્યાગ કરવાની જરૂર છે.

તે સંબંધમાં ભગવતના એકાદશ સ્કંધમાં ભગવાન ઉદ્ધવણ પ્રત્યે કહે છે :

અર્થસ્ય સાધને તિદ્ધ ઉત્કર્ષે રક્ષણં વ્યયે ।

નાશોપમોગ આયાસઘાતલક્ષિતા ભ્રમો નૃણામ્ ॥

માણસને ધનના ઉપાર્જનમાં, ધન એકઠું થયું હોય તોપણ ધનના વધારામાં, ધનના રક્ષણમાં અને ધનના વ્યયમાં ધનનો નાશ, ઉપભોગ, મહેનત, ત્રાસ, ચિંતા અને ભ્રમ થાય છે.

સ્તેયં હિંસાઽનૃતં દમ્ભઃ કામઃ ક્રોધઃ સ્મયો મદઃ ।

ભેદો વૈરં ન વિશ્વાસઃ સંસ્પર્શો વ્યસનાનિ ચ ॥

एने पंचदशानर्था ह्यर्थमूला मता नृणाम् ।

तस्मादर्थमनर्थाख्यं श्रेयोऽर्थी दूरतस्त्यजेत् ॥

ચોરી, હિંસા, અસત્ય, દંભ, કામ, ક્રોધ, દર્પ, મદ, ભેદ, વૈર, અવિશ્વાસ, સંસ્પર્શ અને વ્યસનો (ઘૂત, વ્યલિચાર અને મુરાપાન); એ પંદર અનર્થો માણસોને અર્થમાંથી (ધનમાંથી) થાય છે; માટે કલ્યાણની ઇચ્છાવાળા પુરુષે દ્રવ્યને અનર્થ ગણી તેનો દૂરથી ત્યાગ કરવો.

-આ ઉપર દર્શાવે છે :

મહાન સિકંદર બાદશાહે પોતાની પ્રજા પાસેથી સઘળું દ્રવ્ય, પૈસા વગેરે લઈ લીધાં. પછી કોઈ પાસે પૈસો રહ્યો છે કે નહિ તેની ખાતરી કરવા માટે તેણે એક ઊંટ એક પૈસાની કીમતે વેચવા શત્રુમાં ઢંઢેરા પિટાવ્યો.

લોકોમાં આની ખબર પડવાથી સૌને એ ઊંટ ખરીદવાની ઇચ્છા થઈ, પણ પોતાની પાસે પૈસા નહોતા. પણ એક છોકરાએ આ હકીકત જાણી પોતાની મા પાસે એક પૈસો ઊંટ ખરીદવા માગ્યો. માએ કહ્યું : ‘મારી પાસે એક પણ પૈસો નથી છતાં તારે ઊંટ લેવું જ હોય તો તારા બાપની કબજમાં પૈસો નાખ્યો હતો તે મળે તો લઈ આવ.’ છોકરાએ માના કહ્યા પ્રમાણે

જોદી પૈસો કાઢી ઊંટ ખરીદ્યું. બાદશાહ સિકંદરને તેની બાજુ થવાથી ઊંટ ખરીદનાર છોકરાને બોલાવી તેણે પૂછ્યું: ‘ઊંટ ખરીદવાનો પૈસો તું ક્યાંથી લાવ્યો?’ છોકરો કહે: ‘મારા બાપની કબર જોદીને લાવ્યો.’ બાદશાહે આ સાંભળી બધી કબરો જોદાવી તેમાંથી પૈસા એકઠા કર્યા.

આવો મહાન સિકંદર જ્યારે મરણપથારીએ પડ્યો, ત્યારે તેને વિચાર આવ્યો, કે ‘આ મારું અથાગ દ્રવ્ય, હાથી, घोडा, પાલખી, નોકરો, દાસ, દાસીઓ, રાણીઓ તથા પ્રજા પાસેથી લઈ લીધેલું દ્રવ્ય વગેરે સમૃદ્ધિ છોડી હવે મારે એકલાએ જ મૃત્યુના મુખમાં જવાનું છે. તેથી તેણે પોતાના મૃત્યુ પછી કશું ના હોય જુદા રખાવ્યા હતા અને સર્વ માણસોને કહ્યું: ‘હું જ્યારે જન્મ્યો હતો ત્યારે પણ ખાલી હાથે આવ્યો હતો અને હવે જાઉં છું પણ ખાલી હાથે. આ મારી અનર્ગળ સમૃદ્ધિ, મોટું લાવલશ્કર, સગાંવહાલાંઓ અને અનેક હકીમોમાંથી કોઈ પણ મને મૃત્યુના પંખમાંથી છોડાવવા સમર્થ નથી. એ સર્વને અહીં ને અહીં જ છોડી હું એકલો જ મૃત્યુના મુખમાં જઈ રહ્યો છું.’

બાઈબલમાં ઉપદેશોલો ધનનો નિપેદ

બાઈબલમાં પણ લખ્યું છે, કે એક ધનાઢ્ય ઈસુની પાસે આવીને કહે છે: ‘હે ઉત્તમ ઉપદેશક! અનંત જીવનનો વારસો પામવા માટે હું શું કરું?’ મહાત્મા ઈસુએ કહ્યું: ‘તું મને ઉત્તમ કેમ કહે છે? એક દેવ વિના કોઈ ઉત્તમ નથી. તું આજ્ઞાઓ તો જાણે છે, કે વ્યભિચાર ન કર, હત્યા ન કર, ચોરી ન કર, જૂઠી સાક્ષી ન પૂર, પોતાનાં માળાપને માન આપ.’ તેણે કહ્યું: ‘આ બધું તો હું નાનપણથી કરતો આવ્યો છું.’ એ સાંભળી મહાત્મા ઈસુએ તેને કહ્યું, કે ‘તું હજી એક વાતમાં અધૂરો

છે. તારું ધન દરિદ્રીઓને આપી દે અને પછી મારી પાછળ ચાલ. જેઓની પાસે સંપત્તિ છે, તેઓને દેવના રાજ્યમાં પેસવું તે કરતાં ઊંઠને ચોયના નાકામાંથી જવું સહેલું છે.’

યોગક્ષેમ

આ ઉપર લક્ષ્મી પુંડલીકનું એક દષ્ટાંત છે :

કોઈ જગ્યાએ એક મહારાજ ગીતા ઉપર પ્રવચન કરતા હતા. ત્યાં દરરોજ એ પ્રવચન સાંભળવા માટે લક્ષ્મી પુંડલીક પણ આવતા હતા. એક દિવસે મહારાજ યોગક્ષેમ વહામ્યહમ્ । અનન્ય ભાવે જે મારું ચિંતન કરે છે તેઓનો યોગક્ષેમ હું વહન કરું છું ! આ વિષય ઉપર સમજાવતા હતા. તે સાંભળી લક્ષ્મી પુંડલીકને થયું કે મારી પાસે ત્રણ લાખ રૂપિયા છે તે શું કામના છે ? એમ વિચારી પ્રવચન પૂરું થયા બાદ ઘેર આવી પોતાની પાસેના ત્રણ લાખ રૂપિયા ગરીબોને વહેંચી આપ્યા અને પોતાની પાસે કંઈ જ રહેવા દીધું નહિ અને વિચાર્યું, કે મારા યોગક્ષેમના વહનની ચિંતા પ્રભુ કરે છે; પછી મારે આ પૈસાની શી જરૂર છે ?

શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે :

અસારે ચલતુ સંસારે સારં સારદ્વલોચના ।

તદર્થે ધનમિચ્છન્તિ તત્ત્વાગેન ધનેન ક્ષિન્ન ॥

આ અસાર સંસારમાં સ્ત્રીઓ ખરેખર આરમ્ભત છે. મનુષ્યો તેને માટે ધનની ઇચ્છા કરે છે. જે સ્ત્રીનો ત્યાગ કયો હોય તો પછી ધનનું શું કામ છે ?

માત્ર સ્ત્રીનો હાથ પકડવાથી ઘર, ક્ષેત્ર, ગાડી, ઘોડા આદિ પરતુઓ ડગલે ને પગલે ભેઈએ છે. ધન બધામાં ઠારણ છે. તે સ્ત્રીનો ત્યાગ કરી, સંન્યાસ લીધા પછી ધનનું કંઈ જ પ્રયોજન રહેતું નથી. માટે સ્ત્રીની ઇચ્છા દૂર કરવાની જરૂર છે. સ્ત્રીમાં જે મોહ-

બુદ્ધિ છે, તે દૂર કરવા માટે સ્ત્રીમાં દોષદષ્ટિ કરવી એ ઉપાય છે.
આ સંબંધમાં યોગવાસિષ્ઠ તથા શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કહ્યું છે :

માંસપાંચાલિકાયાસ્તુ યન્નલોલેંગ્ગપદ્મરે ।

સ્નાયુર્વાયગ્રંથિશાલિન્યાઃ સ્ત્રિયાઃ કિમિય શોભનમ્ ॥

સુંદર સ્ત્રી એક જાતની માંસની પૂતળી છે અને તે ચાવી દીધેલી પૂતળી પેઠે હલનચલન કરે છે. સ્નાયુ, હાડકાં અને શિશાઓની ગાંઠોવાળી છે, એમાં સારું લાગે એવું છે જ શું ?

ત્યદ્દમાંસરક્તવાષ્પાંયુ પૃથક્ કૃત્વા વિલોચને ।

સમાલોક્ય ન રમ્યં ચેત્કિમ્મુધા પરિમુદ્ધાસિ ॥

ચામડી, માંસ, લોહી, આંસુ આ બધું (સ્ત્રીનું સ્ત્રીરૂપમાં હોય તેમાં સુધી) આકર્ષક લાગે છે, પરંતુ એને અલગ અલગ કરીને જોવામાં આવે-તું જોઈ લે ! અને જોતાં જો સુંદર ન લાગે તો પછી જોડો મોહ શા માટે રાખે છે ?

સંગમ કુર્યાત્પ્રમદાસુ જાતુ યોગસ્ય પારમ્પરમાદ્દક્ષુઃ ।

મત્સંવયા પ્રતિલબ્ધાત્મલાભો ઘદંતિ યાં નિરય દ્વારમસ્ય ॥

યોગપરંપરાએ પહોંચવાની ઇચ્છાવાળા સાધકે કદાપિ સ્ત્રીનો સંગ કરવો જ નહિ; કેમકે ભારી સેવા વડે આત્મલાભ પામનારાઓ સ્ત્રીને જ પોતાના માટેનું નરકનું દ્વાર માને છે.

આ સંબંધમાં દ્રષ્ટાંત છે :

કોઈ એક દેશમાં રાજાનો સુવાન પુત્ર એક દિવસ મૃગયા રમવા ગયો. જ્યારે તે રાજપુત્ર શિકાર કરવા નદીના તટ ઉપર થઈને પોતાના માણસો સાથે જતો હતો, ત્યારે કોઈ એક વણિકની પુત્રી આબુખાબુ પડદો રાખીને સ્નાન કરતી હતી. રાજકુવર ઘોડા ઉપર બેઠેલો હોવાથી પડદાની અંદર સ્નાન કરતી વણિકની પુત્રી પર એની દષ્ટિ પડી. તે તેની સુંદરતા જોઈને મોહિત થયો અને તરત જ તેનું અંતઃકરણ ઉત્ત્રાસ છોડી શોકસાગરમાં ડૂબી

ગયું. તપાસ કરાવતાં તેને માલૂમ પડ્યું, કે એ પોતાના શહેરના વણિક નગરશેઠની પુત્રી છે. આ બનાવ પછી રાજપુત્ર એટલો બધો વિહ્વળ અને દુઃખી થવા લાગ્યો, કે તેને ખાબુંધીવું કંઈ ગમે નહિ, રમતગમતમાં કંઈ ભાગ લે નહિ અને તેનું શરીર દિવસે દિવસે સુકાવા લાગ્યું. કુંવરના શરીરની આવી સ્થિતિ જોઈ રાજાને અત્યંત ચિંતા થઈ અને પૂછપરછ કરતાં સર્વ વૃત્તાંત સમજાયું. તેથી રાજાએ પેલા વણિકને જોલાવી તેની પુત્રીનાં કુંવર સાથે લગ્ન કરવાની માગણી કરી. વણિકે કહ્યું, કે ‘આપ ક્ષત્રિય છો અને હું વૈશ્ય છું; તેથી મારી પુત્રી આપના કુંવરને કેમ આપી શકાય?’ રાજાએ તેને ઘણોય સમજાવ્યો, પણ તે એકનો બે થયો નહિ; ત્યારે છેવટે સાત દિવસની અંદર હા ન કહે તો જોરબુલમથી કન્યાને પરણાવવામાં આવશે, એમ કહી તેને રજા આપી. ઘેર જઈ તે ગૃહસ્થ મોટી ચિંતામાં પડ્યો. કોઈને આ હકીકત કહી શકાય નહિ, તેથી તે ચિંતાગ્રસ્ત રહેવા લાગ્યો. પિતાની આવી સ્થિતિ જોઈ પુત્રીને ફિકર થવા લાગી અને પ્રસંગ જોઈ તેણે હકીકત પૂછી. ઘણો આગ્રહ કરવાથી પિતાએ બધી હકીકત કહી તં ઉપરથી પુત્રીએ હસીને કહ્યું, કે ‘તમે ગલરાઓ છો શા માટે? જઈને હા કહો અને રાજાજીને જણાવો કે લગ્ન થયા પહેલાં રાજકુંવર એક દિવસ મારી પુત્રીને એકાંતમાં મળે એવી એની ઇચ્છા છે.’ પછી શેઠ ઘણો ખુશી થયો અને રાજાને જઈને તેને વિનંતિ કરતાં તેમણે માન્ય કરી. તે જ દિવસે વણિકપુત્રીએ કોઈ એક વૃદ્ધ વૈદ્યને જોલાવીને તેમને આ વાત કહી, કે ‘સાત દિવસ મુધી રોજ એવું ઔષધ આપતા રહો કે તેટલી સુદતની અંદર મારા શરીરમાંનું રક્ત, માંસ, સર્વ સઘળું ગળી જઈ મળરૂપે બહાર નીકળી જાય, એટલું જ નહિ પણ દ્વિત હાડકાં અને આમડી જ દેખાય.’ વૈદ્ય તેના કહેવા પ્રમાણે જુલાબ આપવા માંડ્યો અને વણિકપુત્રીએ આ દવાથી પોતાને જેટલા જુલાબ થયા તેટલા જુદાં જુદાં પાત્રોમાં એક ઓરડામાં રાખી

મૂક્યા. સાત દિવસમાં તો પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે શરીર ઘણું દૂબળું પડી ગયું અને પોતે નિસ્તેજ થઈ ગઈ. ફક્ત હાડકાં અને ચામડી દેખાવા લાગ્યાં.

બીજા બાળુ રાજપુત્ર વણિકપુત્રીને મળવાની હોંશમાં અહર્નિશ એ જ પ્રસંગનું ચિંતન કરતો વખત ગાળવા લાગ્યો. સાત દિવસ પૂરા થતાં વણિકપુત્રી પાલખીમાં બેસી, ભેગાં કરી રાખેલાં મળથી ભરેલાં પાંચસાત ફૂંડાં મખમલથી ઢાંકી બાજુ રાજકુંવરને માટે ઉમદા ભેટ લઈ જતી હોય એવો દેખાવ કરી, તે ફૂંડાં નોકરોના મસ્તક પર ચડાવી મુકરર કરેલી જગ્યાએ ગઈ અને રાજકુંવરની વાટ બેતી એક આસન પર બેઠી. એટલામાં રાજકુંવર આવ્યો અને આ ભયાનક મુઝાનું રૂપ જોતાં જ ચમક્યો અને આ કોઈ ભૂત અથવા પ્રેત હશે એમ માની ડરથી પાછો નાસવા લાગ્યો. વણિકપુત્રીએ તેને ઘોલાવી કહ્યું, કે ‘તમે શા માટે ડરીને નાસો છો ? જે વણિક-કન્યા પર તમે મોહિત થયા હતા, તે જ હું છું.’ ત્યારે તે કહેવા લાગ્યો, કે ‘અહાહા ! તેનું તો કેવું સુંદર સ્વરૂપ હતું ! તારું તો ભયાનક સ્વરૂપ છે.’ વણિકપુત્રીએ ઉત્તર આપ્યો, કે ‘તે જ હું છું. તમે ગભરાઓ છો શા માટે ? અહીં તો આવો. મેં મારું સૌદર્ય ઠાઠી બાળુ પર મૂક્યું છે, તેથી જ તમને મારી આવી સ્થિતિ બોધ ડર લાગે છે.’ રાજપુત્રે કહ્યું, કે ‘સુંદરતા કંઈ એવી વસ્તુ છે કે તેને ઠાઠીને બાળુ પર મૂકી શકાય ? વસ્ત્ર, અલંકાર વગેરે શરીર ઉપરથી ઉતારી બાળુ પર મૂકી શકાય, પરંતુ શરીરની સુંદરતા બાળુ પર મૂકી છે એમ શી રીતે મનાય ?’ વણિકપુત્રીએ કહ્યું, કે ‘આ મખમલથી ઢાંકેલાં ફૂંડાંઓમાં મેં મારી સુંદરતા મૂકી છે. તે ઉઘાડીને જુઓ એટલે આપને ખાતરી થશે.’ રાજકુંવર તે ઉઘાડીને જુએ છે, ત્યાં તો દુર્ગંધ આવવા લાગી. - નાને તે આઘો ખસી ગયો. તે ઉપ-

વાળો છે ? એ જ મારી હતું

રીતે ?' તેણે કહ્યું : ' અનાજ વગેરે ખાવાથી આ શરીરમાં લોહી, માંસ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી શરીર સુંદર દેખાય છે; પરંતુ તે જ મળરૂપે બહાર નીકળે છે, ત્યારે દુર્ગંધ મારે છે. આ બધું સાત દિવસ પહેલાં મારા શરીરમાં ભરેલું હતું અને તેથી આ શરીર સુંદર, કાંતિમાન અને મોહ ઉપજાવે તેવું હતું, તે જ આજે બહાર નીકળે છે તો દુર્ગંધ મારે છે. માટે અરિથ, માંસ, કૃમિ તથા મળમૂત્રાદિથી ભરેલા દેહ ઉપર મોહ કરવો તે તમારા જેવા સુન્ન પુરુષોને ઉચિત નથી. વણિકપુત્રીનાં આવાં વચનો સાંભળી રાજપુત્રનો શ્રી તરફનો મોહ તદ્દન જતો રહ્યો. તેને શ્રી માત્ર ઉપર ગ્વાનિ ઉપજી અને તીવ્ર વૈરાગ્ય થવાથી તાળડતોળ સર્વ પ્રપંચ છોડી જંગલમાં ચાલ્યો ગયો. તથા ધર્મપરાયણ થઈ ગુરુ દ્વારા જ્ઞાન સંપાદન કરી બ્રહ્માનુભવ કરવા લાગ્યો.

કહેવાનું તાત્પર્ય કે જ્યાં સુધી કનક-કામિનીની ઇચ્છા અંતઃ-રણમાંથી નાશ ન પામે ત્યાં સુધી તે પુરુષ બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકારી નથી. આખું જગત આ બે બંધનોથી બંધાયેલું છે; તેમાંથી કોઈ શૂરવીર હોય તે જ છૂટી શકે છે.

ફાન્તાકનકસ્ત્રેણ વેષ્ટિતં સકલં જગત્ ।

તાસુ તેષુ વિરક્તો યો દ્વિભુજઃ પરમેશ્વરઃ ॥

કાંતા અને કનકના સૂત્રથી આખું જગત બંધાયેલું છે. એ બન્નેમાં (કાંતા-કનકમાં) જે વિરક્ત હોય છે તેને જે ભુક્તનો પરમેશ્વર બાળવો.

તાત્પર્ય કે મોક્ષ માટે તત્ત્વજ્ઞાન સાધન છે. તત્ત્વજ્ઞાનનાં સાધન વૈરાગ્ય અને ઉપરતિ છે. વૈરાગ્ય એટલે અંતરત્યાગ અને ઉપરતિ એટલે બાહ્યત્યાગ. બાહ્યત્યાગમાં મુખ્ય શ્રી-ધનાદિક છે.

પ્રસંગ ૯ મો

એક વખત સ્વામી પ્રકાશાનંદજી વાસદા પધાર્યા હતા. ગડીમ જીતર્યા હતા. મહારાજ સાહેબ ત્યાં પધાર્યા અને કુશળ સમાચાર પૂછ્યા બાદ આ પ્રમાણે વાતચીત થઈ:

મહારાજ સાહેબ : હું ગીતા વગેરે શાસ્ત્રો વાંચું છું તેમ જ તેને સાંભળું પણ છું, પરંતુ તેથી મારું મન શાંત થતું નથી તે તેનું કારણ શું ?

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : આંખસૂત્રમાં લખ્યું છે, કે-

ન શ્રવણમાત્રાત તન્નિસદ્ધિરનાદિવાસનાયા ચલચત્યાત્ ।

અનાદિકાળથી જળવાન વાસના હોવાથી શ્રવણ માત્રથી જ્ઞાનની સિદ્ધિ થતી નથી.

વાસનાના લક્ષણ સંબંધી વસિષ્ઠ ભગવાન કહે છે :

• દૃઢભાવનયા ત્યક્તપૂર્વાપરવિચારણમ્ ।

યદાદાનં પદાર્થસ્ય વાસના સા પ્રકીર્તિના ॥

દૃઢ ભાવનાથી આગળ-પાછળના સંબંધને વિચાર કર્યા વિના પદાર્થનું શક્ય કરવું તેનું નામ વાસના છે.

અર્થાત્ મારી ભાવા સર્વ ભાવા કરતાં સારી, મારો દેશ સર્વ દેશ કરતાં સારો, મારું કુળ સર્વ કરતાં ઉત્તમ તથા મારા પુત્ર આદિ સર્વ કરતાં સારા, ઇત્યાદિ અભિનિવેશ ભાવના વડે જે થાય છે, તે ભાવનાને વિદ્વાન વાસનારૂપે કહે છે.

વાસના

વાસના દ્વિવિધા પ્રોક્તા શુદ્ધા ચ મલિના તથા ।

મલિના જન્મનો હેતુઃ શુદ્ધા જન્મચિનાશિની ॥

વાસના બે પ્રકારની છે : એક શુદ્ધ વાસના તથા બીજી મલિન વાસના. તેમાં મલિન વાસના મનુષ્યના જીવનના કારણરૂપે છે તથા શુદ્ધ વાસના જન્મની નિવૃત્તિના કારણરૂપે છે.

ગીતામાં જે દૈવી સંપત્તિના અમર્ય આદિ ૨૬ શુભો કહ્યા છે તે શુદ્ધ વાસના છે અને દમ્ભો વર્ષોડમિમાનશ્ચ વગેરે જે આસુરી સંપત્તિ છે તે મલિન વાસના છે.

આ સંબંધમાં વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ માટે શ્રી વસિષ્ઠ ભગવાન બીજી જગ્યાએ ખુલાસો કરે છે :

અજ્ઞાનસુઘનાકારા ઘનાદઙ્કારશાલિની ।

પુનર્જન્મકરી પ્રોક્તા મલિના વાસના બુધઃ ॥

બ્રહ્મના સ્વરૂપનું આવરણ કરવા માટે ધન અજ્ઞાનરૂપને ધરનારી અને ધન અહંકારવાળી વાસનાને વિદ્વાનો મલિન વાસના કહે છે. આ મલિન વાસના જ મનુષ્યને પુનર્જન્મ કરાવે છે.

મલિન વાસનાના વિભાગ

જે કે જન્મ કરાવનારી મલિન વાસના અનંત છે, છતાં શાસ્ત્રમાં મલિન વાસના ત્રણ પ્રકારની કહી છે : લોકવાસના, શાસ્ત્રવાસના તથા દેહવાસના. આ ત્રણ વાસનામાંથી એક પણ વાસના જેને હોય તેને વાસનારૂપ પ્રતિબંધને લીધે આત્માનું બરોબર જ્ઞાન થતું નથી.

લોકવાસનાનું નિરૂપણ

જે આચરણ કરવાથી સર્વ લોક મારી સ્તુતિ કરે અને કોઈ પણ નિંદા ન કરે, એવું આચરણ હું કરું-આ રીતનો જે આશ્રય છે તેનું નામ લોકવાસના છે. આ લોકવાસના પણ ઓછી કરવી

અથવા તો તેનો નાશ કરવો એ મુશ્કેલ છે. તેથી અધિકારીએ લોકનાસનાનો ત્યાગ કરી અર્થાત્ નિદા-સ્તુતિમાં એકસરખી ભાવના રાખી, પોતાના હિતને મેળવવું. આના ઉપર એક દષ્ટાંત છે:

કોઈ ગામમાં એક દુકાનદાર રહેતો હતો. તે દાણાનો વેપાર કરતો હતો અને નાણાવટી પણ હતો. આખું ગામ તેને ભક્ત તરીકે ઓળખતું હતું. આ ભક્ત પૂરેપૂરો પ્રામાણિક હતો. આથી લોકો બધો માલ તેની પાસેથી જ લેતા હતા. આથી તેનો વેપાર ધમધોઢાર ચાલતો હતો. આ ગામનો એક માણસ પરદેશ કમાવા ગયો હતો. તેની ગેરહાજરીમાં તેના ઘરનાં માણસો પોતાને જોઈતો સામાન આ દુકાનદાર પાસેથી લેતાં હતાં. પછી થોડા દિવસ બાદ તે માણસ પરદેશથી કમાઈને આવ્યો. તે હજાર સોનામહોર સાથે લેતો આવ્યો હતો. પછી તેની કસોટી કરાવવા માટે પેલા નાણાવટી ભક્તને ત્યાં ગયો. પણ તપાસ કરતાં એક હજાર સોનામહોરમાં જે ઓછી હતી. તેથી પેલા નાણાવટીએ કહ્યું, કે જે સોનામહોર ઓછી છે. ત્યારે પેલા માણસે કહ્યું, કે હું તો હજાર સોનામહોર લાવ્યો છું ને જે ઓછી કેમ થાય? માટે તમે એમાંથી જે સોનામહોર લઈ લીધી હશે? તમારો ઈસ્કોતરો જોવા દો! તેણે એકદમ ગુસ્સે ધઈને ઈસ્કોતરો તપાસતાં તેમાંથી જે સોનામહોર નીકળી. તે ખૂમ પાડી કહેવા લાગ્યો, કે આ તો ચોર છે, અને લોકો પણ બજારમાં જોગા ધઈ એકદમ વગરવિચાર્યે તેને ખૂબ ધિક્કારવા લાગ્યા અને કહેવા લાગ્યા, કે જોયા આ મોટા ભક્તરાજ! ભક્ત તો બધા આવા જ હોય છે! ગામ આખામાં હો હો ધઈ. પણ એટલામાં આ વાતની ખબર પરદેશથી આવનારની પત્નીને પડી. એટલે તેણે એક નોકર સાથે કહેવડાવ્યું કે, તે (ભક્ત) માણસ ચોર નથી. તમારી ગેરહાજરીમાં બધો માલ અમે લોકો તેની પાસેથી લેતાં હતાં, અને તેમનું આપની પાસે લેવું હતું. તેથી તમે જે હજાર સોનામહોર લાવ્યા

છે તેમાંથી બે સોનામહોર મેં તેમને આપી છે. આ સાંભળીને પેલા માણસને ખૂબ જ પશ્ચાત્તાપ થયો અને તેથી તે પેલા ભક્ત પાસે માફી માગવા લાગ્યો અને લોકો પણ જે તેને ધિક્કારતા હતા તે પાછા એકદમ ફરી જઈને તેની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા અને કહેવા લાગ્યા, કે ભક્ત તો ભક્ત જ હોય ને !

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે લોકો તો આવી રીતે એકદમ વગરવિચાર્યે વળાણે છે અને વળી પાછા વગરવિચાર્યે ધિક્કારે પણ છે. આથી પેલો ભક્ત દુકાનની નીચે બિતરીને બે હાથની મૂઠીમાં ધૂળ લઈને કહેવા લાગ્યો, કે લોકો જે સ્તુતિ કરે છે તેને માથે ધૂળ છે ને જે નિંદા કરે તેને માથે પણ ધૂળ છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે :

વિચિતે ન સ્વલુ કશ્ચિદુપાયઃ સર્વલોકપરિતોષકરો યઃ ।

સર્વથા સ્વહિતમાચરણીયં કિં કરિવ્યતિ જનો વદુઃકલ્પઃ ॥

જગતના બધા જ માણસોને સંતોષ થાય એવો કોઈ ઉપાય લોકશાસ્ત્રમાં નથી. માટે અધિકારીએ લોકવાસનાનો ત્યાગ કરીને સર્વ પ્રકારે પોતાનું હિત ભેળવવું, જે ઘડીમાં આમ અને ઘડીમાં તેમ વધુપડતું બોલી જ બાળે છે, તેનાં નિંદા તથા સ્તુતિ વડે કંઈ પણ હાનિ કે લાભ નથી.

શાસ્ત્રવાસનાનું નિરૂપણ

શાસ્ત્રવાસના એટલે અનેક શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરવાની ઈચ્છા. આ શાસ્ત્રવાસના ત્રણ પ્રકારની છે : પાઠવ્યસન, બહુશાસ્ત્રવ્યસન તથા અનુષ્ઠાનવ્યસન. આ ત્રણ વ્યસનરૂપ વાસનાઓ કહેવાય છે.

સંપૂર્ણ શાસ્ત્ર ભણી તેને પૂરું કરવાની ઈચ્છાને પાઠવ્યસનરૂપ વાસનાઓ કહે છે; તે કદાપિ કોઈની પૂર્ણ થઈ નથી અને તેથી જ તે મલિન વાસના છે. ભરદ્વાજકપિએ ત્રણ પુરુષાયુ (૭૫ વર્ષ) સુધી અધ્યયન કર્યું છતાં પણ તે પૂર્ણ ન થયું. ઇંદ્રે જ્યારે ચોથું

પુરુષાયુ (૨૫ વર્ષ) આપવાનો હોલ બતાવ્યો, ત્યારે ભરદ્વાજ
 ઋષિએ તે ૨૫ વર્ષમાં પણ બાકી રહેલા વેદનું અધ્યયન કરવા
 પ્રયત્ન કર્યો. સંપૂર્ણ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવું અશક્ય છે તેમ ઈંદ્રે
 ત્યારે ઋષિને બતાવ્યું, ત્યારે તેમણે અધ્યયન કરવાનું છોડી દીધું.
 અને ઈંદ્રના ઉપદેશથી સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના કરવી શરૂ કરી.
 તેથી વિદ્વાન પુરુષોએ કહ્યું છે :

અનન્તશાસ્ત્રં યદુ વેદિતવ્યમરુપશ્ચ કાલો વહવશ્ચ ચિદ્માત્રા :

યન્માત્રભૂતં તદુપામિતવ્યં હંસો યથા ક્ષીરમિવાંતુમધ્યાન્ ॥

શાસ્ત્ર અનંત છે તેમ જ શાસ્ત્રમાં જણાવેલા પદાર્થ પણ
 અનંત છે. આ પદાર્થ શ્રોતા સમયમાં જાણી શકાતા નથી. વળી
 મનુષ્યનું આયુષ્ય અત્યંત ટૂંકું છે. આ ટૂંકા આયુષ્યમાં પણ રોગ
 આદિ અનેક વિધન આવે છે. આવા વિધનવાળા ટૂંકા આયુષ્ય વડે
 સર્વ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવું અશક્ય છે. માટે જેમ હંસ પાણી
 મેળવેલા હ્રદમાંથી ફક્ત હ્રદને જ લે છે, તેમ અધિકારી પુરુષે
 પણ સર્વ શાસ્ત્રના સારભૂત અર્થ ગ્રહણ કરવો યોગ્ય છે.

‘બહુશાસ્ત્રવ્યસન’નો અર્થ અભ્યાસ કરવા માટે અનેક પ્રકારનાં
 શાસ્ત્રોનો સંગ્રહ કરવાનું વ્યસન એમ થાય છે. આ વ્યસન દુર્વાસા-
 ઋષિમાં હતું. દુર્વાસાઋષિ ઘણા પ્રકારનાં શાસ્ત્રોનો ભાર લઈને
 મહાદેવને નમસ્કાર કરવા જતા હતા, ત્યારે નારદજીએ સલાની
 વચ્ચે તેમને ભાર ઉઠાવનાર ગધેડાની ઉપમા આપી. આથી દુર્વાસા-
 ઋષિએ ક્રોધથી સર્વ વેદશાસ્ત્રોને ક્ષીર સમુદ્રમાં નાખી દીધાં અને
 મહાદેવ પાસે ગયા. ત્યાર પછી મહાદેવજીએ તેમને આત્મવિદ્યામાં
 પ્રવૃત્ત કર્યા. માટે મુમુક્ષુ પુરુષે અનેક પ્રકારનાં શાસ્ત્રોના સંગ્રહની

છતાં તેમણે કર્મશ્રદ્ધારૂપી જડતાનો ત્યાગ કર્યો નહિ અને દાશરૂને પોતાની કર્મશ્રદ્ધારૂપ જડતા માટે અનુદાન કરવા સારુ પૃથ્વીમાં ક્યાંય પણ શુદ્ધ જગ્યા મળી નહિ. આ કર્મવાસના પુનર્જન્મનું કારણ હોવાથી મલિન છે અને શાસ્ત્રવાસના પણ અભિમાન વગેરેનું કારણ હોવાથી મલિન ગણાય છે; માટે પરમાર્થ તત્ત્વને જાણતાં મુખી જ શાસ્ત્રના અધ્યયનનો સ્વીકાર કરવો યોગ્ય છે.

દેહવાસનાનું નિરૂપણ

વળી દેહવાસના પણ દેહાત્મત્વ, શુષ્કાધાન તથા દોષાપયનરૂપ પ્રાતિભેદથી ત્રણ પ્રકારની છે. દેહમાં આત્મત્વ બુદ્ધિને દંદ કરીને તેના જ પોષણમાં રહેવું તે દેહાત્મત્વ છે. ‘વિરોચનને પ્રજાપતિએ પરમાર્થતત્ત્વનો ઉપદેશ કર્યો, છતાં પણ તેણે પોતાના ચિત્તના દોષથી દેહમાં આત્મત્વ બુદ્ધિને દંદ કરીને સર્વ અસુર લોકોને ‘દેહ જ આત્મા છે એવું શિક્ષણ આપ્યું.’ એવું છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં છે. હાલના જમાનામાં વિરોચન મતના અનુયાયીઓ વધારે જોવામાં આવે છે. પોતાના શરીરના લાલનપાલનમાં તત્પર રહીને ભક્ષ્યાભક્ષ્ય તથા ગમ્યાગમ્યના વિચાર વિના, દેશરચના વગેરેથી વિચિત્ર વેષ ધનાવીને મોજશોખ કરવાવાળા લોકો ગદ્યા વિરોચનના મતવાળા જ કહેવાય.

આ રીતે દેહને આત્મા માનનારાઓનો મત ખોટો છે, કારણ કે ‘આત્મા (જીવાત્મા) દેહથી ભિન્ન છે,’ એવો જ્ઞાની પુરુષોને અનુભવ છે. આ દેહ તો મળમૂત્રથી ભરેલો છે અને ક્ષયભંગૂર હોવાથી એક દિવસ ફેડી દેવાનો છે, છતાં પણ તેને સુંદર, હૃદયપુષ્ટ અને દંદ રાખવા જાતજાતનાં ઔષધો વગેરેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તથા તેના દેહના ક્ષણિક વૈભવ-વિલાસ માટે દ્રવ્યાદિક સાધનો મેળવવામાં નીતિ-અનીતિ કે ન્યાય-અન્યાયનો પણ વિવેક રાખવામાં આવતો નથી. કોઈને દુઃખ દર્દને પણ

પુરુષાયુ (૨૫ વર્ષ) આપવાનો હોલ બતાવ્યો, ત્યારે ભરદ્વાજ ઋષિએ તે ૨૫ વર્ષમાં પણ બાકી રહેલા વેદનું અધ્યયન કરવા પ્રયત્ન કર્યો. સંપૂર્ણ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવું અશક્ય છે તેમ ઇંદ્રે ત્યારે ઋષિને બતાવ્યું, ત્યારે તેમણે અધ્યયન કરવાનું છોડી દીધું અને ઇંદ્રના ઉપદેશથી સચુલ શ્રદ્ધાની ઉપાસના કરવી શરૂ કરી. તેથી વિદ્વાન પુરુષોએ કહ્યું છે :

અનન્તશાસ્ત્રં વહુ વેદિતવ્યમભ્યશ્ચ કાલો વ્રહ્મશ્ચ વિદ્વાઃ ।

યન્મારભૂતં તદુપામિનવ્યં હંસો યથા ક્ષારમિવાંતુમધ્યાત્ ॥

શાસ્ત્ર અનંત છે તેમ જ શાસ્ત્રમાં જણાવેલા પદાર્થ પણ અનંત છે. આ પદાર્થ થોડા સમયમાં જાણી શકાતા નથી. વળી મનુષ્યનું આયુષ્ય અત્યંત ટૂંકું છે. આ ટૂંકા આયુષ્યમાં પણ રોગ આદિ અનેક વિધન આવે છે. આવા વિધનવાળા ટૂંકા આયુષ્ય વડે સર્વ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવું અશક્ય છે. માટે જેમ હંસ પાણી મેળવેલા હ્રદમાંથી ફક્ત હ્રદને જ લે છે, તેમ અધિકારી પુરુષે પણ સર્વ શાસ્ત્રના સારભૂત અર્થ ગ્રહણ કરવો યોગ્ય છે.

‘બહુશાસ્ત્રવ્યસન’નો અર્થ અભ્યાસ કરવા માટે અનેક પ્રકારનાં શાસ્ત્રોનો સંગ્રહ કરવાનું વ્યસન એમ થાય છે. આ વ્યસન દુર્વોક્તા-ઋષિમાં હતું. દુર્વોક્તાઋષિ ઘણા પ્રકારનાં શાસ્ત્રોનો ભાર લઈને મહાદેવને નમસ્કાર કરવા જતા હતા, ત્યારે નારદજીએ સભાની વચ્ચે તેમને ભાર ઉઠાવનાર ગધેડાની ઉપમા આપી. આથી દુર્વોક્તા-ઋષિએ કોપથી સર્વ વેદશાસ્ત્રોને દીર સમુદ્રમાં નાખી દીધાં અને મહાદેવ પાસે ગયા. ત્યાર પછી મહાદેવજીએ તેમને આત્મવિદ્યામાં પ્રવૃત્ત કર્યા. માટે સુમુક્તુ પુરુષે અનેક પ્રકારના અંધોના સંગ્રહની ઇચ્છારૂપ મલિન વાસનાને પણ ત્યજવી યોગ્ય છે.

વેદ તથા શાસ્ત્રમાં દહેલા કર્મના અનુષ્ઠાનમાં જ સંપૂર્ણ આયુષ્ય વિતાડવું તેને અનુષ્ઠાનવ્યસન કહે છે. આ અનુષ્ઠાનવ્યસન નિદાધરાજમાં હતું. ઋશુ નામના મુનિએ તેમને બહુ સમજાવ્યા

છતાં તેમણે કર્મશ્રદ્ધારૂપી જડતાનો ત્યાગ કર્યો નહિ અને દાશરૂને પોતાની કર્મશ્રદ્ધારૂપ જડતા માટે અનુમ્મન કરવા સારું પૃથ્વીમાં ક્યાંય પણ શુદ્ધ જગ્યા મળી નહિ. આ કર્મવાસના પુનર્જન્મનું કારણ હોવાથી મલિન છે અને શાસ્ત્રવાસના પણ અભિમાન વગેરેનું કારણ હોવાથી મલિન ગણાય છે; માટે પરમાર્થ તત્ત્વને જાણતાં સુધી જ શાસ્ત્રના અધ્યયનનો સ્વીકાર કરવો યોગ્ય છે.

દેહવાસનાનું નિરૂપણ

વળી દેહવાસના પણ દેહાત્મત્વ, શુણ્યાધાન તથા દોષાપયનરૂપ પ્રાંતિભેદથી ત્રણ પ્રકારની છે. દેહમાં આત્મત્વ બુદ્ધિને દંદ કરીને તેના જ પોષણમાં રહેવું તે દેહાત્મત્વ છે. ‘વિદેશનને પ્રજાપતિએ પરમાર્થતત્ત્વનો ઉપદેશ કર્યો, છતાં પણ તેણે પોતાના ચિત્તના દોષથી દેહમાં આત્મત્વ બુદ્ધિને દંદ કરીને સર્વ અસુર લોકોને ‘દેહ જ આત્મા છે એવું શિક્ષણ આપ્યું.’ એવું છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં છે. હાલના જમાનામાં વિદેશન મતના અનુયાયીઓ વધારે જોવામાં આવે છે. પોતાના શરીરના લાલનપાલનમાં તત્પર રહીને ભક્ત્યાભક્ત્ય તથા ગમ્યાગમ્યના વિચાર વિના, કેશરચના વગેરેથી વિચિત્ર વેષ બનાવીને મોજશોખ કરવાવાળા લોકો બધા વિદેશનના મતવાળા જ કહેવાય.

આ રીતે દેહને આત્મા માનનારાઓનો મત જોટો છે, કારણ કે ‘આત્મા (જીવાત્મા) દેહથી ભિન્ન છે,’ એવો જ્ઞાની પુરુષોને અનુભવ છે. આ દેહ તો મળમૂત્રથી ભરેલો છે અને કણુભંગૂર હોવાથી એક દિવસ ફેંકી દેવાનો છે, છતાં પણ તેને સુંદર, હૃદયપુષ્ટ અને દંદ રાખવા જાતજાતનાં ઔષધો વગેરેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તથા તેવા દેહના ક્ષણિક વૈભવ-વિલાસ માટે દ્રવ્યાદિક સાધનો મેળવવામાં નીતિ-અનીતિ કે ન્યાય-અન્યાયનો પણ વિવેક રાખવામાં આવતો નથી. કોઈને દુઃખ ઈર્ષ્યને પણ

ધનસંચય કરી આવા ક્ષુદ્ર વૈભવ લોગવે છે. ત્યારે અમર આત્મા માટે કેટલો બધો પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ !

શુભ્રાધાન એ પ્રકારનું છે : એક લૌકિક અને બીજું વૈદિક. 'કોમળ સ્વરથી ગાન કરવા માટે તથા વેદાદિ ભણવા માટે કંઠ સુધારવા ઔષધાદિનું સેવન કરવું. દેહની પુષ્ટિને માટે પુષ્ટિકારક ઔષધ આદિનું તથા લોચનનું સેવન કરવું, સુંદરતા માટે સુગંધી તેલનું મર્દન કરવું, સુંદર વસ્ત્ર વગેરે પહેરવું, નાના પ્રકારના અલંકાર વગેરેનો ઉપયોગ કરવો તથા સુગંધી માટે અત્તર વગેરે પદાર્થનો ઉપયોગ કરવો'—આ સર્વ લૌકિક શુભ્રાધાન કહેવાય છે અને પુણ્ય માટે ગંગાસ્નાન તથા શાલિગ્રામ વગેરેનું પૂજન અને તીર્થોદિ સંપાદન કરવાં તે વૈદિક શુભ્રાધાન છે.

દોષાપનયન (દોષને દૂર કરવા) એ પણ લૌકિક તથા વૈદિક લેહથી બે પ્રકારનાં છે. ચિકિત્સાશાસ્ત્રમાં કહેલાં ઔષધો દ્વારા શરીરના દોષને દૂર કરવા તે લૌકિક દોષાપનયન કહેવાય છે તથા શૌચ, આચમનાદિ વડે ખવિત્ર થકું તે વૈદિક દોષાપનયન કહેવાય છે.

આ દેહવાસના જ્ઞાનમાં પ્રતિબંધક હોવાથી સુમુક્ષુજને નિવૃત્ત કરવા યોગ્ય છે.

દેહવાસનાની નિવૃત્તિનો ઉપાય

આ સંબંધમાં શંકર ભગવાન કહે છે કે—

સંસારવન્ધવિચ્છિર્યૈ તદ્વ્યયં પ્રદહેયતિઃ ।

વાસનાવૃદ્ધિરેતાભ્યાં ચિન્તયા ક્રિયયા વહિઃ ॥ .

સંસારરૂપ (જન્મમરણરૂપ સંસાર) બંધના વિનાશ માટે તે બંનેને (વિષયચિંતન અને વિષયોમાં પ્રવૃત્તિને) ચત્તશીલ પુરુષે બાળી નાખવાં. વિષયચિંતન અને બાહ્ય ક્રિયા એ બંને વાસનાથી વૃદ્ધિ પામે છે.

જેમકે આપણી પાસે એક ઘોડાની ગાડી છે તેને બદલે એ ઘોડાની ગાડી રાખવાનું પ્રથમ ચિંતન કરીએ, પછી તેવી રીતે

તૈયાર કરીએ અને પછી તેમાં ઘેડીએ, એ બાહ્ય ક્રિયા છે. આ બાહ્ય ક્રિયા એ જ વિષયલોગ છે, તેથી વાસનાની વૃદ્ધિ થાય છે; માટે ગમે તેમ કરીને તેનો નાશ કરવો જોઈએ. વળી શંકર ભગવાન કહે છે કે—

તાભ્યાં પ્રવર્ધમાના સા સુતે સંસ્કૃતિમાત્મનઃ ।

ત્રયાણાં ચ ક્ષયોપાયઃ સર્વાવસ્થાસુ સર્વદા ॥

તે બંને વડે (વિષયચિંતન અને ક્રિયા) અત્યંત વધેલી તે (વાસના) આત્માને જન્મમરણરૂપ સંસાર સાથે જોડે છે. એ ત્રણે (વિષયચિંતન, ક્રિયા અને વાસના)ના નાશનો ઉપાય સર્વ અવસ્થામાં સર્વદા કરવો જોઈએ.

જેમ જેમ સર્પને દૂધ પાઈએ તેમ તેમ તેનું વિષ વધતું જાય છે. એવી રીતે જેમ જેમ વિષયક્રિયા કરીએ તેમ તેમ દેહવાસના વધતી જાય છે; એટલે ‘દેહ જ હું છું,’ એમ દેહ થતું જાય છે. માટે આ દેહવાસનાનો ત્યાગ કરતાં સાથે સાથે શુદ્ધ વાસનાનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. આ સંબંધમાં શંકર ભગવાન કહે છે કે—

સર્વત્ર સર્વતઃ સર્વે દ્વહમાત્રાલોકનૈઃ ।

સદ્ભાવવાસનાદાદ્યર્થતિવ્રતયં લયમશ્નુતે ॥

સર્વત્ર, સર્વ પ્રકારે, સર્વને બ્રહ્મરૂપે જ જોવાથી બ્રહ્મભાવની વાસનાના દહપણથી તે ત્રણે નાશ પામે છે.

અર્થાત્ સર્વની બ્રહ્મરૂપે અલેદ ઉપાસના કરવાથી જગતના પદાર્થોમાંથી રાગદ્વેષ વગેરેનો નાશ થતાં ક્રિયા, ક્રિયા અને વાસના પણ નાશ પામે છે.

શુદ્ધ વાસનાનાં લક્ષણ સંબંધી યોગવાસિષ્ઠમાં પણ કહ્યું છે કે—

પુનર્જન્માદ્કુરં ત્યક્ત્વા સ્થિતં સમ્મૃષ્ટગ્રીજવત્ ।

દેહાર્થં ધ્રિયતે જ્ઞાતજ્ઞેયા શુદ્ધેતિ ચોચ્યતે ॥

જે વાસના પુનર્જન્મના મૂળનો નાશ કરી શેકેલાં બીજની

માફક દેહની સ્થિતિ માટે જ રહેલી છે તથા જે વાસનામાંથી અખંડ, એકરસરૂપ તથા આનંદરૂપ વસ્તુ બાહ્યવામાં આવે છે, તે વાસના શુદ્ધ વાસના કહેવાય છે.

વિશેષાર્થ : જે બીજા અંકુર ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ હોય છે, તેને જ જે શેકી નાખ્યું હોય તો, તે બીજા બે કે દેખીતી રીતે બીજા જેવું જ જણાય છે, છતાં તે અંકુર ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી. તેવી જ રીતે દેહની સ્થિતિ માટે એ જે (વાસના) રહેતી હોય તે પુનર્જન્મરૂપી અંકુરના કારણરૂપ થતી નથી, એ શુદ્ધ વાસના કહેવાય છે.

જ્યાં સુધી મલિન વાસનાઓનો ક્ષય ન થાય, ત્યાં સુધી તત્ત્વજ્ઞાન થવાનું નથી.

તત્ત્વજ્ઞાન અને વાસનાક્ષયનો કાર્યકારણભાવ

આ દશ્યમાન સર્વ પ્રપંચ મિથ્યા છે અને અદ્વિતીય આત્મા જ કેવળ પારમાર્થિક સર્વરૂપે રહેલો છે. આત્માથી ભિન્ન કોઈ પણ વસ્તુ છે જ નહિ. આવી રીતે તત્ત્વજ્ઞાન થાય ત્યારે જે વિષયો તત્ત્વજ્ઞાન થયા પહેલાં વિષયરૂપે ભાસતા હતા તે હવે વિષયરૂપે ભાસતા ન હોવાના કારણે વિષયલોભ-વાસના આપોઆપ નિવૃત્ત થઈ જાય છે.

એટલે જ્યાં સુધી તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય ન થાય ત્યાં સુધી પદાર્થોમાં (વિષયોમાં) સત્યપણું નિવૃત્ત થતું નથી અને જ્યાં સુધી એ વિષયોમાં સત્યપણું ભાસે છે, ત્યાં સુધી વાસનાની નિવૃત્તિ (ક્ષય) થતી નથી, એટલે વાસનાક્ષયમાં તત્ત્વજ્ઞાન કારણરૂપ છે.

એવી જ રીતે મલિન વાસના (લોકવાસના, દેહવાસના અને શાસ્ત્રવાસના તથા તેના ભેદો)ઓથી અંચળ થયેલા ચિત્તમાં આત્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થવાની શક્યતા નથી; એટલે તત્ત્વજ્ઞાન માટે વાસનાક્ષય પણ કારણરૂપ છે.

એ પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાન અને વાસનાક્ષયને પરસ્પર કાર્યકારણ-

ભાવ રહેલો છે.

તત્ત્વજ્ઞાન થયા પછી મનુષ્યને પ્રપંચના મિથ્યાપણાનો નિશ્ચય થાય છે. જેમ છીપના જ્ઞાનથી રૂપાની સત્યત્વ બુદ્ધિનો બાધ થાય છે, તેમ આ મિથ્યાત્વના નિશ્ચયથી પ્રપંચની સત્યત્વ બુદ્ધિનો બાધ થાય છે. વળી બાધિત પ્રપંચમાં મન પ્રવૃત્ત થતું નથી. આ રીતે આંતર તથા બાહ્ય પ્રવૃત્તિથી રહિત થયેલા મનનો કાષ્ઠથી રહિત અગ્નિની માફક પોતાની મેળે લય થઈ જાય છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે—

યથા નિર્રિંદ્રનો વહ્નિઃ સ્વયોનાવુપશામ્યતિ ।

તદ્વદ્ વૃત્તિક્ષયાચ્ચિત્તં સ્વયોનાવુપશામ્યતિ ॥

જેમ લાકડાં વગરનો થયેલો અગ્નિ પોતાના સામાન્ય તેજ-રૂપ કારણમાં લય થાય છે, તેમ આંતર-બાહ્ય વિષય સંબંધી સર્વ વૃત્તિના નાશથી ચિત્ત પોતાના અધિષ્ઠાનરૂપ કારણમાં લય થાય છે.

મનુતે અનેન ઇતિ મનઃ । જેના વડે વિચાર કરવામાં આવે છે તે મન કહેવાય છે. સુવર્ણ વગેરેની માફક સાવચપ તથા (રાગદ્વેષાદિ-વૃત્તિરૂપે) પરિણામવાળું અંતઃકરણ જ મનનરૂપ હોવાથી મન કહેવાય છે. આ મન સત્ત્વ, રજઃ તથા તમ આ ત્રણ પ્રકૃતિના ગુણોના મિશ્રણરૂપ છે; કારણકે સત્ત્વ, રજઃ તથા તમ આ પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણોના યથાક્રમે સુખ, દુઃખ તથા મોહ આ ત્રણ ધર્મો છે. આ ત્રણે ધર્મો મનનો આશ્રય કરવાથી પ્રતીત થાય છે. માટે મનમાં સત્ત્વાદિ ત્રિગુણરૂપતા સિદ્ધ થાય છે. રાજસ અને તામસ વૃત્તિવાળું આ મન અતિ સ્થૂળ હોય છે. આ સ્થૂળ મન આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવા યોગ્ય નથી; કારણકે આત્મા હૃદય-રોચ અને અતિ સૂક્ષ્મ છે. આવા સૂક્ષ્મ આત્માનો સ્થૂળ મન વડે સાક્ષાત્કાર સંભવતો નથી. જેમ સૂક્ષ્મ વસ્તુને જોવા માટે માઈક્રો-સ્કોપ(સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર)ના સૂક્ષ્મદર્શક કાચ(લેન્સ)ની જરૂર પડે

છે, તેમ સૂક્ષ્મ મન વડે સૂક્ષ્મ આત્માનો સાક્ષાત્કાર સંભવે છે. દૃશ્યતે ત્વમયા બુદ્ધયા સૂક્ષ્મયા સૂક્ષ્મદર્શિભિઃ । આ શ્રુતિમાં આત્માનો સાક્ષાત્કાર અતિ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી થાય છે એમ કહ્યું છે. આત્માના સાક્ષાત્કાર (પ્રત્યક્ષ) માટે મનની સૂક્ષ્મતા જોઈએ અને તે મનની રાજસ તથા તામસ વૃત્તિના નિરોધ વડે થાય છે. મનની સૂક્ષ્મતા થવી એ જ મનોનાશ છે; અર્થાત્ મનોનાશ એ પ્રકારનો છે. જેમકે અરૂપનાશ તથા સરૂપનાશ. મનના કરી ઉત્થાનથી રહિત જે સ્વરૂપે કરી નાશ છે તેને અરૂપનાશ કહે છે. સ્વરૂપે કરી મન હોવા છતાં ઉપાય વડે મનની વૃત્તિઓનો જે નાશ તેને સરૂપનાશ કહે છે. મનના સરૂપનાશ વડે જીવન્મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમજ મનના અરૂપનાશ વડે વિદેહમુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે અહીં મનોનાશ વડે સરૂપનાશ જ જાણવો.

મહારાજ સાહેબ : જીવન્મુક્તિ અને વિદેહમુક્તિમાં શો ભેદ હોય છે ?

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : મુક્તિકોપનિષદમાં કહ્યું છે કે-

સરૂપોઽસૌ મનોનાશો જીવન્મુક્તસ્ય વિષત્તે ।

અરૂપસ્તુ મનોનાશો વૈદેહીમુક્તગો ભવેત્ ॥

જીવન્મુક્તનો મનોનાશ તે સરૂપ મનોનાશ છે અને વિદેહમુક્તિરૂપ મનોનાશ તે અરૂપ મનોનાશ છે.

ચિત્તનો નાશ એ પ્રકારનો છે : સરૂપ અને અરૂપ. જીવન્મુક્તિમાં સરૂપ નાશ છે, અને વિદેહમુક્તિમાં અરૂપ નાશ છે; જેમ અનાજને શેકી નાખવાથી ખીજશક્તિનો જે નાશ થાય છે, તે સરૂપ નાશ છે અને તે જ અનાજનો ખાવાથી કે કોઈ પણ પ્રકારથી નાશ થાય છે તે અરૂપ નાશ છે; અર્થાત્ કારણમાં લય થઈ જાય છે.

તત્ત્વજ્ઞાન, મનોનાશ તથા વાસનાક્ષયની એકીસાથે થતી સિદ્ધિ

જ્યાં સુધી વાસનાનો નાશ થતો નથી, ત્યાં સુધી તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવાની નથી અને જ્યાં સુધી તત્ત્વજ્ઞાન નહિ થાય ત્યાં સુધી મનોનાશ પણ થતો નથી. આ પ્રકારે ‘વાસનાક્ષય, તત્ત્વજ્ઞાન અને મનોનાશ એ ત્રણે કાર્યકારણરૂપ છે અને તથા એ ત્રણેનો એકીસાથે અભ્યાસ કરવો પડે છે,’ એમ વસિષ્ઠ ભગવાન કહે છે :

તત્ત્વજ્ઞાનં મનોનાશો વાસનાક્ષય एव च ।

મિથઃ કારણતાં ગત્વા દુઃસાધ્યાનિ સ્થિતાન્યતઃ ॥

તત્ત્વજ્ઞાન, મનોનાશ તથા વાસનાક્ષય એ ત્રણે પરસ્પર એક-એકની કારણતાને પ્રાપ્ત થઈ દુઃખથી સાધ્યરૂપે રિચત છે (મહા-મહેનતે વશ થાય છે); અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાનાદિ પરસ્પર કારણ હોવાથી તેમની તત્ત્વજ્ઞાનાદિની સિદ્ધિ ખહુ જ કઠણ છે. માટે—

તસ્માદ્વાઘવ યત્નેન પૌરુષેણ વિવેકિતા ।

ઓમેચ્છાં દૂરતસ્ત્યક્ત્વા ત્રયમેતત્સમાચરેત્ ॥

હે રાઘવ ! પુરુષાર્થી વિવેકીએ વિષયભોગોની ઇચ્છાનો દૂરથી ત્યાગ કરીને આ તત્ત્વજ્ઞાન, મનોનાશ અને વાસનાક્ષય એ ત્રણેનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

માટે તત્ત્વજ્ઞાન, મનોનાશ અને વાસનાક્ષય એ ત્રણેની સિદ્ધિ દુઃસાધ્ય છે. એટલે કે જ્યાં સુધી ભોગોની ઇચ્છા પૂરેપૂરી અંતર-માંથી નાશ ન થાય, ત્યાં સુધી જેવી રીતે નાકની અંદર દુર્ગંધ પદાર્થ ભરી દેવામાં આવે અને પછી બહાર સામે કેટલાયે સુગંધી પદાર્થો રાખવામાં આવે છતાં પણ તે સુગંધ લઈ શકાતી નથી. (અર્થાત્ તે સુગંધનો અનુભવ થઈ શકતો નથી.) તેવી જ રીતે જ્યાં સુધી અંતઃકરણમાં ભોગોની ઇચ્છા હોય ત્યાં સુધી બ્રહ્મસુખનો અનુભવ થતો નથી. ભોગ માટે શિવગીતામાં લખ્યું છે :

નૃણુ દેવિ પ્રવક્ષ્યામિ યથા વિદ્વાઃ સ્થિતાઃ સદા ।

મુક્તિ પ્રતિ નરાણાં ન્વ ભોગઃ પરમવન્ધનઃ ॥

હે દેવિ ! મનુષ્યને યોગમાર્ગમાં જે વિદ્વો હૃદયમાં બાધા કરનારાં છે તે હું કહું છું તે તમે સાંભળો. સર્વ વિદ્વોમાં ભોગોનું બંધન જ સર્વથી મોટું વિદ્વ છે.

નારી શર્યાસતં વસ્ત્રં ધનમસ્ય વિદ્વત્તનમ્ ।

તામ્બૂલમક્ષયાનાનિ રાજ્યૈશ્વર્યવિમૂતયઃ ॥

હેમં રૌપ્યં તથા તામ્રં રત્ન ચાગરુધેતવઃ ।

પાણ્ડિત્યં વેદશાસ્ત્રાણાં નૃત્યં ગીતં વિભૂષણમ્ ॥

વંશીવીણામૃદંગાશ્ચ ગજેન્દ્રશ્ચાશ્વગાદનમ્ ।

દારાપત્યાનિ વિષયા વિદ્વા પતે પ્રકીર્તિતા ॥

મુમુક્ષુ (પુરુષ) માટે સ્ત્રી, શર્યા, આસન, વસ્ત્ર, ધન, તાંબૂલ, ઉત્તમ ખાદ્યપદાર્થો, વાહનો, રાજ્યલક્ષ્મી, અઢળક સૈશ્વર્ય, સંપત્તિ, સુવર્ણ, ચાંદી, તામ્ર, રત્ન, અગરુ (સુગંધી પદાર્થો), ગાયો વગેરે પશુઓ, વેદાદિ શાસ્ત્રોનું પાંડિત્ય, નાચ, ગાન, અલંકારો, વેણુ, વીણા કે મૃદંગ આદિ વાદ્યો, હાથી, घोडा, પાલખી વગેરે વાહનો, સ્ત્રીપુત્ર, પૌત્રાદિ વંશવિસ્તાર; આ બધા વિષયો વિદ્વરૂપ કહેવાય છે.

પોતાને યોગસિદ્ધિ થયા પછી ભર્તૃહરિ મહારાજ ન્યારે જંગલમાં ફરતા હતા, ત્યાં તેમણે મંદ વૈરાગ્યને લીધે અભ્યાસ કરવા છતાં શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે બ્રહ્મમુખનો અનુભવ નહિ થનારા યોગાભ્યાસી શાધુઓ જોયા હતા. આથી શાસ્ત્રમાં અશ્રદ્ધા થવાથી તેઓમાં અભ્યાસની શિથિલતા થતી ગઈ અને ધીમે ધીમે તેમની ભોગવિલાસમાં પડવાની રુચિ થઈ હતી. આ જોઈ તેમને ઉદેશીને ભર્તૃહરિ મહારાજ કહે છે, કે—

બ્રહ્મેન્દ્રાદેમરુદ્રાણાં સ્વૃણકણાન્ યત્ર સ્થિતો મન્યતે

યત્સ્વાદાદિરક્તા ભવન્તિ વિમવાલ્લૈલોક્યરાગ્યાદયઃ ।

મોગઃ કોઽપિ સ એક એવ પરમો નિત્યોદિતો જૃમ્ભતે
મો સાધો ક્ષણમદ્ગુરં તદિતરે મોગે રતિં મા કથાઃ ॥

આત્મતત્ત્વમાં સ્થિતિ પામેલો પુરુષ બ્રહ્મા, ઇદ્ર વગેરે દેવોને તૃણના કણ જેવો ગણે છે, જેનો સ્વાદ લીધાથી ત્રણે ભુવનનું રાત્ય વગેરે વૈભવો રસહીન થઈ જાય છે. એવો કોઈ નિત્યકાળ ટકી રહે તેવો તો પરમ ભોગ તે એક જ છે. તે આત્મભોગથી અન્ય ક્ષણિક રહેનારા વિષયભોગ ઉપર હે સાધુ ! પ્રીતિ કર નહિ.

વળી ભર્તૃહરિ મહારાજ કહે છે કે—

મોગા મંગુરવૃત્તયો યદુવિધાસ્તૈરેવ ચાર્યં મય-
સ્તત્કસ્યૈવ કૃતે પરિશ્રમત રે લોકાઃ કૃતં ચેષ્ટિતૈઃ ।
આશાપાશશતોપશાન્તિવિશદં ચેતઃ સમાધીયતાં
કામોષ્ઠિહૃત્તિવશે સ્વધામનિ યદિ શ્રદ્ધેયમસદ્વચઃ ॥

નાના પ્રકારના ભોગો ક્ષણભંગુર છે, તે ભોગોથી જ આ સંસાર ઉદ્ભવે છે. તમે કયા મુખ માટે ભટકો છો ? હે ભટકો ! ભટકવાનું કંઈ પણ પ્રયોજન નથી. હવે જો તમારા વચન ઉપર વિશ્વાસ હોય તો તમે સેંકડો આશારૂપી પાશના છેદથી સ્વચ્છ થયેલા ચિત્તને કામનો નાશ કરવામાં શક્તિમાન અને સ્વપ્રકાશ આત્મામાં એકાગ્ર કરો.

ભર્તૃહરિ મહારાજ બ્રહ્મની સન્મુખ એકાગ્રતા કરવાનું કહે છે. એકાગ્રતા એટલે સવિકલ્પ સમાધિ. અને એ સમાધિ એક વખત થાય તે પછી નિર્વિકલ્પ સમાધિ યથા પછી મોક્ષ પાસે જ છે. આ સંબંધમાં શાસ્ત્રમાં કહે છે કે—

एकाग्रश्चेद् ब्राह्मणैर् निरोधश्चेत् चिदात्मनि ।

क्षिप्तादिभिर्भુવस्त्याગાત્ કસ્ય મોક્ષોઽપ્ત દૂરતઃ ॥

ધ્યેય વગેરે વિષયમાં એકાગ્રતા હોય, ત્યજાત્મામાં નિરોધ હોય, ક્ષિપ્તાદિ ત્રણ અવસ્થાનો ત્યાગ હોય એવા કોના માટે આ સંસારમાં મોક્ષ દૂર છે ?

ક્ષિપ્ત : રજોગુણની પ્રધાનતાને લઈને શબ્દાદિ પંચ વિષયોમાં અનુરાગવાળા અથવા લોકવાસના, દેહવાસના અને શાસ્ત્રવાસના-મા પ્રવૃત્તિવાળા ચિત્તને ક્ષિપ્ત કહે છે.

મૂઢ : તમોગુણની પ્રધાનતાને લઈને કૃત્યાકૃત્યના વિચારશૂન્ય અધર્મમા અનુરાગવાળા અથવા નિદ્રા, તંદ્રા વગેરે દોષોને વશ થયેલા ચિત્તને મૂઢ કહે છે.

વિક્ષિપ્ત : સત્ત્વગુણની પ્રધાનતાને લઈને દુઃખસાધનનો ત્યાગ અને મુખસાધનને મેળવવામા પ્રવૃત્તિવાળા ચિત્તને વિક્ષિપ્ત કહે છે. તે ધ્યાનયુક્ત હોવાથી ક્ષિપ્ત કરતાં શ્રેષ્ઠ છે અને તેથી તે વિક્ષિપ્ત કહેવાય છે.

એકાગ્ર : ધ્યેયથી અતિરિક્ત વૃત્તિઓનો નિરોધ અથવા આત્માને પ્રકાશ કરવાવાળી અને નિરોધ અવસ્થાને સન્મુખ કરવાવાળી સપ્રજ્ઞાત સમાધિને એકાગ્ર કહે છે.

નિરુદ્ધ : સર્વ વૃત્તિઓની નિરોધાવસ્થા૩૫ અસપ્રજ્ઞાત સમાધિ એટલે નિરુદ્ધ કહેવાય છે.

તત્ત્વજ્ઞાન માટે શ્રવણ, મનન વગેરે સાધન છે, મનોનાશ માટે યોગનો (સમાધિનો) અભ્યાસ સાધન છે અને મલિન વાસનાની નિવૃત્તિ કરવા માટે મૈત્રી આદિ પ્રતિકૂળ વાસના ઉત્પન્ન કરવી એ સાધન છે.

મહારાજ સાહેબ : કેટલાક વિદ્વાનો એમ કહે છે, કે એ પ્રકારના જ્ઞાની હોય છે : એક કૃતોપાસ્તિ અને બીજો અકૃતોપાસ્તિ. કૃતોપાસ્તિને તત્ત્વજ્ઞાનની માથે જ છવન્મુક્તિ પણ થઈ જાય છે અને અકૃતોપાસ્તિને જ્ઞાન થયા પછી, ફરીથી છવન્મુક્તિ માટે વાસનાક્ષય અને મનોનાશનો અભ્યાસ કરવો પડે છે.

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : દરેક અંતઃકરણમાં ગળ, વિક્ષેપ અને આવરણ આ ત્રણ પ્રકારના હોય છે. મળદોષ એટલે અનેક જન્મોમાં બ્રહ્મહત્યાદિ પાપ પ્રકારનાં મહાપાપ, ગૌહત્યાદિ અદ્ય પાપના

મલિન મન્કારો, વિશ્લેષદોષ એટલે પાત્ર પ્રકારની વિષયાદિ લોગ-વાસના; અને આવગ્ણદોષ એટલે છવ અને પ્રહ્લ વચ્ચે અજ્ઞાનરૂપી પડદો. આ ત્રણે દોષો દૂર કરવા માટે વેદશાસ્ત્રમાં અનુક્રમે કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન કહેલા છે.

જે પુરુષ સગુણ પ્રહ્લ(માયાવિશિષ્ટ ઈશ્વર)ની ઉપાસના કરીને વિશ્લેષદોષ દૂર કર્યા વિના તત્ત્વજ્ઞાની થઈ જાય છે એમ માને છે તે સર્વથા અસંભવિત છે, કારણ કે લોગવાસના એ રાગવિશેષ છે. સગુણ પ્રહ્લોપાસના કર્યા વિના કદી લોગવાસના નિવૃત્ત થતી નથી.

લોગવાસનાની નિવૃત્તિ વિના રાગાદિ દોષવાળા અતઃકરણમાં કોઈ પણ કાળે જ્ઞાન થાય નહિ ભગવાન પણ ગીતામાં કહે છે : 'રજો રાગાત્મકં વિદ્ધિ । રાગાદિક મલિન વાસના રજોશુણ્ણુ કાર્ય છે.' વાસના બે પ્રકારની છે - શુદ્ધ અને મલિન. શુદ્ધ વાસના દૈવી સપત્તિ છે અને મલિન વાસના આમુરી સપત્તિ છે. આમુરી સપત્તિ દૂર કરવા માટે દૈવી સપત્તિ મેળવવી પડે છે. દૈવી સપત્તિ સંપૂર્ણ રીતે પ્રાપ્ત થયા પછી શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

રાગ વગેરે આમુરી રજોશુણ્ણુના કાર્યો છે. વેરાગ્ય વગેરે મિશ્ર મત્ત્વનું કાર્ય છે અને તત્ત્વજ્ઞાન શુદ્ધ મત્ત્વનું કાર્ય છે. ગીતામાં ભગવાન કહે છે, કે સત્ત્વાત્ સંજાયતે જ્ઞાનમ્ ।

દૈવી સપત્તિ કે જે મિશ્ર મત્ત્વશુણ્ણુ છે તેમાં રજોશુણ્ણુ અસ્તિત્વ નથી સંભવતું તે શુદ્ધ મત્ત્વશુણ્ણુવાળા જ્ઞાનીના અતઃકરણમાં ફરીથી ગગ ઉત્પન્ન થાય છે એ મત ખોટો છે.

મહારાજ સાહેબ :

કૃષ્ણો મોક્ષી શુકસ્ત્યામો નૃપૌ જનકરાયવૌ ।

વસિષ્ઠ કર્મકર્તા ચ પંચૈતે જ્ઞાનિનઃ સમાઃ ॥

શ્રીકૃષ્ણ ભોગી હતા, શુકદેવજી ત્યાગી હતા, જનક તથા

રામચંદ્રજી રાજાઓ હતા અને વસિષ્ઠ પણ કર્મકાંડી હતા, પણ આ પાંચે જ્ઞાનીઓ સમાન છે. (અર્થાત્ આત્મસાક્ષાત્કારની દૃષ્ટિએ સમાન અનુભવવાળા છે.)

એ લોકોનું જ્ઞાન સમાન હોવા છતાં પણ પ્રારબ્ધ ભિન્નભિન્ન હોવાથી, એ લોકોનો વ્યવહાર ભિન્નભિન્ન જોવામાં આવે છે; એમ ઘણા લોકો કહે છે. આ બાબતમાં આપ શું માનો છો ?

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : શ્રીકૃષ્ણને ૧૬૧૦૮ રાણીઓ હતી એ વાત શું સાચી છે ? માનવામાં આવે ખરી ? આ શ્લોક તો વસિષ્ઠનો છે. પરંતુ વસિષ્ઠ તો ત્રેતાયુગમાં થઈ ગયા અને શ્રીકૃષ્ણ તો દ્વાપરયુગમાં થઈ ગયા તો પછી દ્વાપરયુગની વાત વસિષ્ઠ ક્યાંથી લખી ગયા ? આ તો અસંભવિત છે; યોગવાસિષ્ઠ, ભાગવત, આ બધા અર્વાચીન ગ્રંથો છે. અને અમુક ભાગ શ્રુતિ, સ્મૃતિના સિદ્ધાંતોને મળતો છે અને અમુક ભાગ વિરુદ્ધ છે; માટે આ બધું પાછળથી ઉપજતવી કાઢેલું અને શાસ્ત્રને નામે લખી નાખેલું હોવાથી આ બધું વેદશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ છે.

આવી રીતનો ભાવ પંચદશીમાં પણ કહ્યો છે :

પ્રારબ્ધકર્મપ્રાયત્વાદ્ મોગદ્વિચ્છા મંબદ્ यदि ।

क्विलश्यन्नेव तदाप्येष भुङ्ક્ते त्रिष्टिगृहीतवत् ॥

જો કદી પ્રારબ્ધકર્મની પ્રબળતાને લીધે જ્ઞાનીને પણ ભોગની ઇચ્છા થાય, તોપણ તે જ્ઞાની વેડે પકડેલા પુરુષની પેઠે કલેશ પામતાં છતાં તે ભોગવે છે.

તેમાં શિષ્ય શંકા કરે છે, કે—

विवेके जाग्रति सति दोषदर्शनलक्षणे ।

कथमारब्धकर्मोऽपि भोगेच्छां जनयिष्यति ॥

દોષદર્શનરૂપ વિવેક જાગ્રત છે, તો પછી પ્રારબ્ધકર્મ પણ ભોગની ઇચ્છાને કેમ ઉત્પન્ન કરી શકશે ?

શુરુ સમાધાન કરે છે કે—

નૈવ દોષો યતોઽનેકવિધં પ્રારબ્ધમીક્ષ્યતે ।

इच्छाऽनिच्छा परेच्छा न प्रारब्धं त्रिविधं स्मृतम् ॥

પ્રારબ્ધકર્મ અનેક પ્રકારનું છે. ઇચ્છા, અનિચ્છા અને પરેચ્છા

એમ પ્રારબ્ધ ત્રણ પ્રકારનું છે.

अपथ्यसेविनश्चौरा राजदाररता अपि ।

जानन्त एव रवानर्थमिच्छन्त्यारब्धकर्मतः ॥

અપથ્યસેવી, ચોર, રાજદારા વિષે આસક્ત થનાર, પોતાના

ઉપર આવી પડનાર આકૃતને બાણે છે, તોપણ પ્રારબ્ધકર્મને લીધે

તેમ ઇચ્છા કરે છે.

न चाऽद्यैतद् वारयितुमीश्वरेणापि शक्यते ।

यत् ईश्वर एवाह गीतायामर्जुनं प्रणि ॥

અહીં પ્રારબ્ધકર્મથી ઉત્પન્ન થતી ભોગેચ્છા ઇશ્વરની પણ

વારી શકાતી નથી; કારણ કે ઇશ્વરે પોતે જ ગીતામાં અર્જુનને

એ પ્રમાણે કહેલું છે.

सदृशं चेष्टेन स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥

જ્ઞાનવાન પુરુષ પણ પોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર ચેષ્ટા કરે છે,

એટલે ભૂતપ્રાણીમાત્ર પોતપોતાની પ્રકૃતિ બાણી દોરાય છે, એમાં

નિગ્રહ શું કરશે ?

ગાયનો વધ કરવો, કન્યાવિકૃત્ય કરવો, પરત્રીગમન કરવું,

ગુરુ અને માતાપિતાનો ત્યાગ કરવો, શાસ્ત્રે બાંધેલા નિયમ કરતાં

વધારે વ્યાજ લેવું, વગેરે અલ્પ પાપ કહેવાય છે. વ્રહ્મહત્યા, સુરાપાનમ

વગેરે મહાપાપ કહેવાયાં છે. આ અલ્પ પાપ તથા મહા પાપ મલ્લદોષ

(રાક્ષસી પ્રકૃતિ) કહેવાય છે.

વિક્ષેપદોષ એટલે અંતઃકરણમાં પંથવિષયોના ભોગની ઇચ્છારૂપ

મલિન સંસ્કાર. આ જ આસુરી પ્રકૃતિ કહેવાય છે.

પોતાના સ્વરૂપનું (જીવાત્માના) તથા પરમાત્માના દર્શનનું

અજ્ઞાન, આ જ આવરણદોષ કહેવાય છે. એ અજ્ઞાનના નિવારણ માટે વેદમાં જ્ઞાન કહ્યું છે. જ્ઞાનકાંડ એટલે ઉપનિષદ ભાગ. તેના શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનથી સમાધિ દ્વારા પ્રહનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે.

અપરોક્ષ જ્ઞાન થયા પછી એ શુદ્ધ સત્ત્વ અંતઃકરણમાં પ્રારબ્ધને લીધે મળ-વિશેષ એટલે રાક્ષસી-આસુરી પ્રકૃતિ ફરીથી ઉદ્ભવે છે, એમ કહેવું તે સર્વથા અસંભવિત છે; કારણકે મળ-વિશેષદોષો આગંતુક છે, સ્વાભાવિક નથી. સ્વાભાવિક હોય તો વેદમાં ઈશ્વર મળ-વિશેષ દોષ દૂર કરવા કર્મ અને ઉપાસના કરવાની આજ્ઞા આપે નહિ. પ્રારબ્ધ પણ પૂર્વજન્મનાં પુણ્યપાપથી બંધાય છે.

અનેક જન્મોનાં જે કર્મફળો બીજ છે, તેમાંથી બે અંકુરો ફૂટે છે : (૧) વાસના અને (૨) અદૃષ્ટ (પ્રારબ્ધ). વાસના સૂક્ષ્મ શરીરમાં રહે છે અને અદૃષ્ટ (પ્રારબ્ધ) સ્થૂળ શરીરમાં રહે છે. શરીરમાં દૂંકાપણું, ઊંચાપણું, કાળાપણું કે ધોળાપણું અને લૂલા-લંગડા આદિ પણું, સ્વાભાવિક પ્રારબ્ધને લીધે છે. તેનું નિવારણ થઈ શકે નહિ. પરંતુ અંતઃકરણમાં રાગદ્વેષાદિ આસુરી-રાક્ષસી પ્રકૃતિ છે. તે ભલે પ્રારબ્ધને લીધે હોય, છતાંય આગંતુક હોવાથી તેનું નિવારણ થઈ શકે છે. જો કદી જળવાન પ્રારબ્ધને લીધે તેનું નિવારણ ન થાય, તો તેને જ્ઞાન પણ થાય નહિ; કારણકે મળ-વિશેષ આદિ દોષ સંસ્કારવાળા અંતઃકરણમાં જ્ઞાન થવાનું અત્યંત અસંભવિત છે. એટલે કે વાસના આગંતુક છે. અદૃષ્ટ (પ્રારબ્ધ) સ્વાભાવિક છે. વાસના નિવાર્ય છે, અદૃષ્ટ (પ્રારબ્ધ) અનિવાર્ય છે.

વાસના શુભ અને અશુભ બે જાતની હોય છે. આ અશુભ વાસનાને કર્મ-ઉપાસના દ્વારા મળ-વિશેષ દોષો દૂર કરીને દેવી સંપત્તિ એટલે કે મિશ્ર સત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. પછી શ્રવણ, મનન થયા પછીથી નિદિધ્યાસનની પરિષ્કેવાવસ્થામાં એટલે કે સવિકલ્પ

સમાધિમાં એકાગ્રતા થાય છે. તે પાત્રી નિર્વિકલ્પ સમાધિ થાય છે. આ નિર્વિકલ્પ સમાધિના પશુ બે પ્રકાર છે : (૧) અદ્વૈત ભાવનારૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિ અને (૨) અદ્વૈત અવસ્થાનુરૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિ. અદ્વૈતભાવનામાં આવરણભગ થઈ જાય છે. આ આવરણભગ થવા છતાં પ્રહ્લાની મન્મુખ વૃત્તિનું અસ્તિત્વ રહે છે. ત્યાં મુખી વૃત્તિ સત્ત્વપ્રધાન હોય છે અને અદ્વૈત અવસ્થાનુરૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં એ સત્ત્વ વૃત્તિ પશુ સ્વરૂપમાં લય પામે છે. તે અવસ્થા શુદ્ધાતીત કહેવાય છે. આ રીતે જ્યાં શુદ્ધ સત્ત્વ પશુ લય થઈ જતો હોય ત્યાં ભોગવિલાસની ઇચ્છારૂપ રાગનો (રજ્જેશુભના કર્મનો) મલવજ કયાથી હોય? કારણકે ગીતામાં કહ્યું છે કે—
‘રજો રાગાત્મકં વિદ્ધિ । રાગ-વિપયામક્ષિત એ રજ્જેશુ છે.’

પ્રારબ્ધના ત્રણ પ્રકાર

૧. નિવાર્ય, ૨. હુર્નિવાર્ય અને ૩. અનિવાર્ય. એમ ત્રણ પ્રકારનાં પ્રારબ્ધ છે.

(૧) નિવાર્ય : એક રાજા છે, તે પોતાના દીવાનને કોઈનું ઘર જપ્ત કરવા આજ્ઞા કરે છે, તેમાં દીવાનની ઇચ્છા નથી હોતી છતાં તે રાજાની ઇચ્છાને વશ થઈ તે ઘર કરે છે, તે નિવાર્ય કહેવાય છે, કારણ કે આ રાજાને દીવાન યુક્તિપ્રયુક્તિથી ફેરવી શકે છે.

(૨) હુર્નિવાર્ય : એક દીવાન હોય અને કોઈ માણસ સાથેના પોતાના દેખને લીધે જાણી જોઈને તે માણસનું ઘરખાર જપ્ત કરવા માટે ખટપટ કરી તહોમત લાવે અને રાજા પાસે આજ્ઞા માગે એટલે કે જાણી જોઈને બીજાનું ગણ કાપે તે હુર્નિવાર્ય કહેવાય છે. હુર્નિવાર્ય નિવારણ કરવા યોગ્ય છે, કારણ કે જ્યારે જૂળ પ્રયત્ન કરી માણસ રાજા પાસે પોતાના ઉપરના દીવાન ના દેખને કારણે દીવાને આ પ્રમાણે મને અન્યાય કર્યો છે એવું

સિદ્ધ કરી બતાવે, તો જ તેનું વારણ થઈ શકે છે; તે સિવાય થતું નથી.

(૩) અનિવાર્ય : એક રાજા પોતાના દીવાનને કોઈનું ઘર-ખાર જપ્ત કરવા માટે આજ્ઞા આપે, તેમાં દીવાનની પણ તે માણસ સાથેના પોતાના કોઈ જૂના દેખને લીધે તે કામમાં સંમતિ હોય તો તે અનિવાર્ય કહેવાય છે; કેમકે રાજા અને દીવાન બંનેની એમાં સંમતિ હોય છે. એટલે તેમાં કોઈ બતનો ફેરફાર થઈ શકતો નથી.

આ સંબંધમાં ભગવતી શ્રુતિ કહે છે : ‘પ્રારબ્ધં મુક્તો નરયેત્ । એટલે ભોગ ભોગવવાથી જ પ્રારબ્ધનું નિવારણ થાય છે.

વિદ્યારણ્યસ્વામી ગીતાનું પ્રમાણ આપીને કહે છે, કે જ્ઞાનવાન પુરુષને પણ ભોગવિલાસનું પ્રારબ્ધ હોય છે. આ ગીતાવચન ઉપનિષદના સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ છે.

બ્રહ્મસૂત્રમાં કહ્યું છે, કે પથ્યાદિમિશ્ર્ચાવિરોપાન અર્થાત્ ખાન-પાનાદિ વ્યવહારકાળમાં રાત્રી પુરુષની પણ પથુ વગેરેની સાથે તુલના થાય છે. માટે સ્વાર્થસાધુઓ તો ગમે તેમ બોલે તે માનવું નહિ, આપણે પૂરો વિચાર કરવો જોઈએ. આ સંબંધમાં નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિમાં લખે છે :

ન ચાધ્યાતમાભિમાનોઽસ્તિ વિદુષોઽપ્યાસુરત્વતઃ ।

વિદુષોઽપ્યાસુરત્વચ્છેન્નિષ્કલં બ્રહ્મદર્શનમ્ ॥

વિદ્વાનને (તત્ત્વવેત્તાને) દેહાભિમાન થતું નથી, દારણકે દેહાભિમાન આસુરી સંપત્તિનું કાર્ય છે. તત્ત્વવેત્તાને પણ જો આસુરી સંપત્તિ હોય તો બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર નિષ્ફળ છે અર્થાત્ તેને બ્રહ્મદર્શન થયું જ નથી.

જે પુરુષોને સમાધિ દાગ ‘શ્વેત, સૂક્ષ્મ ને કારણ શરીર હું નથી, હું અધિષ્ઠાન દૃઢસ્થ સ્વરૂપ છું,’ એવી રીતનું જ્ઞાન થયું હોય છે, તેમને કદાપિ દેહાભિમાન થતું નથી.

સ્વેચ્છાચારરહિત સમાધિનિધ

મૂળ શ્લોકમાં કહ્યું છે, કે સમાધિનિધ જે જ્ઞાની પુરુષ હોય છે તે સ્વેચ્છાચારી હોતા નથી; કારણકે આસક્તિ એટલે સર્વ પ્રકારે લય, વિશ્લેષ વગેરે દોષોનો ત્યાગ કરીને જેની ચિત્તવૃત્તિ સમાધિ દ્વારા બ્રહ્મમાં રિયત થઈ છે અને આ પ્રકારના આવરણરૂપ દોષ જેના નિવૃત્ત થયા છે, તેવા જ્ઞાની પુરુષને સ્વેચ્છાચાર હોય જ નહિ. શાસ્ત્રની આજ્ઞાનું ઉદ્ધવધન કરી જે લોકવિરુદ્ધ આચરણ કરે છે તે સ્વેચ્છાચારી કહેવાય છે.

યથેષ્ટાચરણરહિત સુમુક્ષુ

આવા આચરણ કરતાં સુમુક્ષુ પણ સંકેત રાખે છે તો જ્ઞાનીની શી વાત ? આ સંબંધમાં ગૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિમાં લખે છે કે—

સુમુક્ષવવસ્થાયામપિ ન સમ્ભવતિ યથેષ્ટાચરણં તદાહ ।

યો हि यत्र विरक्तः स्यान्नास्तौ तस्मै प्रवर्तते ॥

સુમુક્ષુ અવસ્થામાં પણ યથેષ્ટાચરણ સંભવતું નથી. કહ્યું છે, કે જે પુરુષ જેના પર વૈરાગ્યલાવ પામ્યો છે ત્યાં તે ફરીથી પ્રવૃત્તિ કરતો નથી; અર્થાત્ જેને વિવેક દ્વારા સર્વ પદાર્થો (માયાનાં કાર્ય, વિષયાદિક)માં અસત, બૃહ દુઃખરૂપ બુદ્ધિ થઈ ગઈ છે તેને તેમાં ઇચ્છા થતી નથી.

લોકત્રયવિરક્તત્વાન્સુમુક્ષુઃ કિમિતીહને ।

શ્રુત્વયા વીઢ્યમાનોઽપિ ન વિપં છત્તુમિચ્છતિ ॥

ક્ષુધાથી પીડાતો હોવા છતાં માણસ જેમ વિપ બાવાની ઇચ્છા કરતો નથી, તેવી રીતે ત્રણ લોકથી વિરક્ત થયેલો સુમુક્ષુ પુરુષ વિષયપદાર્થોની કેવી રીતે ઇચ્છા કરશે ?

માણસ ગમે તેલો મૂઠ બુદ્ધિવાળો હોય અને ભૂખ્યો હોય તોપણ વિપલાણું અન્ન (પકવાન, લાડુ વગેરે સારી સારી ખાવાની चीजे જે તેના દુશ્મન તરફથી લાવીને મૂકવામાં આવે અને

તેમ આશ્રય કરાય તોપણ) ખાય નહિ. તો પછી સુમુક્ષુ. ને ત્રણે લોકથી વિરક્ત થયો હોય, વાસનાક્ષય થયો હોય તેવો પુરુષ વિષયોની ઇચ્છા કરે જ કેવી રીતે ?

અર્થાત્ જેઓ વિવેક દ્વારા માયાના કાર્યરૂપ વિષયપદાર્થો બંધનરૂપ છે એમ સમજે છે, તેવા પુરુષો મોહરહિત થઈ જાય છે; તો પરમાર્થતત્ત્વનો (બ્રહ્મતત્ત્વનો) સાક્ષાત્કાર કરેલા પુરુષોને તો યથેષ્ટાચરણ કેમ સંભવે ?

આ સંબંધમાં રામગીતામાં કહ્યું છે કે :

અભિમાનવિહીનાનાં સમાધ્યાસકચેતસામ્ ।

સ્વેચ્છાચારો ન પણ્ડસ્ય વેદ્યાલૌહ્યમિવોદ્ભવેન્ ॥

વેશ્યા સ્ત્રીને જોઈને જેમ નપુંસકને લોહપવૃત્તિ થતી નથી, તેમ દેહાભિમાન વગરના તથા સમાધિમાં લાગેલા ચિત્તવાળા પુરુષને સ્વેચ્છાચારવૃત્તિ થતી નથી.

જ્ઞાનીનો સમાધિકાળ એટલે ધ્યાન કરનાર અને ધ્યાન એ બંને કોટિને છોડીને કેવળ સ્વરૂપરૂપ-ધ્યેયરૂપ હોય છે. જોગનું ચિત્ત સમાધિમાં આસ્રિત છે તે સમાધ્યાસજન્ય ચિત્ત કહેવાય, પરંતુ જ્ઞાનીને સમાધિમાં આસ્રિત સંભવે નહિ; માટે અહીં આસ્રિત શબ્દનો અર્થ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ માત્ર જ સમજવો. આવા સમાધિનિષ્ઠ જ્ઞાની પુરુષો સમાધિમાં બ્રહ્મસુખ અનુભવે છે. એવા પુરુષો સંસારના તુચ્છ સુખની ઇચ્છા કરતા નથી.

એવી રીતે જે પુરુષ સમાધિ દ્વારા દેહેન્દ્રિય વગેરે અહંબુદ્ધિ-રહિત થઈ ગયો છે અને જે પોતાના આત્મામાં સ્થિત છે તે દેહની અપેક્ષાએ કોઈ પ્રકારની ઇચ્છા કરતો નથી, કહ્યું છે, કે-

આત્માનં ચંદ્રિજાનીયાદયમં

ક્લિમિચ્છન્ કમ્ય કામાય

જે હવે આત્માના સ્વરૂપ

બાણે તો તેના કયા ફળની ઇચ્છાથી કયો હેતુ પાર પાડવા શરીરને સંતાપ આપે ? અર્થાત્ ન આપે.

સ્વસ્વરૂપમાં રહેનારા સત્પુરુષો માયારહિત ઔદિક તથા પાર-લૌકિક પદાર્થોની જરા પણ ઇચ્છા કરતા નથી. જો સાક્ષાત્ પરમેશ્વર પણ ઉભય લોકના પદાર્થો જ્ઞાનીને આપે તોપણ જ્ઞાની સ્વરૂપનિષ્ઠ હોઈ તે પદાર્થોની જરા પણ રુચિ કરતા નથી. આ વિષયમાં પૂર્ણકામ સ્વરૂપમગ્ન મહર્ષિ સનત્કુમારની કથા છે :

એક વખત ગંગાકિનારે મહર્ષિ સનત્કુમાર સ્વસ્વરૂપમાં મગ્ન થઈને બેઠા હતા. ટાઢ ન વાય માટે ફાટી ગયેલી વડકલની કંથા-ને આડમાંથી નીકળેલા સુકાઈ ગયેલા રસતંતુ અને આડની છાલ વડે શૂળથી સાંધતા હતા.

‘મહર્ષિ સનત્કુમારની આવી પરિસ્થિતિ જોઈ લગવાન વિષ્ણુ તેમના ઉપર પ્રસન્ન થયા અને મહર્ષિ સનત્કુમારના હૃદયમાં માયિક પદાર્થોની ઇચ્છા છે કે નહિ તેની પરીક્ષા કરવાની ઇચ્છાથી તેમને કહ્યું : ‘હે મહર્ષિ ! વર માગો.’ સનત્કુમાર નિરુત્તર રહ્યા. ત્યારે બીજી વખત પણ તે જ પ્રમાણે વર માગવાનું કહ્યું. ત્યારે મહર્ષિ સનત્કુમારે ઊંચું જોયું અને લગવાન વિષ્ણુને જોઈ મનમાં વિચાર કર્યો, કે ‘લગવાન વિષ્ણુની મૂલાવિદ્યા ઉપાધિ છે. મારું શરીર તૂલાવિદ્યાનું કાર્ય છે. તૂલાવિદ્યાવાળા મનુષ્યે મૂલાવિદ્યાવાળા પરમેશ્વરનું સન્માન કરવું તે યોગ્ય છે, અગર મનુષ્યોની એ મર્યાદા છે. વળી આ આડની છાયામાં હું પહેલો આવીને બેઠો છું અને લગવાન વિષ્ણુ પછી આવ્યા તેથી મારા અતિથિ છે અને અતિથિનું સન્માન કરવું તે પણ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. આમ ખંને ભાવથી પૂર્ણ હૃદયવાળા આત્મારામ મહર્ષિ સનત્કુમારે અનુગ્રહદૃષ્ટિથી લગવાન વિષ્ણુને કહ્યું, કે ‘હે વિષ્ણુ ! આ લોક તેમ પરલોકમાં કોઈ પણ માયિક પદાર્થની મને ઇચ્છા નથી. હું તો મારા અખંડ સ્વરૂપાનંદમાં નિમગ્ન છું, એટલે પદાર્થની અલિલાષાથી કાંઈ વર

તેમ આગ્રહ કરાય તોપણ) ખાય નહિ. તો પછી મુમુક્ષુ જે ત્રણે લોકથી વિરક્ત થયો હોય, વાસનાક્ષય થયો હોય તેવો પુરુષ વિષયોની ઇચ્છા કરે જ કેવી રીતે ?

અર્થાત્ જેઓ વિવેક દ્વારા માયાના કાર્યરૂપ વિષયપદાર્થો બંધનરૂપ છે એમ સમજે છે, તેવા પુરુષો મોહરહિત થઈ જાય છે; તો પરમાર્થતત્ત્વનો (બ્રહ્મતત્ત્વનો) સાક્ષાત્કાર કરેલા પુરુષોને તો ચથેષ્ટાચરણ કેમ સંભવે ?

આ સંબંધમાં રામગીતામાં કહ્યું છે કે :

અભિમાનવિહીનાનાં સમાધ્યાસક્તચેતસામ્ ।

સ્વેચ્છાચારો ન પપ્ત્વસ્વ વેદ્યાલૌલ્યમિવોદ્ભવેન્ ॥

વેશ્યા સ્ત્રીને જોઈને જેમ નપુંસકને લોહપવૃત્તિ થતી નથી, તેમ દેહાભિમાન વગરના તથા સમાધિમાં લાગેલા ચિત્તવાળા પુરુષને સ્વેચ્છાચારવૃત્તિ થતી નથી.

જ્ઞાનીનો સમાધિકાળ એટલે ધ્યાન કરનાર અને ધ્યાન એ બંને કોટિને છોડીને કેવળ સ્વરૂપરૂપ-ધ્યેયરૂપ હોય છે. જેમનું ચિત્ત સમાધિમાં આસક્ત છે તે સમાધ્યાસક્તચિત્ત કહેવાય, પરંતુ જ્ઞાનીને સમાધિમાં આસક્તિ સંભવે નહિ; માટે અહીં આસક્તિ શબ્દનો અર્થ સ્વરૂપમાં રિયતિ માત્ર જ સમજવો. આવા સમાધિનિષ જ્ઞાની પુરુષો સમાધિમાં બ્રહ્મસુખ અનુભવે છે. એવા પુરુષો સંસારના તુચ્છ સુખની ઇચ્છા કરતા નથી.

એવી રીતે જે પુરુષ સમાધિ દ્વારા દેહેન્દ્રિય વગેરે અહંબુદ્ધિ-રહિત થઈ ગયો છે અને જે પોતાના આત્મામાં રિયત છે તે દેહની અપેક્ષાએ કોઈ પ્રકારની ઇચ્છા કરતો નથી. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં કહ્યું છે, કે-

આત્માનં ચેદ્વિજાનીયાદ્યમસ્મીતિ પુરુષઃ ।

કિમિચ્છન્ કસ્ય કામાય શરીરમનુસંઝવેન્ ॥

જે હવાત્મા પોતાના સ્વરૂપને ‘હું પરમાત્મા છું’ એમ

જાણે તો તેના કયા ક્ષણની ઇચ્છાથી કયો હેતુ પાર પાડવા શરીરને સંતાપ આપે ? અર્થાત્ ન આપે.

સ્વસ્વરૂપમાં રહેનારા સત્પુરુષો માયારહિત ઐહિક તથા પારલૌકિક પદાર્થોની જરા પણ ઇચ્છા કરતા નથી. જો સાક્ષાત્ પરમેશ્વર પણ ઉભય લોકના પદાર્થો જ્ઞાનીને આપે તોપણ જ્ઞાની સ્વરૂપનિષ્ઠ હોઈ તે પદાર્થોની જરા પણ રુચિ કરતા નથી. આ વિષયમાં પૂર્ણકામ સ્વરૂપમગ્ન મહર્ષિ સનત્કુમારની કથા છે :

એક વખત ગંગાકિનારે મહર્ષિ સનત્કુમાર સ્વસ્વરૂપમાં મગ્ન થઈને જોડા હતા. ટાઢ ન વાય માટે કાટી ગયેલી વહકલની કંથાને આડમાંથી નીકળેલા મુકાઈ ગયેલા રસતંતુ અને આડની છાલ વડે શૂળથી સાંધતા હતા.

‘મહર્ષિ સનત્કુમારની આવી પરિસ્થિતિ જોઈ લગવાન વિષ્ણુ તેમના ઉપર પ્રસન્ન થયા અને મહર્ષિ સનત્કુમારના હૃદયમાં માયિક પદાર્થોની ઇચ્છા છે કે નહિ તેની પરીક્ષા કરવાની ઇચ્છાથી તેમને કહ્યું : ‘હે મહર્ષિ ! વર માગો.’ સનત્કુમાર નિરુત્તર રહ્યા. ત્યારે બીજી વખત પણ તે જ પ્રમાણે વર માગવાનું કહ્યું. ત્યારે મહર્ષિ સનત્કુમારે જિંચું જોયું અને લગવાન વિષ્ણુને જોઈ મનમાં વિચાર કર્યો, કે ‘લગવાન વિષ્ણુની મૂલાવિદ્યા ઉપાધિ છે. મારું શરીર તૂલાવિદ્યાનું કાર્ય છે. તૂલાવિદ્યાવાળા મનુષ્યે મૂલાવિદ્યાવાળા પરમેશ્વરનું સન્માન કરવું તે યોગ્ય છે, અગર મનુષ્યોની એ મર્યાદા છે. વળી આ આંડની છાયામાં હું પહેલો આવીને જોડો છું અને લગવાન વિષ્ણુ પછી આવ્યા તેથી મારા અતિથિ છે અને અતિથિનું સન્માન કરવું તે પણ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. આમ બંને લાવથી પૂર્ણ હૃદયવાળા આત્મારામ મહર્ષિ સનત્કુમારે અનુગ્રહદ્રષ્ટિથી લગવાન વિષ્ણુને કહ્યું, કે ‘હે વિષ્ણુ ! આ લોક તેમ પરલોકમાં કોઈ પણ માયિક પદાર્થની મને ઇચ્છા નથી. હું તો મારા અખંડ સ્વરૂપાનંદમાં નિમગ્ન છું, એટલે પદાર્થની અલિલાષાથી કોઈ વર

માગતો નથી. પરંતુ આપ અમોઘ વરદ છે તો આપનું વરદાન નિષ્કળ ન જાય તેમ આપનું સન્માન પણ થાય એ દૃષ્ટિ હું કરું છું, કે ‘આ શૂળતા છિદ્રમાં રેષાતંતુ પરોવી આપો.’ સ્વરૂપ-મગ્ન મહર્ષિ સનતકુમારનું આરું વચન સાંભળી ભગવાન વિષ્ણુ ખડું સંતોષ પામ્યા અને તેમના તરફ ઉત્તમ સહભાવ બતાવી તેઓ અંતર્ધાન થઈ ગયા. આવી રીતે ભગવાન વિષ્ણુ માગે તે પદાર્થ આપવા કહે તોપણ જ્ઞાની પુરુષ પદાર્થોનો સ્વીકાર ન કરે, તો પછી આ લોક તથા પરલોકના અનેક જીવોએ ભોગવેલા ઉન્નિષ્ઠ અને તુચ્છ સાંસારિક પદાર્થોની ઇચ્છા કેમ જ કરે? ન કરે; કારણ કે જ્ઞાનીના આત્માનંદનું સુખ અવર્ણનીય અને અપૂર્વ છે.

તે સંબંધમાં શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે :

લઘ્વત્રેલોક્પરાજ્યો ના ન મિક્ષાં કાઙ્ક્ષતે યથા ।

एवं लघ्वपरानन्दः क्षुद्रानन्दं न काङ्क्षति ॥

• જેમ ત્રિલોકના રાજ્યને પ્રાપ્ત થયેલો પુરુષ ભિક્ષા માગવી ઇચ્છતો નથી, તેમ નિરતિશય આનંદનો અનુભવ કરનાર તુચ્છ (વિષય) આનંદને ચાહતો નથી.

મહારાજ સાહેબ : ભલે તત્ત્વજ્ઞાન થયા પછી ભોગવાસના રહેતી ન હોય, પણ જે ‘જ્ઞાનીને સમાધિમાંથી બિદ્યા પછી વૃત્તિ બહિર્મુખ થઈને કર્તૃત્વ, ભોગૃત્વ આદિ અંતઃકરણના ધર્મો કલેશ ઉપજાવે છે’ તેને તે દુઃખની નિવૃત્તિ માટે ફરીથી જીવન્મુક્તિનો આનંદ મેળવવામાં સમાધિના અભ્યાસની જરૂર પડી કે નહિ?

સ્વામી પ્રકાશાનંદ : એક વખત સમાધિ દ્વારા અવિદ્યા અને અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થતાં સર્વ દુઃખો નાશ પામીને બ્રહ્મસુખ મળ્યા પછી ફરીથી દુઃખ દૂર કરવા માટે સમાધિનો અભ્યાસ અત્યંત અસંભવિત છે. આના ઉપર એક દૃષ્ટાંત છે :

એક વખત એક બ્રાહ્મણ તળાવમાં નાહવા માટે ગયો. નાહીને પાછા ફરતાં તેણે પોતાનું ધોતિયું ધોઈને નીચેાવીને ખભા ઉપર

મૂક્યું. ઘેર આવીને તેણે ધોતિયાને સૂકવવા માટે આટક્યું તો અંદરથી એક નાનું માછલાનું ગરુડું નીચે પડ્યું અને તરફડવા લાગ્યું. આ જોઈ ગ્રાહણને દયા આવવાથી પેલા માછલાને એક પાણી ભરેલા માટલામાં મૂકી તેને પાછું તળાવમાં મૂકી આવ્યો. આથી માછલાને તો ખૂબ આનંદ થયો. ઘડીકમાં તે માટલામાંથી નીકળી આખા તળાવમાં ફરતું અને ઘડીકમાં વળી પાછું માટલામાં આવતું રહેતું અને આનંદ કરતું; કારણ કે બધી જગ્યાએ પાણી જ હતું.

એવી રીતે સિદ્ધાંતમાં એક વખત જીવ અને બ્રહ્મ વચ્ચેનો પડદો તૂટી જાય પછી સમાધિ અવસ્થામાં અને ઉત્થાન અવસ્થામાં આનંદ તો સરખો જ હોય, તો પછી દુઃખનો અવકાશ ક્યાં ?

આ સંબંધમાં શંકર ભગવાન કહે છે કે—

દેહાભિમાને ગલિતે વિજ્ઞાતે પરમાત્મનિ ।

યત્ર યત્ર મનો યાતિ તત્ર તત્ર રમાધયઃ ॥

દેહાભિમાન ગણી જાય અને પરમાત્માનું જ્ઞાન થાય ત્યારે જ્યાં જ્યાં મન જાય છે, ત્યાં ત્યાં સમાધિ જ છે.

(આને જ સહજ સમાધિ કહે છે.) આવા જ્ઞાની પુરુષોને અવિદ્યાનો આવરણઅંશ નીકળી જાય છે, પરંતુ વિક્ષેપઅંશ રહે છે. જ્યાં સુધી વિક્ષેપઅંશ હોય છે ત્યાં સુધી થોડુંક દુઃખ જણાય છે.

જેમ કોઈ દરિદ્રી માણસને ચક્રવર્તી રાજ્યની પ્રાપ્તિ થાય પછી દરિદ્રતાના દુઃખથી તો તે નિવૃત્ત થઈ જાય છે, પરંતુ દેહમાં વ્યાધિથી થતાં દુઃખ તો રહે છે. તેવી જ રીતે જ્ઞાનીને અવિદ્યા જન્ય દુઃખ નિવૃત્ત થયા પછી, બ્રહ્માનંદ પ્રાપ્ત થયા પછી પણ પ્રારબ્ધ કર્મને લીધે ક્રૂરા દેહમાં રોગાદિજન્ય દુઃખ તો જોવામાં આવે છે, તે પણ તત્ત્વજ્ઞાનીને બાધિતાતુવૃત્તિએ કરીને જણાય છે. શરીરવ્યાધિ વગેરેનું દુઃખ જોવામાં આવે છે એમાં પણ તે જ રૂપે જોવામાં આવે છે; કેમકે નિવિકલ્પ સમાધિના પણ જ પ્રકાર .

છે : અદ્વૈત ભાવનારૂપ અને અદ્વૈત અવસ્થાનુરૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિ.

અદ્વૈત ભાવનારૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિવાળાને આવરણભંગ થયા પછી પણ વૃત્તિ ભાવરૂપ હોવાથી આધિતાનુવૃત્તિએ દુઃખો જણાય છે.

હવે અદ્વૈત અવસ્થાનુરૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિવાળાને શુદ્ધ સત્તાપ્રધાન પ્રહ્લાકાર વૃત્તિ પણ સ્વરૂપમાં લય પામે છે. (આને જ શુણ્યાતીત અવસ્થા કહે છે.) એવા યોગીને (શુણ્યાતીતને) આધિતાનુવૃત્તિએ દુઃખોની પ્રતીતિ થાય નહિ.

છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે—

ન પશ્યો મૃત્યું પશ્યતિ ન રોગં નોત દુઃખતામ્ ।

સર્વંશ્ચ પશ્યઃ પશ્યતિ સર્વમાપ્નોતિ સર્વશઃ ॥

પ્રહ્લવેત્તા પુરુષ મૃત્યુને જોતો નથી, રોગને જોતો નથી, શીતોષ્ણવગેરે દ્રઢ-દુઃખને જોતો નથી; (પરંતુ) પ્રહ્લવેત્તા પુરુષ બધામાં પોતાનું સ્વરૂપ વ્યુત્પન્ન છે. સર્વ પ્રકારે સર્વને સર્વોત્તમક પ્રહ્લસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે.

તત્ત્વજ્ઞાન થયા પછી લોકોના સંસર્ગમાં રહી ઉપદેશ વગેરે સાત્ત્વિક પ્રવૃત્તિ કરે એવા જ્ઞાની પુરુષોને અદ્વૈતભાવના એટલે અદ્વૈતભાવરૂપ રહે છે. આમાં આ ભેદ છે.

જ્ઞાનની ભૂમિકાઓ

જ્ઞાનની ભૂમિકા સાત છે : (૧) શુભેચ્છા, (૨) વિચારણા, (૩) તનુમાનસા, (૪) સત્ત્વાપત્તિ, (૫) અસંસક્ષિતા, (૬) પદ્માથોભાવિની અને (૭) તુરીયા.

તેમાં પ્રથમ ત્રણ ભૂમિકા સાધન-કોટિની છે. બાકીની ચાર જ્ઞાન-કોટિની છે. સત્ત્વાપત્તિ, અસંસક્ષિતા, પદ્માથોભાવિની અને તુરીયા આ ચાર ભૂમિકાનાં અનુક્રમે પ્રહ્લવિદ્ય, પ્રહ્લવિદ્યર્થ, પ્રહ્લવિદ્યરીયાન, પ્રહ્લવિદ્યરિષ્ટ આ નામ છે. વસિષ્ઠ, યાજ્ઞવલ્ક્યાદિ એ

ચોથી ભૂમિકાવાળા, બ્રહ્મવિદ્ કહેવાતા એ લોકો ઉપદેશાદિ સાત્ત્વિક પ્રવૃત્તિ પણ કરતા હતા અને શુકદેવ આદિ ખાંચમી ભૂમિકાવાળા બ્રહ્મવિદ્યર્થ કહેવાતા. આ લોકો જગતમાં નિર્દોષ થઈને ફરતા હતા. એવા લોકોની રિથિતિ વિષે શંકર ભગવાન કહે છે :

વિગંબરો વાઽપિ ચ સામ્બરો વા ત્યગમ્બરો વાઽપિ ચિદમ્બરસ્થઃ ।

ઉન્મત્તવદ્વાઽપિ ચ વાલયદ્વા પિશાચવદ્વાઽપિ ચરત્યવન્યામ્ ॥

(બ્રહ્મવેત્તા) ચેતનરૂપ આકાશમાં વસ્ત્ર વિના અથવા વસ્ત્ર સહિત કિંવા (ગાંડની) છાલરૂપ વસ્ત્ર સહિત ગાંડાની પેઠે અથવા બાળકની પેઠે અથવા પિશાચની પેઠે આ પૃથ્વી પર વિચરે છે.

ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્ય કહે છે :

નિર્ઘનોઽપિ સદ્રાતુષ્ઠોઽપ્યસહાયો મદ્વાચલઃ ।

નિત્યતૃપ્તોઽપ્યમુજ્જાનોઽપ્યસમઃ સમદર્શનઃ ॥

પાસે ધન ન રાખતો હોવા છતાં જ્ઞાની પુરુષ સદા સંતુષ્ટ જ હોય છે; તેની પાસે કોઈ હોતું નથી (એકલો હોય છે), છતાં તે મહાભગવાન છે; (વિષયપદાર્થોને) ઉપભોગ ન કરતો હોવા છતાં તે (આત્મરસથી) નિત્યતૃપ્ત છે; સર્વત્ર સમદષ્ટિ રાખવા છતાં તેના સ્મરણ કોઈ નથી.

શાસ્ત્રમાં પણ કહે છે કે—

રસં બ્રહ્મ પિવેદ્યશ્ચ તૃપ્તો યઃ પરમાત્મનિ ।

ઇન્દ્રં ચ મન્યતે રક્ષં નૃપાણાં તત્ર કા કથા ॥

જેણે બ્રહ્મ(બ્રહ્માનંદ)રૂપ રસનું પાન કર્યું હોય તથા પરમાત્મામાં જે તૃપ્તિ પામેલો હોય, તે પુરુષ ઇન્દ્રને (ઇન્દ્રના આનંદને) પણ ક્ષુદ્ર માને છે, તો તેની આગળ રાજાઓના આનંદની શી ગણના !

જ્યારે હું પૂર્વાશ્રમમાં જોડાગમમાં હતો, ત્યારે મારા સાંભળવામાં આવ્યું કે હનુમાન ગલીમાં એક બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્મા રહે છે. આથી તેમનાં દર્શન માટે હું ત્યાં ગયો. તેમના અસ્તવ્યસ્ત વાણ અને દાદી

ઉપરથી તે વિકરાળ લાગતા હતા. અહીંયાં એક પ્રાહ્મણુનો મહોદ્ધો હતો અને મહોદ્ધાની વચ્ચેવચ્ચ હનુમાનજીનું મંદિર હતું અને તે મહાત્મા પ્રાહ્મણુના મહોદ્ધામાં બેસતા. હું ત્યારે ત્યાં ગયો ત્યારે તે મહાત્મા પ્રાહ્મણુએ જમીને નીચે ફેંકેલી પતરાવળી-ઓને વીંટીને બગલમાં દબાવી ફરતા હતા. આથી મને ‘આવા તે કંઈ મહાત્મા હોય?’ એવી શંકા થવાથી, એક પ્રાહ્મણુ એમની સેવા માટે આવતા હતા તેમને મેં બાળકબુદ્ધિથી પૂછ્યું: ‘તમે આ મહાત્માની આટલી બધી સેવા ઉઠાવો છો અને તેમના, તરફ પૂજ્યભાવ રાખો છો તો તેમનાથી આપને કંઈ લાભ થયો છે?’ ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો: ‘હા કહું તો અહંકાર ગણાય અને જો ના કહું તો અસત્ય બોલ્યો ગણાઉં, માટે શું કહું?’ તે ઉપરથી મને ખાતરી થઈ, કે મહાત્મા ગાંડા નથી, તોપણ મને થોડીઘણી શંકા રહી. બેલગામથી ૧૭-૧૮ માઈલ દૂર એક માતાજીનું મંદિર હતું. આ માતાજી ઘણુંજ ચમત્કારી હતાં અને તેના ભૂવાને બધું કહી જતાં. કોઈને કંઈ રોગ થયો હોય તો તે ક્યારે મટશે, મટશે કે નહિ મટે વગેરે કહી દેતાં. તેથી ઘણા લોકો ત્યાં પૂછવા જતા. આ ગામમાં એક વેપારી હતો. તેને પેટના દુખાવાનું દરદ હતું અને આથી આ વેપારીને ઘણુંજ દુઃખ થતું હતું. ઘણાની દવા કરી પણ તે ન મળ્યો. તે પણ આ માતાજી પાસે પૂછવા આવ્યો. ત્યારે ભૂવાએ માતાજીના આવેશમાં જવાબ આપ્યો, કે આ ગામમાં હનુમાન ગલીમાં એક મહાત્મા રહે છે તેને ત્રણ વખત જમવાનું મોકલશે તો તમારું દરદ મટી જશે. પછી તે વેપારીએ તે પ્રમાણે કર્યું, એટલે તેનું દરદ મટી ગયું. પછી તો તે દરદાજ તેને જમવાનું મોકલવા લાગ્યો. આ ઉપરથી મને વિશેષ ખાતરી થઈ, કે તેઓ ગાંડા નથી પણ જ્ઞાની છે. આવી રીતે પાંચમી ભૂમિકાવાળા ઉન્મત્તની પેઠે બાળકની પેઠે રહે છે. એ લોકોની વૃત્તિ જેમ જેમ અંતર્મુખ થતી જાય તેમ

‘તેમ દેહનું ભાન ઓછું થતું જાય છે.

છઠ્ઠી ભૂમિકામાં ચાલવાની, ચાવવાની, જોવાની વગેરે ક્રિયાઓ અંધ થઈ જાય છે. જોવાની ક્રિયા એટલે કે આંખ અંધ થઈ જતી નથી, પરંતુ શબ્દની પેઠે ચપળતા વિનાની રહે છે. સંવત ૧૯૫૪ માં કુંભકોણી ગામમાં મેં એક મહાત્માને આવી સ્થિતિમાં જોયા હતા. તે ગામના લોકો ‘તેઓ ૩૮ વર્ષથી આ સ્થિતિમાં છે.’ એમ કહેતા હતા. તે પછી તેઓ પાંચ વર્ષ જીવ્યા હતા.

સાતમી ભૂમિકાને બ્રહ્મવિદ્વરિષ્ઠ કહેવામાં આવે છે, સાતમી ભૂમિકાવાળાનું શરીર તો એકવીસ જ દિવસ રહે છે એમ સાંભળેલું છે. તત્ત્વજ્ઞાન સાથે જ જીવન્મુક્તિ થઈ જાય છે એટલે બંનેમાં ભેદ નથી.

અવિદ્યામાં બે અંશ છે: એક આવરણઅંશ અને બીજો વિદ્વેષઅંશ. આવરણઅંશ તત્ત્વજ્ઞાનથી નષ્ટ થઈ જાય છે, પણ વિદ્વેષઅંશ પ્રારબ્ધકર્મનો ક્ષય થતા સુધી રહે છે.

तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षयेऽथ सम्पत्स्ये ।

તેને ત્યાં સુધી જ (આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિનો) વિદ્વેષ છે કે જ્યાં સુધી (પ્રારબ્ધકર્મનો) ક્ષય નથી થયો. ત્યારે (પ્રારબ્ધકર્મ પૂરું થયે શરીર પડે તે સમયમાં સતને) પ્રાપ્ત થશે.

જે બાધ્યાવસ્થાથી જ બ્રહ્મવિદ્યાનો અભ્યાસ કરે તેને જ આ જીવન્મુક્ત દશા પ્રાપ્ત થાય છે. કેટલાક લોકો એમ માને છે, કે જ્ઞાન માટે જે ચત્નો કરવાના છે તે વૃદ્ધાવસ્થામાં જ કરે તો ચાલે. આ માન્યતા ભૂલલરેલી છે. આ સંબંધમાં ભર્તૃહરી મહાશય કહે છે :

यावत् स्वस्थमिदं कलेवरगृहं यावच्च दूरे जरा

यावच्चेन्द्रियशक्तिरप्रतिहता यावत् क्षयो नायुषः ।

आत्मश्रेयसि तावदेव विदुषा कार्यः प्रयत्नो महान्

प्रोदीप्ते भवने च कूपखननं प्रत्युद्यमः कीदृशः ॥

જ્યાં સુધી આ શરીરરૂપી ઘર નીરોગી છે, જ્યાં સુધી વૃદ્ધાવસ્થા નજીક આવી નથી, જ્યાં સુધી ઇન્દ્રિયની શક્તિ ક્ષીણ થઈ નથી; અર્થાત્ અંધ, બહેરા, લૂલા નથી થયા, જ્યાં સુધી મરણ પ્રયુ નજીક આવ્યું નથી, ત્યાં સુધીમાં આત્માના કલ્યાણની ઇચ્છા કરવાવાળા મનુષ્યે પ્રયત્ન કરવો યોગ્ય છે. કોઈ માણસ વૃદ્ધાવસ્થામાં મોક્ષનું સાધન કરીશ એમ વિચાર કરે તો તેની ગતિ ઘરને આગ લાગ્યા બાદ કૂવો ખોદવાના પ્રયત્ન બરાબર છે.

નૃહંદારણ્યક ઉપનિષદમાં શ્રુતિ કહે છે કે—

इद्वैव सन्तोऽथ विमस्तद्वयं न चेदवेदीर्महती विनष्टिः ।

ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति ॥

આ લોક વિશે રહેવા છતાં આપણે બ્રહ્મને બાણી શકીએ છીએ. જો આપણે તેને બાણતા નથી તો આપણે મોટો નાશ થાય છે. જેઓ તેને બાણ છે તે અમૃતરૂપ થાય છે, પણ જેઓ તેને નથી બાણતા તેઓને મહાન દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે.

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

આ (ચોતરફ દેખાતું) પૂર્ણ છે. તે (દૂરતર દેખાતું) પણ પૂર્ણ જ છે. પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ ઉલ્લેચાયા કરે છે છતાં પૂર્ણનું પૂર્ણ જ રહે છે. (કોઈ ન્યૂન થતું નથી.)

આધિભૌતિક શાંતિ હો. આધિદૈવિક શાંતિ હો. આધ્યાત્મિક શાંતિ હો.

ઉપસંહાર

‘જગતમાં પ્રાણી માત્ર જાણે કે અજાણે મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે ચત્ન કરતાં જણાય છે.’ આ વાક્ય બરોબર સમજવા માટે થોડો વિચાર કરીએ:

ભગવાન આદ્ય શંકરાચાર્યની શિષ્યપરંપરામાં સર્વજ્ઞ મુનિ નામના એક સમર્થ વિદ્વાન આચાર્ય થયા છે. તેમણે મુમુક્ષુઓ માટે અતિ મનોરમ પ્રદ્ધાનંદાનુભવ કરાવવામાં અદ્વિતીય સાધનભૂત ‘સંક્ષેપ શારીરક’ નામનો સુદર શ્લોકબદ્ધ ગ્રંથ લખ્યો છે. તેના ઉપોદ્ધાતમાં તેઓ લખે છે કે—

इह जगति हि सर्व एव जन्तुनिरतिशयं सुखमुत्तमं ममास्तु ।

व्युपरमस्तु तथोपघातरूपं विषयजदुःखमिति स्पृहां करोति ॥

આ જગતમાં પ્રાણી માત્ર નિરતિશય ઉત્તમ સુખ મને પ્રાપ્ત થાય અને ખેદજનક વિષયજન્ય દુઃખ નાશ પામે એવી ઈચ્છા કરે છે.

હવે કોઈને શંકા થાય કે આવું સુખ તો સ્વર્ગનું જ ગણાય; માટે સર્વ પ્રાણીઓ સ્વર્ગની જ ઈચ્છા રાખે છે, મોક્ષની નહિ. સ્વર્ગસુખપ્રાપ્તિ માટે તો શ્રુતિઓ પણ વિદ્યમાન છે:

‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ।’

‘अपाम सोमममृता अभूम ।’

આવી જાતની શકા દૂર કરવા સર્વજ્ઞ મુનિએ નિરતિશય અને ઉત્તમ આ બે વિશેષણો સુસ્તને આપેલાં છે. સ્વર્ગસુખ તો ક્ષય અને સાતિશય દોષથી સુક્ત છે. આ વિષયમાં શ્રીકૃષ્ણે સાંખ્ય-કારિકામાં કહ્યું છે કે—

दृष्टवदानुधविकः सह्यविशुद्धः क्षयातिशययुक्तः ।

तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तद्विविहानात् ॥

આ લોક અને તેના લોગો-દુઃખ ભિન્નિત-ક્ષયી અને આ

દોષદૂષિત છે. તેવી જ રીતે સ્વર્ગલોક અને તેના લોગોનું પણ બાલ્યુ. એટલે તે બંને કરતાં મોક્ષ જ શ્રેષ્ઠ છે અને તે મોક્ષ વ્યક્ત=ભૂતાદિ, અવ્યક્ત=માયા અને જ્ઞ=પુરુષના વિજ્ઞાનથી થાય છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે—

તે તં ભુક્ત્વા સ્વર્ગલોકં વિશાલં ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશન્તિ ।
સ્વર્ગમાં ગયેલાઓ પોતાનાં પુણ્ય ન્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી જૂઞ સ્વર્ગસુખ લોગવી પછી પુણ્યનો ક્ષય થતાં મૃત્યુલોકમાં પાછા આવે છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે—

યાવત્સંપાતમુપિત્વા.....તતો હીનં હીનતરં યા વિશન્તિ ।

ન્યાં સુધી પુણ્ય હોય ત્યાં સુધી સ્વર્ગમાં રહીને પછી હલકી અને ઊતરતી યોનિમાં પ્રવેશ કરે છે. એટલે સ્વર્ગસુખ ક્ષયી છે, એ તો નિશ્ચિત છે, પણ સાતિશય દોષથી પણ રહિત નથી; એટલે સ્વર્ગમાં રહેલાઓમાંના પણ એકના લોગ કરતાં બીજાનો લોગ ઉત્તમ હોય છે. આ સુખના તારતમ્ય માટે શ્રુતિમાં એક મોટું પ્રકરણ છે—

તે યે શતં માનુષાઃ આતન્દાઃ સ ઇકો મનુષ્યગન્ધર્વાણામાનન્દઃ ।

અર્થાત્ મનુષ્યલોકના સો આનંદ જેટલો મનુષ્યગન્ધર્વોનો એક જ આનંદ હોય છે. એ પ્રમાણે આનંદ એટલે સુખ ઉત્તરોત્તર કક્ષાએ ચડિયાતું હોવાથી સાતિશય છે.

જેમ મનુષ્યલોકમાં ગરીબ માણસના વૈભવ વગરના સાદા જીવન કરતાં સાધારણ માણસનું થોડા વૈભવવાળું જીવન હોય છે, શ્રીમંતનું વધારે વૈભવવાળું અને રાજમહારાજાઓનું એથી પણ વિશેષ વૈભવવાળું જીવન હોય છે. તે જોઈ અવિવેકી પામરોને ઈર્ષ્યા થાય છે અને તેનાથી દુઃખ પણ થાય છે. તેવી જ રીતે સ્વર્ગસુખમાં પણ એકબીજાના સુખને ચડિયાતું જોઈ જરૂર દુઃખ થતું જ હોય. માટે જ ઈશ્વરકૃષ્ણ પોતાની કારિકાના ઉત્તરાર્ધમાં ‘તદ્વિપરીતઃ શ્રેયાન્’ લખે છે.

એટલે સર્વજ્ઞ મુનિના કહેવા પ્રમાણે નિરતિશય સુખ સ્વર્ગ નહિ જ પણ મોક્ષસુખ જ છે. આ બાબત કોઈને શંકા ન રહે તે ખાતર તેઓ તે પછીની કારિકામાં લખે છે, કે-

નિરતિશયસુખં ચ દુઃખજાતવ્યુપરમણં તુ વદન્તિ મોક્ષતત્ત્વમ્ ।
 इति भवति विना प्रमाणमस्मिन्स्फुटतरमस्य सदास्ति मोक्षवाञ्छा ॥

નિરતિશય સુખ અને સર્વ પ્રકારનાં દુઃખનો નાશ એવું સુખ મોક્ષ જ છે, યીજું નથી; એટલે હવે વિના પ્રમાણ આપ્યે સિદ્ધ થયું કે તો ‘આ સંસારમાં સર્વ પ્રાણીને મોક્ષની જ વાંછના હોય છે.’

હવે જગતનાં પ્રાણીમાત્રને આવી ઇચ્છા હોય છે એમ ઉપર લખ્યું છે તે પ્રાણીમાત્ર શબ્દના અર્થનો વિચાર કરીએ. પરમેશ્વરે સર્વ પ્રાણીની અપેક્ષાએ મનુષ્યોમાં વિશેષ બુદ્ધિ મૂકી છે એમ મનાય છે, તે મનુષ્યો તો ક્ષય અને સાતિશયાદિ દોષોનો વિચાર કરી, વિષયજન્ય સુખ તરફ ન જતાં મોક્ષસુખ પ્રત્યે વળે એમ કદાચ માની પણ શકાય, પરંતુ પ્રાણીમાત્રની પ્રવૃત્તિ મોક્ષસુખ માટે છે એ કેમ માની શકાય? આવી શંકા સ્વાભાવિક થાય જ. એટલે આનું સમાધાન થવું જોઈએ; એટલા માટે સુખ અને દુઃખની સામાન્ય વ્યાખ્યા એક કવિના શબ્દમાં કહીએ :

सर्वे परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।

इति व्याख्या समासेन सर्वत्र सुखदुःखयोः ॥

થોડી ચે પરાધીનતા એનું નામ દુઃખ અને સ્વાધીનતા એનું નામ સુખ. આ સુખ અને દુઃખની ટૂંકમાં વ્યાખ્યા થઈ.

આ વ્યાખ્યાનો સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી વિચાર કરતાં તેની ચથાર્થતા જણાયા વિના રહેશે નહિ અને એ જણાતાં પ્રાણીમાત્ર શબ્દની ચથાર્થતા પણ પશુપક્ષી કે દીડાદિ પણ મોક્ષની જ ઇચ્છા રાખે એ નક્કી જ છે. હા, તેમનામાં એટલી બુદ્ધિ ન હોવાથી તે કદાચ સમજતાં ન હોય, આટલા જ માટે મૂળ વાક્યમાં ‘જણ્યે કે

અનણ્યે' આટલા પદનો ઉમેરો કર્યો છે.

સારી રીતે સુખપૂર્વક પાંજરામાં રાખવા માટે પક્ષીને પકડવા જતાં તે પક્ષી ચિદલાટ કરી મૂકે છે, આંચો મારે છે, લાગે છે, બધું કરે છે. પણ જ્યારે મોટી શક્તિ પાસે લાચાર બને છે, ત્યારે 'જીવન્નરો મદ્ર શતાનિ પश्येत् । જીવતો નર ભદ્રા પામશે,' એ ન્યાયે જીવતા હથું તો લાગ મળ્યે નાસી છૂટ્યું એમ સમજી પાંજરાને સ્વીકારે છે અને જરા લાગ મળતાં બિડી બાય છે. જેમ હરણના ટોળામાં બિછરેલાં સિંહનાં બચ્ચાંને હું હરણ છું એમ બ્રાંતિ થતાં તે શિયાળથી પણ ડરે છે, તેમ લાંબો વખત થયાં પાળેલાં પક્ષીઓ કે પશુઓને તો પરાધીનતામાં સુખની બ્રાંતિ થઈ ગઈ હોય છે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તો કોઈ પશુ કે પક્ષી પરાધીન રહેવા ખુશી હોતાં નથી. એટલે એ તો નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે, કે પશુપક્ષીઓ પણ સ્વાધીનતા જ ઇચ્છે છે. એટલે સર્વજ્ઞ મુનિએ કહેલું 'સર્વં એવ જન્તુઃ' 'પ્રાણીમાત્ર' આ વાક્ય ધરાબર છે. મતલબ કે, મનુષ્યો જ નહિ પણ પશુપક્ષી વગેરે સર્વ કોઈ નિરતિશય સુખ અને દુઃખના નાશ માટે યત્ન કરે છે અને આવા સુખ અને દુઃખનો અભાવ એ જ મોક્ષતું સ્વરૂપ હોવાથી પ્રાણી-માત્ર મોક્ષાભિમુખ છે એ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થયું. પરંતુ તે બધાં પ્રાણીઓ તો શું મનુષ્યો પણ સમજતાં ન હોય એટલે 'જાણ્યે કે અનણ્યે' એવું મૂળના વાક્યમાં રાખ્યું છે. મનુષ્યોમાં પણ પામર અને અતિ પ્રાકૃત મનુષ્યો પોતાનાં પેટ ભરવા પૂરતો જ પુરુષાર્થનો અંત માનતાં હોય એ બધાં પણ આપણે મોક્ષાભિમુખ પ્રવૃત્તિ કરીએ છીએ એમ માનતાં કે સમજતાં નથી હોતાં. માત્ર મુમુક્ષુઓ જ પોતાની મોક્ષાભિમુખ પ્રવૃત્તિઓને સમજતા હોય છે.

આવી રીતે મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે યત્ન કરતાં સર્વ પ્રાણીઓ માટે પરમ કૃપાળુ પરમાત્માએ સંસારસાગરને તરવા દેઢ નૌકારૂપ મનુષ્યદેહ, ઉપદેશકો ને મહાત્માઓરૂપી નાવિકો તથા વેદાદિ

શાસ્ત્રો વગેરે સાધનો 'સન્ધ્યા' છે. તેના સમર્થનમાં ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં વ્યાસ ભગવાન, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના શ્રીમુખથી કહે છે, કે—

નૃદેહમાઘં સુલભં સુદુર્લભં પ્લવં સુકલં શુકલં ગુરુકર્ણધારમ્ ।

મયાનુકૂલેન નમસ્વતેરિતં પુમાન્ મઘાઘિં ન તરેત્સ આત્મહા ॥

અત્યારે તો અનાયાસે પ્રાપ્ત થયેલો પરંતુ ભવિષ્યમાં એટલે કે જન્માંતરમાં જેની પ્રાપ્તિ થવી અતિશય દુર્લભ છે, એવો આ મનુષ્યદેહ સુદૃઢ વહાણરૂપે મળ્યો છે. તેને ગુરુ-ઉપદેશક-રૂપી માર્ગદર્શક નાવિક છે તથા હું પોતે (ભગવાન સ્વયં) તેને અનુકૂળ પવન બની (વેદશાસ્ત્રો દ્વારા) સન્માર્ગે ધપાવી રહેલો છું; છતાં જે મનુષ્ય સંસારસાગરને તરતો નથી તે પોતાની બાતનો નાશ કરે છે, આત્મહત્યારો બને છે.

સર્વ પ્રાણી માત્રના જીવનરૂપ મહાજળપ્રવાહને વહન કરતી ગંગા વગેરે મહાનદીઓના એક પારથી બીજે પાર જવા માટે બેચાર કોશને અંતરે પુલ બાંધેલા હોય, એકાદ કોશને અંતરે હોડીઓ રાખેલી હોય છતાં કોઈ પ્રમાદી મનુષ્ય પોતાની આજસને લઈ એટલે દૂર ન જતાં પોતાના બાહુબળમાં મિથ્યાભિમાન રાખી તરીને પાર ઊતરવા બંધ અને અધવચ્ચ જતાં થાકે કે પ્રવાહમાં તણાય અને ડૂબી મરે તો તેમાં કેને દોષ આપવો? એવી જ રીતે સંસારના આરંભથી જ મનુષ્યો માટે પરમ કૃપાળુ પરમાત્માએ સંસારસંતરણ માટે વેદાદિ શાસ્ત્રો રચી રાખ્યાં છે. એક શિક્ષિત માતા પોતાના પુત્રને કપો વેડી ઉછેરી મોટો કરે, પછી શિક્ષિત પિતા તે પુત્રને વિનય, વિવેક અને વિદ્યાની શિક્ષા આપવા પ્રયત્ન કરે; પણ જ્યાં પુત્રને પોતાના પૂર્વજન્મનાં દુષ્કર્મોને લઈ પિતા ઉપર શ્રદ્ધા જ ન હોય અને પિતાની આજ્ઞામાં રહી વિનય, વિવેક કે વિદ્યા તરફ રુચિ જ ન ઉત્પન્ન થતી હોય તો તેમાં પિતા શું કરે? આવી જ રીતે ઈશ્વરરચિત શાસ્ત્રો તરફ પણ રુચિ

ન થાય તો તેમાં પોતાનાં જ ઈર્મનો દોષ છે.

આવા ઈશ્વરનિર્મિત વેદો, ઉપનિષદો વગેરે શાસ્ત્રો છે, તે ઘણાં વિસ્તૃત અને ફિલાદ છે, તે સર્વ મનુષ્યોને સર્વ રીતે સમજાતાં નથી. તેથી અનેક આચાર્યોએ તેના ઉપર ભાષ્યો, ટીકાઓ વગેરે લખ્યાં છે. તે જ્યાં મનુષ્યોને શ્રેયમાર્ગ તરફ લઈ જનાર છે. પરંતુ અતિ પ્રાકૃત મનુષ્યને તો એ ટીકાઓ કે ભાષ્યો પણ સમજવાં મુશ્કેલ છે અને સંસારમાં એવા અતિ પ્રાકૃત મનુષ્યોનો જ સમુદાય અધિક હોય છે. એવા અતિ પ્રાકૃત માણસોમાં સુસુક્ત્વ તો હોય જ. એટલે એમને માટે પદ્ય ઉપાય તો પરમ કૃપાળુ પરમાત્માએ રાખવો જ જોઈએ; એટલા માટે મહાત્માઓને ઈશ્વરે આ જગતમાં અકારણહિતૈર્થી તરીકે શાસ્ત્રાનુકૂળ આચારના આદર્શરૂપે ક્ષરતા રાખ્યા છે; અર્થાત્ એવા મહાત્માઓ કે જોએ સર્વ શાસ્ત્રના શિદ્ધાંતને સમજતા હોય અને આચરણમાં રાખતા હોય તેવા મહાત્માઓની પાસેથી શ્રેયમાર્ગને તેમની ચર્ચા ઉપરથી તથા જોધ ઉપરથી મેળવી લેવો જોઈએ. મનુ ભગવાન પણ કહે છે કે—

વેદોઽગ્નિઽપો ધર્મમૂલં સ્મૃતિશીલે ચ તદ્વિદામ્ ॥

અર્થાત્ અમમ વેદ તથા વેદવિદોની જતાવેલી સ્મૃતિઓ તેમ જ તેમનો સદાચાર એ જ ધર્મમૂલમાં સમાવેલ છે એમ કહે છે.

આશ્રમને વગોવાવનારા ઘણા હોય છે; તેવાઓ માટે આ પુસ્તકમાં ઘણું લખાઈ ગયું હોવાથી હવે કંઈ પિષ્ટપેષણ કરવું યોગ્ય નથી.

ગાયના આખા શરીરમાં દૂધ હોય છે, તે વાછરડાના રોડેને લઈ આંચળમાં ભેળું થઈ તેમાંથી સ્વવા લાગે છે. પણ જો કોઈ મૂર્ખ આંચળને કાપીને દૂધને ટાઢવા માગે તો દૂધને બદલે લોહી જ મેળવે.

મહાત્માઓને પણ પક્ષપાત હોય છે, એમાં કોઈથી ના. કહેવાશે નહિ. ભારવિ તે માટે આશ્રયપૂર્વક કહે છે, કે-

નિરુત્સુકાનામપિયોગમાજાં ભવન્તિ મન્યેષુ હિ પક્ષપાતાઃ ।

નિષ્પક્ષપાત ગણાતા યોગીજનોને પણ ઉત્તમ મનુષ્યોમાં પક્ષપાત હોય છે. ભગવાન ભાષ્યકાર પણ ભાષે છે:

તત્ત્વપક્ષપાતો હિ ધિયાં સ્વભાવઃ ।

બુદ્ધિવાનોનો સ્વભાવ જ એવો છે કે તે તત્ત્વ તરફ પક્ષપાત કરે, ઉત્તમ પાત્ર તરફ આકર્ષાય.

મતલબ કે રાગદ્વેષરહિત મહાત્માઓને પણ તેમની બુદ્ધિ કોઈ યોગ્ય વિનયવિવેકસંપન્ન અધિકારી મુમુક્ષુને જોતાં જ તેમની તરફ ખેંચી જાય છે. એટલે કે એમના તરફ પક્ષપાત કરતા બનાવી દે છે. આવા પક્ષપાતને વાત્સલ્ય કહેવામાં આવે છે. વાત્સલ્યને લીધે જ ગાય પોતાના શરીરને વહોવીને તેમાંથી નીકળેલાં સાર-ભૂત દૂધને પોતાના વાછરડાને પાઈ દે છે. તેવી જ રીતે એવા મહાત્માઓ પણ વાત્સલ્યને કારણે પોતાની જિંદગીભરની કઠિન તપશ્ચર્યાઓ, નિદ્વિધ્યાસનો દ્વારા મેળવેલા તત્ત્વને યોગ્ય સત્પાત્ર મુમુક્ષુ અધિકારીને ઉપદેશે છે.

આવી રીતે ઉપદેશેલાં તત્ત્વોમાં એ ગ્રહણ કરનારો ગ્રાહકોના અધિકાર પ્રમાણે તેના ફળમાં ફરક પડે એ બનવા યોગ્ય છે. એનું નિષ્પણ ભાગવતમાં એક સ્વતંત્ર પ્રકરણમાં સુંદર રીતે કથું છે :

ન થાય તો તેમાં પોતાનાં જ કર્મનો દોષ છે.

આવા ઈશ્વરનિર્મિત વેદો, ઉપનિષદો વગેરે શાસ્ત્રો છે, તે ઘણાં વિસ્તૃત અને કિલ્લ છે, તે સર્વ મનુષ્યોને સર્વ રીતે સમજતાં નથી. તેથી અનેક આચાર્યોએ તેના ઉપર લાખ્યો, ટીકાઓ વગેરે લખ્યાં છે. તે બધાં મનુષ્યોને શ્રેયમાર્ગ તરફ લઈ જનાર છે. પરંતુ અતિ પ્રાકૃત મનુષ્યને તો એ ટીકાઓ કે લાખ્યો પણ સમજવાં મુશ્કેલ છે અને સંસારમાં એવા અતિ પ્રાકૃત મનુષ્યોનો જ સમુદાય અધિક હોય છે. એવા અતિ પ્રાકૃત માણસોમાં સુમુદુત્વ તો હોય જ. એટલે એમને માટે પુણ્ય ઉપાય તો પરમ કૃપાળુ પરમાત્માએ રાખવો જ જોઈએ; એટલા માટે મહાત્માઓને ઈશ્વરે આ જગતમાં અકારણહિતૈવી તરીકે ચાસાનું કૂળ આચારના આદર્શરૂપે ફરતા રાખ્યા છે; અર્થાત્ એવા મહાત્માઓ કે જેઓ સર્વ શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતને સમજતા હોય અને આચરણમાં રાખતા હોય તેવા મહાત્માઓની પાસેથી શ્રેયમાર્ગને તેમની ચર્ચા ઉપરથી તથા બોધ ઉપરથી મેળવી લેવો જોઈએ. મનુ ભગવાન પણ કહે છે કે—

ઘેદોઽખિલો ધર્મમૂલં સ્મૃતિશીલે ચ તદ્વિદામ્ ॥

અર્થાત્ સમગ્ર વેદ તથા વેદવિદોની બનાવેલી સ્મૃતિઓ તેમ જ તેમનો સદાચાર એ બધું ધર્મમાં મૂળભૂત છે. એટલે કે વેદ જે બતાવ્યું છે તે તથા તે પ્રમાણે જેમણે જાતે આચરણ કર્યું છે તથા અન્યને—વેદમાર્ગથી બ્રહ્મ થયેલાઓને વેદમાર્ગને અનુસરવાનો આદેશ આપ્યો છે, તેથી આઠની જેમ તેના આધારભૂત મૂળ વડે રક્ષા થાય છે, તેમ મ્યુત થતા ધર્મને ટકાવનારા આ વેદ તથા તેને અનુકૂળ આદેશ તથા આચરણ કરનાર વેદવિદો પણ ધર્મના મૂળ સમાન જ છે.

જો કે આવા ઉત્તમ મહાત્માઓ તો બહુ જ વિરલ હોય છે અને આજે જગતમાં પૂજવા માટે મહાત્માઓના સ્વાંગ રાખી

આશ્રમને વગોવાવનારા ઘણા હોય છે; તેવાઓ માટે આ પુસ્તકમાં ઘણું લખાઈ ગયું હોવાથી હવે કંઈ પિટ્તપેષણ કરવું યોગ્ય નથી.

ગાયના આખા શરીરમાં દૂધ હોય છે, તે વાછરડાના સ્નેહને લઈ આંચળમાં ભેળું થઈ તેમાંથી સવવા લાગે છે. પણ જો કોઈ મૂખ આંચળને કાપીને દૂધને ટાઢવા માગે તો દૂધને બદલે લોહી જ મેળવે.

મહાત્માઓને પણ પક્ષપાત હોય છે, એમાં કોઈથી ના કહેવાશે નહિ. ભારવિ તે માટે આગ્રહપૂર્વક કહે છે, કે-

નિરુત્સુકાનામપિયોગમાજાં ભવન્તિ ભવ્યેષુ હિ પક્ષપાતાઃ ।

નિષ્પક્ષપાત ગણાતા યોગીજનોને પણ ઉત્તમ મનુષ્યોમાં પક્ષપાત હોય છે. ભગવાન ભાષ્યકાર પણ ભાષે છે:

તત્ત્વપક્ષપાતો હિ વિયાં સ્વભાવઃ ।

બુદ્ધિવાનોનો સ્વભાવ જ એવો છે કે તે તત્ત્વ તરફ પક્ષપાત કરે, ઉત્તમ પાત્ર તરફ આકર્ષાય.

મતલબ કે રાગદ્વેષરહિત મહાત્માઓને પણ તેમની બુદ્ધિ કોઈ યોગ્ય વિનયવિવેકસંપન્ન અધિકારી મુમુક્ષુને જોતાં જ તેમની તરફ ખેંચી જાય છે. એટલે કે એમના તરફ પક્ષપાત કરતા બનાવી દે છે. આવા પક્ષપાતને વાત્સલ્ય કહેવામાં આવે છે. વાત્સલ્યને લીધે જ ગાય પોતાના શરીરને વહોવીને તેમાંથી નીકળેલાં સાર-ભૂત દૂધને પોતાના વાછરડાને પાઈ દે છે. તેવી જ રીતે એવા મહાત્માઓ પણ વાત્સલ્યને કારણે પોતાની જિંદગીભરની કઠિન તપશ્વર્યાઓ, નિદિધ્યાસનો દ્વારા મેળવેલા તત્ત્વને યોગ્ય સત્પાત્ર મુમુક્ષુ અધિકારીને ઉપદેશે છે.

આવી રીતે ઉપદેશેલાં તત્ત્વોમાં એ ગ્રહણ કરનારો ગ્રાહકોના અધિકાર પ્રમાણે તેના ક્ષણમાં ફરક પડે એ બનવા યોગ્ય છે. એનું નિરૂપણ ભાગવતમાં એક સ્વતંત્ર પ્રકરણમાં સુંદર રીતે કર્યું છે:

પૃથુરાબાએ પૃથ્વીનું દોહન કર્યું તે પછી મનુષ્ય, ઋષિમુનિ, ગંધર્વો, રાક્ષસો, દૈત્યો, સર્પો, વનસ્પતિઓ—બધાંએ જ પૃથ્વીનું દોહન કર્યું અને તેમણે પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે દૂધ (તત્ત્વ) મેળવ્યું. એ બધાંમાંથી ફક્ત બે જ દાખલા લઈશું :

ઋષિઓએ યૃહસ્પતિને વાછરડો બનાવી ઇન્દ્રિયોરૂપી પાત્રમાં પૃથ્વીરૂપી ગાયથી વેદવિદ્યારૂપી દૂધનું દોહન કર્યું; બ્યારે દૈત્યોએ પ્રહ્લાદને વાછરડો બનાવી લોહાના પાત્રમાં પૃથ્વીરૂપી ગાયથી મહિરા-રૂપી દૂધનું દોહન કર્યું.

આ પ્રમાણે એકની એક પૃથ્વીરૂપી ગાયથી દોહન કરનારા-ઓએ પાત્ર અને વાછરડાના ભેદે પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણેનું દૂધ મેળવ્યું હતું. એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ઉત્તમ મહાત્માઓ પોતાના અનુભવેલા શાસ્ત્ર-સિદ્ધાંતોને યોગ્ય મુમુક્ષુ અધિકારી જનોને એક જ રીતે ઉપદેશે છે; છતાં તે તે મુમુક્ષુઓની ધારણ-શક્તિના ભેદ પ્રમાણે તેને તેને તેટલું તેટલું જ લાભદાયક થાય છે.

આ બાબતમાં પણ કવિવર શ્રી લવભૂતિની વાણી બરોબર બંધબેસતી આવે છે :

प्रभवति शुचिर्विवोदग्राहे मणिर्न मृदांचयः ।

સૂર્યનાં કિરણો તો એક મણિ તરફ સમાન રીતે જ આવતાં હોય છે; પરંતુ શુદ્ધ મણિ સૂર્યના બિંબને ગ્રહણ કરી શકે છે અને ઢંકું ગ્રહણ કરી શકતું નથી.

એટલે કે એકને એક પાર્થિવ પરમાણુઓથી બનેલાં મણિ—કાચ ઢંકામાં પ્રાકૃતિક કશેા ભેદ ન હોવા છતાં તેને અપાયેલા સંસ્કારો-માં ફરક હોવાથી મણિમાં પ્રતિબિંબ પાડવાની શક્તિ છે, ઢંકામાં નથી. તેવી જ રીતે મહાત્માઓના ઉપદેશોને ઝીલવાનો અધિકાર કોઈમાં હોય, કોઈમાં ન પણ હોય.

‘સસ્તુ’ સાહિત્ય એટલે જિંઆમાં જિંચું સાહિત્ય’

ગ્રંથોનું સૂચિ પત્ર

ધર્મ-નીતિના ગ્રંથો

પુસ્તકનું નામ	પાન	કિં.	ટ.ખ..
શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુ-એ ગ્રંથોમાં, સરળ ભાષાંતર	૧૮૮૪	૧૪-૦	૨-૪
શ્રી શિવમહાપુરાણુ-એ ગ્રંથોમાં, ૯ ચિત્રો સાથે	૧૨૩૬	૧૨-૦	૧-૧૨
વાલ્મીકિ રામાયણુ-એ ગ્રંથોમાં, ૩૦ ચિત્રો સાથે	૧૩૬૪	૧૨-૦	૧-૧૨
શ્રીમદ્ ભાગવત-આ. ૧૨મી. ભાષાંતર, એ ગ્રંથોમાં ૨૭ ચિત્રો સાથે...	૧૨૦૮	૧૦-૦	૧-૧૦
ગિરધરકૃત રામાયણુ-મોટા અક્ષરોમાં	૭૬૨	૪-૮	૦-૧૨
રાંતિપર્વ-મહાભારતનું-રાજધર્મ અને મોક્ષધર્મ, જેમાં ચાર વર્ણ તથા આશ્રમના સામાન્ય ધર્મો આપેલા છે.	૮૫૬	૮-૮	૧-૨
એકાદશ સ્કંધ-મહાત્મા એકનાથની ટીકા સાથે, જેમાં ગીતા કરતાં પણ વધારે વિસ્તૃત એવે શ્રીકૃષ્ણનો છેલ્લો બોધ આપેલો છે. ...	૬૦૦	૫-૦	૦-૬
અનુધ્યધર્મ-ઈશ્વર, ધર્મ, મુક્તિ અને ઉચ્ચ જીવનના મહાન પ્રશ્નોનો મહાત્માજી, સંતો, દેવિવર ટાગોર તથા ગીતા-ઉપનિષદોનાં વચનોમાં ઉકેલ.	૨૪૦	૨-૦	૦-૪
ચંડીપાઠ-ગુજરાતી ભાષાંતર તથા સ્તોત્રો સહિત.	૩૫૨	૧-૪	૦-૨
નિત્યપાઠ-રાજ બોલના માટે રચે એવાં પ્રાર્થના, સ્તુતિ, સ્તોત્રો અને બજનોતો સંગ્રહ ...	૧૬૦	૦-૧૨	૦-૨
વેદાંત-રસબિંદુ-સંત મંગળનાથકૃત વેદાંતબોધ	૧૦૪	૦-૧૨	૦-૨

-શ્રી વેદાંતભાગદશિની-વિચારસાગર, પંચીકરણ વગેરે ગ્રંથો ઉપરથી વેદાંતના કૂટ પ્રશ્નોનો ગુરુ- શિષ્યના સંવાદરૂપે સરળ ઉકેલ. ... ૩૨૮				૧-૮	૦-૪
-સનાતન ધર્મ-મણિજ્ઞાન ન. દ્વિવેદીકૃત પંચચતીનાં ૫૦૦ ધર્મશ્લોકોનાં ભાષાંતર મૂળ સાથે. ૨૦૮				૧-૦	૦-૨
જીવન્મુક્તિવિવેક-સ્વામી વિદ્યારણ્યકૃતઃ વાસનાક્ષય, મનોનાશ અને જીવન્મુક્તિનું વિવરણ ... ૨૨૦				૧-૪	૦-૨
-વિચારસાગર-નિશ્ચયદાસજીકૃતઃ મૂળ સાથે ભાષાંતર ૪૦૦ મહાવાક્ય-રતનાવલી-ઉપાનિષદોંમાથી ચૂટેલાં ધર્મભાષનાં વચનોનો સંગ્રહ, મૂળ સાથે ... ૧૮૪				૦-૧૨	૦-૨
-અષ્ટાવક્રગીતા-મૂળ સાથે સરળ ભાષાંતર ... ૭૨				૦-૮	૦-૧
-અવધૂતગીતા-ભગવાન દત્તાત્રેય પ્રણીત ... ૧૪૪				૧-૪	૦-૨
શ્રી સત્યનારાયણની કથા-મૂળ સાથે સરળ ભાષાંતર તથા વિષ્ણુસદ્ગુણનામાવલિ સાથે ૧૨૮				૦-૧૦	૦-૨
-વિદુરનીતિ-સરળ અનુવાદ સાથે ... ૧૬૮				૧-૦	૦-૨
મનુસ્મૃતિ-આર્યપ્રજ્ઞાલિકાનો મહાન ન્યાયગ્રંથ ૮૧૬				૪-૮	૦-૫
-વૈદિક ચિંતન-વેદના ૩૬૦ પ્રાર્થનામંત્રો અર્થ, પદ્મકેદ તથા વિસ્તૃત સમજૂતી સાથે ... ૮૪૦				૩-૧૨	૦-૮
બળવાન બનો!-યજુર્વેદનો ઉપદેશ ... ૧૧૨				૦-૧૨	૦-૨
આત્મસાક્ષાત્કારની કસોટી-લે.સ્વા.સ્વયંજ્યોતિ ૨૦૮				૧-૪	૦-૨
સ્વરૂપવિચાર-મુરુશિષ્યના સંવાદરૂપે તત્ત્વોપદેશ ૧૦૪				૦-૧૦	૦-૨
પંચીકરણ-આત્મબોધ માટે સર્વોત્તમ ગ્રંથ, દર્શનો ને યુક્તિ-અનુભવવાળી ટીકા સાથે ... ૨૬૪				૨-૦	૦-૪
-સૂરકાંત-વેદાંતની સરળ વાતો ... ૨૭૨				૨-૦	૦-૩
સંતની વાતો-ધર્મ, નીતિ વગેરેનાં દર્શનો સાથે ૨૬૪				૧-૮	૦-૩
પ્રભુમય જીવનનું રહસ્ય-સદુપદેશ, ભગ્નોષ્ઠ ૧૬૮				૧-૦	૦-૨
પ્રભુમય જીવન-સુખી થવાના સરળ ઉપાયો ૧૬૨				૦-૧૨	૦-૨
પરમાનંદની પ્રાપ્તિ-વૈષ્ણવો માટે ઉપયોગી બોધ ૨૬૪				૧-૮	૦-૪
-તુકારામ ગાથા-સંત તુકારામનામકિત, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યપ્રેરક ૪૧૪૧ અમંગોનું બે ગ્રંથોમાં સરળ ભાષાંતર ... ૧૮૪૦				૬-૦	૦-૧૫

૧. રામકૃષ્ણ વાર્તાલાપ (૨)-રામકૃષ્ણ-

કથામૃતથી આગળના ભાગમાં આવતા ઉપદેશો ૩૧૨ ૨-૦ ૦-૪

સામી રામતીર્થ (૧)-એમના સદુપદેશ,

બ્યાખ્યાનો ઇત્યાદિ ... ૫૬૪ ૩-૦ ૦-૬

આખ્યાનમાળા-(૧) શ્રી અનંતપ્રસાદશ્રુત ૭૦૮ ૩-૦ ૦-૭

આખ્યાનમાળા-(૨) બોધક 'આખ્યાનો' ૭૨૦ ૩-૦ ૦-૭

'ત-ગુરુનો પરિચય-ગુરુ-શિષ્યના જ્ઞાનપ્રદેશની

માન્યતાઓ દર્શાવતું પુસ્તક ... ૩૬૮ ૨-૦ ૦-૩

પદેશસારસંગ્રહ-તિરુવદ્યુવરનો વેદ તુલ્ય બોધ ૩૮૪ ૧-૮ ૦-૪

બોધરત્નાકર-ધર્મનીતિપ્રેરક ૧૦૫ ટૂંકા દૃષ્ટાંતો ૩૦૦ ૧-૮ ૦-૪

ભુની વાટે ને રામાયણની રત્નપ્રસા .. ૧૬૪ ૦-૪ ૦-૨

અપદ-બૌદ્ધધર્મનું ગીતા જેવું અમૂલ્ય પુસ્તક... ૧૯૨ ૧-૦ ૦-૨

આક્ષમાળા-શ્રીમદ્ રાજ્ય પ્રકૃત ... ૧૯૨ ૧-૪ ૦-૪

ભવસાર નાટક-જૈન તત્ત્વજ્ઞાન સમગ્રવર્ણન

ઉત્તમ પુસ્તક ... ૩૭૨ ૩-૦ ૦-૪

સદાચાર અને સુખ-જૈન ધર્મની ૨૩ બોધક વાતો ૨૦૦ ૧-૮ ૦-૨

શ્રીમત્ શંકરાચાર્યના ગ્રંથો : મૂળ તથા અર્થ સાથે

મોહમુદ્ગર ને બ્રીજ' દશ રત્નો .. ૧૬૮ ૧-૦ ૦-૨

શતશ્લોકી અને બ્રીજ' ચાર રત્નો ... ૨૦૦ ૦-૧૨ ૦-૨

સ્તોત્રસંગ્રહ-ભક્તિ ને વેદાતસ્તોત્રો ... ૨૨૦ ૦-૧૦ ૦-૨

સર્વવેદાત સિદ્ધાંત-સારસંગ્રહ ૨૨૪ ૧-૪ ૦-૩

વિવેકચૂડામણિ ... ૧૬૦ ૦-૧૨ ૦-૨

ઉપનિષદો (૧૧૨) મૂળ સાથે તથા ગ્રંથોમાં

અષ્ટાદશ ઉપનિષદ-ઈશ, કેન, કઠ ઇત્યાદિ ૧૧

ઉપનિષદો ... ૪૫૨ ૩-૦ ૦-૫

બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ ... ૨૪૮ ૨-૦ ૦-૩

સૌ ઉપનિષદો-જેમાં પ્રથમના ૨૩ ઉપનિષદોનું

મૂળ સાથે ભાષાતર છે અને ૭૭ ઉપનિષદોનું

માત્ર ભાષાતર સારરૂપે છે. ... ૭૪૮ ૫-૦ ૦-૭

સ્વામી વિવેકાનંદના ઉપદેશો

ભક્તિયોગ-(૮) આવૃત્તિ રજી ૩૮૪	૨-૦	૦-
રાજયોગ, પાતંજલ યોગસૂત્ર અને		
જ્ઞાનયોગ (ભાગ ૧૦, ૧૧મા કપે) ૫૬૦	૨-૦	૦-
જ્ઞાનયોગ-સ્વામી વિવેકાનંદે આપેલાં વ્યાખ્યાનો ૨૩૬	૦-૧૨	૦-
રાજયોગ-પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ ૧૩૬	૦-૧૨	૦-

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાઓ

પુરુષાર્થબોધિની ગીતા-બે પ્રથેમાં, મૂળ		
શ્લોકો, પદ્યછંદ, અર્થ અને પંક્તિ		
સાતવલેકરજીની વિસ્તૃત ટીકા સાથે ૧૦૬૮	૧૨-૮	૧-
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-શાંકરભાષ્ય-		
મૂળ શ્લોકો સાથે સરળ ગુજરાતી		
ભાષાંતર તથા ભાષ્યનો સરળ અનુવાદ ૪૪૮	૪-૦	૦-૫
શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા-જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ		
કૃત 'ભાવાર્થદીપિકા' ટીકા સાથે, ૭૧૨	૪-૮	૦-૮
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-૫૦ નીલકંઠની ટીકા		
સંહિત સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર નવી આ. ૬૮૦	૩-૦	૦-૮
જ્ઞાનરાત્રગીતા-મૂળ શ્લોકો, પદ્યછંદને શબ્દાર્થ ૩૬૮	૧-૪	૦-૪
,, ,, -શ્લોકો (ગુજરાતી લિપિમાં) ૩૬૮	૧-૪	૦-૪
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-મોટા અક્ષરોમાં ... ૨૫૬	૦-૧૨	૦-૨
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-૨૪મી આવૃત્તિ ગુટકો ૩૩૬	૦-૮	૦-૨

(સંસ્કૃતમાં પાઠ કરનારાઓ માટે ખાસ ઉપયોગી ગીતા)

પંચરત્ન ભગવદ્ગીતા મૂલમૂલ-મધ્યમ અક્ષર ૩૩૨ ૦-૮ ૦-૨

વધુ વિગત માટે વિસ્તૃત સૂચિપત્ર મંગાવો :

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય } અમદાવાદ અને
મુંબઈ-૨

- ૩૪-૩૫. ભીમનાં પરાક્રમે : મહાભારતના ભીમનાં
પરાક્રમેનાં સુંદર ને રમૂજી આલેખન ... ૧-૮
૩૬. વિશ્વની વિચિત્રતાઓ : જગતની જાણવા જેવી
હકીકતોનો સંગ્રહ ... ૦-૧૦
- ૩૭-૩૮. ગૌતમ બુદ્ધ : વિસ્તૃત ચરિત્ર ને ઉપદેશ ... ૧-૪
૩૯. મીરાં દાસી જનમ જનમકી : જીવન અને કવન ... ૦-૧૨
- ૪૦-૪૧. ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો : ગુજરાતનાં તીર્થ-
સ્થાનોની વિસ્તૃત માહિતી ... ૧-૪
- ૪૨-૪૩. સોનાનો સૂરજ : મહાત્મા ગાંધીજીને માર્ગે
આમોદારનું માર્ગદર્શન કરાવતી નવલકથા ૧-૪
- ૪૪-૪૫. હિતોપદેશ : ક્યારસ સાથે નીતિજ્ઞાનની કથાઓ ૧-૪
- ૪૬-૪૭. ઇન્સાન મિટા દૂંગા : ૧૯૩૦ની જ્વલજીવનકથા
બીજી વાર્તાઓ સાથે ... ૧-૪
- ૪૮-૪૯. ગુજરાતનાં લોકગીતો : લોકગીતો ને કથાઓ ૧-૪
૫૦. કોઈને કહેશે નહિ : બજવી શકાય તેવી
એકાંકી નાટિકાઓનો સંગ્રહ ... ૧-૪
૫૧. શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય : જીવનચરિત્ર અને ઉપદેશો ૦-૧૦
૫૨. જગન્નાથપુરીને ઝોરિસાના પુરાતન અવશેષો ૦-૧૦
- ૫૩-૫૪. આરોગ્યની આરંભાસી : છએ ઋતુનો આહાર-
વિહાર તથા બીજા માર્ગદર્શક લેખો ... ૧-૮
૫૫. શાકભાજી અને બીજા લેખો : ધરઆંતરે ઉછેરી
શકાય તેવાં ઉપયોગી તૂલો વિષે માહિતી ... ૦-૧૨
૫૬. વનવગડામાં વસનારાં : વનવગડામાં વસતાં
પશુઓ સંબંધી માહિતીપૂર્ણ હકીકત ... ૦-૧૨
૫૭. આંખનું આરોગ્ય : આંખો સુધારવાની માહિતી ૧-૪
- ૫૮-૫૯. અદાલતને આંગણે : કાયદાઓની આંદીધૂંટી-
ઓને રસમય શૈલીમાં સમજાવતું પુસ્તક ... ૧-૮

૬૦. પૃથ્વીની કથા : પૃથ્વીની હિપતિ-વિકાસનો ઇતિહાસ ૦-૧૨
- ૬૧-૬૨. રશિયા : સંઘઝળથી સાધેલી ઉર્જાતિની વિકાસકથા ૧-૮
- ૬૩-૬૪. અમેરિકા : જગતના આગેવાન દેશની વિકાસકથા ૧-૮
- ૬૫-૬૬. સોભાગ્ય સુંદરી અને બીજા નાટકોનું
નવનીત : સોળ નાટકોના ચૂંટેલા પ્રવેશોનો સંગ્રહ ૧-૮
- ૬૭-૬૮. વૈતાલની વાતો : વૈતાલપચ્ચીસીની વાર્તા-ગણમા ૧-૮
૬૯. માટીની મૂર્તિઓ : ગ્રામજીવનની રસમરી વાર્તાઓ ૦-૧૨
- ૭૦-૭૧. અક્ષયપાત્ર : ભાવવાહી ૧૭ વાર્તાઓનો સંગ્રહ ૧-૮
- ૭૨-૭૩. ધર્મકથાઓ : ઉપનિષદની ૨૩ વાર્તાઓ ... ૧-૮
૭૪. અંધારી રાતે : આધુનિક ૧૦ વાર્તાઓનો સંગ્રહ ૦-૧૨
- ૭૫-૭૬. અત્તરના દીવા : રસપ્રદ ૧૭ વાર્તાઓનો સંગ્રહ ૧-૮
- ૭૭-૭૮. રંગ અને દીવા : વાસ્તવદર્શી ૨૨ વાર્તાઓ ૧-૮
- ૭૯-૮૦-૮૧. ગદાધારી ભીમ : 'ભીમનાં પરાક્રમો'ના અનુ-
સંધાનમાં આગળ વધતી રમૂજ પરાક્રમગાથા. ૨-૪
૮૨. સંસારના રંગ : અજ્ઞાનતાની પકડમાં બિંસાતી
ઝીંઝી પર થતા સીતમેની સત્ય ઘટનાઓ ૧-૦
- ૮૩-૮૪. જીવનસુવાસ : બદલાતા જમાનાની તાસીરો
હમદ રજૂ કરતો સામાજિક વાતો-સંગ્રહ ૧-૮
- ૮૫-૮૬. ભરતીઓટ : માનવજીવનનાં સુખદુઃખોની
ભરતીઓટનું નિરૂપણ કરતો રસપ્રદ વાર્તાસંગ્રહ ૨-૦
- ૮૭-૮૮. સંગમ : જીવનમાં સમભાવ દર્શાવતી ૧૬
વાર્તાઓનો હૃદયંગમ સંગ્રહ. ... ૨-૦
- ૮૯-૯૦. પાંચ લોકકથાઓ : પાંચ રસપ્રદ દંતકથાઓ ૧-૮
- ૯૧-૯૨. જીવનરંગ : ગ્રામ અને શહેરીજીવનના પ્રશ્નોની
જણાવટ કરતી વાર્તાઓ ...

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય-અમદાવાદ